

BULLETIN
VAN DE
KONINKLIJKE
NEDERLANDSE
OUDHEIDKUNDIGE
BOND

November 1968

Jaargang 67 | Aflevering 5

Met Nieuwsbulletin Aflevering II

BULLETIN VAN DE KONINKLIJKE
NEDERLANDSE OUDHEIDKUNDIGE BOND

Redactie

Hoofredacteur Drs. J. J. F. W. van Agt;

Redactie-secretaris Drs. H. P. R. Rosenberg, *p.a. Rijksdienst voor de Monumentenzorg*

Balen van Andelplein 2, Voorburg, telefoon 070-694041;

Leden voor de Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond:

Prof. Dr. H. Brunsting, Prof. Dr. W. Ph. Coolbaas, Drs. R. C. Hekker, Ir. R. Meischke, Dr. Ir. C. L. Temminck Groll, Prof. Dr. H. van de Waal.

Leden voor de Monumentenraad:

afdeling I Oudheidkundig Bodemonderzoek, Dr. J. G. N. Renaud, p.a. Kleine Haag 2, Amersfoort, telefoon 03490-12648;

afdeling II Monumentenzorg, Mr. J. Korf,

p.a. Balen van Andelplein 2, Voorburg, telefoon 070-694041;

afdeling III Musea, D. F. Lunsingh Scheurleer,

p.a. Kazernestraat 3, Den Haag, telefoon 070-182275.

Lid voor de Vereniging 'De Museumdag':

Drs. H. J. Ronday, p.a. Kazernestraat 3, Den Haag, telefoon 070-182275.

C. L. TEMMINCK GROLL

*De monumenten van Europese oorsprong
in Ghana*

Blz. 103

DE MONUMENTEN VAN EUROPESE OORSPRONG IN GHANA

DOOR

C. L. TEMMINCK GROLL

Aan de oude Europese nederzettingen langs de voormalige Goudkust, een gebied dat nu deel uitmaakt van Ghana, is al enige malen aandacht besteed en wel in eerste instantie van Engelse zijde. In 1951 verscheen een uitvoerig rapport van B. H. St. J. O'Neil, Chief Inspector of Ancient Monuments, Great Britain¹. Dit werd opgesteld op verzoek van de Monuments and Relics Commission of the Gold Coast, toen nog kolonie van Engeland. Op grond van de daarin vervatte adviezen is er een monumentendienst opgericht, die de restauratie en het onderhoud van de historische gebouwen op zich zou nemen. De auteur bepleitte verder de medewerking in deze van prof. A. W. Lawrence, hoofd van het Department of Archaeology of the University College of the Gold Coast. Laatstgenoemde heeft zich gedurende een reeks van jaren (1951-1957) met hart en ziel op het onderzoek en de restauratie van deze gebouwen geworpen, hetgeen onder meer resulteerde in het ontstaan van het standaardwerk *Trade Castles and Forts of West Africa*². Het land was inmiddels onafhankelijk geworden, maar de bovengenoemde Commissie was als Ghana Museum and Monuments Board gecontinueerd. De historische monumenten verkeren daardoor in gunstiger omstandigheden dan vele vergelijkbare gebouwen in andere tropische landen, die niet over een Dienst beschikken, die zich actief daarmee bezighoudt. Ook het feit dat vele nog steeds een functie vervullen in het dagelijks leven is van groot belang voor de instandhouding.

Naast de belangstelling van Engelse deskundigen, waarop het werk van de huidige Ghanese instantie voortbouwt, is er vanuit de andere landen

die hier bezittingen hadden nog maar weinig interesse getoond. Na het tijdperk, waarin de Portugezen de boventoon voerden (1482-1637), waren gedurende bijna twee en een halve eeuw de Nederlandse bezittingen (in eerste instantie behorende aan de West-Indische Compagnie) de voornaamste aan deze kust. Voorts waren er, behalve de vanaf de tweede helft van de 17de eeuw eveneens vrij talrijke Engelse nederzettingen, ook enkele Brandenburgse en, vooral in het oostelijke deel, een aantal Deense. In ons land is men praktisch vergeten, dat er ooit banden met dit deel van de wereld zijn geweest. Mogelijk heeft de vroegere relatie met de slavenhandel³, die in de loop van de 17de eeuw de handel in goud in belang ging voorbijstreven en die duurde tot in de beginjaren van de 19de eeuw, gemaakt dat deze episode grotendeels uit de geschiedenisboekjes verdween. Des te verrassender is het te bemerken, dat juist op de plaatsen van de voornaamste nederzettingen de Nederlanders een goede naam hebben achtergelaten. Niet alleen figuurlijk, maar ook letterlijk: namen als De Veer, Vroom, Bartels en Van de Puye komen nog voor en men is daar trots op. Uiteraard speelt hierin mee, dat de kustvolkeren zelf weinig of niet onder de slavenhandel hebben geleden; de forten werden met goedvinden van de plaatselijke hoofden opgericht.

Op initiatief van de toenmalige ambassadeur, Z. Exc. de heer E. L. Hechtermans, kon ik in 1966 met financiële steun van de Vereniging Z.A.S.M. (Zuid-Afrikaanse Stichting Moederland (een eerste onderzoek vanuit Nederland van deze interessante gebouwenreeks uitvoeren. Hierbij is een intensieve medewerking verleend door

¹ B. H. St. J. O'Neil, *Report on Forts and Castles of Ghana*, Accra 1951, als stencil verkrijgbaar bij het Ghana Museum and Monuments Board. Beschreven worden de forten van Prampram, Accra, Senya Beraku, Apam, Kormantin, Anomabo, Moree, Cape Coast, Elmina, Komenda, Shamae Sekondi, Dixcove, Princes-town, Axim. Kortheidshalve wordt bij de afzonderlijke besprekingen van deze gebouwen niet nader naar dit rapport verwezen.

² A. W. Lawrence, *Trade Castles and Forts of West Africa*, Londen 1963. Een korte samenvatting geeft hij in: *Architectural Review*, 135 (1964), 293. Het werk heeft een uitvoerige bibliografie en uitstekende registers, er is daarom in het algemeen van afgezien, om in de noten steeds er naar te verwijzen. Vrijwel alle hier te noemen gebouwen komen in dit boek ter sprake.

³ A. van Dantzig, *Het Nederlandse aandeel in de slavenhandel*, Bussum 1968; een register verwijst naar mededelingen omtrent de hier beschreven gebouwen.

het Ghana Museum and Monuments Board. Uiteraard zijn niet alleen de voormalige Nederlandse forten bezocht, maar eveneens die van de andere Europese landen. Daaronder zijn er trouwens nog verschillende, die toch ook voor korte tijd onder Nederlands beheer hebben gestaan.

Hoewel alle Europese nederzettingen, waaromtrent iets bekend is, in de navolgende beschouwing vermeld zullen worden, zal in hoofdzaak aandacht worden geschonken aan die gebouwen, waarbij de Nederlandse periode van essentieel belang is geweest. Voor wat de volgorde betreft wordt hetzelfde systeem aangehouden als in het rapport van O'Neil: de geografische volgorde van Oost naar West. Ten oosten van de hoofdstad liggen slechts zeer bescheiden restanten, zodat de beschrijving in feite neerkomt op wat er te zien is, wanneer men van Accra uit naar het westen reist.

Behalve het direct praktisch nut dat onderscheidene van deze gebouwen hebben als opleidingsinstituut, postkantoor, logeergebouw, gerechtsgebouw, gevangenis enz. — het oude Deense hoofdkwartier vormt zelfs de kern van het paleis van het staatshoofd —, vertegenwoordigen ze voor dit land nog een geheel andere waarde. De kust van Ghana is over de volle breedte van een buitengewone natuurlijke schoonheid: brede stranden, cocospalmen, rotsblokken met een altijd boeiende branding, schilderachtige vissersdorpen met onderling enorm veel variatie en alle nog met hun kostelijke boomstamboten. Aan deze kust, op de allermooiste punten, liggen de — onderling zo sterk verschillende — kastelen en forten, soms direct bij het strand, soms op hoogtes met wijde uitzichten over land en zee. Er is weinig fantasie voor nodig om zich voor te stellen, welk een geweldige attractie deze gebouwen voor dit kustgebied kunnen gaan vormen! (fig. 1).

Historische monumenten ten oosten van Accra

Keta, fort Prinsensten. Een vrijwel vierkant Deens fort met weinig uitstekende bastions op alle hoeken (uitw. ca 40 x 44 m), gelegen in het lagunegebied bij de mond van de Volta-rivier, begonnen na 1784. In verminkte vorm nog min of meer intact.

Ada, fort Kongensten. Deens fort, op enkele muurresten en een kanon na verdwenen. Iets kleiner en iets ouder dan het voorgaande.

Old Ningo, fort Fredensborg. Deens fort, gebouwd in 1736 op driehoekige plattegrond, later uitgebouwd tot een vierkant.

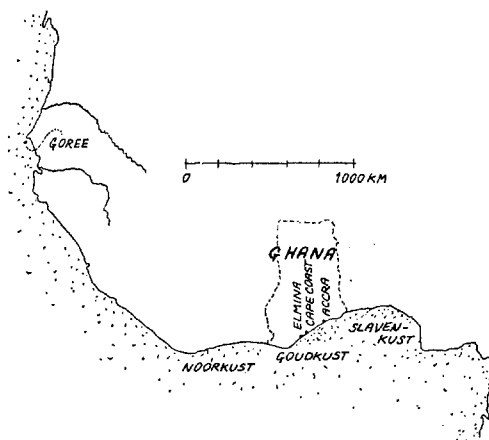


Fig. 1. Kaart van de westkust van Afrika met de ligging van enkele van de belangrijkste historische nederzettingen aan de Goudkust.

Enkele muurresten en een stuk van een gewelf waren nog in 1957 zichtbaar, blijkens foto's van het Ghana Museum & Monuments Board.

Prampram, fort Vernon. Bescheiden Engels fort, gebouwd voor 1756, grotendeels vernieuwd in 1806. Het aantal uit historisch oogpunt interessante elementen is niet groot meer. Op de n.o.-hoek bevindt zich nog een muurgedeelte van het vrij grote (en enige) bastion, dat hier vroeger stond. Vermeldenswaard zijn verder de vrij omvangrijke muurresten van een pakhuis, enkele honderden meters ten oosten van het fort tussen de palmen gelegen.

Kpone, een dorp op geringe afstand ten westen van Prampram, vertoont sporen van een fort, dat nergens in de literatuur wordt genoemd. Tussen een groepje huizen in het dorp werden de fundamenteen aangetroffen van een rond bastion — hetgeen op een nederzetting van hoge ouderdom zou kunnen wijzen. In de directe omgeving daarvan liggen eveneens enkele muurresten en verspreide stenen.

Merkwaardig is, dat enige honderden meters meer naar het oosten, juist bij het einde van de toegangsweg naar het dorp, opvallend veel verspreide natuursteenblokken liggen, benevens vier kanonnen. Deze zouden op een tweede gebouw — eventueel uit een ander tijdperk — kunnen wijzen.

Teshi Augustaborg. Deens fort, 1787, waarvan verschillende muurresten midden in het dorp, tussen de huizen nog zijn te herkennen. De restanten zijn er beslist gedurende de laatste jaren op achteruitgegaan. Ze geven de indruk dat

het fort aan de zeezijde twee complete bastions bezat (totale breedte ca 27 m) en aan de landzijde twee incomplete.

In deze streek hebben de Denen behalve forten en posten ook enkele plantages gesticht⁴. Zij hoopten daarmee een bijdrage te leveren tot de afschaffing van de slavenhandel.

Historische monumenten in Ghana's hoofdstad Accra

Christiansborg. Ontstaan uit een Zweedse nederzetting. Deens van 1661 tot 1679 en van 1683 tot 1850 (op één jaar na). Toen werd het gebouw aan de Engelsen verkocht. De vrijwel vierkante kern, met zijn vele overwelfde ruimten in de onderbouw, dateert uit 1661, hoewel het niet uitgesloten is dat er destijds fragmenten van oudere bebouwing in werden opgenomen. Het werd in vele etappes vergroot, o.m. vrij belangrijk gedurende de laatste decennia van de 18de eeuw, vooral aan de westzijde, zoals ook uit ter plaatse aangebrachte dateringen blijkt. Het fort was de zetel van de gouverneur van de Deense bezittingen. Kort na de overdracht aan de Engelsen werd het in 1862 door een zware aardbeving getroffen, waarbij de oude bovenbouw verloren ging. In de representatieve ruimte hangen enkele aquarellen, die de toestand van voor en na de aardbeving weergeven. Hieruit blijkt, dat de schade inderdaad ernstig was en dat verschillende elementen, die een oude indruk maken, in feite reconstructies moeten zijn. In 1900 werd het de zetel van de Engelse gouverneur, wat onderscheidene kleinere verbouwingen ten gevolge had. Het uit de Deense tijd daterende gebruik van datering der bouwdelen is gecontinueerd, zodat men de ontwikkeling kan volgen. Een groot-scheepse verbouwing werd ondernomen in 1950; inwendig is deze in zorgvuldig uitgevoerde Adam-style afgewerkt.

⁴ Voor Deense vestigingen in het algemeen: Georg Nørregård, *Danish Settlements in West Africa 1658-1850*, Boston Univ. Press 1967. Voor de plantages: Henrik Jeppesen, „Danske plantageanlaeg på Guldkysten 1788-1850”, *Geografisk Tidsskrift* 1966, 48. De oudste daarvan, Frederiksberg te Kpomkpo, wordt beschreven in Lawrence, *o.c.*, 86.

⁵ W. Bosman, *Nauwkeurige beschrijving van de Guinese goud-, land- en slavekust*, Utrecht, 1704, fig. 18 en 19. De volgende gebouwen worden door Bosman vermeld: 1ste brief: Axim, Groot Fredricksburg, Dorothea, Loge Cabo Tres Puntas (Tacrama), fort bij de rivier Ankobra; 2de brief: Batenstijn, Sakondé, Tocorary, Chama; 3de brief: Commany, St. George; 4de brief: Coenraadsburg, CaboCors, Deense Berg, Nassou,

Sedert de onafhankelijkheidswording in 1957 is het gebouw paleis van het staatshoofd. De grote uitbreidingen van na dat tijdstip getuigen van fantasie en begrip voor de historische achtergrond. Met name de grote toren op de z.w.-hoek is een waardevolle moderne bijdrage.

In de directe omgeving van het kasteel vindt men enkele merkwaardige historische herinneringen. Allereerst ligt er op korte afstand ten westen een Deens *gouverneurskerkhof*, waarvan de zerken thans voor het merendeel in een muur zijn ingemetseld. Ten noorden staat aan een straat een royale classicistische poort, kenmerkend de toegang tot het terrein van een groot huis, waarvan merkwaardigerwijze alleen de toegangstrap intact bleef; deze leidt nergens meer naar toe. Boven de poort staat in een wapenschild het volgende opschrift: HR & OR, 1809.

Ussherfort. Ontstaan uit het Hollandse fort *Crèvecoeur*, dat al in 1645 wordt vermeld. Voor 1637 was er op deze plaats al een factorij. In 1704 bezat het fort vier bastions, een gedeeltelijke buitenommuring en een rechthoekig opgaand middenblok⁵. Na een tijd van verwaarlozing is het in 1839 weer hersteld (afb. 6). In 1862 werd het zwaar beschadigd door de reeds genoemde aardbeving. In 1868 werd het aan de Engelsen overgedragen en herdoopt tot Ussherfort⁶. De ingang is in 1924 in de 19de-eeuwse vorm als schijningang vernieuwd. Het gebouw dient nu als gevangenis. Behalve enig oud muurwerk aan de zeezijde is er weinig van historisch belang over. Interessant is nog het grote oude gebouw direct ten westen van het fort, met aan de straatzijde en opzij luifels op ijzeren consoles en aan de zeezijde een hoog oprijzende gevel met steunberen.

Jamesfort. Het meest westelijke van de drie oude nederzettingen in het huidige Accra, gesticht als Engels fort in 1673, vermoedelijk ter

Annamaboa, Amsterdam; 5de brief: Leidsaamheid, Simpa (?), Acra, Creveceur, Christiaansburg. Hij geeft afbeeldingen van: Elmina (1, 2), St. Jago (3), Cabo Cors (4,5), Nassou (6, 7), Annamaboa (8, 9), Amsterdam (10, 11), Leidsaamheid (12, 13), Simpa (?) (14, 15), Acra (16, 17), Creveceur (18, 19) en Christiaansburg (20, 21).

⁶ Zie voor de overdrachten in 1868 en 1872: A. M. P. Mollema, „De afstand der Nederlandse bezittingen ter kust van Guinea aan Engeland in 1872”, *Varia Historica aangeboden aan professor doctor A. W. Bijvanck*, Assen 1954, 215. — Douglas Coombs, *The Gold Coast-Britain and the Netherlands 1850-1874*, Londen 1963.

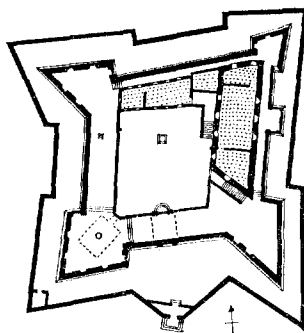


Fig. 2. Het fort Goede Hoop te Senya Beraku. Plattegrond verdieping, toestand 1790. Schaal 1 : 1000. Omsloten ruimten op niveau plattegrond ingestippeld. Onderkant is zeezijde.

(Tek. N. C. G. M. v. d. Rijt naar Lawrence)

plaats van een Portugese vestiging. Beschadigd in 1862 en nu in gebruik als gevangenis. Vanaf de landzijde weinig spectaculair, maar van de andere kant af, met name vanaf het zuid-oosten, is het oude aanzien behoorlijk bewaard gebleven.

Monumenten tussen Accra en Cape Coast

Senya Beraku, fort Goede Hoop⁷. Begonnen in 1705-'06 door de Nederlanders, als driehoekig handelsfort. Later (ca 1750?) vervangen door een vierhoekig gebouw, waarin echter de merkwaardige symmetrie ten opzichte van de diagonaal nog iets van de oorspronkelijke opzet laat zien (fig. 2). Engels van 1782-'85, overgedragen aan Engeland in 1868.

Het fort verkeert als ruïne in behoorlijk geconserveerde toestand, het was zelfs kennelijk nog kortgeleden opnieuw gewit (afb. 1 en 2). De vooral aan de oostzijde afgebrokkelde muren zijn zo afgewerkt, dat verdere aantasting op dit moment wordt voorkomen. Er zijn nog restanten van een algehele buitenomwalling — op de manier zoals deze in 1671 bij het straks te noemen fort St. Jago werd aangelegd — die wel voorzieningen behoeven en die tot op een zekere hoogte enigermate gecompleteerd zouden kunnen worden, teneinde de duidelijkheid van het totaalbeeld voor de bezoeker te vergroten. De ingang wordt, van de binnenplaats uit gezien, gevormd door een forse boog op twee zware pilasters met geprofileerde basementsen en impostlijsten. De uitzichten zijn verrassend, vooral naar het oosten,

⁷ J. A. de Marrée, *Reizen op en beschrijving van de Goudkust van Guinea*. Amsterdam 1818, I, 193 (Fort Amsterdam: 173, Elmina: II 3-44).

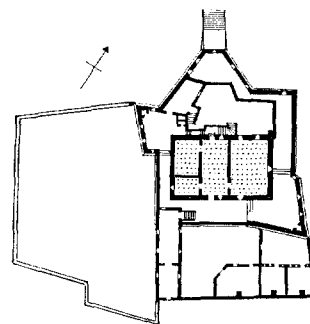


Fig. 3. Het fort Leydzaamheid te Apam. Plattegrond verdieping, toestand 1790. Ommuring van het plein aan de z.w. zijde verdwenen. Schaal 1 : 1000. Omsloten ruimten op niveau plattegrond ingestippeld. Onderkant is zeezijde.

(Tek. N. C. G. M. v. d. Rijt naar Lawrence)

waar men vanuit de hoogte neerziet op een baai met talloze vissersboten.

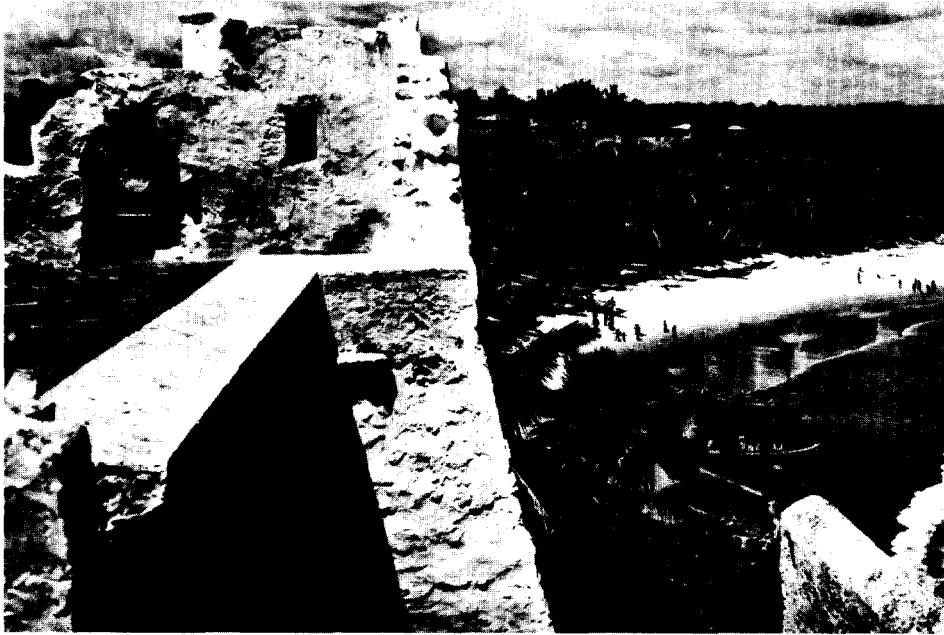
Winneba, Engels fort, herbouwd 1694. Hiervan zijn geen sporen bewaard gebleven.

Apam, fort Leydzaamheid (Patience). Gebouwd door de Nederlanders in de jaren 1697-1700. Engels van 1782-1785. Deels verwoest in 1811, overgedragen aan Engeland in 1868.

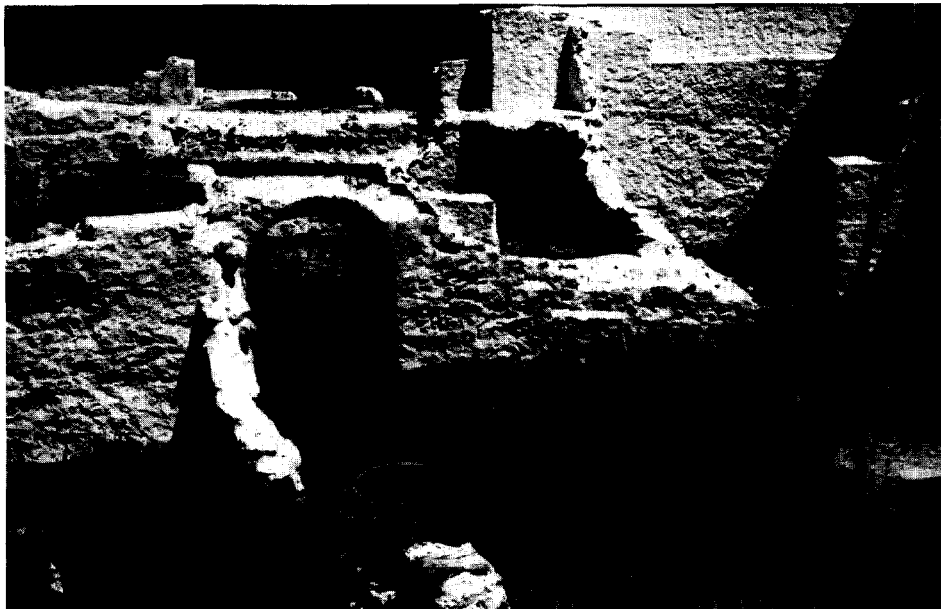
De toestand van dit bescheiden monument was tijdens het bezoek zeer triest: het dak van het hoofdgebouw was ingestort, het houtwerk was bezig weg te rotten, het muurwerk van de borstwering van de trap was door een plant uit elkaar geduwd, enz. Sederdient is het weer enigermate hersteld. Hoewel het hier om een klein fort gaat (fig. 3), bevat het enige interessante details, zoals de noord-ingang en het in wezen bewaard gebleven ommuurde buitenplein aan de zuidzijde. Deze ommuring is namelijk nog terug te vinden in de gevangenscellen, die daar veel later tegenaan gebouwd zijn en in de onderbouw van het gerechtszaaltje, dat zelf waarschijnlijk van kort na 1868 stamt, gezien de „rusticated” ingangen van vrij grote Engelse baksteen⁸. Belangrijke details zijn voorts: enkele oude deuren, enig hang- en sluitwerk, een bewaard gebleven oude balklaag in een bovenruimte en ook hier en daar elders nog vierkante balken. De maten daarvan geven aan, wat tijdens de bouw van deze forten gebruikelijk was. Reeds bij de 19de-eeuwse herstellin-

⁸ In O'Neils rapport wordt deze vorm abusievelijk beschreven bij de oude hoofdingang van het fort zelf.

DE MONUMENTEN VAN EUROPESE OORSPRONG IN GHANA

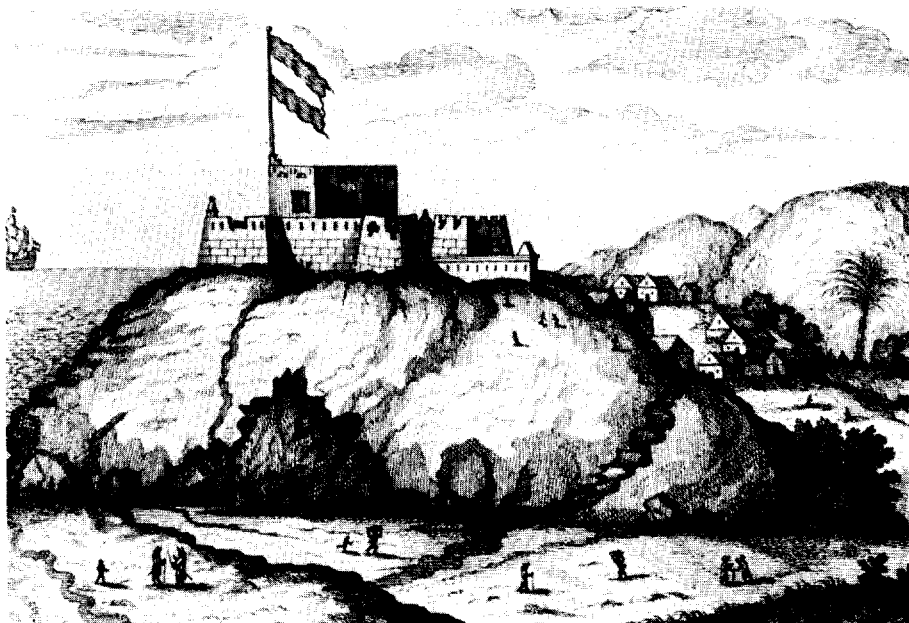


Afb. 1. Senya Beraku, fort Goede Hoop, overzicht van de ruïne naar het noordoosten. Op de voorgrond rechts is nog een restant van de buitenomming te zien.

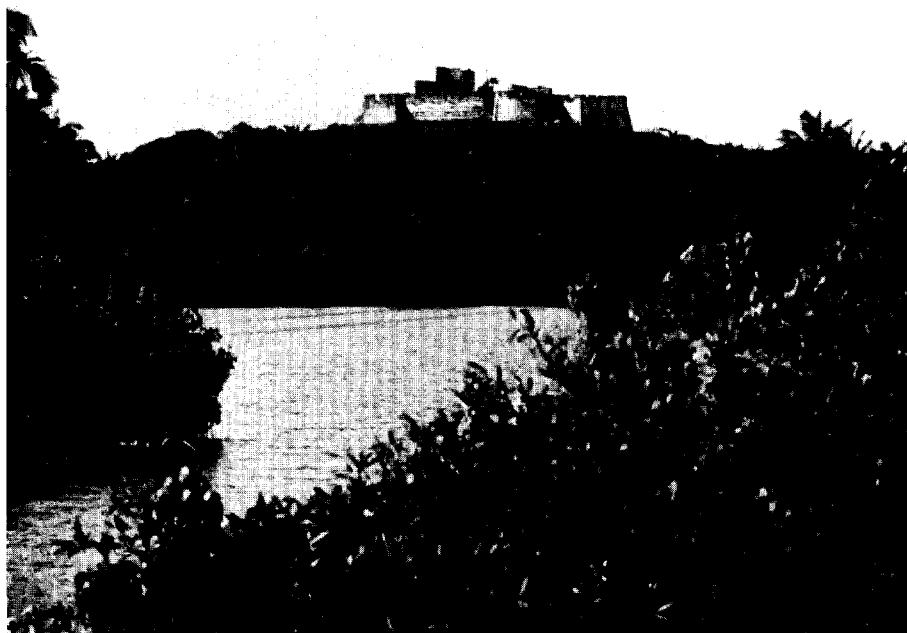


Afb. 2. Senya Beraku, fort Goede Hoop, overzicht naar het oosten met restant van de trap naar de hoofdverdieping, die ook op de plattegrond zichtbaar is. Vooraan links oude kanonnen.
(Foto's C. L. Temminck Groll)

DE MONUMENTEN VAN EUROPESE OORSPRONG IN GHANA

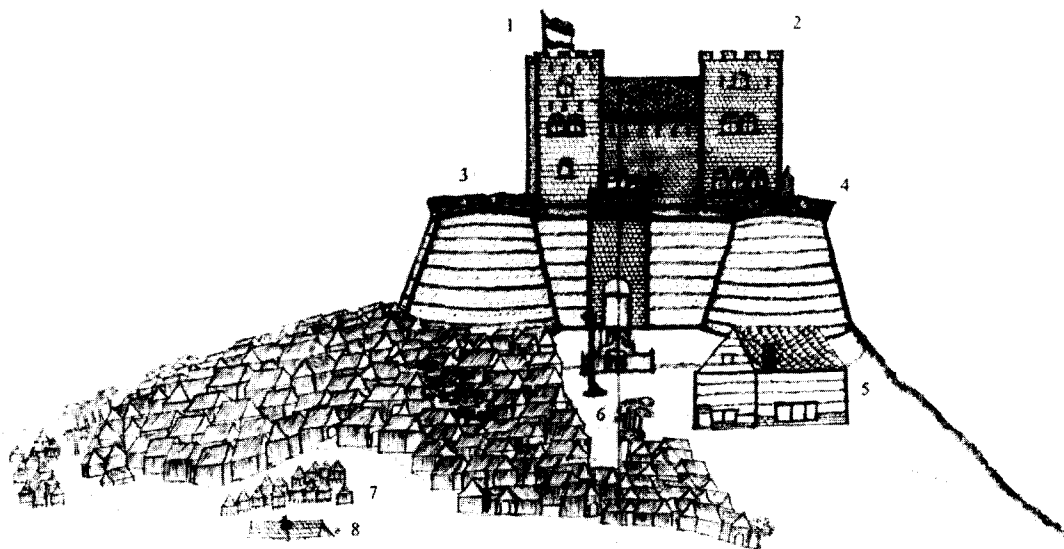


Afb. 3. Abandzi, fort Amsterdam, gezicht uit het oosten naar Bosman (1704). De omringing van het voorplein, rechts nog zichtbaar (fig. 4), is later afgebroken.



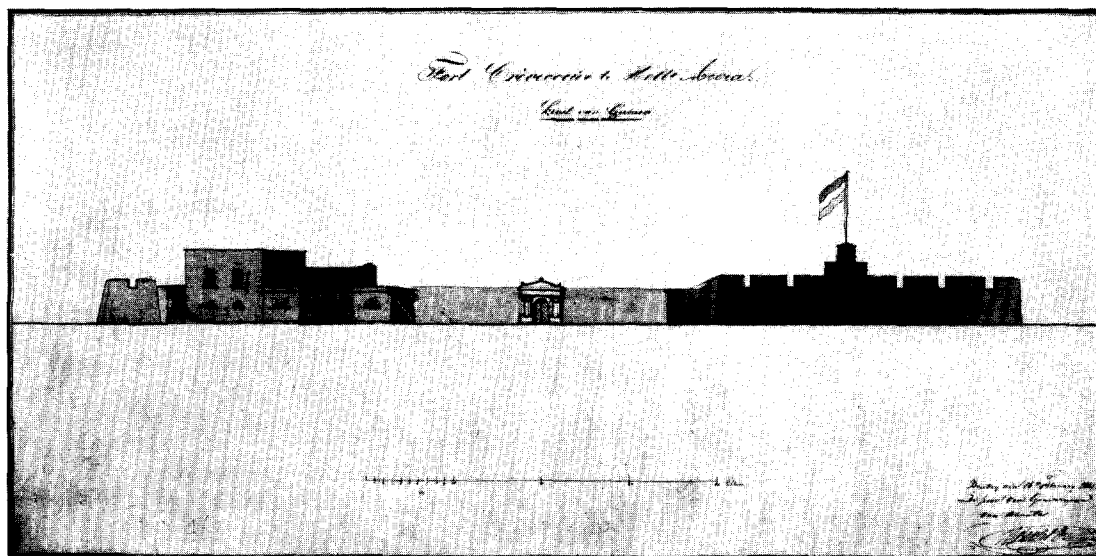
Afb. 4. Abandzi, fort Amsterdam, gezicht uit het oosten. Uit deze foto blijkt de betrouwbaarheid voor wat het gebouw betreft van bovenstaande 18de-eeuwse afbeelding.
(Foto C. L. Temminck Groll)

DE MONUMENTEN VAN EUROPESE OORSPRONG IN GHANA



Afb. 5. Mouri, fort Nassau, 1629, door Propheet. 1 Goeverneurstoren, 2 de Nieuwe Toren, 3 ronddeel „Kijk in de Pot”, 4 ronddeel, 5 smederij, 6 markt, 7 graanschuren, 8 latrines.

(Den Haag, Alg. Rijksarchief, Kaarten nr. 782)



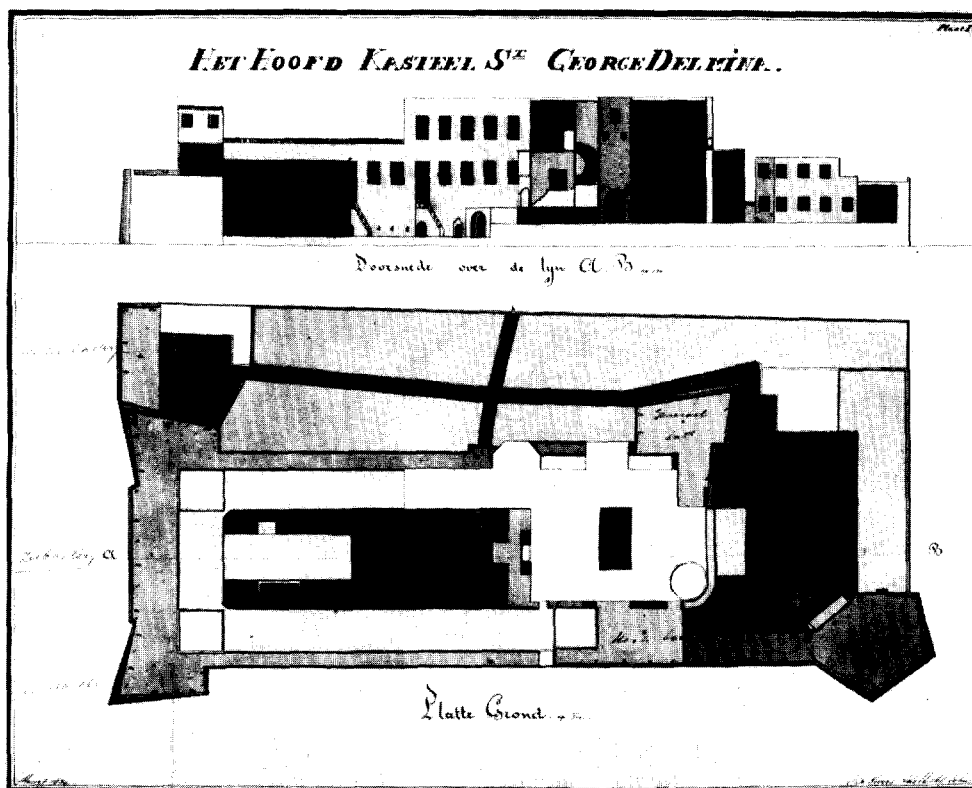
Afb. 6. Accra, fort Crèvecoeur, opmeting uit 1841 van het gebouw in „opengeschoven” toestand. De el van de schaalstok is 1 m.

(Den Haag, Alg. Rijksarchief, Leupen suppl. nr. 314)



Afb. 7. Elmina, fort Sint George en stadje in 1869, gezien vanaf de heuvel Sint Jago. Aquarel rechts onder gesigneerd J.C. le J.

(Amsterdam, Stichting Cultuurgeschiedenis Ned. Overzee)



Afb. 8. Elmina, Sint George, langsdoorsnede en plattegrond, opmeting uit 1841.

(Den Haag, Alg. Rijksarchief, Leupen suppl. nr. 307)

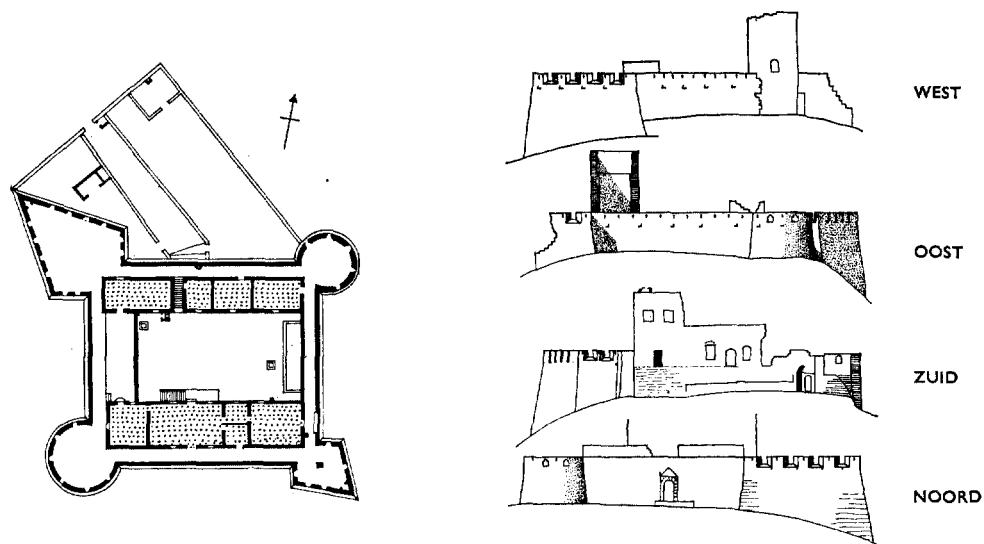


Fig. 4. Het fort Amsterdam te Abandzi (Cormantin). Plattegrond verdieping, toestand 1790. De voorbouw aan de noordzijde is geheel verdwenen, evenals het ronde bastion op de z.w. hoek. Aanzichten vanuit w., o., z. en n., huidige toestand. Schaal 1 : 1000. Omsloten ruimten op niveau plattegrond ingestippeld. Onderkant is zeezijde. (Tek. N. C. G. M. v. d. Rijt naar Lawrence en opm. Ghana Museum and Monuments Board)

gen werd veelal gebruik gemaakt van balken van meer verticale verhoudingen en bij de huidige restauraties worden — ten onrechte — nog slankere balken toegepast. Vrij oud is ook een houten binnenwand, eveneens op de verdieping, van een nogal ongebruikelijke constructie: een raamwerk van horizontale regels, bekleed met deeltjes die lopen van regel tot regel. Alle gedetailleerde onderdelen van het steenwerk, zoals bogen, raamomlijstingen, de trap enz. zijn gemaakt van gele ijsselsteentjes.

Tantum, Engels fort uit het begin van de 18de eeuw. Van het muurwerk zijn nog enige ruïnes over.

Amoku, laat 18de-eeuws Frans fort, waarvan vrijwel niets over is.

Abandzi (Cormantin), fort Amsterdam. In 1665 door De Ruyter op de Engels veroverd, die hier sedert ruim dertig jaar een tot fort uitgegroeide nederzetting bezaten. Vergroot 1681 e.v. Van 1782-'85 weer Engels, nadien nog enige tijd door de Nederlanders gebruikt, maar al gauw verwaarloosd en verlaten. De ruïnes zijn ontdaan van overvloedige plantengroei en enigermate geconserveerd in de jaren 1951-'56. De bijzondere dominerende situatie in dit fort maakt het tot een attractief element in het landschap. Vanaf het oosten komende ziet men het liggen op de top van een begroeide helling boven een binnenwater

(afb. 3 en 4), vanuit het westen gezien bekroont het het tegen de heuvel opgebouwde plaatsje, als een middeleeuws kasteel dit de daarbijbehorende stad kan doen. De plattegrond (fig. 4) toont een eigenaardigheid, die we straks ook bij het oudere fort te Shama zullen ontmoeten: op de ene diagonaal van de rechthoekige kern staan puntige bastions, op de andere diagonaal ronde. Het motief van het ronde bastion is vermoedelijk afgeleid van de door de Portugezen geïntroduceerde ronde hoektoren. De persistentie van dit motief toont aan hoe hardnekkig eenmaal gevormde bouwkundige tradities kunnen zijn in een geïsoleerd gebied.

Er is bij het muurwerk en bij de kantelen zowel van gele- als van rode baksteen gebruik gemaakt.

Het gebouw zelf is grotendeels een ruïne en het zal als ruïne geconserveerd moeten worden. Enkele onderdelen kunnen enigermate gecompleteerd worden, om het totaalbeeld voor de bezoeker duidelijker te maken of wel om het geven van een bestemming te vergemakkelijken. Het fort bevat reeds de woning van een bewaker, die het gebouw laat zien, gewapend met een historisch overzicht met data. Enige werken waren uitgesproken urgent. De oostelijke zijmuur bestaat uit een binnen- en buitenmuur met aardvulling, een constructiesysteem dat ook elders in het gebouw is toegepast, maar dat hier gevaar voor instorting

met zich meebracht bij wegspoelen van de grond door hevige regen⁹.

Het ronde z.w.-bastion is praktisch geheel verdwenen; dit zou zover opgetrokken moeten worden, dat het in plattegrond weer herkenbaar is. Het hoofdgebouw dat plaatselijk drie bouwlagen telde, zoals men aan de opgaande muren nog kan zien, vertoont enige verticale scheuren, die niet van onmiddellijk gevaar zijn, maar waar toch binnen afzienbare tijd iets aan gedaan moet worden. Dit laatste zou deel kunnen uitmaken van een tweede fase van de restauratie, waarbij ook enkele (overwelfde) benedenruimten weer compleeteerd zouden kunnen worden.

Anomabu, fort William. Groot Engels fort, op het strand gelegen, begonnen in 1753 volgens plannen van John Apperley, voltooid 1770. Een daaraan voorafgaand Engels fort Charles stond zelf alweer op de plaats, waar sedert 1640 afwisselend Nederlanders, Zweden, Denen en weer Nederlanders zich hadden gevestigd. Gerestaureerd 1953-1955. Eerder als rest-house in gebruik — en daarvoor al blijkens O'Neil ook deels als postkantoor — dient het nu als gevangenis. Streng van opzet, met vier vrijwel gelijke puntige bastions (de enige onregelmatigheid is, dat het noordwestelijk bastion iets kleiner is dan de drie andere). Het gebouw meet uitwendig 60 x 60 m. Aan de oostzijde staat een binnenbebouwing van drie lagen. Opvallend is het intensieve gebruik van vrij zware Engelse baksteen, niet alleen in bouwkundige details, zoals veelal elders, maar ook in de grote, doorgaande muurvlakken.

Ten noord-westen van het fort staat het z.g. *Little Fort*, een heel interessant bouwwerk, dat tijdens het bezoek in restauratie was. Aan de zuidzijde heeft het een bakstenen voorbouw met bogen en een gemetselde buitentrapp, aan de oostkant een grote gesloten bouwmasa en daarvoor een soort bastion van bescheiden hoogte. Het zou

⁹ Enkele van de meest noodzakelijke herstellingen blijken inmiddels te zijn uitgevoerd.

¹⁰ De auteur van: *Eighteen years on the Gold Coast of Africa*, Londen 1853. Ned. uitg.: D. P. H. J. Weijtingh, *Achttien jaren aan de Goudkust*, Amsterdam 1855.

¹¹ *Samuel Brun's Schifffarten*, 1624. Uitg. Linschoten Vereniging VI (1913) 47-49. Op blz. 49 wordt vermeld, dat de op 1 maart 1612 gestichte vestiging in 1624 „zu einer gewaltigen Festung geworden, und genennt Fort Nassaw: dieweil der König von Sabou disen platz dem Graffen Mauritiz von Nassaw geschenckt. Sie hat 3. Bollwerck, und einen halb Mond, und is jetzund

omstreeks 1840 gebouwd zijn voor Brodie Cruikshank¹⁰.

Mouri, fort Nassau. Oudste belangrijke Nederlandse nederzetting aan de Goudkust, gesticht 1612. Reeds in 1624 stond er een sterk fort onder de naam Nassau¹¹. Nog geruime tijd was dit het beste fort na dat van Elmina; het herbergde een bezetting van 70 à 80 man. Engels van 1664-1665 (heroverd door De Ruyter) en van 1782-'85. In 1804 was de toestand nog zeer goed, maar kort daarop is het verlaten, waarna het langzaam verviel.

Een eerste poging om hier te landen verliep weinig succesvol, getuige het volgende citaat¹²:

„In 1599, gingen 5 Hollanders, in eene Kano, naar Mowri. Een Kalmte hield hen, op Zee, by 't Kasteel Del-mina. De [Portugese] Goeverneur zond eenige Négeren op hen af. Deeze vielen op hen, wondden hen, en voerden hen naar den Wal, daar zy hen de Hoofden afhakten, dien zy den Goeverneur aanboden: waarna zy, vervolgens, de Herssenpannen tot Drinkschaalen gebruikten. De Goeverneur deed derzelve Rompen op de Muuren des Kasteels plaatsen, om den Hollanderen af te schrikken”.

Na nog enkele mislukte pogingen slaagt men er in 1612 in, vaste voet aan wal te krijgen. Er verrijst dan een fort van unieke opzet: het centrale gedeelte namelijk krijgt op elke hoek een vierkante toren. Reeds op de oudste afbeelding uit 1629 (afb. 5) zijn deze torens aangegeven. De bastions hebben wel eens wijzigingen ondergaan. In 1629 zijn er (minstens) twee rond, later zijn ze alle puntig. Bosman beschrijft het bouwwerk als volgt (blz. 55):

„Mourée. Fort Nassau, . . . ons Hooft Comptoir geveest; en waarlijk/ het is soo wel gebouwd/ dat bij al dien Elmina niet in wesen was/ wij ons niet souden behoeven te schamen dit het Hooft-Comptoir te noemen. Het is bijna vierkant (dog van vooren wat breeder als agter) gebouwd/ heeft oock even soo veel Bat-

mit lustigen steinernen Häuseren gezieret; also desz gewaltige defension darausz beschehen kan. Zwar Sie hat keine Mauren von aussen herumb; aber gar tieffe gräben; hohe und dicke Wähl [wallen] . . . wir haben in einem steinernem Gewölb, welches bey 400. fuder [een eenheid van ca. 1000 l.] wassers haltet, gut rägenwasser ein gantz jahr lang frisch behalten können”. — Plattegrond en aanzicht staan in: C. Barlaeus, *Rerum per octennium in Brasilia*, Amsterdam 1647, na 54; in de Nederlandse uitgave van 1923 na 74 en 76.

¹² *Hedendaaghsen Staat van alle volkeren . . .*, 's-Gravenhage 1748, 258.

terijen met agtien stukken Kanon voorsien; de Muuren sijn hoger als van eenig Fort, uijtgesonderd Elmina, op de geheele Kust, de Gardijn hegtende de twee Zeebatterijen aan een/ is soo breed en wel gelegen/ dat men' er bequamelijk soo een Batterij, als de Engelsche aan Cabocors [= Cape Coast] hebben/ van sou konnen maken; 't heeft oock seer veel en goede Wooningen, maar die/ waarvan het sijn meeste cieraad ontfangd/ en dat het beste gemak geeft/ sijn vier vierkante Torenswijse Gebouwen, op yeder hoek van het Fort een/ yeder van drie verdiepingen; . . ."

Het is thans een ruïne en moet ook als ruïne geconserveerd worden. Er steken nog verschillende grote muurresten omhoog. Aan de oostzijde is een zeer groot stuk van de buitenmuur in zijn geheel scheef weggezakt. Aan de westkant ziet men nog, vanuit het hoogst schilderachtige dorp, een flank van een bastion, met daartegen twee zware steunberen. Het buitenwerk bestaat uit locale natuursteen, afgewisseld met lagen rode baksteen. Opvallend zijn de enorme hoeveelheden kleine gele bakstenen, die in het centrale gedeelte zijn verwerkt. De nog overeind staande binnenmuren zijn in hun geheel daarin opgetrokken. Het gebouw staat op een roodachtige rots.

In 1951 schrijft O'Neil heel somber: „This Fort is used as a public lavatory and is a public disgrace. My visit was a most unpleasant one”. Die functie heeft het niet meer, het wordt nu gebruikt voor het drogen van vis en het is dus zeker in aanzien gestegen. Toch doen vergelijkingen met de tekst bij Lawrence vermoeden, dat er ca 1957 toch nog wel iets meer over was dan nu. Momenteel wordt een weg gezocht om vanuit Nederland een bijdrage te verlenen in de kosten van consolidatie van de resten van dit merkwaardige monument, dat ook uit toeristisch oogpunt een grote attractie kan vormen.

De historische gebouwen van Cape Coast

Cape Coast Castle. In 1664 veroverden de Engelsen een hier gelegen Nederlandse nederzetting, die zelf ook al door onderscheidene andere was voorafgegaan (de naam is afgeleid van het Portugese Cabo Corso, een Zweedse versterking op deze plaats heette Carolusburg). Rond 1673 vond een vergroting plaats, wederom een in de tweede helft van de 18de eeuw. Het kasteel was de zetel van de gouverneur der Engelse bezittingen en bleef dat tot 1900, toen deze werd verplaatst naar Christiansborg.

Het is een zeer groot complex (ca 160 m lang) waarvan het westelijk deel de vorm heeft van een gelijkbenige driehoek. Het klokkestoeltje op de

westpunt van de binnenplaats is vooral merkwaardig, omdat dit het enige stukje architectuur vormt aan de Goudkust, waarin krulmotieven zijn toegepast, die vergelijkbaar zijn met de decoratieve vormen van de historische monumenten van Zuid-Afrika (en dat op een van de weinige plaatsen aan deze kust waar van Nederlandse invloed geen sprake kan zijn!). De oostelijke strook van deze driehoek is als gang afgescheiden; de ingang is afgewerkt in grote gele Engelse baksteen.

Het eigenlijke kasteel — waarvan met enige fantasie een kostelijk hotel gemaakt zou kunnen worden! — bestaat uit twee grote vleugels loodrecht op elkaar, waartussen een plein in de vorm van een rechthoekige driehoek. De schuine zijde daarvan ligt langs de zee en is met kanonnen bezet. Langs de drie verdiepingen van de oost-westvleugel lopen galerijen, en aan de noordzijde heeft deze een monumentale buitentrapp. Het noordzuidblok — waarin vroeger het gouverneursgedeelte was gevestigd — is in opbouw driebeukig op de manier zoals men dit ook in de Antillen tegenkomt (de middenruimte wordt door de nevenruimten geïsoleerd, maar heeft daarbij een doorgaande ventilatie). Het heeft een symmetrische trap, waartegen lelijke houten galerijen zijn uitgebouwd, die zeker verwijderd zouden moeten worden. In het zuidelijke bastion bevinden zich enorme kelders, destijds gebruikt voor het onderbrengen van slaven. Daarnaast een ruimte voor kogels en daarboven een voor het kruut.

Forten William en Victoria. Ten noordwesten van het kasteel staan op twee achter elkaar gelegen heuvels kleine ronde forten, resp. fort William, waarin een vuurtoren is opgenomen en fort Victoria, dat iets kleiner is en dat in het midden een toren bezit. Beide zien er goed onderhouden uit. In hun huidige vorm dateren ze resp. van 1830-'31 en 1837. Beide hadden voorgangers: Smith's Tower en Phipp's Tower.

Enkele restanten zijn ook nog over van een eveneens hoog gelegen Deense stichting, Frederiksberg, die in 1658 werd opgetrokken op driehoekige plattegrond. Na de verovering door de Engelsen in 1685 werd het fort nog eens herbouwd, maar nadien verlaten.

Oud Hotel. Een belangrijk oud gebouw in de stad is het voormalige hotel, dat drie bouwlagen telt, waarvan de onderste twee omgeven zijn door forse bakstenen bogengalerijen en de hoogste door een houten galerij met balustrade. Het gebouw dateert m.i. uit de eerste helft van

de 19de eeuw. Het is zeer goed gebouwd, goed van verhoudingen en verzorgd van detail.

Huis van een inheems slavenhandelaar. Ten noord-westen van het kasteel staat op korte afstand een allermerkwaardigst groot woonhuis, nu in gebruik als kantoor van Publieke Werken. Naar ter plaatse werd medegedeeld is het gebouwd als huis van een Afrikaans slavenhandelaar. Het moet dateren van ca. 1780-1790 en vertoont de wat wonderlijke mengvormen van vroege neogotische en oosterse motieven, die in de late 18de eeuw in Engeland in de mode kwamen en die hun hoogtepunt zouden vinden in het bekende Brighton-Pavilion. De ingang wordt gemarkeerd door twee herten met kronen om de hals. Links achter op het terrein staat een soort theepaviljoen. Rechts vooraan is een trap naar een open voorpaviljoen, vanwaar op verhoogd niveau een toegang leidt naar het hoofdgebouw, dat gekenmerkt wordt door een naar voren springend slank en rijzig middendeelte. Op de beganegrond zijn zeer grote ruimten voor slaven, onderling gescheiden door diverse zware bakstenen bogen. Balklagen van hoofdbalken op ondersteuning, die moerbalken dragen, waarover kinderbinten, die zelf nog weer lichtere balkjes dragen waarop de vloerdelen rusten.

Vermeldenswaard is in dit verband de volgende passage van Bosman (blz. 52):

„Cabocors. Onder het Engelse Fort sult UE een Huys, waarvan een Vlag wayt/ sien/ 't geen sig even als een kleyn Fortje vertoond/ 't heeft oock eenige stukken Kanon, en werd bewoond door een Engelsche Mulat, of Tapoyer, genaamt Eduard Barter, dewelke seer magtig is/ en meerder te seggen heeft in de saken dese Kust rakende/ als de Engelsche Agenten met haar drien...”

Mogelijk heeft deze betrekking op een voorganger van het juist beschreven laat 18de eeuwse huis.

Verschillende oude woonhuizen. Langs onderscheidene straten van de oudere delen van het stadje vindt men interessante oude huizen, veelal van baksteen. De meeste zullen 19de-eeuws zijn, al zijn er ook nog wel enkele die uit de 18de eeuw zouden kunnen dateren. Het gaat hier zo-

wel om huizen met galerijen als om huizen met gesloten voorgevels, die in feite meestal een ingebouwde galerij blijken te bevatten.

De monumenten van Elmina

Het kasteel St. George d'Elmina¹³ (fig. 5). Gesticht in 1482 door de Portugezen, voor wie dit gebouw tot 1637 het voornaamste centrum was. Het kasteel werd toen door de Nederlanders veroverd, die het maakten tot de zetel van de directeurs-generaal en van de gouverneurs voor hun bezittingen aan de Goudkust, wat het bleef tot 1872, het jaar van de overdracht aan Engeland. Het is zonder twijfel het meest fascinerende en historisch het meest interessante bouwwerk van de gehele voormalige Goudkust, prachtig gelegen op een vooruitstekende punt tussen de open zee en de mond van een lagune (fig. 6, afb. 7-16).

Toen de Portugezen in 1471 voor het eerst landden aan de bocht van Guinee, vermoedden zij op grond van de fraaie gouden sieraden waarover de bevolking beschikte goudmijnen in de omgeving en noemden zij de streek A Mina. Hoewel later bleek, dat het goud meer landinwaarts werd gedolven, bleef de naam tot vandaag toe voortleven in die van het stadje Elmina. Het leek hun gewenst, op deze plaats over een handelsfort te beschikken. Zo werd op een met zorg uitgekozen punt in 1482 het kasteel São Jorge gesticht: het eerste grote Europese bouwwerk in de tropen.

Het gedetailleerde natuursteenwerk voor lijsen, profielen, lateien enz. werd uit Portugal aangevoerd. Voor de grote massa van het muurwerk werd gebruik gemaakt van locale natuursteen (de aanwezigheid daarvan heeft bij de bepaling van de plaats een rol gespeeld). Meegenomen metselaars en timmerlui hebben — tezamen met inheemse krachten — in een snel tempo het gebouw, dat al in zijn eerste opzet globaal de huidige omvang gehad moet hebben, zover opgetrokken, dat het in gebruik genomen kon worden.

De voornaamste ruimten bevinden zich vandoors in een rechthoekig blok, gebouwd rond een vrij bescheiden binnenplaats (10 x 9 m) en vroeger in zijn geheel de „toren” genoemd¹⁴. Min-

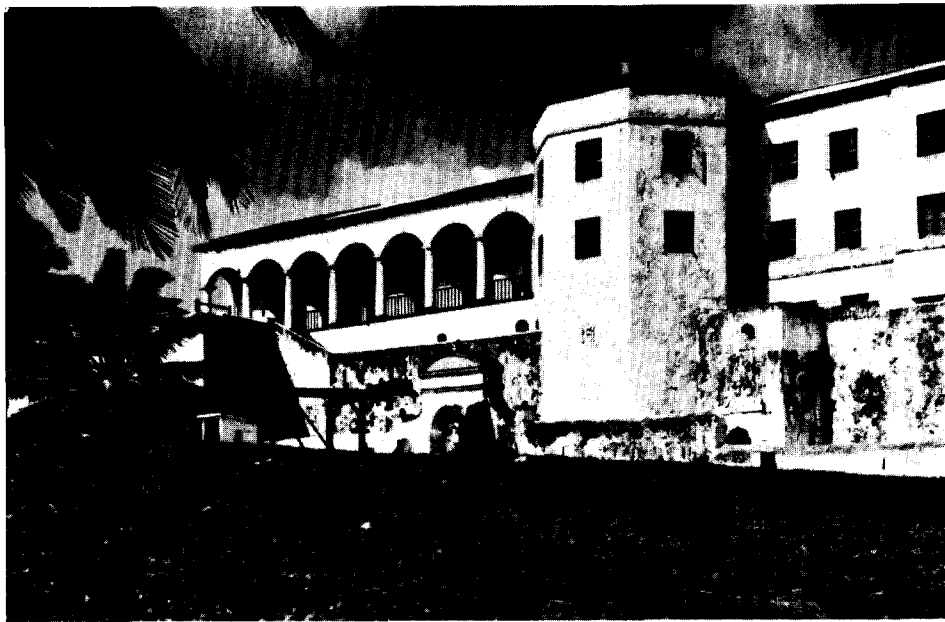
¹³ Zie behalve de reeds vermelde werken: *Vijf Dagregisters van het Kasteel São Jorge da Mina (1645-'47)*, uitg. K. Ratelband, Linschoten Vereeniging LV (1953), met register, uitvoerige historische inleiding en vanaf blz. LXIII een korte beschrijving van de navolgende gebouwen: Kasteel Sao Jorge da Mina, redoute St. Jago, fort Nassau, fort te Axem, fortje te Chama, loge

te Cabo Cors, loge te Comany, loge te Craa (= Accra), loge in het negerrijk Benyn, te Arbo (buiten Ghana) en de handelspost te Caap Apollonia. — Afbeeldingen bij Barlaeus, *o.c.*, na 54 (gezien de vlag: nog in de Portugese tijd opgenomen!); in de Nederlandse uitgave na 66 en 72.

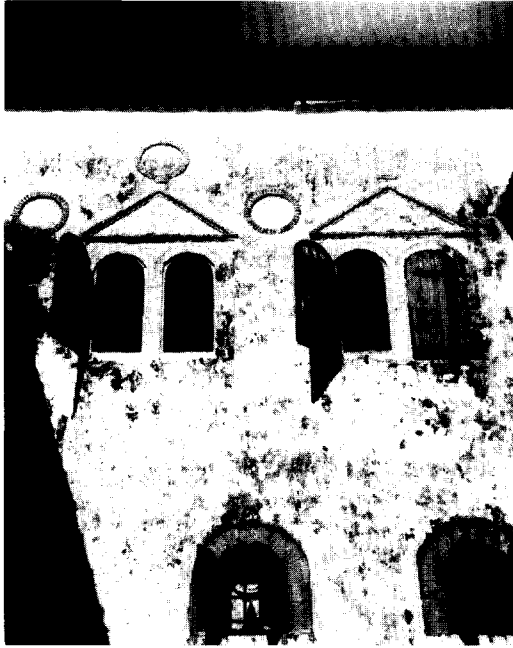
¹⁴ Vgl. Tower of London, Torre de Belem.



Afb. 9. Elmina, Sint George, overzicht uit het zuid-westen.



Afb. 10. Elmina, Sint George, noordwestelijk gedeelte met de Portugese hoektoren, die in de 16de eeuw gedeeltelijk en nadien geheel veelhoekig ommetseld werd, en met de vroeg 19de-eeuwse goeverneursgalerij. (Foto's C. L. Temminck Groll)



Afb. 11. Elmina, Sint George, vensters van de kerkzaal uit de Hollandse tijd, gezien vanaf de kleine binnenplaats.



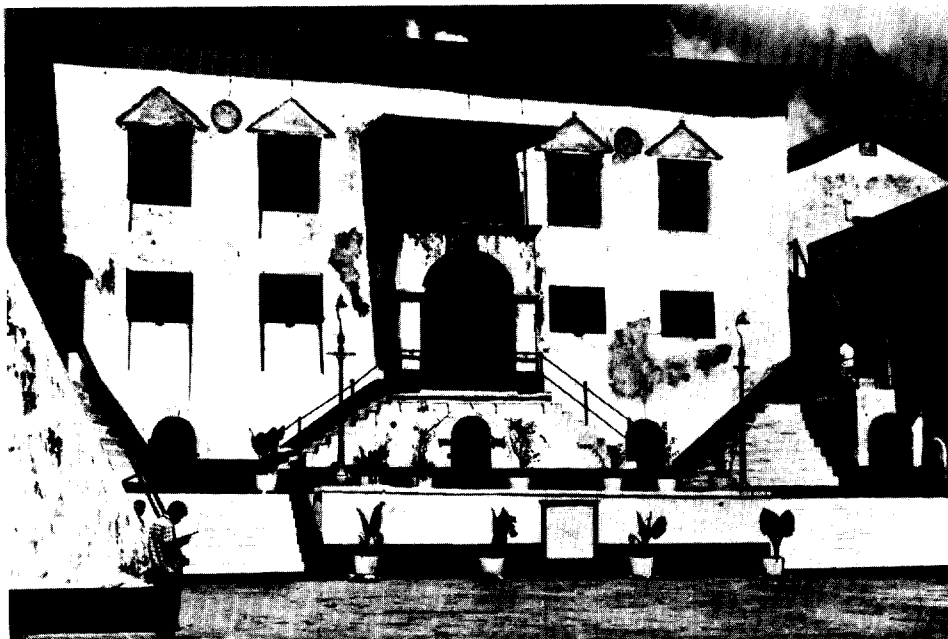
Afb. 12. Elmina, Sint George, toegangsdeur in de goeverneursvleugel.



Afb. 13. Elmina, Sint George, bakstenen buitenpoort van na 1637.
(Foto's C. L. Temminck Groll)



Afb. 14. Elmina, Sint George, binnenpoort. Rusticawerk uit Portugese tijd, bekroning daarboven van na 1637.



Afb. 15. Elmina, Sint George, zuidoostelijke gevel van het hoofdgebouw met statietrap en appartementen van de gouverneurs, gezien vanaf het ommuurde voorplein. De gevel is met een fronton bekroond geweest.



Afb. 16. Elmina, Sint George, smeedijzeren hek van het bordes voor het hoofdgebouw.
(Foto's C. L. Temminck Groll)



Afb. 17. Elmina, Sint Jago uit het zuid-oosten. Foto van omstreeks 1900, eigendom van de heer W. G. F. C. Rissink te Leiden. Links op de voorgrond het in de tekst genoemde huis van gele baksteen. Naar het fort de „ancient road” en rechts de Liverpoolstreet.



Afb. 18. Elmina, Sint Jago, frontaal aanzicht met uitzichttoren en toegang „ravlijn”. De typerende balustradevorm (vgl. ook afb. 23) berust op het schuin tegen elkaar plaatsen van bakstenen.
(Foto's C. I. Temminck Groll)

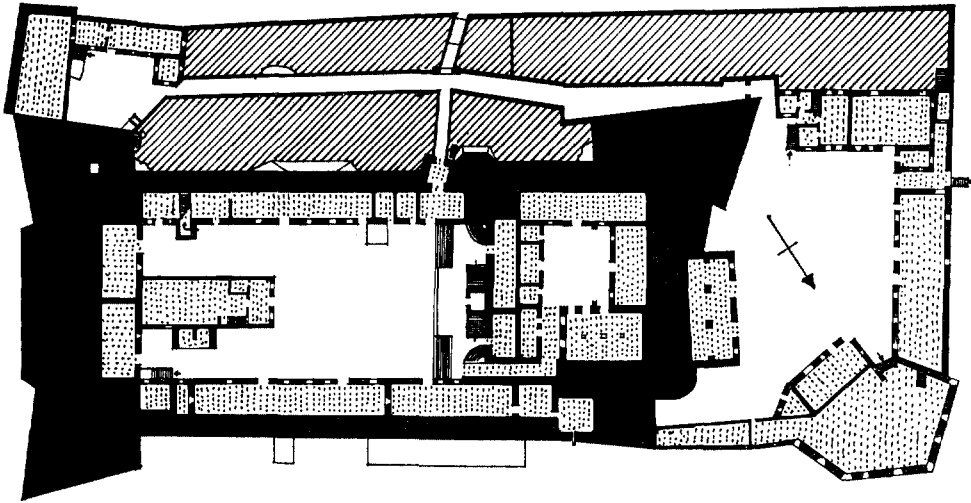


Fig. 5. Het kasteel Sint George d'Elmina. Beganegrond; toestand 1940. Gearceerd: de in de rots uitgehouwen droge gracht. Schaal 1 : 1000. (Bij Lawrence, fig. 11, is de schaal verkeerd aangegeven). Omsloten ruimten op niveau plattegrond ingestippeld. Linkerkant is zeezijde. (Tek. N. C. G. M. v. d. Rijt naar Lawrence)

stens twee hoeken waren door ronde torens gemarkeerd, het vertoonde daardoor een nog sterk middeleeuws aandoend silhouet¹⁵. Die op de noordelijke hoek is nog in vrijwel ongewijzigde vorm intact (alleen de spits ging verloren). De andere staat diagonaalsgewijs daar tegenover, deze werd in de 16de eeuw met een veelhoekige ommanteling ombouwd (toen nog niet over de volle hoogte). Mogelijk heeft ook het grote westelijke bastion een torenvormige voorganger gehad, maar voor wat de oostelijke hoek betreft lijkt het waarschijnlijker, dat daar vanouds een vierkante (uitkijk-)toren buiten tegen het gebouw aan stond.

Ten zuid-oosten van dit bouwblok ligt een zeer groot voorplein, van het begin af door een zware muur — waarin mogelijk vroeger rondelen waren opgenomen — omgeven. Ook bij de hoeken aan de zeezijde kunnen rondelen of ronde torens gestaan hebben. Langs de z.w.-flank van het complex werd een dubbele gracht in de rotsen uitgehouwen, aan de n.w.-zijde bouwde men een ommuurde diensthof.

Reeds in de 16de eeuw werd het kasteel volgens de modernere inzichten versterkt. Alle muurwerken werden verzwaard, de bastions aan de zeezijde en die op de noordelijke hoek van de diensthof werden gebouwd of verzwaard, er kwam een bastion bij de ronde noordelijke hoektoren van het hoofdgebouw. Bij de verzwaring

¹⁵ Dit was ook nog het geval met het vroeg 16de-eeuwse Spaanse fort te San Juan, Porto Rico.

van de muren van het voorplein vervielen de mogelijk in eerste aanleg aanwezige rondelen.

Een andere veiligheidsmaatregel vond plaats in 1596, het jaar van de eerste aanval van Nederlandse zijde. De buiten de dubbele gracht ten westen van het kasteel gelegen kerk werd afgebroken en vervangen door een nieuwe, gelegen aan het z.w.-einde van het grote voorplein. Hierdoor ontstond een opzet, die veel lijkt op die van het fort Amsterdam op Curaçao.

Na een tweede mislukte poging in 1625 wordt in 1637 het kasteel door de Nederlanders oververd¹⁶. Dit geschiedde door de ten noordwesten van het complex gelegen heuvel te bezetten, vanwaaruit de toegang over land beheerst kon worden (vgl. fig. 6). Direct na de overgave worden de noordelijke binnen- en buitenbastions, die vermoedelijk van de aanval te lijden hadden gehad, vernieuwd. Vervolgens worden muren verhoogd en andere bastions versterkt. Het hoofdgebouw wordt gemoderniseerd, de hoofdgevel aan het voorplein krijgt een monumentaal fronton, dat helaas later weer is verdwenen. De toegangstrappen worden in Hollandse baksteen vernieuwd, op het bordes komt een fraai smeedijzeren hek met een W, waarachter mooie deuren met koperen slotplaat (afb. 12, 15, 16).

De Portugese kerk op het voorplein wordt bestemd tot verkoopruimte voor slaven en een nieuwe kerkzaal wordt opgetrokken op het

¹⁶ Door een leger van Johan Maurits van Nassau, onder aanvoering van Kühne, zie C. Barlaeus, *o.c.*

hoofdgebouw achter de ronde noorderhoektoren¹⁷, voorzien van door rondbogen gedekte tweelichtvensters¹⁸. Zowel de hoofdgevel als de kerkgevel, de toegangspoort en een aantal meer secundaire gevels werden van versieringen voorzien in de vorm van lijsten, frontons, bogen en cirkels. De profielen waren in pleister getrokken, op een kern van baksteen, maar ze zijn helaas later vrijwel alle weer afgekapt en met de muurvlakken mee bepleisterd. Toen het gebouw omstreeks 1955 opnieuw bepleisterd werd, heeft men de siermotieven bloot gelaten, zodat de vormen nu weer herkenbaar zijn, maar het licht- en schaduw-effect van het oorspronkelijke reliëfwerk keerde daarmee niet terug¹⁹.

In de 18de eeuw (1783) legt men de gordijn tussen de beide zeebastions (waarop al eerder vierkante torens waren gebouwd) meer naar voren, teneinde de batterij aldaar te kunnen vergroten. In de voormalige kerk wordt door middel van een tussenvloer een bovenverdieping afgescheiden, die nog door fraaie enigermate Lodewijk XV aandoende deuren wordt gekenmerkt. In de beginjaren van de 19de eeuw, omstreeks 1805, maakt men nog een aardige Dorische bogengalerij langs de gouverneursvertrekken, ten noord-westen van de veelhoekige toren. Kennelijk begonnen toen de eisen van comfort, die van verdedigbaarheid voorbij te streven!

Sinds de opheffing van de slavenhandel waren de bezittingen aan de Goudkust weinig lucratief. Na eeuwenlange najver tussen Engelsen en Nederlanders probeerden beide toen juist de nederzettingen aan elkaar te slijten. Na een tussenfase van 1868-1872, waarin op een soort ruilbasis alle stichtingen vanaf Elmina naar het westen toe als Nederlands werden beschouwd en die vanaf Cape Coast naar het oosten toe als Engels, volgt op 6 april 1872 definitieve overdracht aan Engeland. Aan St. George brachten de Engelsen geen belangrijke veranderingen aan, het was voor hen geen gouverneurszetel en daardoor slechts van secundair belang. Alleen de bijgebouwen in de

noordelijke diensthof werden deels uitgebreid, deels vernieuwd.

Het feit, dat het nu als opleidingsinstituut voor de politie in gebruik is, maakt dat het goed onderhouden wordt en overal waterdicht blijft. Op verzoek wordt men door een politiemans rondgeleid. Inrichting tot historisch museum zou natuurlijk aan te bevelen zijn, maar voorlopig kunnen we blij zijn met de huidige bestemming.

Bij de rondleiding worden enige onjuistheden verteld, bijvoorbeeld dat de grote windroos voor de ingang Portugees is. Deze is onmiskenbaar van Nederlandse gele en rode bakstenen gemaakt, evenals het straatje naar de ingang toe (van ijs-selklinkertjes). In de ingang ziet men een steen met het opschrift „Java 1855”. Gezegd wordt, dat in dat jaar Java veroverd werd en dat de oude steen van Elmina naar Java is gebracht en deze daarvoor in de plaats is gekomen (waarschijnlijk is dit verhaal een verre verbastering van de gelijktijdig met de overdracht aan de Engelsen van Elmina aan de Nederlanders verleende rechten op Noord-Sumatra). De steen is echter niet anders dan een herinnering aan de batterij Java, die een onderdeel vormde van een in drie etappes opgeworpen verdediging van het stadje Elmina (resp. 1810-'11, ca 1855 en 1868-'70). Van een tweede, Schomerus geheten, moet ook de naamplaat nog in het kasteel zijn (Lawrence, blz. 168).

Rechts van de ingang ligt een grafzerk, die gevonden is vlak voor het bezoek van koningin Elizabeth II in 1960, met het opschrift:

De Wel Edelgestrenghe Heer	in syn Edele Leeven
Nicolaas Matheus van der	Directeur over de
Noot de Gietere	Noord en Zuydkust van
	Africa
	Obiit 24 October 1755

Boven de binnenste toegangspoort een Hollandse leeuw met kroon.

In de poort is een steen ingemetseld ter herinnering aan de op een na de laatste gouverneur, Nagtglas; aan de buitenzijde links is er een ter

meester in wiens werk meermalen de toepassing van voor zijn tijd ouderwetse motieven opvalt, med. prof. ir. J. J. Terwen).

¹⁹ Bij de buitenste toegangspoort, enkele poortjes aan de grote binnenplaats en bij de ramen aan de kleine binnenplaats van de kerkzaal vertoont de ongepleisterd gelaten baksteen nog wel reliëf. Bij de ingangspoort van de kerkzaal zijn enige profielen zelfs nog geheel intact, maar het klokgevel-achtige motief dat de toegang bekroonde is helaas helemaal vlakgekapt.

¹⁷ Bewaard bleef nog het volgende opschrift in deze zaal: Zion is des Heeren ruste/ dit is syn woonplaatse in eeuwigheyt/ psalm 132.

¹⁸ Een voor de tijd rond 1640-'50 weinig modern motief (zoals we elders al in de plattegronden traditionele vormen aantreffen): bovenverdieping waag te Haarlem (1595-'98), trapbordes stadhuis te Leiden (1597) (beide van Lieven de Key), H. Geest-weeshuis te Leiden (1607). In 1666 wordt het nog eens, in meer decoratieve vorm, verwerkt in de poort van het Tevelingshofje te Leiden. (Willem van der Helm, een bouw-

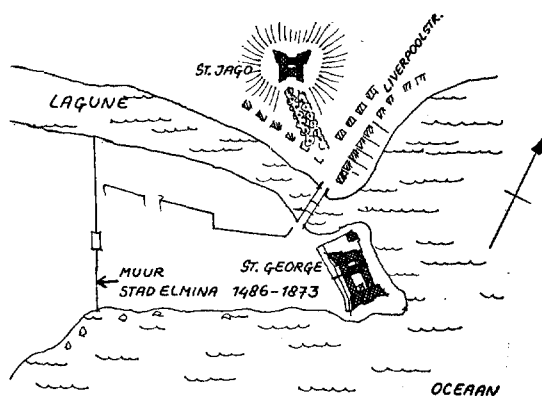


Fig. 6. Schets van de relatie tussen Sint George en Sint Jago.

(Tek. C.L.T.G.)

ere van Johan Maurits van Nassau²⁰; daarboven een steen waarop een wapen met vijf sterren.

In de onderbouw van de trap op de binnenplaats is nog een grafschrift ingemetseld, waarvan helaas het begin van de tekst mankeert. Volgens een ongesignd rapport luiden de eerste regels, in het Engels vertaald:

„Here rest/ Mr. Lambert Jacob van Tets/ Born at Semarang Dutch east Indies/ in the year 1717 . . .”; het leesbare deel luidt: „van veere mitsgaders Bewinthebber/ Der Geotroyeerde West-Indische/Compagnie Ter Kamere Zeelandt/ En de Laast Directeur General/ Over De Noord En Zuyd Kust Van Afr(ica)/ Alhier Aangekomen Op Den 16 Janua(ri)/ 1758 en Overleeden Den 12 Maart/ Deselven Jaars/ Oud Synde 41 Jaren/

Grafschrift: (hierna volgt een door het witwerk moeilijk leesbaar gedicht van A. Andriessen, predikant te Veere). Van Tets is inderdaad in de eerste maanden van 1758 gouverneur geweest.

Fort St. Jago of Coenraadsburch. In eerste aanleg gebouwd in 1638 door de Hollanders op de heuvel achter St. George, vanwaar uit laatstgenoemd kasteel is belegerd (de naam St. Jago is afkomstig van een voormalige Portugese kapel, die op de heuvel heeft gestaan). Het fort is gebouwd om te voorkomen, dat de Hollanders op dezelfde wijze tot overgave gedwongen zouden kunnen worden als zij het de

²⁰ Lawrence reconstrueert de tekst als volgt (o.c., 169): ILLUSTRISSIMO AS GENEROSISSIMO/ MAVRITIO NASSOVIAE COMITE/ BRASILIAM GVBERNANTE KOINIO/ TRIBVNO IM-

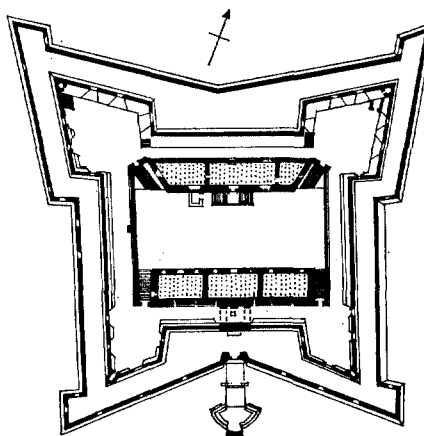


Fig. 7. Het fort Sint Jago. Plattegrond verdieping, toestand 1774. Schaal 1 : 1000. Omsloten ruimten op niveau plattegrond ingestippeld. Onderkant is zeezijde.

(Tek. N. C. G. M. v. d. Rijt naar Lawrence)

Portugezen hadden gedaan. In zijn huidige vorm, met zijn bijzonder fraaie symmetrische plattegrond (fig. 7) kwam het in 1665 gereed. In 1671 werd het fort versterkt door de aanleg van een buitenmuring met halfrond toegangspaviljoen (ravelijn genoemd) (afb. 17, 18, 19). Aan de binnenzijde van de poort in deze buitenmuur staat het volgende opschrift:

(BU)YTEN	(DI)R(E)CTEUR
WAL	(GENE)RAEL. C
ORT	(DI)RCK WILREE
DOOR G	(AN)NO 1671

Het gebouw herbergt het kantoor en een werkplaats van de afdeling „Monuments” van het Ghana Museum & Monuments Board, en tevens de woning van het hoofd van deze afdeling. In de voorvleugel bevindt zich op de begane grond een bescheiden expositie betreffende de monumenten, er staat o.m. een instructieve maquette van St. George. Op de verdieping heeft deze vleugel een z.g. resthouse, bevattende twee slaapkamers en een zitkamer ter weerszijden van een slanke uitkijktoren en een badkamer in het z.o.-bastion. Het is er zeer plezierig verblijven, al zijn de ruimten naar Europese begrippen wat erg sober. Van de bastions zijn die op de z.w.- en n.o.-hoeken nog open, de andere werden later overdekt. De gehele noordvleugel is in de Engelse

PERANTE OCCVPATA/ FVIT/ VI HAEC FORTISSIMA ARX
QUA/ TRIDVO ANNO MDCXXXVII DIE/ XXVIII AVGVSTI.

tijd met een verdieping verhoogd, wat echter niet hinderlijk is. Op sommige punten zijn er ten onrechte bakstenen toogjes ongepleisterd gelaten, maar als geheel verkeert het in aanmerkelijk betere toestand dan in 1951. Aardig is de oude toegangsweg (ook aangekondigd als „ancient road”) met de beplanting, die recht naar St. Jago toe de helling oploopt (zie fig. 6).

Op het z.o.-bastion staat een van de zeer weinige stukken oud meubilair²¹, die in dit land zijn aangetroffen: een soort Biedermeierachtige houten bank, maar met zulk een ongebruikelijk verloop van krullen, dat hij niet Europees kan zijn (3de kwart 19de eeuw?). Ongetwijfeld is het meubel vroeger bekleed geweest.

Het *Hollands Kerkhof*. Achter de heuvel van St. Jago ligt het *Hollands Kerkhof*, in zijn geheel tot monument verklaard: een ommuurd vierkant kerkhof, met een centraal monument, bekrond door een obelisk met pijnappel en gedateerd 1806²². Het draagt de volgende opschriften:

Links boven: J. C. W. M. Joost/ 1e luitenant ter kust van Guinea/ R. M. W. O. 4e klasse/ geboren te Nijmegen 6 juni 1840/ na overgave der kust/ op noodlottige wijze omgekomen/ 27 april 1872. (wit marmer).

Daaronder is ingekrast „Governor Hohobom, murdered 1808” (goeverneur J. P. Hoogenboom; het monument moet voor ca 30-40 jaar eens geopend zijn geweest, — waarschijnlijk is de oude plaat toen verloren gegaan en heeft men de naam op de klank af weer in het cement aangebracht).

In het rechterdeel staan vermeld: 1. H. Vroom, D.C., C.M.G., 2. Hon. C. H. Bartel, 3. Chief ANDOH, 4. Harriet Bartel, 5. Anna Esson Bartel, 6. J. A. de Veer.

De namen hebben vermoedelijk betrekking op graven buiten dit monument, het is namelijk hoogstwaarschijnlijk zelf geen feitelijk grafmonument²³, maar een kerkhofmonument. Het wordt ten onrechte wel aangeduid als het „monument van Daendels”; Goeverneur H. W. Daendels, overleden in 1818, is in Elmina op dit kerkhof begraven en zou een eigen monument gekregen hebben²⁴.

Voor het monument ligt een zerk met het opschrift: „Hier ligt begraven/ de wel edel achtbare heer/ Carel Hendrik Bartels/ lid van den kolonialen raad/ regter in de regtbank en koopman/ te St. George -d'Elmina/ geboren/ den 29 september 1792/ overleden/ den 10. February 1850/ Deze steen/ door zijne Gezamenlijke

Kinderen/ ter zijner Nagedachtenis gelegd/ R.I.P.”

Op een obelisk daarvoor staat „Aan/ AN^y van der EB/ ridder van den N: Leeuw./ kolonel, gouverneur dezer bezittingen/ geboren te Rotterdam den 3 January 1813/ overleden te St. George d'Elmina den 21 September 1852/ zijn vriend H. van Ryckevorsel/ te Rotterdam”.

Rechts vooraan ligt een steen met: „Hier rust/ Françoise Johanna/ Gerardina Aemilia/ Smeets/ geboren 23 maart 1865/ te Mijdrecht/ overleden 4 January 1867/ te Elmina”.

Midden rechts: „Adriaan Isaac Rundeel (Runckel?) in Leven/ assistent bij de NEDERL. Etablissements/ ter Kuste van GUINEA/ geb. te HOOGEZAND 2e juny 1817/ overl. te St. GEORGE D'ELMINA den 10 juny 1853”.

Rechts achter: „Ter nagedachtenis/ an/ Martin Auguste Orth/ eerste luitenant/ militaire Kommandant/ by de vaste bezetting ter dezer kust/ geboren te Yperen/ den 16 mei 1818/ overleden te ST GEORGE D'ELMINA/ den 28 oktober 1848”.

Direct daarachter een monument: „P. Koning/ Luitter zee 2e klasse/ overleden 24 July 1868”.

Links vooraan een obelisk: „To the memory of/ Henry Steinhusen/ who died at Elmina/ 31st march 1869/ erected by his friends” (daaronder een alziend oog in driehoek).

De overige grafzerken en monumenten zijn van na de overdracht van 1872 aan de Engelsen.

Met Nederlandse steun kan dit merkwaardige „Dutch Cemetery” thans een opknappbeurt krijgen.

Oude hekpalen en uitkijkpost. Twee typisch Hollandse hekpalen uit de late 18de eeuw geven toegang tot een terrein waarop thans een school staat, maar waarop zich ook een merkwaardig rond uitkijktorentje (volgens Lawrence, blz. 165, van ca 1800) bevindt. Ongetwijfeld heeft hier een soort buitenplaats gelegen, waaraan ook misschien de naam „Buitenrust-Lane”, die in het stadje voorkomt, nog een herinnering kan zijn (er werden bij Elmina veel vruchten verbouwd om de schepen daarmee te provianderen). Na gedeeltelijke instorting is de rechter paal voor een jaar of tien herbouwd, op groter afstand van de linker dan voordien. Hij is evenwel even scheef neergezet als vroeger, om het historisch aspect te bewaren.

Oude huizen. Het oudste stadsgedeelte²⁵, dat lag direct ten westen van St. George, is in 1873 — kort na de overdracht — verwoest

²¹ Een interessant stuk is voorts de goeverneurszetel afkomstig uit Elmina en thans in het museum te Accra. Zie A. A. Y. Kyerematen, *Panoply of Ghana*, Londen/ Accra 1964, 105; van Dantzig, *o.c.*, afb. 26.

²² R. van Luttervelt, „Herinneringen aan de v.m. Nederlandse bezittingen op de Goudkust in het Rijks-

museum”, *Bulletin K.N.O.B.*, 6de s. 14 (1961), 247, afb. 7.

²³ In 1806 is er ook geen goeverneur overleden.

²⁴ Med. mr. H. A. Daendels te Amsterdam.

²⁵ Dit kreeg reeds in 1486 stadsrechten van de koning van Portugal en was beschermd door een van de zee tot de lagune lopende muur (fig. 6).

(afb. 8). De Engelsen vreesden, dat zich hier een voor hen gevaarlijke Ashantigezinde groepering zou nestelen. Bosman beschrijft dit aldus (blz. 44):

„Onder/ of voor dit Kasteel (St. George) heeft men het Dorp Mina, door de Inboorlingen genaamt Oddina; 't is heel lang en redelijk breed/ bebouwd met sterke Klipsteene-Huysen, 't welk men op geen Plaats meer als hier heeft: mitse in andere Dorpen maar van Kley of Leem en door vlogten met hout sijn gemaakt”.

Van een huis is een reeks van drie segmentbogen over (in locale natuursteen). Naar de mening van het hoofd van de monumentendienst heeft daarop een akte van 1821 betrekking, van Johannes Oosthout, Komm. ad. int., waarin wordt bevestigd, dat „Jan Nieser, Koopman binnen het Elminasche dorp, op 18 Juny des Jaars 1811” dit huis voor 190 guldens heeft verkregen uit de boedelveiling van H. van Bakergem, „Aldus gegeven binnen Zijner Majesteits Hoofdkasteel St. George del Mina en met het Gouvernements groot Zegel bevestigd, dezen dertigsten Maart, Achttien Honderd Een en Twintig”. Ook de overzijde van de lagune is vroeg bebouwd geweest. Het belangrijkste historische restant aldaar is de ruïne van een mogelijk nooit voltooid groot huis van gele baksteen, die merkwaardigerwijze afwisselend plat en op zijn kant is verwerkt. Eens zou een heer Last eigenaar geweest zijn. Verder zijn o.m. van belang: de eerste vier huizen van de Liverpoolstreet, aan de oostzijde, gerekend vanaf St. George. Deze spelen ook een zeer belangrijke rol in het beeld, dat men vanaf St. Jago op St. George heeft. Ze tonen het principe van de „dubbele rooilijn”, dat men ook in Willemstad, Curaçao, aantreft.

Het derde huis bevat in een kleine kamer rechts twee grafzerken. Een van Maria Viala, overl. 9 november 1863, 41 jaar oud en de andere van haar zoontje Hermanus Albert Viala, overl. 2 oktober 1862, anderhalf jaar oud. Maria Viala, geb. Maria Bartels, was de 4de dochter van C. H. Bartels bij zijn eerste vrouw Adjuah Ereiba. Eerst trouwde zij met de heer Varlet, daarna met Albert Viala, die de bouwheer van het huis zou zijn.

Even verder, op nr. 308, vindt men op een binnenplaats de volgende merkwaardige inscriptie (vermoedelijk vanuit het oudere stadsdeel hierheen overgebracht): „De generaal/ Jan Pieter Theodoor Huydecooper/ heeft/ QUOW MYSANGS/ aangesteld als eerste MAKELAAR aan/ Elmina den 2. november A° . . ./ geboren den 15 september A° . . ./ uyt de vrouw Accussuwa . . ./ welke den 8 maart anno . . ./ is overleden”. Helaas zijn juist alle jaartallen verdwenen, maar J. P. Th. Huyde-

cooper was gouverneur van 1758-'60 en 1764-'67.

Nog iets verder aan dezelfde kant vindt men weer een groepje huizen, die de varianten, die op het motief van de „dubbele rooilijn” mogelijk zijn, duidelijk demonstren: een zonder galerij, een met galerijen en een van volledig driebeukige opzet, dat bovendien karakteristieke profileringen bezit. Daartussen en erachter staan nog onderscheidene andere interessante ruïnes van woonhuizen.

Vervolgens is het postkantoor van belang en vooral het grote huis Bartels, ook Mount Pleasant geheten. Dit laatste heeft een grote hal met zwarte en witte tegels, marmeren tegels op de toegangstrap, enige ingebouwde kasten met geprofileerde omljstingen, een tuinmuur met poort enz. Helaas verkeert het in zeer bouwvallige staat.

Het huis Vroomsdorp, eigendom van de heer Vroom, wiens overgrootvader een Nederlander was, bevat geen oude elementen meer, het werd nog door de huidige eigenaar geheel herbouwd. Het moet destijds een koffieplantage zijn geweest, het ligt ruim anderhalve kilometer landinwaarts.

De forten ten westen van Elmina

Dutch Komenda, fort Vredenburg. Hollands fort, gebouwd in 1688-'89. Voordien stond er hier al een faktorij. Engels van 1782-'85. Reeds geruime tijd buiten gebruik en zeer vervallen, maar tijdens zijn bloeitijd toch wel van betekenis, getuige Bosmans beschrijving (blz. 28):

„[Commany] . . . een redelijk groot Fort leggen, genaamt Vredenburg, door de Heer Sweerts aldaar in het jaar 1688 gebouwd, een of twee Snaphaans schoten vandaar hebben de Engelsche meede een Fort, . . . Ons Fort is/ redelijk groot/ en meest vierkant gebouwd/ gesterkt met vier aansienelijcke Batteryen, op de welke twe-en-dartig stukken Kanon kunnen staan/ als soo veel Schietgaten in de Borstweeringen sijnde, 't is groot genoeg om aan een besetting van sestig man woonplaats te geven” (afb. 24).

Van het rechthoekige fort zijn nog slechts verspreide restanten over in een schilderachtig dorp, dat als het ware over het fort heen is gegroeid. Zo ziet men muurresten van de beide westelijke bastions; achter het zuidelijke van die twee nog een overwelfde ruimte van kleine gele baksteen. De oostelijke bastions zijn moeilijker te herkennen, wel is er nog een niet meer complete boog van een vroegere toegang. Een toegangspoort in de zuidgevel bleef in zijn geheel intact, maar in

dichtgemetselde toestand. Direct daarachter staat nog een gemetselde trap. Vergelijking met het rapport van 1951 geeft de indruk, dat de restanten nog ongeveer in dezelfde toestand verkeren als toen. Ter plaatse bleek een zekere lokale trots op deze historische herinneringen te bestaan. Misschien kunnen de bouwresten nog eens iets meer deskundig als ruïne geconserveerd worden. Het oord is moeilijk bereikbaar: of wel via een slechte weg of wel vanuit English Komenda (het Engelse fort ligt niet meer dan 600 m ten westen van het Hollandse), door een riviertje te doorwaden.

Komenda, English fort. Een eerste stichting van 1663 werd herbouwd na 1686. In 1708 werd begonnen met het bouwen van een groot nieuw fort rondom het bestaande, op een gelijkvormige plattegrond maar bijna driemaal zo grote schaal (het binnenste meet 15 x 21 m, uitwendig, het buitenste 57 x 57 m.). Van beide zijn belangrijke delen over. Het oudste heeft uiteraard bij de bouw van het grotere zijn weerbaarheid verloren, het is aan de zuidzijde door middel van een aantal bogen geopend. Wel bestaat er nog vrij veel van de bastions. Aan de oostzijde zijn in later tijd enige bogen geslagen tussen het muurwerk van het binnen- en dat van het buitenfort.

Van dit laatste is het z.w.-bastion totaal verdwenen. Het noordwestelijke is gerestaureerd, de kantelen daarvan zijn toen weer gecompleteerd. De noordelijke muur is voor een groot deel verdwenen, maar het gehele oostelijke deel is, met de luchtbrug naar het binnenfort, nog behoorlijk intact.

In het gehele complex is veel lokale rode baksteen verwerkt (naast de dikke gele Engelse bakstenen), die erg zacht van baksel is en die veel sneller verweert dan de andere materialen, zoals de zeer goede lokale natuursteen.

Van 1868 tot 1872 was het fort **Nederlands Shama, fort San Sebastian** (fig. 8). Ontstaan uit een Portugese stichting van het midden van de 16de eeuw, waaraan het fort zijn naam te danken heeft. Na de val van Elmina is het Hollands geworden en verbouwd. Op een korte periode in 1664 na is het Hollands gebleven tot de overdracht in 1872. De huidige vorm kreeg het in hoofdzaak bij de herbouw na de herovering op de Engelsen in 1664, maar ongetwijfeld zijn er ook nog belangrijke fragmenten van het Portugese fort in de kern van het huidige gebouw aanwezig. Zeker is daarvan de plattegrond, met twee ronde bastions op de

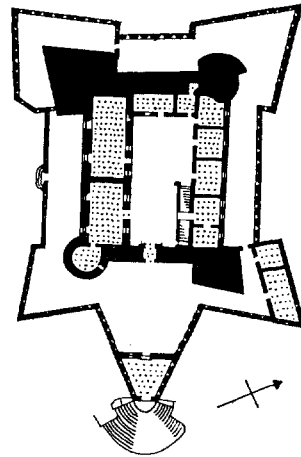
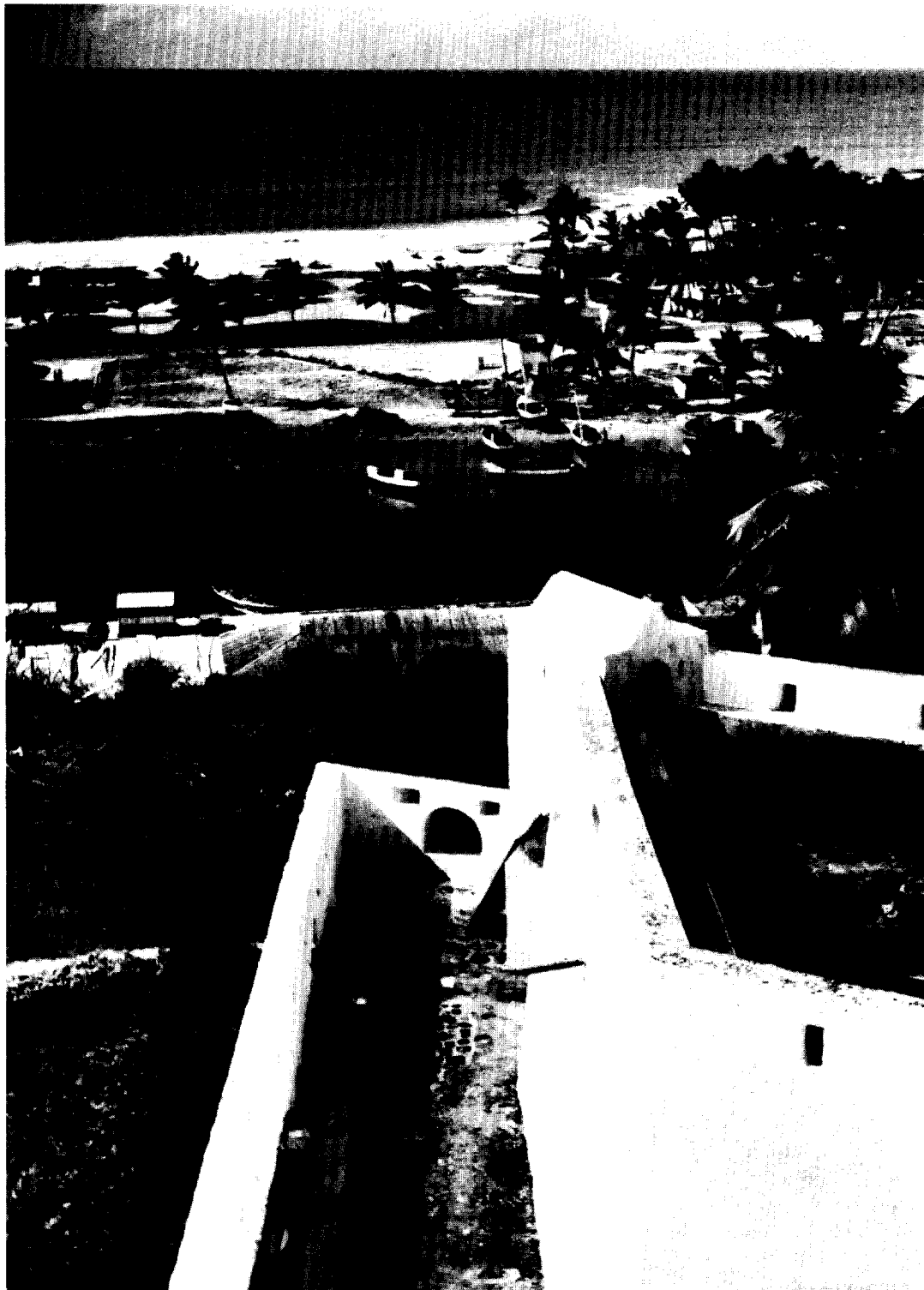


Fig. 8. Het fort San Sebastian te Shama. Begane grond, toestand 1956. Schaal 1 : 1000. Omsloten ruimten op niveau plattegrond ingestippeld. Onderkant is zeezijde. (Tek. N. C. G. M. v. d. Rijt naar Lawrence)

ene diagonaal en twee puntige op de andere, afkomstig. Kort na 1664 werd ook de buitenomringing aangebracht, van het type dat we al bij Goede Hoop en Coenraadsburch ontmoeten. Het is een zeer aantrekkelijk gebouw, goed gerestaureerd in de jaren 1951-'57 en kennelijk nog kortgeleden opnieuw gewit, het vervult de functie van postkantoor (afb. 20 en 21). De gebruik-ingang ligt aan de westzijde. Aan de z.o.-kant is puntig voorwerk („Spur”), waar voor een steile trap. Rondom de voet is een versterking aangebracht, die op zichzelf niet fraai is, maar wel in goede toestand verkeert en die niet gebarsten is, zoals in 1951. De gehele toestand wordt in dat jaar als „disgraceful” beschreven, zodat hier een grote vooruitgang te constateren valt: het witte gebouw maakt een zeer verrassende indruk.

Interessante details zijn o.m. de bekroning van de z.w.-ingang in de buitenmuur, de omlijsting van de binnenpoort met pilasters en accoladeboog in gele baksteen, de ronde bastions op de noord- en zuidhoeken en de oude uitkijkpost op de westhoek.

Sekondi, fort Orange (fig. 9). Hollandse nederzetting uit de tweede helft van de 17de eeuw, uitgegroeid tot een bescheiden fort in 1704, nadien verder vergroot. Nederlands gebleven tot de overdracht in 1872. De vierkante kern kreeg tussen 1750 en 1791 twee uitgebouwde bastions aan de noordzijde, terwijl dat op de z.w.-hoek belangrijk werd vergroot. Kort na 1791 werd een rond bastion — meer schijn



Afb. 19. Elmina, Sint Jago, uitkijkpost op het zuidwestelijk bastion. Daaronder de buitenmuring van 1671. Aan de overzijde van de lagune het terrein van het vroegere stadje Elmina.

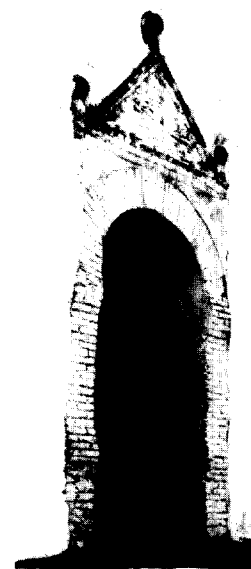
(Foto C. L. Temminck Groll)



Afb. 20. Shama, San Sebastian uit het zuiden, met de zuidwestelijke toegangspoort in de buitenomming en het westelijk bastion met uitkijkpost.



Afb. 21. Shama, San Sebastian, strook tussen het eigenlijke fort en de latere buitenomming. Links de zuidelijke ronde hoektoren.
(Foto's C. L. Temminck Groll)



Afb. 22. Axim, San Antonio, 17de-eeuwse binnenpoort van gele ijsselsteentjes.

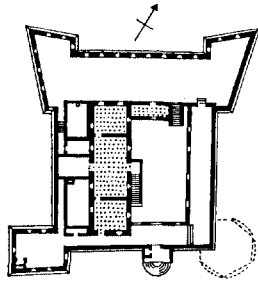


Fig. 9. Het fort Orange te Sekondi. Plattegrond verdieping, toestand 1791. Nadien is nog het gestippeld aangegeven z.o. bastion toegevoegd. Schaal 1 : 1000. Omsloten ruimten op niveau plattegrond ingestippeld. Onderkant is zeezijde.

(Tek. N. C. G. M. v. d. Rijt naar Lawrence)

dan werkelijkheid, gezien de dunne muren — op de z.o.-hoek opgetrokken (afb. 25).

Als geheel is het hooggelegen fort redelijk bewaard gebleven. Het is in gebruik bij het Harbour & Railway Board en draagt een vuurtoren op het z.w.-bastion.

Behalve de vuurtorenopbouw, die qua karakter en afwerking als een interessante toevoeging beschouwd kan worden, valt nog het volgende op: Op het n.w.-bastion staan een tweetal opbouwen, waarvan de voorste een erg storend dak heeft. Op de westelijke weergang een borstwering van betonblokken. Tegen de gevel aan deze zijde is, kennelijk al geruime tijd geleden, een enorme steunbeer aangebouwd. De zuidgevel is voor wat het linker gedeelte betreft in hoge mate bijgewerkt met cement. Het ronde z.o.-bastion bezit een zeskante houten bovenbouw, die niet stoort, maar die in een zeer wankel toestand verkeert. Een groot raam onderin dit rondel zou gedicht moeten worden. Aan de oostzijde is tussen de beide bastions in het begin van 1966 een bijzonder lelijk betonnen bouwsel opgetrokken, dat als woonhuis in gebruik is. Het feit dat zoiets mogelijk is, bewijst dat er geen verplichting bestaat, wijzigingen van (zich in overheidsbezit bevindende) monumenten voor te leggen aan het Museum & Monuments Board, hetgeen voor de in gebruik zijnde forten zeer ongewenste consequenties kan hebben.

In de ingang, aan de zuidzijde, mankeren de buitenste deuren, maar de duimen daarvan zijn nog aanwezig. In het daarachter liggende portaal ziet men rechts een zeer oude ijzeren deur, ook de toegangsdeuren naar de binnenplaats zijn oud.

Ten noorden van dit fort heeft op korte afstand ook een Engels fort gelegen.

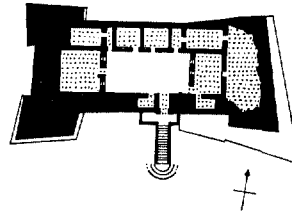


Fig. 10. Het fort Batenstein te Butre. Beganegrond, opmeting 1956. Schaal 1 : 1000. Omsloten ruimten op niveau plattegrond ingestippeld. Onderkant is zeezijde. (Tek. N. C. G. M. v. d. Rijt naar Lawrence)

Takoradi (deze plaats vormt thans een geheel met Sekondi). Hier heeft in de laatste decennia van de 17de eeuw, behalve een post van de Brandenburgers, een Hollands fort Witsen gestaan, waarvan nog zeer minieme resten zouden bestaan.

Butre, fort Batenstein. Gesticht als Hollands fort in 1656; voordien hadden de Zweden hier een nederzetting gehad. Op een gedeelte van het jaar 1665 na is het Hollands gebleven, tot het bij de overdracht van 1872 aan de Britten werd afgestaan, waarna het werd verwaarloosd, omdat deze er de voorkeur aan gaven het slechts enkele mijlen verder gelegen Dixcove, dat vanouds Engels was geweest, te handhaven en er voor twee posten zo dicht bij elkaar geen taak was.

Het ligt hoog boven een primitief dorpje aan een mooie baai met lagune. Van beneden af is een bastion door de begroeiing heen te zien. Na een moeizame beklimming — ongeveer verlopend volgens de lijn, die de vroegere houten trappen volgden (vgl. Lawrence, afb. 68a) — komt men boven. Het bastion is dan beter te zien, ook de aansluitende muren rechts daarvan, benevens een hoger opgaande muur daar weer achter.

De poort zelf was in 1966 ook vanaf dit hoge punt nog onbereikbaar, zelfs onzichtbaar, door de overwoekerende planten. Het was haast onbegrijpelijk dat nog in 1956 het fort kon worden opgemeten (fig. 10) en gefotografeerd.

Nadien is het weer enigermate schoon gemaakt²⁶. Getracht wordt om met hulp vanuit

²⁶ Door drs. A. van Dantzig, met medewerking van de bewoners van het dorp.

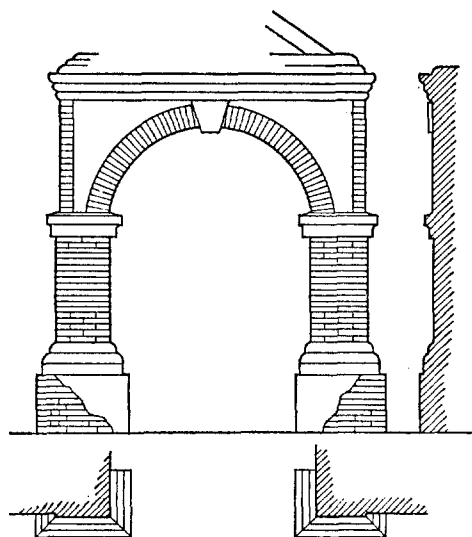


Fig. 11. Poort van het fort Batenstein, opmeting 1956. Schaal 1 : 50.

(Tek. Lawrence)

Nederland te komen tot een definitieve consolidatie, waarbij dan ook de oude toegangstrap hersteld zal moeten worden.

In het begin van de 18de eeuw heeft Bosman weinig lof voor het gebouw (blz. 16):

„...op een seer hogen Berg een Kleyn en mismaakt gebouwd Fortje, genaamt Batenstein, (...) sijnde langwerpig gebouwd/ en in twee verdeeld/ versterkt met vier onnosele Batteryetjes, waar op elf ligte stukken Kanon sijn geplant”.

In het laatst van de 18de eeuw ondergaat het een grondige restauratie en versterking (afb. 26). Veel van wat er nu nog staat, zal uit die tijd dateren, maar de aardige bakstenen toegangspoort kan nog zeer wel 17de-eeuws zijn (fig. 11).

Uiteraard had dit fort alleen militaire betekenis; zijn ongenaakbare ligging, die daarvoor van veel waarde was, maakte het voor handelsdoel-einden onbruikbaar.

Dixcove fort, Engels fort, gesticht 1692, in de eerstvolgende decennia verbeterd en versterkt. Uitgebreid met een karakteristiek voorplein in 1749-'52. De binnengevels daarvan zijn door gekoppelde bakstenen pilasters geled, waartussen bogen op impostlijsten zijn aangebracht. Tengevolge van de fortenruil van 1868 tussen Nederland en Engeland is het vanaf dat jaar tot 1872, toen het weer aan Engeland werd

teruggegeven, Nederlands bezit geweest. Geres-taureerd in 1954 e.v.

Een bijzonder aantrekkelijk fort, in gebruik als resthouse en als postkantoor, mooi gelegen op een vooruitstekende heuvel van een soort graniet. Voor driekwart is het omringd door een groot stenen terras; vanuit het lager gelegen dorp is er een grote stenen toegangstrap gemaakt. De na de restauratie weer van pleisterwerk ontdane baksteenbogen op het voorplein en de boog in het klokkestoeltje boven de ingang zouden weer gepleisterd moeten worden en meegewit. De pilaster-architectuur van dit voorplein berust op het effect van vormen en reliëf; het is zeker niet de bedoeling geweest dat de materialen daarin een rol zouden spelen. Op de verdieping is er naast het postkantoortje een mooie, brede kamer van het resthouse, die uitziet op dat voorplein. Daarboven is een reconstructie gemaakt van het van oude afbeeldingen bekende torentje: de commandeurs-eetkamer.

Akwida, fort Dorothea. Gesticht in 1684, als Brandenburgse post: enkele gebouwen binnen een driehoekige houten palissade. Nadat het enige malen heen en weer gegaan is, bleef het vanaf 1718 Hollands. In het begin van de 19de eeuw werd het verlaten. Een laatste verbouwing vond plaats in 1732, het kreeg toen de merkwaardige vorm van een rechthoekig blokje (16 x 10 m) met twee van de zee afgekeerde bastions. Het dunne muurwerk was in 1957 nog redelijk intact.

Van het iets westelijker Sophie Louise, een Brandenburger nederzetting bij Takrama, is niets over.

Princes Town, fort Groot Fredericksburg (zoals de naam op de plaatselijke monumentenborden is aangegeven). Gesticht op royale wijze als hoofdfort van de Brandenburgers in 1683, genoemd Groß-Friedrichsburg. Als gouverneurs werden over het algemeen Hollanders genomen. De plattegrond toonde een vierkante binnenplaats waarop aan drie zijden bebouwing. Het geheel omgeven door weergangen, die op de hoeken uitlopen in forse bastions (buitenmaat 60 x 60 m). Een eigenaardigheid is het rondel in de noordwestelijke zijgevel. De bloei loopt snel achteruit en na een mislukte poging in 1720 veroveren de Hollanders het fort in 1725²⁷ en herdopen het Hollandia. Tegen het eind van de

²⁷ Op Jan Conny (John Conny), een lokaal opperhoofd, die het fort voor de Brandenburgers had beheerd en het daarna overgenomen.

18de eeuw wordt het verlaten, het wordt geheel en al overgroeid en pas in 1936 weer blootgelegd, gedeeltelijk gerestaureerd en in gebruik genomen o.m. als resthouse. Veel muurwerk bleek nog in goede staat te zijn, maar nadien is nog vrij veel weggevoerd als bouw materiaal. Dit verschijnsel is vrijwel nergens waargenomen en moet waarschijnlijk verklaard worden uit het feit, dat dit fort geen historische binding meer had met het dorp, zodat de bewoners toen het her-ontdekt werd er vrijer tegenover stonden. In 1956 begon een tweede restauratie. Het is thans in gebruik als kazerne; de commandant heeft veel begrip voor de waarde van het geheel. Verschillende delen waren recent gerestaureerd (met name die aan de zee-zijde), een aantal nog niet en een vleugel (die langs de z.o.-flank) stond in de steigers. In het zuidelijke bastion bevinden zich overwelfde ruimtes met fraaie gewelven op gordelbogen (Lawrence, blz. 225). De beide landbastions zijn min of meer vervallen, terwijl de muur aan die zijde geheel verbrokkeld is. Van de toegangspoort, die in die muur gestaan heeft en die de meest monumentale van de gehele Goudkust geweest moet zijn, is in het geheel niets meer over.

Axim, fort San Antonio (fig. 12). Reeds in 1503 hadden de Portugezen hier een nederzetting. Of die lag waar nu het fort staat is niet bekend, maar in ieder geval gaat de kern van het huidige driehoekige fort terug tot in de 16de eeuw. Na de verovering van Elmina in 1637 door de Hollanders hebben de Portugezen zich hier nog tot 1642 kunnen handhaven. Toen viel ook dit fort in Nederlandse handen, wat het bleef (met een onderbreking in 1664-'65; herovering door De Ruyter) tot 1872. De Portugeese naam bleef steeds in gebruik. Omstreeks 1950 verkeerde het geheel in bouwvallige staat, maar al in 1951 is er van verbetering sprake en nu ziet het er zeer goed uit.

Het fort steekt met een grote punt in zee en heeft een breed front aan de landzijde, dat monumentaal oprijst achter een groot grasveld (afb. 23). Het bevat een zeer groot aantal ruimten en blijkt voor allerlei locale diensten in gebruik te zijn. Er is zeer veel kleine gele baksteen verwerkt (afb. 22). Van belang zijn de talrijke authentieke balklagen, die als uitgangspunt kunnen dienen voor restauraties elders. In de benedenruimte van het hoofdgebouw ziet men tegen een binnenmuur

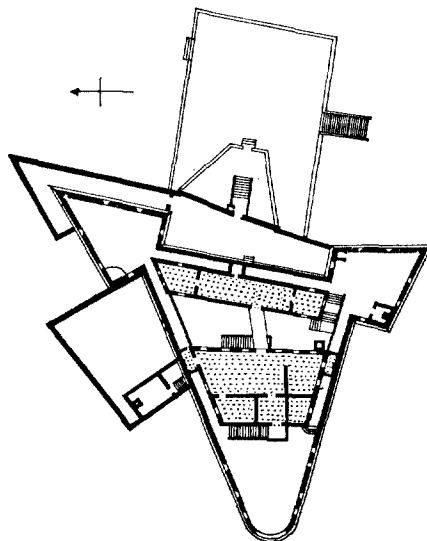


Fig. 12. Het fort San Antonio te Axim. Plattegrond verdieping, toestand 1791. De ommuurde voorpleinen aan de oostzijde zijn thans geheel verdwenen. Schaal 1 : 1000. Omsloten ruimten op niveau plattegrond ingestippeld. Onderkant is zeezijde.

(Tek. N. C. G. M. v. d. Rijt naar Lawrence)

heel oude steunberen. Waarschijnlijk was daar eens de noordelijke buitenmuur van het hoofdgebouw uit de Portugeese tijd.

Ankobra, een Hollands fort, gesticht 1640 door Jacob Ruychaver²⁸ bij de mond van de gelijknamige rivier, waarvan de juiste plaats nog niet is teruggevonden. Evenals Batenstein had het alleen militaire betekenis. Een plattegrond van ca 1750 laat zien dat de opzet veel overeenkomst vertoont met die van Sint Jago (zonder de omlappende buitenomringing), met dien verstande dat de in de breedte uitgebouwde bastions zich hier aan de voorkant bevonden en de halve bastions aan de achterkant.

Beyin, fort Apollonia²⁹ Een laat Engels fort, gebouwd 1768-'73 volgens een zeer origineel plan, namelijk met een zeer groot bastion op de z.w.-hoek en drie kleine bastions op de andere hoeken. Nederlands van 1868-'72. Deels afgebroken omwille van het materiaal in de eerste decennia van deze eeuw. Tot voor kort was het daardoor een ruïne, maar nu was een — inmiddels voltooide — restauratie in volle gang, waarbij het fort de functie kreeg van resthouse. Men bouwde de ontbrekende delen weer bij om

²⁸ A. van Dantzig, *o.c.*, 49.

²⁹ Mogelijk ligt dit fort op de plaats waar de in voet

9 aangehaalde Hollandse handelspost Caap Apollonia was gelegen.

zodoende het fort zijn oorspronkelijk aanzien, met kantelen enz., terug te geven. Helaas was het materiaalgebruik weinig gelukkig. Aan de oostkant werden restanten van een ommuurd voorplein gevonden (waarin ook een gemetselde watertank).

In deze afgelegen plaats werd een bezoek gebracht aan de plaatselijke „chief”, die een lokaal van zijn huis als directie-keet voor de restauratie beschikbaar had gesteld. Hem werd verteld, dat schrijver dezes „was gezonden door zijn voorvaderen, om te zien of dat wat zij gemaakt hadden, goed werd onderhouden”.

Zo was de kennismaking met dit fascinerende land vol verrassingen. Maar ondanks de grote verschillen tussen Ghana en de landen van West-Europa bleek ook weer, dat de problemen van de monumentenzorg overal ter wereld dezelfde zijn.

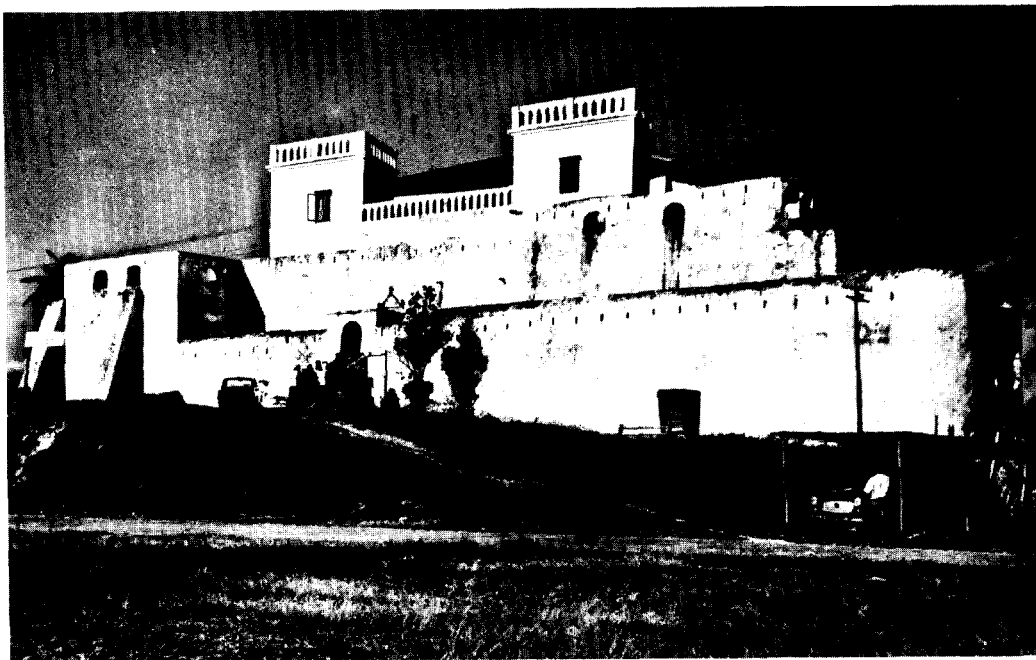
Het snelle verval van gebouwen, wanneer ze niet worden onderhouden, de compromissen die nodig zijn om oude gebouwen aan te passen aan nieuwe gebruikswijzen, het verlangen van restaurateurs om de zaken „te mooi” te willen maken ten koste van het authentieke werk, het tekort aan arbeiders die nog de oude technieken beheersen en tenslotte steeds weer de financiële problemen die de altijd en overal tijdrovende en kostbare restauratiewerken met zich brengen. Eén

Europees probleem doet zich hier nog niet voor en wel dat van de noodzaak om monumenten te slopen omwille van het verkeer!

Ook zonder deze laatste puzzel blijft er voor de monumentenzorg van Ghana nog een zware taak over. We hopen, dat er via de gelegde contacten daarin eens een steentje kan worden bijgedragen. Want uiteindelijk is het niet alleen een zware, maar ook een dankbare taak, omdat het hier gaat om iets, dat Ghana een unieke plaats geeft in de landen van Afrika's Westkust.

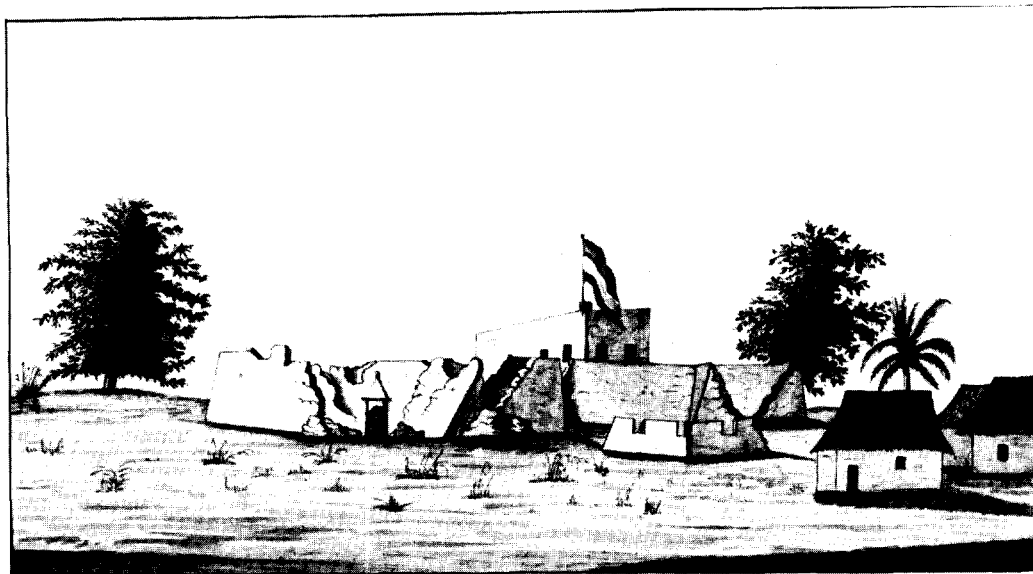
Buiten dit land zijn er namelijk in dit gebied maar zeer weinig restanten van Europese nederzettingen uit het verleden. Ten oosten van de Ghanese kust geeft Lawrence er maar een aan, Whydah, dat in de eerste helft van de 18de eeuw ook nog enige tijd Hollands geweest is. Ten westen kwam een iets groter aantal van zodanige bouwwerken voor, maar die waren voor het merendeel van weinig allure. Eén nederzetting daar, die Hollands geweest is en aan die periode nog zijn naam te danken heeft, speelde gedurende lange tijd een belangrijke rol: het eiland Gorée (Goeree) bij Dakar, Senegal. Het was Hollands van 1617 tot 1677, toen de Fransen het veroverden. Dit eiland is echter zo interessant, dat daaraan een afzonderlijke beschouwing moet worden gewijd.

DE MONUMENTEN VAN EUROPESE OORSPRONG IN GHANA



Afb. 23. Axim, San Antonio, landzijde (oostgevel).

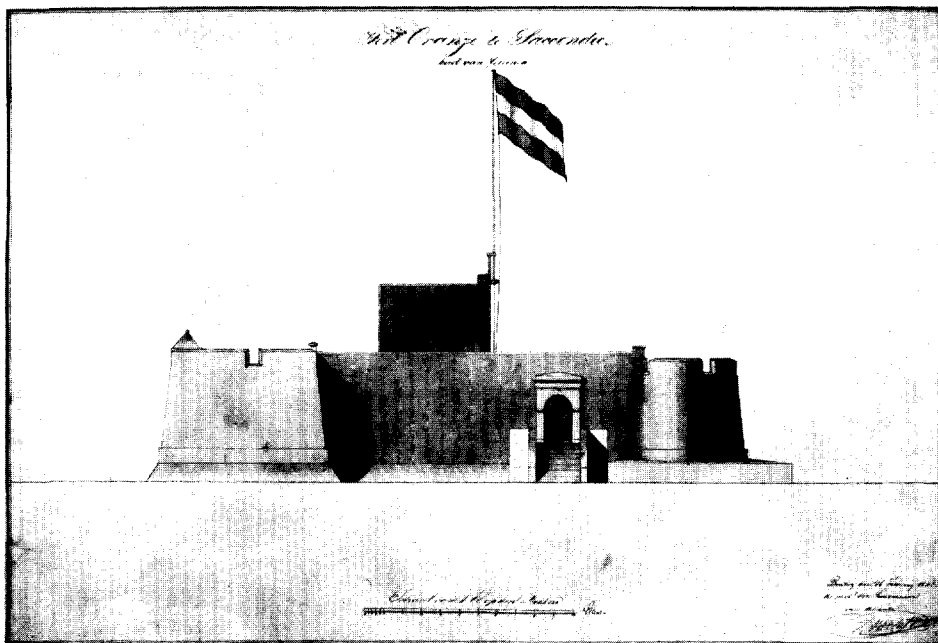
(Foto C. L. Temminck Groll)



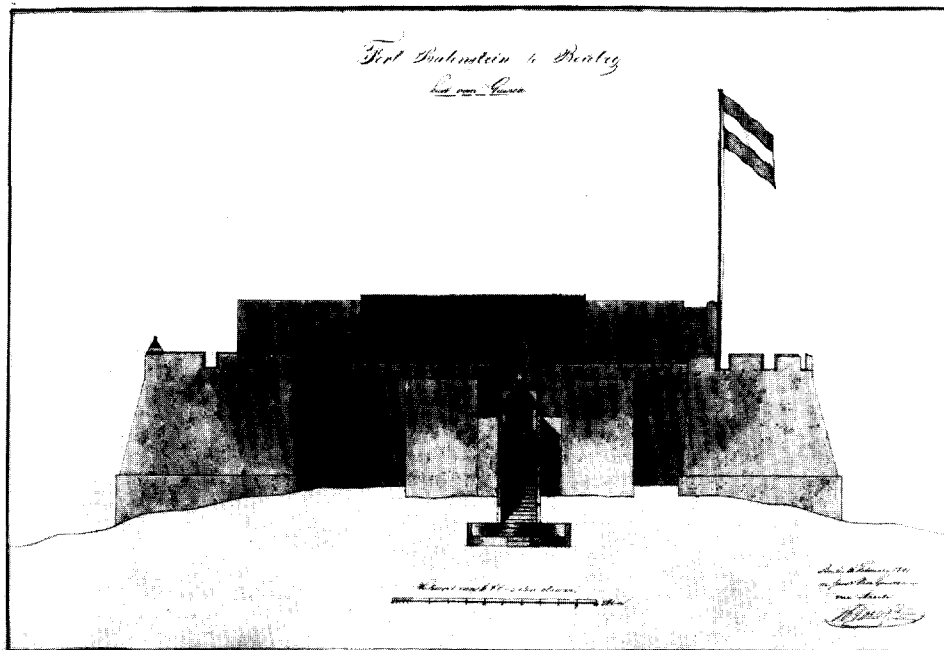
Afb. 24. Dutch Komenda, fort Vredenburg, tekening uit 1841. Het onderschrift luidt: „Nederlandsch Commanij”.

(Den Haag, Alg. Rijksarchief, Leupen, suppl. nr. 303)

DE MONUMENTEN VAN EUROPESE OORSPRONG IN GHANA



Afb. 25. Sekondi, fort Orange, zuidoostelijk aanzicht met ingang, opmeting uit 1841. De el van de maatstok is 1 m. (Den Haag, Alg. Rijksarchief, Leupen suppl. nr. 301)



Afb. 26. Butre, fort Batenstein, zuidelijk aanzicht met ingang, opmeting uit 1841. De el van de maatstok is 1 m. (Den Haag, Alg. Rijksarchief, Leupen suppl. nr. 299)

THE HISTORICAL MONUMENTS OF EUROPEAN ORIGIN IN GHANA

BY

C. L. TEMMINCK GROLL

Along the coast of Ghana (the former Gold Coast) there is an interesting series of buildings dating from the late fifteenth to the early nineteenth century, a period during which various European countries traded along this coast, first in gold and then mainly in slaves. There is no local aversion to these buildings, in spite of their association with the slave trade, probably because their construction was sanctioned by the local chiefs and the coastal tribes never suffered themselves from the slave trade.

The Dutch took the lead among the European traders in 1637 when they captured the castle of St. George del Mina from the Portugese, who had built it in 1482. The present paper concerns the buildings constructed by the Dutch or mainly influenced by the period of Dutch predominance. The other buildings are mentioned, but for illustrations the reader is referred to the standard work by A. W. Lawrence, "Trade Castles and Forts of West Africa" (London 1963).

In 1872 the Dutch possessions on this coast were transferred to the English, who had already purchased the Danish forts which were particularly numerous in the eastern part of the region. These individual settlements were combined to form the Gold Coast/Ashanti colony, to which independence was granted in 1957. At that time a service for the preservation of national monuments, including these buildings, had already been in existence for some time, and after independence it was continued as the Ghana Museum and Monuments Board. As a consequence, the situation for these buildings was more favourable than is usually the case for European buildings in the tropics.

Concerning the restorations carried out by the Board, the following may be said. Just as had been the case in the early days of monument preservation in European countries, more attention has been given to restoring the original form of the buildings than to the materials, details, and finishing off of their components. Concrete blocks and cement were often used instead of local stone and lime, thin modern beams instead of square ones, and so on. The brick mouldings, arches, and pilasters were certainly originally covered with plaster along with the walls, not left exposed as they are now.

Several of the buildings are well-preserved ruins, and since more authentic material can be preserved in this way it would be advisable to treat certain others, for which no definitive plans have been made, in the same way rather than to reconstruct them in their old form. The observer would obtain a clearer picture of the situation if the missing parts of the foundations were restored and made clearly visible.

Many of the buildings have been given a current use, but as a group they also represent a potential tourist attraction, because they are striking and highly individual structures situated at the most beautiful places on this unusually lovely coast. Many of these buildings have already been assigned caretakers, and it would not be difficult to provide a terrace were visitors could obtain a cool drink. In the larger forts the hostel quarters already present could be enlarged and improved. Since this complex is virtually unique for Ghana, its wider exploitation could have considerable importance for the country.

**KONINKLIJKE
NEDERLANDSE OUDHEIDKUNDIGE BOND
OPGERICHT 17 JANUARI 1899**

Beschermvrouwe H. M. Koningin Juliana

Voorzitter Dr. W. C. Braat;

Secretaris Mr. P. J. van der Mark, De Poorterstraat 22, Den Haag;

Penningmeester Mr. G. J. Wit, p.a. Blaak 10, Rotterdam;

Mr. P. J. W. Beltjes, Drs. C. Boschma, Prof. Dr. W. Ph. Coolhaas,

Drs. H. Halbertsma, Dr. M. Elisabeth Houtzager, Mr. J. Korf,

Prof. Tb. H. Lunsingh Scheurleer, Ir. R. Meischke,

Dr. Ir. C. L. Temminck Groll.

De jaarlijkse contributie bedraagt voor leden f 20.—, voor verenigingen f 25.—, en voor studentleden f 7.50. Stukken betreffende het lidmaatschap en alle overige stukken betreffende de Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond zende men aan de secretaris. Het postgironummer van de Bond is 140380 te Amstelveen.

Het Bulletin van de Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond verschijnt in vijf afleveringen per jaar, het Nieuwsbulletin maandelijks. Beide worden gratis toegezonden aan de leden van de Bond, alsmede aan de leden van de Vereniging 'De Museumdag'. Bijdragen worden gehonoreerd met f 10.— per tekstpagina. Losse nummers van het Bulletin en het Nieuwsbulletin zijn zover voorradig te verkrijgen voor resp. f 4.50 en f 0.50 per nummer bij de firma E. J. Brill, Oude Rijn 33a te Leiden.

Gedrukt bij

E. J. BRILL, LEIDEN

NIEUWSBULLETIN

VAN DE KONINKLIJKE NEDERLANDSE OUDHEIDKUNDIGE BOND

Inzending van kopij: Archeologisch Nieuws, Kleine Haag 2, Amersfoort; Museum-Nieuws en De Museumdag, Kazernestraat 3, Den Haag; redactie-secretariaat, p.a. Monumentenzorg, Balen van Andelplein 2, Voorburg

VERENIGING VAN NEDERLANDSE KUNSTHISTORICI

JAARVERGADERING IN DE AULA VAN DE TECHNISCHE HOGESCHOOL TWENTHE
TE ENSCHEDE.

OPENINGSREDE, OP 16 DECEMBER 1967 UITGESPROKEN DOOR DE VOORZITTER,
PROF. DR. H. VAN DE WAAL.

UITREIKING VAN DE CAREL VAN MANDER-, BUCHELIUS- EN FREDERIKSPRIJZEN.

Bij de opening van onze jaarvergadering breng ik in de eerste plaats onze hartelijke dank over aan onze gastheren. Onze gastheren van vandaag, het Bestuur van de Technische Hogeschool Twenthe en het Gemeentebestuur van Enschede, en onze diverse gastheren van gisteravond.

Mijnheer de conrector van de Technische Hogeschool Twenthe, enige jaren geleden (1964) werd in Engeland een symposium gehouden, gewijd aan het thema *University Planning and Design*¹. Ik lees u de openingswoorden voor: „A building programme need not be vast in order to arouse architectural involvement or to attract national interest”.

Of u *national interest* nastreeft is mij niet bekend, maar indien zo . . . hier zijn wij.

Mijnheer de burgemeester, in een door het gemeentebestuur van Enschede uitgegeven publicatie betreffende *Kunst en cultuur in Enschede* lees ik als citaat van Mondriaan: „ . . . hetgeen ons omringt moet zóódanig zijn, dat het den aard onzer levenskracht vertolkt”; wij hebben, ook na een vluchtige indruk, er ons van kunnen overtuigen,

dat er in ons land maar weinig steden zijn, waar zo intensief volgens dat principe wordt geregeerd.

Bijzondere dank zijn wij verschuldigd aan de heer Bongers, chef van het Gemeentelijke Voorlichtingsbureau van Enschede en aan de heren Merkelijn en Manger van de Technische Hogeschool.

Aan onze gastheren van gisteravond, wat betreft kasteel Twickel, douairière baronesse Van Heeckeren van Wassenaar en de rentmeester ir. Brunt, wat betreft Huize Singraven, de Stichting Edwina van Heek, de heer J. van der Veen, en voorts de verzamelaars Blenken Blijdenstijn en De Jong, hartelijk dank, dat u uw collecties voor ons zo gul hebt willen openstellen.

Vanmiddag zullen wij nog te gast zijn in het Rijksmuseum Twenthe en ik bedank nu reeds de directeur drs. Hulshoff en de conservator drs. Ter Kuile voor hun collegiale medewerking.

De sprekers, in het bijzonder de sprekers niet-leden de hoogleraren Van Embden en Maas hebben recht op onze grote erkentelijkheid, dat zij de moeite hebben willen nemen om zaken die zij reeds lang kennen hier voor ons nog eens te komen vertellen in nog eenvoudiger vorm dan zij gewend zijn het voor hun studenten te doen.

¹ *University Planning and Design, A Symposium* edited by Michael Brawne, London 1967, Architectural Association (Paper Number 3).

Er moet een groot stuk zelfverloochening schuilen in uw optreden van vandaag.

Na dit woord van dank een hartelijk welkom aan u allen, want het moet mogelijk zijn een jaarvergadering te houden zonder sprekers, zonder opkomst van leden gaat het niet.

Van onze officiële gasten begroet ik in het bijzonder de heer Hotke, plaatsvervangend directeur generaal voor Culturele Zaken van het ministerie van Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk Werk, en de heer Duparc, raadadviseur voor Culturele Zaken bij hetzelfde ministerie. Het wordt langzamerhand een gemeenplaats, uw belangstelling in ons werk te vermelden. Maar liever verval ik in dit opzicht in een gemeenplaats, dan na te laten u te zeggen, hoezeer wij uw beider belangstelling voor ons werk (niet alleen op deze dag, maar het gehele jaar door betoond) op prijs stellen.

Onze Belgische collega's heet ik eveneens hartelijk welkom, niet zonder een gevoel van beschaming, want wanneer wij een statistiek zouden opmaken van onze bezoeken over en weer zou men tot de paradoxale conclusie komen, dat het in dit barre jaargetij eenvoudiger is noordwaarts te reizen dan zuidwaarts.

Tenslotte verwelkom ik mej. dr. E. Frederiks, die zich dit jaar voor het eerst in ons midden bevindt als jurylid van de door haar, ter herinnering aan de nagedachtenis aan haar vader ingestelde Frederiksprijs, jaarlijks uit te reiken aan de auteur van een studie op het gebied van onze decoratieve kunst.

Mej. Frederiks, onze vereniging heeft met grote belangstelling en erkentelijkheid kennis genomen van uw initiatief. Het is inderdaad nog nodig, dat er ter rehabilitatie van de studie van de kunstnijverheid af en toe eens iets wordt gedaan. Maar wat ons betreft: weest ervan overtuigd, dat de herinnering aan het fundamentele werk en aan de markante persoonlijkheid van uw vader ons ook zonder uw sympathiek streven nog duidelijk voor ogen zou staan.

Na een langdurige ziekte werd midden uit haar werk van ons weggenomen mejuffrouw H. A. J. Hos, in leven wetenschappelijk assistente bij het Rijksbureau voor Kunsthistorische Documentatie, hoofd van de topografische afdeling. Wij zullen haar liefde tot het vak en haar hulpvaardigheid in dankbare herinnering houden.

Ons lid prof. Hammacher vierde deze week zijn 70ste verjaardag; onze hem bij die gelegenheid toegezonden gelukwensen, herhalen wij hier gaarne.

Onderscheidingen ontvingen behalve deze jubilaris onze medeleden De Vries en Gerson.

De heer Emmens verwierf de Wijnaendts Franckenprijs met zijn boek *Rembrandt en de regels van de kunst*. Aan allen onze hartelijke gelukwensen.

Het schijnt, wat verder de personalia betreft, een rustig jaar te zijn geweest; althans een jaar zonder veel mutaties.

De heren Helbers in Assen en Hijzeler van het Rijksmuseum Twenthe namen volgens de wet afscheid van hun functie, volgens hun hart zeker niet van hun hobby die daarmee geheel of nagenoeg geheel samenvalt.

De heren Emmens en Reznicek werden benoemd tot hoogleraar in Utrecht, Van Wessem hield in Amsterdam zijn inaugurele rede aan de Rijksakademie van Beeldende Kunsten. De heer Van Gelder werd directeur van het nieuwe Centrum voor voortgezet kunsthistorisch onderzoek der Rijksuniversiteit te Utrecht.

De in Harvard ingestelde leerstoel in de Nederlandse beschavingsgeschiedenis, Erasmus Lectureship on Civilization of the Netherlands, is op 7 juni door Prins Bernhard namens ons volk aan het Curatorium aangeboden. Van het aanzienlijke stichtingskapitaal heeft de regering 10% voor haar rekening genomen; de rest is als dank voor de steun ondervonden krachtens het 20 jaar geleden in werking getreden Marshallplan bijeengebracht door het bedrijfsleven, de Kamers van koophandel en de vakbeweging. Zoals u bekend zal zijn, vervult de oud-voorzitter van onze vereniging, prof. Van Regteren Altena, dit jaar het eerste Nederlandse gasthoogleraarschap te Harvard.

Verder vermeld ik de benoemingen in museale functies in het buitenland van de heren J. van der Marck en E. P. Engel, respectievelijk te Chicago en te Kaapstad.

Drs. Wurfbain aanvaardde het directoraat van het Stedelijk Museum De Lakenhal in Leiden.

Na deze personalia kom ik tot het punt: beoefening van het vak. Wanneer men de gebeurtenissen om ons heen op de voet volgt, ik bedoel via de kleinere berichten in onze dagbladen, dan lijkt het wel of het museumwezen, waar toch de meesten van ons hun functie uitoefenen, tot de achtergebleven gebieden is gaan behoren. Wij lezen van medische functionarissen, controlerend of niet, die geen medici zijn en met de regelmaat van de klok vinden er uit huizen van bewaring en uit andere met het museumwezen verwante instituten ontsnappingen plaats. En bij ons? Toe-

gegeven, er was een tijd dat het (als bezoeker) gemakkelijker was uit sommige gevangenissen te komen dan in sommige musea. Maar uitbrekers uit musea, wie heeft er ooit van gehoord? Zelfs bij Jeroen Bosch moesten zij die 's avonds om 11 uur nog niets gezien hadden met zachte hand worden uitgeleid. En wat de verantwoorde bezetting van onze posten betreft: zijn bij de aanstelling van onze functionarissen wel altijd de geloofsbrieven op tafel gelegd?

Vol argwaan herhaal ik mijn variant op Oxenaars hartekreet van vorig jaar. Zijn er eigenlijk wel kunsthistorici in onze musea? De stunt in één onzer musea vertoond, waarbij — blijkbaar als attractie — een naakte man, alleen met een bril op (zei het krantenbericht) werd beschilderd, is moeilijk te overtreffen. Het enige wat uw voorzitter kan beloven, is dat hij straks ten overstaan van u allen zijn bril zal afzetten.

Van de werkelijke problemen die insiders het meest met zorgen vervullen noem ik een paradoxaal tweetal: onvervulde vacatures bij onze musea en dreigende overproductie door onze universiteiten. Het bestuur overweegt een grondig statistisch onderzoek te doen instellen naar de mate van doorstroming voor de eerstkomende decennia. Het is zich ervan bewust dat een daarop te gronden prognose met veel voorzichtigheid gehanteerd zal moeten worden. Daarnaast wil het bestuur trachten met de autoriteiten de vraag van eventuele uitbreidingsmogelijkheden onder ogen te zien.

Wat het onderwijs betreft, de toevloed van eerstejaars studenten moge dan al enigermate zijn verminderd vergeleken bij vorig jaar, velen, te velen van de vele eerstejaars van 1966 zijn inmiddels tweedejaars geworden. Bij de minder gul bedeelde universiteiten kan thans reeds worden gesproken van een onverantwoorde toestand. Met al onze planning zijn wij verzeild geraakt in een situatie die het tegendeel is van een optimum. De te vele studenten voor wie straks stellig geen emploi te vinden zal zijn, en van wie men in het gunstigste geval mag aannemen dat zij de eindstreep niet halen, dwingen de onderbezette staven tot verdubbeling van hun inspanning en tot halvering van hun aandacht.

De problemen, samenhangend met de educatieve diensten, werden dit jaar op diverse fronten bestudeerd: er werd een werkgroep gevormd van Educatieve Diensten van de Nederlandse musea; in het Maandblad van de Nederlandse Vereniging voor Tekenonderwijs zijn enkele artikelen verschenen, gewijd aan onderwerpen als

„Kunstinitiatie en Museumbezoek”, „De rondleiding”; tenslotte verscheen in de reeks Documentatie en Onderzoek van VAEVO (Vereniging tot bevordering van het aesthetisch element in het voortgezet onderwijs) een publicatie „De didactiek van de kunstbeschouwing”.

Verleden jaar noemde ik in de sector van de exposities de markt willig en het aanbod veelvuldig. Daarbij vergeleken was dit jaar in meer dan één opzicht een climax.

Het succes van Den Bosch, dat tegen verwachting der experts met zijn 275.000 bezoekers een groeifonds bleek te zijn, vermeld ik als eerste. De organisator, mr. Frenken, heeft — ik citeer een interview met hem — „hemel en aarde bewogen om het bezoek tegen te houden”. Daarmee is de cirkel gesloten en is het museumwezen teruggekeerd tot de aanvankelijke toestand. Het bestuur heeft de heer Frenken uitgenodigd als lid tot onze vereniging toe te treden.

Zij die verleden jaar de vergadering in Leiden hebben bijgewoond zullen begrijpen, waarom ik dit jaar mijn zeer beperkte bloemlezing nu eens begin met de tentoonstellingen op het gebied van de moderne kunst. Om met de meest recente te beginnen: *Van Dongen* in Rotterdam en *Joep Nicolas* in Amsterdam en Utrecht. En dan waren er in het Stedelijk Museum: *Vorm van de Kleur* en *Picasso*; op de Hoge Veluwe *Barbara Hepworth*, in het Haagse Gemeentemuseum *Graham Sutherland*, *Moholy Nagy*, *Jean Arp* en *Anton Heyboer*, in Rotterdam *René Magritte* en in Eindhoven *Moholy Nagy* en *Vordemberge-Gildewart* en nu het opmerkelijke *Kompas 3*.

Vermelding verdient voorts het provinciale Groningse initiatief van *Beeld en Route*, terwijl de belangrijke activiteiten der talrijke galeries in onze dagen zulk een omvang hebben aangenomen, dat wie een poging zou wagen dat alles op de voet te volgen, waarschijnlijk zou succumben aan een acute galeritis.

Het Toneelmuseum beproefde met *Kijkspel* een geheel nieuwe formule van exposeren, waaraan in elk geval levendigheid niet kon worden ontzegd.

De tentoonstellingen van oude kunst waren minder in aantal maar daarom niet minder belangrijk: in het Haagse Gemeentemuseum *Haags zilver uit vijf eeuwen*, van oudsher een specialité de la maison; in Amsterdam de unieke tentoonstelling over *Hercules Seghers en zijn voorlopers*, waardoor de *Tegels uit eigen bezit* enigermate overschaduwde werden, en op dit ogenblik de *Italiaanse tekeningen uit Rijssel*.

Buiten onze grenzen, maar toch door en door vaderlands was *La vie collective en Hollande au XVIIe siècle* in het Parijse Musée des arts décoratifs.

Voordat wij nu kunnen overgaan tot het eigenlijke programma van deze jaarvergadering, nog zeer in het kort enige bestuurszaken.

De vernieuwing onzer statuten heeft zozeer de voortdurende aandacht van uw bestuur, dat de resultaten weliswaar thans nog niet getoond kunnen worden, maar wel eerlang het daglicht zullen aanschouwen. Een ernstiger zaak is het volgende: op de vorige vergadering beloofde het bestuur te zullen streven naar een radicale uitbreiding. Dat ook daarvan de resultaten nog niet zijn afgerond betreuren wij oprecht. Ik kan u verzekeren dat het huidige bestuur zich geenszins koestert in de opvatting als zouden alleen senaatsleden geschiktheid voor deze hoge waardigheid bezitten.

Hierna kwam het punt ter sprake dat de jaarvergadering maar liever verplaatst zou moeten worden naar de 2de of 3de week van januari; over de vraag of het week-end gehandhaafd moet blijven als tijdstip van samenkomst bleek geen eenstemmigheid te bestaan.

Na dank aan de medebestuurders en hun medewerkers vermeldde de voorzitter de actie van het *Comité Gesteisterde Kunststeden Italië*. Het totaal der tot 4 september van dit jaar binnengekomen gelden belooft f 200 000,—. Behalve bijdragen voor diverse doeleinden, werd de restauratie van de inmiddels weer heropende Casa Buonarroti vrijwel geheel door het Nederlandse Comité betaald.

Naast de werkzaamheden van het Comité verdient de hulpactie van de Nederlandse kunsthistorische studenten vermelding. In totaal 34 studenten hebben zich met veel enthousiasme gemeld voor het verrichten van noodzakelijke, maar verre van aangename corveediensten gedurende de eerste maanden. De reiskosten zijn door de universiteiten gedragen. In totaal is ruim 700 man- (resp. vrouw-) dagen aan hulp geschonken.

Tenslotte werd de aandacht gevestigd op de mogelijkheid dat kunsthistorici voor studiedoeleinden onderdak vinden in het Kunsthistorisch Instituut in Florence.

Overgaand tot de uitreiking der prijzen vestigde de voorzitter de aandacht op prof. Hammacher's boek over Henri van de Velde, dat stellig voor de Carel van Manderprijs in aanmerking zou zijn gekomen, indien de schrijver geen

deel zou hebben uitgemaakt van de jury. Hij vervolgde: . . . wie mij zou willen tegenwerpen, dat de Carel van Manderprijs een aanmoedigingsprijs is en *dus* alleen voor jeugdige vakgenoten bedoeld is, die zou ik willen antwoorden: wanneer men na een zó indrukwekkende staat van dienst en na zulk een reeks van publikaties die ons stuk voor stuk hebben verrijkt, op zijn zeventigste verjaardag voor den dag komt met een gaaf werk van zo edel gehalte, zouden wij die niet mogen aanmoedigen ook na zijn pensionering voort te gaan? Waarom zouden wij alleen patriarchaal aan jongeren mogen zeggen dat wij nog veel van hen verwachten, en niet — uit welbegrepen eigenbelang — aan de oudsten onder ons?

De helder geschreven en menselijk doorvoelde studies van Hammacher zullen nog voor generaties na ons gelden als voorbeeld van wat hijzelf heeft aangewezen in de brieven van Van de Velde: „elke kunsthistoricus, die het proces van de ontwakning van de gerichtheid der creativiteit . . . wil bestuderen, vindt daar stof” (blz. 39).

Wat nu de Carel van Manderprijs betreft, meende de jury niet het Engelse pond achterna te moeten gaan en haar eisen te moeten verlagen teneinde ook dit jaar een penning te kunnen uitreiken. Daarentegen waren er twee Bucheliusprijzen toegekend en wel aan de heer B. J. A. Renckens, wetenschappelijk ambtenaar bij het Rijksbureau voor Kunsthistorische Documentatie voor zijn belangrijke documentaire arbeid en zijn vele publikaties op het gebied van onze 17de-eeuwse schilderkunst, en aan drs. J. L. Locher, conservator van het Prentenkabinet van het Haagse Gemeentemuseum voor zijn uitvoerig onderzoek omtrent het werk en streven van de moderne graficus Anton Heyboer, resulterend in een tentoonstelling en de daarbij behorende catalogus met oriënterende inleiding.

Tot de beide prijswinnaars sprak de voorzitter de volgende woorden: „Mijnheer Renckens, de jury heeft u de Bucheliusprijs toegekend voor uw talrijke publikaties op het gebied van de Nederlandse schilderkunst, maar tevens en stellig niet in de laatste plaats hebt ge deze documentatieprijs verdiend door uw ruim 32-jarige documentaire arbeid in het R.K.D.

Wanneer documentatie betekent: de weg bereiden voor nader onderzoek, dan hebt u een documenterend leven geleid. Hoevelen van ons hebben geprofiteerd van die beminlijke vanzelfsprekendheid waarmee u voor ons materiaal hebt aangedragen? En hoeveel maal hebben wij

ongemerkt geprofiteerd van uw kennis, omdat de dossiers van het R.K.D. al bij voorbaat door u op wetenschappelijk verantwoorde wijze waren ingericht? Met een variant op Van Manders woorden over Jan van Scorel huldigen wij vandaag in u een „Lanteeren-drager en Straet-maker” onzer studiën.

Mijnheer Locher, de jury heeft u de Bucheliusprijs verleend om daarmee te doen uitkomen, dat er naast de documentatie op grond van stijl-critiek en archiefonderzoek e.d. een ander soort, niet minder belangrijke documentatie bestaat: het zorgvuldig observeren, het indringend beluisteren van de levende kunstenaar.

In de geneeskunde is er ook een tijd geweest, dat men meende alleen dan met wetenschappelijk onderzoek bezig te zijn, als men zijn gegevens zocht bij de dode exemplaren. Boerhaave's klinische onderzoekingen aan het ziekbed betekenden in zijn dagen een revolutionaire vernieuwing. Al bent u een Leids alumnus, ik ga u niet met Boerhaave vergelijken; u bent niet de eerste geweest die dergelijke actuele geschiedschrijving heeft bedreven en voor „Locher Europa” is het nog niet de tijd. Maar het is nog niet zó lang geleden dat onze museumdirecties aan de levende kunstenaars inderdaad de indruk gaven, dat zij — net als de vroegere doctoren — alleen wetenschappelijke belangstelling hadden voor overledenen.

Moge uw werk er ook in de toekomst toe bijdragen die misvatting uit de weg te ruimen”.

Daarna reikte mej. dr. Frederiks de door haar

ingestelde prijs uit aan Mevrouw Duyvené de Wit-Klinkhamer, conservatrice van de zilverafdeling van het Rijksmuseum, voor haar gehele oeuvre, dat nauw samenhangt met haar ruim 20-jarige werkzaamheid aan het Rijksmuseum. Op haar eigen, pittige wijze karakteriseert zij in haar geschriften de stijlkenmerken van onze nationale edelsmeedkunst. Het werk van de 17de-eeuwse zilversmeden Paulus en Adam van Vianen, dat tot ver buiten onze grenzen bekendheid verkreeg, had daarbij haar bijzondere voorkeur.

Aan de rede van de voorzitter was voorafgegaan: een boeiende uiteenzetting over de Technische Hogeschool, bij de maquette gehouden door de heer Merkelijn; na de rede volgde een voordracht door prof. ir. S. J. van Embden over „De Hogeschoolgebouwen te Enschede en te Eindhoven”.

Na een geanimeerde koffietafel in de door architect Blom op boeiende wijze tot mensa verbouwde boerderij en een rondrit over het terrein, verplaatste het gezelschap zich per bus naar het Rijksmuseum Twenthe in Enschede, waar het woord werd gevoerd door drs. P. Singelenberg over „Berlages kunst in stedenbouw” en door prof. dr. ir. F. M. Maas over „De ontwikkeling van parklandschappen in relatie met de steden”.

Na de thee, aangeboden door de directie van het museum, maakten velen gebruik van de gelegenheid tot bezichtiging van het museum en de aldaar tentoongestelde verzameling Van Heek (17de-eeuwse schilderijen en kunstnijverheid).

ARCHEOLOGISCH NIEUWS

MEDEDELINGEN VAN DE ARCHEOLOGISCHE INSTELLINGEN IN NEDERLAND REDACTIE RIJKSDIENST VOOR HET OUDHEIDKUNDIG BODEMONDERZOEK

GELDERLAND

Ede, Drieberg. Teneinde de verdere aantasting van een groep van vijf sterk beschadigde grafheuvels op de Drieberg, Eder heide, tegen te gaan en aldus een actieve bescherming ingevolge de Monumentenwet na te streven, is door de R.O.B. van 16 oktober tot 8 december 1967 een restauratie uitgevoerd. Door de bereidwillige medewerking van de Genie-Dienstkring Ede is thans bereikt dat een fraai monument in zijn natuurlijke omgeving is hersteld. De ligging op een markante hoogte in het terrein en de mogelijkheid de contouren der tumuli waar te nemen vanaf de weg Ede-Arnheim verlenen

een bijzonder aspect aan het geheel.

De desolate toestand waarin de heuvels vóór de restauratie werden aangetroffen, moet gedeels aan militaire activiteiten op deze als oefenterrein in gebruik zijnde heide worden toegeschreven.

In 1928 stelde de amateur-archeoloog kapitein H. J. Bellen een „onderzoek” in deze tumuli in. De resultaten waren naar het schijnt zeer mager; althans de nagelaten notities geven ons weinig houvast. Thans kon bij zeker vier van de vijf heuvels enig inzicht worden verkregen in de aard van de ondergrond. Zo tekende de A-horizon van het oude bodempro-

fiel zich steeds af als een min of meer vuile laag, die in kleur naar het donker oranjebruin neigt. De B-horizon was oranjebruin. Eén keer werd dezelfde kleur ook in het heuvellichaam waargenomen.

Alvorens tot restauratie werd overgegaan, werd de bestaande toestand fotografisch en op tekening vastgelegd. Met behulp van enkele sleuven was het mogelijk de oorspronkelijke omvang en het talud der heuvels te bepalen. Met gebruikmaking van de aldus verkregen gegevens konden de heuvels worden opgeworpen, waarna zij alle van een heidedek werden voorzien.

R.O.B., Amersfoort (R. S. Hulst en R. H. J. Klok).

Kesteren. Op de onmiddellijk ten westen aan de bebouwde kom van Kesteren grenzende percelen, de Prinsenhof geheten en gelegen tussen de Rijnbandijk en de Nedereindsestraat, werden door leden van de Historische Kring Kesteren en Omstreken talrijke resten van aardewerk en ijzeren voorwerpen aangetroffen, die uit de Middeleeuwen (XII-XIV/XV) dateren.

Tussen de vondsten bevond zich een 9 x 12 cm groot fragment van Franse kalksteen met Romeinse inscriptie. De letters hebben een hoogte van 40 mm, en behoren tot de eerste twee regels van het opschrift. De inscriptie luidt: [- - -] RA[- - -] M[- - -]. Het ligt voor de hand deze vondst allereerst in verband te brengen met de Romeinse occupatie welke zich circa 400 m westelijker bevonden heeft (cf. S. J. Brenkman, *Bijdr. Gelre*, 15, 1912, 593-609).

R.O.B., Amersfoort (R. S. Hulst).

Nijmegen. In september en oktober 1967 is vanwege de Openbare Nutsbedrijven, afd. gas en water, een middendruk-gasleiding aangelegd, die loopt van de Koolemans Beijnenstraat via de Van Langeveldstraat, Rembrandtstraat, Heydenrijkstraat (o. zijde) en de Berg en Dalseweg naar de Museum Kamstraat (o. zijde) tot even voorbij de kapel van het St.-Canisiuscollege. De daarvoor gegraven sleuf bood gelegenheid tot het doen van archeologische waarnemingen, vooral met betrekking tot de grachten op de z.w. hoek van de Romeinse legioensvesting(en). Als negatief resultaat dient vermeld te worden dat in de omgeving van het St.-Canisiuscollege, hoek Berg en Dal-

seweg-Museum Kamstraat, geen enkel spoor van een Romeinse gracht is gevonden.

In de Museum Kamstraat zijn op resp. ongeveer 10 en 20 m van de Berg en Dalseweg een grotendeels complete terra nigra-beker en twee fragmenten van een aarden masker aan het licht gekomen, en wel op de overgang van de geroerde naar de vaste grond, ca. 50 cm onder het maaiveld. Van deze en andere in de sleuf in de Museum Kamstraat aangetroffen stukken aardewerk volgt hieronder een determinering. Wellicht behoort een gedeelte van het materiaal bij het grafveld CC uit de tijd van Claudius en Nero, maar de meeste scherven zijn wel afkomstig uit afvalkuilen uit de Flavische tijd (buiten de castra van het 10de legioen); cf. W. G. J. R. Vermeulen, *Een Romeinsch grafveld op den Hunnerberg te Nijmegen*, Amsterdam 1932.

Instituut O.G.A., Nijmegen (J. E. Bogaers).

Tot de vondsten uit bovengenoemde sleuf in de Museum Kamstraat behoort o.a. het volgende.

Veel aan elkaar passende fragmenten van een bol-ovale beker van glanzend zwarte terra nigra met smalle, schuin naar buiten uitstaande rand, op lage voet en met ingedeukte bodem; aan de buitenzijde bevindt zich een band met ingestoken wigversiering tussen twee paar rondom lopende, diepe groeven (vgl. J. H. Holwerda, *De Belgische Waar*, type 140).

Twee grote stukken van dik, gladwandig, gepolijst en waarschijnlijk Holdeurs aardewerk, die deel hebben uitgemaakt van een met de hand gevormd, wel zeer vlak gezichtsmasker. Aanwezig zijn van de linkerkant van het gezicht met de afgewerkte rand: een deel van het voorhoofd met rimpels, een open oog, een deel van de neus en een zware wangplooi of knobbel (vgl. J. J. C. van Hoorn-Groneman, „Römische Maskenfragmente“, *BABesch.* 35, 1960, 75 v.v.).

Verder enige terra sigillata-scherven, waaronder een randfragment met barbotineversiering (Dr. 35/36) en de bodem van een bakje (Dr. 27) met het stempel: NERRVS (C.I.L. XIII, 10010, 1420; Oswald, *Stamps*, bl. 218); verder fragmenten van fijn en ruwwandig Holdeurs aardewerk; fragmenten van kommen en bekens van ruwwandig aardewerk; scherven van bekens van geverfd aardewerk, waarvan sommige met zandbestrooiing of met een geaccordeerde versiering; een groot aantal aan elkaar

passende fragmenten van het onderste stuk van een grote kruik van gladwandig, geelwit aardewerk met graffiet: C[.]IFIDELIS.

Rijksmuseum G. M. Kam, Nijmegen (M. H. P. den Boesterd).

UTRECHT

Vechten. Naar eerst thans bekend geworden is, werd in april 1960, op een akker nabij het fort „De Burg” een vrij sterk gesleten denarius van keizer Vespasianus gevonden.

Vz. kop keizer n.r.; [IMP] CAES VESP AVG P M []

Kz. Vesta zittend n.l., tussen TRI - PO[T]

Het betreft hier hoogst waarschijnlijk een denarius van het type RIC II, p. 20, nr. 49 met omschrift IMP. CAES. VESP. AVG. P. M. COS. IIII, geslagen te Rome, 72-73.

De munt bevindt zich in de verzameling van de vinder, de heer R. Ooyevaar te IJsselstein.

Archeologisch Instituut der R.U. Utrecht (C. A. Kalee).

NOORD-BRABANT

Haps. De opgravingen op het Kamps Veld in Haps, welke in 1960 door de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek werden begonnen, en vervolgens door het Instituut voor Prehistorie te Leiden werden voortgezet, zijn dit jaar afgesloten. Dankzij de medewerking van de heer Jac. Kerstens kon van 28 augustus tot 17 november een oppervlak van ruim 4000 m² op zijn akker worden blootgelegd.

Hoewel de bewerking van tekeningen en vondsten nog lang niet beëindigd is, kan een aantal resultaten van het onderzoek worden vermeld. De voor de archeologie meest interessante periode in de bewoningsgeschiedenis van Haps vormt de IJzertijd. In de late Hallstatt-tijd (6de-5de eeuw v. Chr.) ontstond een kleine nederzetting bestaande uit rechthoekige, tweeschepige huizen. De afmetingen variëren van 4,25 x 11 m tot 6 x 18 m. Tenminste 13 plattegronden werden herkend. Reeds uit de ligging t.o.v. elkaar is duidelijk, dat zij niet alle gelijktijdig zijn. Van de aardewerkscherven welke in de nederzetting werden gevonden is 60-70% besmeten. Een aantal van de versierde scherven draagt zgn. *Kalenderberg*-motieven: loodrecht op elkaar staande groeven in rechthoekige vakken geplaatst. Identiek aardewerk wordt in de Eifel in de HaD-periode ge-

plaatst. Fragmenten van glazen ringen en armbanden behoren tot typen, die door E. Haevernick gedateerd worden in de periode tussen 300 v. Chr. en het begin van onze jaartelling. Daar één van deze fragmenten in een paalgat van een huisplattegrond werd aangetroffen, moet aangenomen worden dat de nederzetting in Haps in de late La Tène-tijd nog bestond. Of de vondsten van Romeins aardewerk betekenen, dat de bewoning ononderbroken tot in de eerste eeuwen van onze jaartelling doorloopt is voornamelijk een punt ter discussie.

Een relatie tussen de nederzetting en het reeds eerder onderzochte urnenveld blijkt nu dus tenminste gedurende de late Hallstatttijd te bestaan. Immers uit die periode stammen uit de nederzetting het aardewerk met *Kalenderberg*-motieven en uit het grafveld o.m. een ijzeren dolk met pijlpunten en een *gekropfte Nadel*, als ook een bronzen *scharflappige Wendelring*.

Zoals reeds eerder gemeld (*Nieuwsbulletin* 1960, *68, *85, *110.*111; 1963, *231; 1964, *333; 1965, *146), werden bij de voorgaande onderzoekingen, behalve het urnenveld, grafmonumenten aangetroffen uit het Laat-Neolithicum (Veluwe Klokbeker) en de Vroege/Midden Bronstijd (drievoudige paalkransen, Drakenstein-urnen). Nabij de op het Kamps Veld gelegen hoeve „de Kamp” werden dit jaar paalgaten en waterputten uit de Late Middeleeuwen aangetroffen.

Instituut voor Prehistorie, Leiden (G. J. Verwers).

LIMBURG

Gemeente Heijthuisen. In juli 1966 is tijdens de aanleg van een waterlozing in het kader van de uitvoering van de ruilverkaveling „Midden-Limburg” een drietal urnen bij elkaar gevonden. Het gaat hier om een grote urn, een kleinere met twee oortjes en een bijpotje. De grote urn heeft een vlakke bodem, een bolle buik en een verticale hals (h. 33.8; grootste diam. 38 cm). De onderzijde van de buik is geruwd, de rest van de wand is gepolijst. De tweede urn (h. 16.6; grootste diam. 19.2 cm) heeft een peervorm met twee oren en een zwak ontwikkelde voet. Ter hoogte van de oren lopen over de schouder rondom twee groeflijnen. Boven in deze urn werd het kleine bijpotje (h. 9.2; grootste diam. 10.2 cm) aangetroffen; plaatselijk liepen over de schouder twee groeven. In de beide laatste urnen werd crematie gevonden.

Door de vinders werd rond de urnen een donkerbruine verkleuring waargenomen.

De geoorde urn vertoont in vorm en ornament veel overeenkomst met de Noord-Nederlandse „Zweiheinklige Terrinen”, met dien verstande, dat de urnen van dit type *geen* voet hebben. (Zie H. T. Waterbolk, „Hauptzüge der eisenzeitlichen Besiedlung der nördlichen Niederlanden”, *Offa* 19, 1962, Abb. 14).

Datering: waarschijnlijk Hallstatt B.

R.O.B., Amersfoort (J. H. F. Bloemers).

NOORD-HOLLAND

Texel: De Waal. In januari 1967 is door de heer G. Gerrits een Romeinse munt gevonden op het hoog gelegen akkercomplex ten noorden van het dorp De Waal. Het is een denarius van Septimius Severus, kz. zittende Dea Caelestis op leeuw. BMC p. 218, 335 vv., geslagen tussen 201 en 210 (determinatie Kon. Penningkabinet).

Reeds eerder zijn op dit terrein in de omgeploegde akkergrond veel aardwerkscherven gevonden: hoofdzakelijk inheems materiaal uit de Romeinse tijd, daarnaast echter ook scherven daterende uit de IJzertijd en de Merovingisch(?)|Karolingische periode.

R.O.B., Amersfoort (W. J. van Tent).

Velsen. In verband met een voorgenomen restauratie en verbouwing van de Engelmunduskerk te Velsen kon een onderzoek worden ingesteld naar de bouwgeschiedenis van deze kerk.

Uit het prentmateriaal en een teruggevonden bestek van 1596 was bekend, dat de kerk — die in 1573 door de Spanjaarden werd verwoest — aanzienlijk groter geweest moet zijn dan zij zich thans aan ons voordoet. Van de inmiddels verdwenen gebouwen (zuiderbeuk, gotisch koor, sacristie en Brederodekapel) kon de 80 cm brede fundering worden blootgelegd van de oostmuur van de zuidelijke zijbeuk, die opgebouwd bleek te zijn van secundair gebruikte kloostermoppen van 28-29 x 14-15 x 7 cm. Enkele grotere exemplaren (31 x 15.5 x 8 cm) kwamen ook voor.

Een deel van de fundering van het verdwenen 12 m lange gotische koor alsmede de westen oostfundering van een aan dit koor gebouwde sacristie konden eveneens worden blootgelegd. Deze funderingen bleken uit kloostermoppen ter lengte van 28 en 29 cm te zijn opgebouwd met hier en daar ook stukken tufsteen.

Te midden van talrijke menselijke geraamten, puin en dakleien werden enkele noemenswaardige vondsten gedaan, zoals een fraai gesmede ijzeren palingsteker met vijf getande punten, loodbandjes met kleine stukjes gekleurd glas, onderdelen van raamtracering (gotisch), een tufstenen kapiteelfragment van een vierkante pijlerbekroning (19 x 19 cm), een daktegel met één nok en twee halfcirkelvormige stukken baksteen, diameter 33 cm, dikte 8 cm (van een zuiltje?). Verder een interessant fragment van een vrouwenkop, vrij primitief gehakt uit harde, grijze steen. Dit laatste is een typisch romaans stuk beeldhouwwerk uit ca. 1200 of iets vroeger. Aan de binnenzijde van de beukmuur valt het begin te zien van enkele (graf?)keldertjes, opgemetseld uit kleinere baksteen. Stukken zwarte lei, 4 cm dik, kunnen behoord hebben tot de vloerbedekking van de zijbeuk. Even buiten de huidige kerkmuur, ongeveer ter plaatse waar het voormalig koor begon, bevindt zich een zwaar, gemetseld hoekfragment van een muur (dikte 50 cm), samengesteld uit primair gebruikte kloostermoppen, 32 x 16 x 8-9 cm, gefundeerd op los naast elkaar geplaatste dergelijke stenen op hun kant staand. De korte arm van deze muur verdwijnt in de kerkmuur, de lange zet zich nog een eind evenwijdig hieraan voort en is vervolgens afgebroken. Tot welk gebouw dit, zeer diep gefundeerde metselwerk heeft behoord, is nog niet duidelijk. Er binnen werden overhoeks in de kalk gelegde vloertegels aangetroffen (13 x 14 x 2.5 cm), waarvan een drietal een tamelijk afgesleten reliëf van een dierfiguur vertoont. Binnen het oostelijk deel van de zuider zijbeuk, eveneens door de Spanjaarden in 1573 verwoest, werd het niveau verdiept tot op het ongeroerde zand. Hierbij bleek dat deze beuk (15de-eeuw?) was opgetrokken boven vele begravingen. Tevens werden hier enkele kindergraven aangetroffen, waarvan één opgemetseld uit kloostermoppen met een dak van schuin tegen elkaar geplaatste stenen. Mogelijk heeft ook een, iets dieper gevonden, peervormige donkergrijze pot voor dit doel dienst gedaan. Hij stond enigszins schuin in een gegraven kuultje. De hoogte meet 32 cm, grootste breedte 33.5 cm, opening 16 cm. De bodem vertoont vier uitgeknepen voetjes (ca. 1350). Onder deze pot lag een skelet en op deze diepte kwamen — in geroerde grond — een Badorfscherf en enkele Pingsdorfscherven te voorschijn. Het verkregen profiel laat zien,

dat op enige meters onder het huidige kerkhofoppervlak, bovenop het ongeroerde (opgestoven?) zand van een oud binnenduin, zich vegetatie heeft bevonden. Het zand hierboven is er later, waarschijnlijk om beter te kunnen begraven, op aangebracht. Ook is een stukje blootgelegd van het versmalde rechthoekige vroegere kerkkoor, dat zich nog 6 m uitstrekt buiten de huidige kerk. Dit fundament is opgemetseld uit bakstenen van 29 cm lang en is dus mogelijk later aan de 12de-eeuwse tufstenen kerk toegevoegd. Op 17de-eeuwse prenten zien wij de ruïne van een gotisch koor. Vlak buiten de oosthoek van de zijbeuk kwam op vrij grote diepte, vrijwel op het ongeroerde zand, een tufstenen graf aan het licht, waarvan de overdekking bij latere begravingen verdwenen moet zijn. Het is o.-w. gericht en de binnenlengte meet 1.70 m. De binnenzijde is glad afgewerkt, van buiten steken de tufsteenblokken willekeurig uit. Rondom bevindt zich een dikke mortellaag, waarop misschien een stenen overdekking heeft gerust.

In 1966 werden de opgravingen ten z. en z.o. van de kerk beëindigd, waaruit een zestal bouwfasen konden worden aangetoond van de huidige, gedeeltelijk tufstenen, deels bakstenen kerk. In verband met de ontruiming van het kerkgebouw wegens voorgenomen restauratie, werd door de kerkvoogdij toegestaan ook binnen de kerk aanvullende onderzoekingen te doen. Hierbij werd getracht het verloop van de koorafsluiting van de tufstenen kerk nader te traceren en tevens iets te weten te komen over aan deze kerk voorafgaande houten bouwsels. Helaas was het door de vele begravingen in de kerk en vooral door de in 1773 gemetselde grafkelders niet mogelijk de funderings sleuven ver genoeg te vervolgen. Wel bleken nog begravingen aanwezig te zijn onder de fundering van de z.-muur, mogelijk deel uitmakend van het in 1965 bij een opgraving op het Kerkplein reeds geconstateerde Karolingisch grafveld.

De funderingen van de oorspronkelijke tufstenen z.- en n.-muur bestaan uit een laag leisteenachtige breuksteen, soms nog voorzien van restanten Romeinse mortel en waarschijnlijk tezamen met de tufstenen uit de Eifel of uit b.v. Xanten aangevoerd. Hierboven bevindt zich een laag van ca. 20 cm zand met klei, waarop de eerste laag tufstenen is gelegd. Merkwaardig is dat de hoogten van de funderingen van de z.- en n.-muur 17 cm ver-

schillen. Onder die van de n.-muur bleek evenwel een tweede identieke fundering van breuksteen aanwezig te zijn, ca. 30 cm lager gelegen. Dit kan wijzen op een tufstenen kerk die aan de huidige (begin 12de eeuw of nog iets vroeger?) is voorafgegaan.

In een diepe sleuf tussen z.- en n.-muur werd een viertal paalgatsporen met zichtbare resten van aangepunte palen aangetroffen (evenwel op ongelijk niveau), welke wijzen op de vroegere aanwezigheid van houten gebouwen. Hieronder lag een laag van 80 cm ongeroerd wit stuifzand, overgaand in een ca. 40 cm dikke cultuurlaag met zowel aan de bovenals onderzijde prachtige ploegsporen, gemaakt met een eergetouw. Uit deze laag, die vrij veel houtskoolsporen en wat kleine stukjes bot bevatte, kwam een grijsrode, grof met schelpen verschraalde wandscherf te voorschijn, die door drs. H. Halbertsma werd gedetermineerd als behorend tot de vóór-Romeinse IJzertijdperiode.

Daar de opgravingen in het o.-deel van de kerk moesten worden gestaakt, werd in het w.-deel vervolgens een kleine put gegraven, die mogelijk nog iets vergroot kan worden. Hierin werd, juist boven de witte stuifzandlaag, een paalgatspoor gevonden, afmetingen ca. 40 x 60 cm, met resten van één of twee staanders van een vroegere houten kerk. Het onderzoek duurt intussen voort, eveneens buiten de n.-wand van de kerk, naar de funderingsresten van de Brederodekapel en van een zeer vroeg waarschijnlijk 13de-eeuws koor, samengesteld uit baksteen van groot formaat, welk koor reeds aan de zuidzijde werd aangetroffen.

De puinsleuf van de oostelijke muur van de Brederodekapel werd inderdaad gevonden en wel ter plaatse van de dubbele Leidse steen gesloten spitsboogvormige opening in de tufstenen noordmuur. In de kapel, beneden het oude vloerniveau, werd een aantal uit baksteen opgemetselde graven aangetroffen. In het hart van de kapel stootte men op een zerk van zeer grote afmetingen (ca. 2.00 bij 2.40 m) met de voorstelling van een geharnaste ridder en zijn vrouw, hoogst waarschijnlijk van het geslacht der Brederodes. De bekende deskundige op dit gebied, dr. J. Belonje, heeft zich belast met de nadere beschrijving van de steen en identificering van de daarop afgebeelde personen. De voorlopige datering is vroeg 14de-eeuws.

Na het lichten van de steen, welke in drie

stukken bleek te zijn, werd daaronder een tweetal bakstenen graven aangetroffen, beide volgestort met zand en puin en klaarblijkelijk reeds eerder geopend, mogelijk in verband met een vloerverhoging in de kapel. Het graf onder de manlijke figuur op de zerk was, gezien de achtergebleven mortelresten op de rand, eerder voorzien geweest van een kleinere platte afsluitende stenen zerk. In het zand in dit graf waren de sporen van een grote houten kist zichtbaar en merkwaardigerwijze ook van een zeer kleine kist, hoogst waarschijnlijk van een kind. Het zorgvuldig ledigen van dit graf duurt nog voort. Het vrouwengraf had een afsluiting van daksgewijs tegen elkaar staande bakstenen, formaat 30 x 15 x 6 cm, waarvan een deel reeds eerder was verwijderd. In beide graven werden skeletdelen aangetroffen.

Het onderzoek duurt nog voort, en staat onder supervisie van drs. H. Halbertsma, R.O.B. Een woord van dank aan de Kerkvoogdij alsmede aan de Dienst van Publieke Werken in Velsen voor de verleende bereidwillige assistentie is hier zeker op zijn plaats.

Werkgroep Kennemerland van de Archaeologische Werkgemeenschap voor Nederland (P. Vons en J. Schimmer).

Vondst van een vroeg 14de eeuwse grafzerk

Bij graafwerkzaamheden even buiten de noord-muur en ongeveer halverwege het schip der Ned. Hervormde kerk te Velsen stootte de Werkgroep Kennemerland van de Archaeologische Werkgemeenschap voor Nederland in den laten namiddag van 28 October 1967 op een grafsteen van uitzonderlijke afmetingen (hoogte ongeveer 2.40; breedte 2 en dikte 0.15 m.) uit vrij gemakkelijk schilferenden, donkerblauw-kleurigen, waarschijnlijk Doornikschen natuursteen. Zij was daar enkele tientallen cm. beneden het maaiveld gelegen en klaarblijkelijk in situ.

Men heeft mij aanstonds in de gelegenheid gesteld den steen aldaar te bezichtigen en ondanks het ongunstige seizoen heeft de Werkgroep zich beijverd om van deze kapitale vondst zoo spoedig mogelijk een wrijsel te maken, waarvan een foto in sommige couranten reeds werd opgenomen, voorzien van eenig commentaar.

Ik moge met betrekking tot deze ontdekking hier thans een voorloopig bericht laten volgen.

Binnen een smalle, geprofileerde omlijsting

waren op den steen voorgesteld een man (rechts) en een vrouw (links), beiden ten voeten uit en elk geplaatst onder een gothische architectuur bezet met elegant gevormde *hogels* en overtopt door een sierlijke *kruisbloem*. Zoo waren deze twee personen ieder als het ware in een *nis* te zien, waarvan de flanken bestonden uit *gecanneleerde pilasters*, die elk bovenaan in een punt en onderaan in een eenvoudig en iets uitspringend *basement* eindigden, terwijl zij halverwege hun opstand door een schuingeplaatst(!) bandvormig lijstje onderbroken werden (zoodat de bedoeling schijnt te hebben voorgezeten bij den maker om aan de nissen een bepaalde diepte-werking te verlenen). De gekoppelde pilasters in het midden der zerk loopen bovenaan uit in een *pinakel*, die wederom met hogels en met een kruisbloem is bezet, welk ornament reikt tot in de bovenrand der zerk en wel tot in een zich aldaar over de geheele breedte van het object uitstrekkend *fries*, hetwelk van links naar rechts gevuld is met op naturalistische wijze aangebracht *acanthus-blad*.

De beide kappen der twee nissen en ook de daartusschenin geplaatste pinakel doorbreken een lager liggend fries met spitse boograam-versiering en tusschen dit en het eerder beschreven fries wordt insgelijks over de totale breedte der zerk een dakbedekking aanschouwd, bestaande uit drie boven elkaar gerangschikte lagen van onderaan afgeronde leien. Vooral ook daardoor suggereert het geheel van de opgebouwde architectuur ons min of meer een kerkgebouw, waarin, of liever misschien waarvóór aan de overledenen naar moderne begrippen een wel buitengewoon ongeproportioneerde plaats is toegekend. Vreemd is deze situatie niet voor den tijd, toen de beeldhouwer zijn kunststuk schiep: men denke aan de scène der begrafenis van koning Eduard in zijn kerkgebouw, zooals wij die kennen van het befaamde tapijt van Bayeux („Hic portatur corpus Edwardi regis ad ecclesiam sancti Petri apostoli”).

Binnen de linker nis ontwaart men dus de persoon van de vrouw in een tot op de grond reikend geplooid kleed. Zij heeft de handen gevouwen voor de borst en draagt een *kap* op en om het hoofd¹. Hooger, in de top van het

¹ Zie no. 8 op de afbeelding tegenover bldz. 140 en de bijbehorende tekst in Mr. Henrik van Wijn, *Historische Avondstonden*, II, Amsterdam 1800. Vgl. ook het na te noemen werk van Creeny.

casement ziet men een nederwaarts gerichte hand, tevoorschijn komende uit een wolk, die haar als het ware beschermt, de zoogenaamde „manus Dei”. En terzijde van haar linker-schouder bevindt zich in de nis een in de vorm van een schildje uitgediept gedeelte der zerk: hier heeft de vervaardiger van het kunstwerk naar alle waarschijnlijkheid destijds haar geslachtswapen in (geel) koper toegevoegd.

In de rechtsche nis zien wij dan de ridder-figuur, eveneens met de handen gevouwen voor zijn borst. Aan beide voeten draagt hij sporen en lager nog valt een *hond* te herkennen. Vóór het lichaam hangt een schild en, zooals de traditie toen meebracht, gedeeltelijk daarachter doet zich wellicht een (kort) zwaard vermoeden. Het schild is bijna driehoekig: de bovenzijde is recht doch de zijkanten zijn licht uitgebogen. Op beide schouders zijn schuin omwijd zoogenaamde „*aillettes*”² vastgemaakt: twee nagenoeg rechthoekige, uitstekende *pant-serplaten*, die onderling in uitloopers over de bovenborst verbinding hebben. Het hoofd is met uitzondering van het bloot gehouden centrale deel van het gezicht, bedekt door een *maliëhelm*, welke de vormen van schedel en hals in soepele lijn volgt. Ter hoogte van de hals tenslotte bevindt zich in de helm een schuingeplaatste rechthoekige uitdieping, die door maliën afgedekt schijnt te zijn. Een dergelijk toevoegsel is mij van andere voorbeelden niet bekend. Overigens heeft het er alle schijn van, dat ook de rest van de wapenrok, zooals die door den edelman gedragen wordt, geheel uit (fijne) maliën vervaardigd is.

Tegen het vaste gebruik in is geen letter schrift op de zerk aanwezig en de geheele voorstelling is in zoogenaamd „ingekrast beeld” uitgevoerd (De Engelschen spreken in zoo'n geval van een „*incised slab*”). Daarom is deze hier naar alle waarschijnlijkheid op verschillende plaatsen ingelegd geweest met stukken plaatwerk van (geel) koper. Diverse plekken op den steen kunnen voor zulke inlegfels in aanmerking gekomen zijn. Ik noem

² Een duidelijk sprekend voorbeeld van zulke „*ailletes*” vindt men in een afbeelding van een zerk te Gotham, Belgisch Limburg, p. 606 sub 258 in Bon, Léon de Herckenrode, *Collection de Tombes de la Hesbaye*, Gand 1845 en eveneens, doch beter, in het reeds genoemde werk van Creeny. Zie ook Henry Rousseau, *Frottis de Tombes plates, Catalogue descriptif*, Bruxelles 1912, alwaar p. 43 „le sire d'Abée, mort en 1312” en „sa femme morte en 1310” zijn voorgesteld.

de reeds het kleine schildje ter zijde van het hoofd der vrouw. Maar stellig is denkbaar, zooals uit menig vergelijkings-object aannemelijk kan worden gemaakt, dat het groote schild van den man en diens schouderschilden (*ailletes*) met koper zijn ingelegd geweest en dan tevens voorzien van zijn geslachtswapen, dit uit den aard dus driemaal herhaald. Tenslotte lijkt het nog mogelijk, dat een op de rand der zerk aanwezige smalle strip van koper het bijschrift bevat zal hebben waarin de persoonlijke gegevens gegrift waren, betrekking hebbende op de dood van dit eens op een huis onder Velsen woonachtig echtpaar . . .

Thans tot de dateering komende, meen ik, dat het hier aangetroffen monument moet worden aangemerkt als vroeg 14de eeuwsch. In het tijdvak namelijk te stellen tusschen 1300 en 1325, hoogstens tot 1330 zijn verschillende soortgelijke voorbeelden uit het buitenland bekend. Het allerlaatste van dit type bevindt zich te Steenkerken in Henegouwen (België). Dit dagteekent van 1337³.

Ter plaatse, waar de zerk ontdekt werd stond, naar H. J. Calkoen in zijn jongste publicatie over Velsen⁴ heeft aangetoond, de kapel van Brederode en om die reden ligt het voor de hand om een echtpaar *Van Brederode* te zien in de op den steen voorgestelde man en vrouw. Daar komt bij, dat toen deze belangrijke en hoogst kostbare zerk vervaardigd werd te Velsen wel niemand anders dan een „eerste-in-den-lande”, een zeer aanzienlijke adellijke bewoner, in staat was om een bestelling van deze grootte en omvang te doen. Vooral, omdat het geen twijfel lijdt dat het voorwerp uit het veraf liggende buitenland — het zuiden van het tegenwoordige België — betrokken moest worden, afgewerkt en àl.

Welk Brederode-echtpaar komt hier nu in aanmerking?

Langer dan een eeuw hebben tal van geleerden van naam zich met de geschiedenis van het geslacht van Brederode, zijn herkomst en zijn filiatie bezig gehouden en vooral aan Mr. H.

³ Verschillende voorbeelden uit het door mij genoemde tijdvak bij W. F. Creeny *Illustration of Incised Slabs on the Continent of Europe from Rubbings & Tracings*, London 1891, p. 29 (1298), p. 34 (1312), p. 37 (1318), p. 39 (1328) en p. 40 (1330).

⁴ *Velsen, Grepen uit de Geschiedenis van een Oude Woonplaats in Kennemerland*, IJmuiden 1967, bldz. 47/8.

J. Koenen en Dr. Henri Obreen komt de eer toe het in deze tenslotte tot een behoorlijk gefundeerd en gedocumenteerd schema gebracht te hebben ⁵.

Daaruit is dan te zien, dat de eerste persoon, die het boven ongeveer gefixeerde tijdvak uit de Brederode's naar voren laat komen geweest is Heer Dirc, heer van Brederode. Als „ridder" wordt hij genoemd in 1288; hij was gehuwd met Maria, gestorven 1 April 1307, de dochter van Heer Henric, heer van de Lecke. Dit echtpaar kan hier evenwel niet beoogd zijn, aangezien de man te Rheims sneuvelde op 16 December 1318, waarna hij daar ter stede bij de Dominicanen begraven werd.

Heer Dirc's tweede zoon en opvolger als heer van Brederode kan in het onderhavige geval al evenmin bedoeld zijn, want hij sneuvelde (waarschijnlijk) bij Stavoren eerst in 1345, na in 1321 gehuwd te zijn geweest met Elisabeth, de dochter van den heer van Fontaines uit Henegouwen.

De beste en waarschijnlijk de eenige kans nu hebben wij met Dirc's oudsten zoon, Heer Willem (óók een ridder dus!), die voor den vader overleed. Over hem verklaarde de bekende kroniekschrijver Wilhelmus Procurator op het jaar 1316 het navolgende ⁶:

„Eodem anno obiit vir nobilis et elegans
Willelmus de Brederode miles,

„filius piissimi Theoderici domini ejusdem loci. Cujus memoria sit in pace.

„Hic si vixisset, dominus Brederode fuisset;

„Sed non successit, quia patre manente recessit".

Misschien, dat het epitheton „*elegans*", dat de Procurator hem toekende, ons tot aanwijzing dienen kan in verband met de aanschaffing van een zoo kostbaren grafsteen?!

In ieder geval is Willelmus van Brederode getrouwd geweest en wel reeds in 1311 met Elsebeen, een zuster van den bekenden Dirk Loeff van Kleef, graaf van Hülchrath, heer van Tomberg en Kervenheim in het Rijnland, aan wie hij testamentair een lijftocht maakte op „die wooninge van den Vosholle metten gerechte ende vijff hondert ponden swarte tor-

noysen jaerlijcx", tienden aldaar en te Valkenburg alsook op talrijk ander bezit. Met haar schoonbroeder den nieuwen heer van Brederode geraakte zij over haar douarie in geschil en Graaf Willem III deed vervolgens daarin uitspraak te haren gunste op „Sinte Stevens dach des anderen daechs na Kerstdach" (26 December) 1318, derhalve aan het einde van hetzelfde jaar waarin zij weduwe geworden was ⁷.

Resumeerende lijkt het mij niet of nauwelijks mogelijk, dat hier op de zerk te Velsen een ander echtpaar dan het laatstbeschrevene afgebeeld zou kunnen zijn.

De Werkgroep heeft aanstonds alles gedaan om de zerk voor weer en wind te bewaren. Conserveering was geboden, ook al omdat het stuk in het midden overlangs, dus tusschen de beide nissen in, gebroken was, reeds toen het tevoorschijn kwam. Het lijkt volstrekt niet onmogelijk dat deze breuk ontstaan is ten tijde van de instorting of de afbraak van de kapel van Brederode.

Dank zij de snelle tusschenkomst van Drs. H. Halbertsma van het Rijks Oudheidkundig Bodemonderzoek te Amersfoort en de toegewijde hulp van den heer C. Ockeloen, wethouder van Publieke Werken van Velsen kon het monument voorloopig op zeer deskundige wijze worden geborgen om een tijdelijke plaats te krijgen in het oude Raadhuis der gemeente Velsen.

De ontdekking in de voormalige Brederodekapel is er een van groote beteekenis, al was het alleen reeds daarom, dat het gevondene in Holland volstrekt als een unicum geldt.

Weliswaar lag er vroeger in de Ned. Hervormde kerk te Koudekerk aan den Rijn in Zuid-Holland een eveneens uit de 14de eeuw dateerende zerk voorzien van een ridderfiguur ⁸, maar deze werd vernield ter gelegenheid van de restauratie(!) van dit gebouw. Helaas gingen en gaan nog steeds bij dergelijke „herstel"-werkzaamheden oude zerken en zerkfragmenten in veelvoud verloren, zelfs zonder ooit geregistreerd te zijn geworden.

Dubbel dankbaar moeten wij derhalve zijn voor het behoud van het interessante specimen,

⁵ *De Nederlandsche Leeuw*, 1926, kol. 235 en het aldaar en eerder aangehaalde.

⁶ Mr. C. Pijnacker Hordijk, *Wilhelmi Capellani in Brederode Chronicon*, Amsterdam 1904, bldz. 93.

⁷ Frans van Mieris, *Groot Charterboek*, II, Leiden 1754, bldz. 179.

⁸ W. M. C. Regt, „De Hervormde Kerk te Koudekerk, in *De Navorscher* 58, 1903, bldz. 422 evv. Zie in het bijzonder bldz. 428.

dat te Velsen met zooveel zorg en toewijding voor den dag kon worden gebracht ter goede conserveering voor de toekomst!

Alkmaar. (dr. J. Belonje)
(Spelling De Vries en Te Winkel op verzoek van de schrijver).

MUSEUM-NIEUWS

Deventer, Museum De Drie Haringen

Op 21 december 1967 heeft de wethouder van onderwijs, sport en culturele zaken, mejuffrouw T. van Weperen de opening verricht van een nieuwe zaal in het museum De Drie Haringen. Deze zaal is speciaal ingericht voor de collectie antiek speelgoed, die in 1966 is verworven. Ook enkele stukken die het museum al bezat hebben hier een plaats gekregen.

De poppehuizen, miniatuurmeubelen, voertuigjes e.d. zijn opgesteld op een podium met glaswanden. Daarboven is een stelling aangebracht waarop vele kleine stukken prijken.

In het andere deel van de zaal bevindt zich een grote, verlichte vitrine, waarin kostbare stukjes uit de 18de eeuw zijn uitgesteld. Langs de beide zijwanden kan men een reeks poppekamers en -keukens bewonderen die in een betimmering zijn opgenomen, en een speciale verlichting hebben.

De poppencollectie heeft een plaats gekregen in de costumzaal en de reeds bestaande opstelling heeft een reorganisatie ondergaan.

Nog is de speelgoedcollectie niet in haar geheel tentoongesteld. Het ligt in de bedoeling om De Drie Haringen te maken tot een speelgoedmuseum, dat dan het eerste van die soort zal zijn in Nederland. Daartoe is verdere reorganisatie nodig en tevens aanvulling van de collectie. Wie oud speelgoed op zolder heeft staan gedenke het museum De Drie Haringen te Deventer!

Den Haag, Het Nederlandse Postmuseum

In het Nederlandse Postmuseum te Den Haag werden op 13 dec. j.l. twee nieuw ingerichte ruimten in gebruik gesteld, de filmzaal en de koffiekamer.

Ter gelegenheid daarvan werd voor genodigden de première gegeven van een in eigen huis vervaardigd klankbeeld, getiteld „Indische Zee-post en Landmail tot 1937”. Een schat van documentatiemateriaal, begeleid door een interessante tekst vermocht via oog en oor van begin tot eind te boeien.

De vernieuwing van de gangbare methode der automatische diavertoning met op de band ge-

sproken tekst, hier als primeur gedemonstreerd, bestaat uit het laten vervloeien van de opeenvolgende lichtbeelden. Het kijken is daarom zoveel genietbaarder, omdat de projectie hier niet telkens wordt onderbroken door het pikdonker dat de dichtslaande sluiters teweeg plegen te brengen.

Na afloop van de voorstelling kregen de gasten gelegenheid om in de filmcabine te zien hoe de beeldvervloeiing werd veroorzaakt door een aan de apparatuur toegevoegde constructie, die heel vernuftig is uitgekend door de eigen technische staf. In de koffiekamer kon een ieder zichzelf bedienen van koffie uit de automaat, die deze in vier varianten serveert en desgewenst ook chocolademelk.

De directie van het Postmuseum houdt deze filmzaal, die plaats biedt aan 100 personen, beschikbaar voor culturele doeleinden. De filmcabine is toegerust met een geluids-filmprojector (16 mm), twee automatische dia-projectoren en een dito voor handgebruik. Voor bespreking van deze zaal dient men zich in verbinding te stellen met het secretariaat van bovengenoemd museum.

Wijzigingen en aanvullingen voor de gids „de nederlandse musea”

Rijkscomm. v. d. musea — p. XXXI

voorz. — mr. G. C. van de Willigen

vice-voorz. — mr. F. P. Th. Rohling

Rijksdienst v. d. monumentenzorg — p. XXXI

adm. hoofdamt. — C. Taal

Amsterdam — 12

wo. middag gesloten

Amsterdam — 33

D. H. Couvée, Stadionplein 53, A'dam Zuid, tel. 727440

Arnhem — 51

directeur — Joh. Mekink

conservatoren-stafleden:

schiderijen

gebonden kunsten — mej. R. Neerincx

historische afd. — mej. drs. E. L. Waardenburg

prentenkabinet en bibliotheek — mej. A. J.

v. d. Bergh

educatieve dienst — E. J. B. v. Eijndhoven

secretariaat — mej. C. Venhoek

administratie — G. J. Ter Burg

Assen — 56
 conservator — O. H. Harsema
 Delft — 89
 opgeheven
 Dordrecht — 103
 conservator — drs. J. Briels
 Egmond a. Zee — 115
 secr.-penningm. — C. K. Vriesman
 's-Gravenhage — 150
 bezoek — di., do., en za. 14-17
 Groningen — 169
 conservator — J. Teensma
 Den Helder — 187
 conservator — drs. Ph. M. Bosscher
 Leerdam — 211
 conservator — mevr. A. M. v. d. Kley-Blextoon
 Leiden — 222
 tel. museum — 01710-34241
 Leiden — 228
 wet. ambt. — mevr. P. G. Leyenaar-Plaisir
 Loosdrecht — 235
 tel. museum — 02158-3208
 Oldenzaal — 265
 tel. museum — 05410-23482

Oldenzaal — 266
 tel. beheerder — 05410-22301
 Rotterdam — 285
 mevr. A. Kodde-van Marle (educatieve dienst)
 Rotterdam — 287
 mevr. drs. U. D. Kuyken-Schneider (kunstnijv.)
 Rotterdam — 291
 Belastingmuseum Prof. Dr. van der Poel
 Tilburg — 342
 Schrift- en Schrijfmachinemuseum
 Vriezenveen — 366
 tel. secr.-beheerder — 05499-1317, 1318
 bezoek — na voorafgaand overleg 05499-1317,
 of na afspr. met een der bestuursleden van de
 vereniging.

Teneinde de gegevens van de Museumgids recent te houden, zou de redactie van het Museum-Nieuws het op prijs stellen, indien de belanghebbers mutaties e.d. aan haar door zouden geven. Het adres: Bureau van de Rijksinspecteur voor roerende monumenten, Kazernestraat 3, 's-Gravenhage — t.a.v. mej. J. L. Hofsteenge.

MONUMENTEN-NIEUWS

MEDEDELINGEN VAN DE RIJKSDIENST VOOR DE MONUMENTENZORG

OVERZICHT VAN DE IN 1967 GEREEDGEKOMEN RESTAURATIES

<i>Abcoude.</i> Molen Oostzijdse polder	— Kalkmarkt 6
<i>Afferden (Lb.)</i> . Windkorenmolen Nooit Gedacht	— Kattengat 6
<i>Akkum (Fr.)</i> . Hervormde kerk	— Keizersgracht 101, 170, 387, 540, 596, 630, 639, 640, 674
<i>Alkmaar.</i> Bierkade 7-11	— Kerkstraat 57, 326
— Langestraat 42	— Kloveniersburgwal 10, 95
— Oudegracht 54-56	— Kromme Waal 17, 33
— Verdronkenoord 45	— Leidsegracht 14, 30
<i>Amersfoort.</i> Muurhuizen 17, 147, 159-165	— Leidsekruisstraat 3
<i>Amsterdam.</i> Amstel 242, 268, 286.	— Leliegracht 60
— Begijnhof 35, 48 (Engelse Kerk)	— Lindenstraat 2
— Binnen Vissersstraat 4	— J. D. Meyerplein 15
— Brouwersgracht 66, 68, 124, 201, 203	— Nieuwe Herengracht 7
— Buiten Brouwersstraat 14	— Nieuwe Leliestraat 81
— Durgerdammerdijk 80	— Nieuwendijk 179, 198
— Eerste Weteringdwarstraat 2	— N.Z. Voorburgwal 156
— Egelantiersgracht 55, 61, 63, 73	— Nieuwmarkt 40
— Geindijk 77 (boerderij de Vink)	— Oude Looiersstraat 55
— Haarlemmerstraat 2a, 110	— Oude Schans 84
— Hekelveld 17, 18	— Oude Spiegelstraat 7
— Herengracht 33, 39, 77, 269, 391, 393	— O.Z. Achterburgwal 225
— Herenstraat 35, 37, 39, 41	

- O.Z. Kolk 7
- Palmgracht 28-38 (Raepenhofje)
- Prins Hendrikkade 5, 143, 144
- Prinseneiland „Windas”
- Prinsengracht 8, 135, 158, 160, 333-339, 460, 508, 655, 691
- Raamgracht 6, 8
- Rapenburg 13
- Rokin 54, 56
- Runstraat 2, 33
- Singel 113, 140, 142, 411 (Lutherse kerk), 417
- Spiegelgracht 27
- Spuistraat 61
- Staalstraat 18, 20
- Tweede Egelantiersdwarsstraat 1
- Utrechtsedwarsstraat 4
- Wagenstraat 10
- Weteringstraat 4
- Zeedijk 24, 47, 49, 55, 87
- Arnhem*. Windkorenmolen Nooit Gedacht
- Arnhem*. Watermolen Sonsbeek
- Assen*. Brink 5
 - Vaart 36
- Baambrugge*. Huis Postwijk
- Balk*. Raadhuisstraat 11
- Bergen op Zoom*. St. Catharinaplein 1
 - Zuidzijde Haven 7
- Berkel-Enschot*. Baaneind 12
- Beverwijk*. Huis Scheybeek
- Bievliet*. Windkorenmolen De Harmonie
- Blokkzijl*. Hervormde kerk
- Rocholtz*. Zandbergerweg 20
- Borkel en Schaft*. Windkorenmolen St. Anthonius Abt
- Breda*. Begijnhofkapel en orgel
 - Evangelisch-Lutherse kerk
 - Bagvensestraat 18
 - St. Jansstraat 7
 - Torenstraat 25
- Bredevoort*. Hervormde kerk
- Broek in Waterland*. Roomeinde 25
- Bronkhorst*. Herberg Het Wapen van Bronkhorst
 - Gijsbertplein 1
- Brouwershaven*. Windmolen De Haan
- Bruinisse*. Hageweg 1
- Buiksloot*. Krijtmolen d'Admiraal
- Bunnik*. Huis Cammingha
- Coevorden*. Dakruiter Hervormde kerk
- Colijnsplaat (Zl.)*. Windkorenmolen Nooit Gedacht
- Culemborg*. Orgel in de Grote kerk
- Delft*. Koornbeurs
 - Markt 2-4, 17
- Deventer*. Noordenbergstraat 9
- Diepenheim*. Toren Hervormde kerk
- Dordrecht*. Aardappelmarkt 27
- Dreischor (Zl.)*. Hervormde kerk
- Edam*. Kosterij Hervormde kerk
 - Nieuw Vaartje 8
 - Voorhaven 32, 34, 120
- Ede*. Hervormde kerk
- Eersel*. Markt 18
- Egmond aan den Hoef*. Slotkapel
- Elsloo*. Dorpsstraat 28
- Emst*. Hanendorperweg 62
- Enumatil (gem. Zuidhorn)*. Windkorenmolen
- Epe*. Wachtelenberg 9
- Eperbeide*. Julianastraat 30
- Eijsden-Breust*. R.K. kerk
- Eijsden-Caestert*. Kapelkesstraat 23
- Geertruidenberg*. Raadhuis met muurschildering
 - Markt 58
- Goes*. Pomp op de Beestenmarkt
- Grave*. Hervormde kerk
- Haamstede*. Hervormde kerk
- Haanrade (Lb.)*. Baalsbruggerwatermolen (sluiswerken)
- Haarlem*. Damstraat 21 (sterrewacht Teyler)
 - Gedempte Oude Gracht 83
 - Kerkstraat 14
 - Kleine Houtstraat 114, 124
 - Omvalspoort 1-5
 - Spaarnwouderstraat 57
- Harendermolen*. Huize Weltevreden
- Heemstede*. Uurwerk klok in Hervormde kerk
- Heenvliet*. Ambachtshuis-Raadhuis
 - Markt 4-5, 20
- 's-Heer Abtskerke*. Pijkensweg 1
- 's-Heer Arendskerke*. Oude Rijksweg 106
- 's-Heerenloo (gem. Ermelo)*. Poortgebouw St. Jansdal
- Heerenveen*. V.m. raadhuis
- Hellevoetsluis*. Hervormde kerk
 - Raadhuis
 - Windkorenmolen de Hoop
- Helvoirt*. Toren Hervormde kerk
- 's-Hertogenbosch*. Luipoort toren St. Janskerk
 - Kruisbroedershof 2
- Heusden*. Breestraat 17, 25
- Holset (Lb.)*. R.K. kerk
- Hoogkerk (Gr.)*. Hervormde kerk
- Hoogmade*. Molen Vlietpolder
- Hoogwoud (N.H.)*. Hervormde kerk
- Hoorn*. Grote Noord 67
- St. Hubert (gem. Mill)*. Windkorenmolen de Heise Molen

- Hulst*. Steenstraat 3
Joppe (gem. Gorssel). Huis 't Joppe
Kapelle (Zl.). Hervormde kerk
Kloosterzande (Zl.). Hervormde kerk (dak)
Leeuwarden. Zuidvliet 46
Leiden. Aalmarkt 19-21
 --- Groenhazengracht 10
Longerbouw (Fr.). Toren Hervormde kerk
Lopik. Wipmolen polder Lopik
Maastricht. Walmuur Aldenhofpark
 --- Synagoge Bogaerdenstraat
Mechelen (Lb.). Bommericherweg 8, 19
Medemblik. Nieuwstraat 48
Mheer. Kasteel Mheer
St. Michielsgestel. Huize 't Vaantje
Middelburg. Chr.-Gereformeerde kerk
 --- Tuinhuis de Griffioen
 --- Brakstraat 30
 --- Gortstraat 51
 --- Herengracht 24
 --- Hoogstraat 7, 25
 --- Kinderdijk 12, 30
 --- Koepoortstraat 17, 25
 --- Koorkerkhof 10
 --- Korte Delft 1-5, 20
 --- Korte Noordstraat 1 (stoep)
 --- Lange Noordstraat 60, 63, 65
 --- Latijnse Schoolstraat 11
 --- Londensekaai 17, 33
 --- Nederstraat 2
 --- Penninghoeksingel 95—97
 --- Rouaansekaai 37
 --- Singelstraat 11, 17
 --- Vlasmarkt 53-55
 --- Wagenaarstraat 1
Monnickendam. Noordeinde 17
Montfoort (U.). Kloostergang v.m. Commande-
 rij St. Jan
Mijnsbeerenland. Orgel Hervormde kerk
Naarden. Comeniusmuseum aan de Turfpoort-
 straat
 --- Gansoordstraat 46
Niekerk (Gr.). Hervormde kerk en toren
Nieuwkuyk (gem. Vlijmen). Windkorenmolen
 Emma
Noorbeek (Lb.). Wesch 101
Noordeloos. Hervormde kerk
Norg (Dr.). Esweg 14
Nijkerk. Interieur Hervormde kerk
Nijswiller (Lb.). Kasteel Nijswiller
Oirsbeek (Lb.). Beukenweg 43
Oldeboorn (Fr.). Orgel in Hervormde kerk
Oostelbeers (N.Br.). de Beukenhoef op landgoed
 De Baest
Oostendorp (gem. Elburg). Windkorenmolen
 De Tijd
Oud-Alblas. Windkorenmolen De Hoop
Oud-Beyerland. Orgel Hervormde kerk
Oudelande (Zl.). Hervormde kerk
Ouderkerk a.d. Amstel. Metaherhuis
Oudewater. Hervormde kerk
 --- Havenstraat 8
Oudorp (N.H.). Windkorenmolen Het Rode
 Hert
Peize. Oosterweg 7
Princenhage. Haagse Markt 23
 --- Huis Zoudtland
Putten. Toren Hervormde kerk
Ravenstein. Windkorenmolen De Raaf
Riethoven (N.Br.). Walik 18
Rijp, de. Kleine Dam 2
 --- Rechtestraat 80
Scharn. Bergerstraat 103
Schermerhorn. Toren Hervormde kerk
Schijndel. Boerderij Nonnenbos 5
Silvolde. Toren Hervormde kerk
Simpelveld. Bulkumstraat 1
 --- Kerkstraat 15
 --- Molsberg 96
Sittard. St. Michielskerk
Spaarndam. IJdijk 35
Spijk (Z.H.). Hervormde kerk en toren
Stiphout. Kasteel Croy
Terwolde. Windkorenmolen
Thorn. Hoogstraat 15
Tungelroy. Windkorenmolen St. Anna
Twisk. Toren Hervormde kerk
Utrecht. Donkerstraat 23
 --- Nieuwe Gracht 37, 159
Vaals. Camerich 2
Veere. Stadhuistoren
 --- Kade 85
 --- Kapelstraat 5
Velp (Gld.). Waterradmolen
Vianen. Kortedijk 6
 --- Molenstraat 3
Vilsteren. Windkorenmolen
Vlissingen. Bellamyplein 15
Vlijmen. Hervormde kerk
Voorst (Gld.). Hervormde kerk
 --- Windkorenmolen
Vorden. Huis Den Bramel (dak)
Vreeland. Klapstraat 13
Warnsveld. Toren Hervormde kerk
Waspik. Vrouwkenvaartsestraat 20
Waubach. Marktstraat 22
Weesperkarspel. Herberg De Vink
Westmaas. Hervormde kerk

- Westzaan.* Papiermolen De Schoolmeester
Wolvega. Watermolen in de Lindevallei
Woubrugge. Molen Voorofsepolder
Wijk bij Duurstede. Stadhuis
Zaandam. Lutherse kerk
 — Herbouw in reservaat Zaanse Schans van panden, afkomstig uit:
 Zaandam (Schoor Scheepswerf Brouwer)
 Zaandam (Watermolentje Blauwe Pad)
 Zaandijk (Weeshuispad 1)
Zaandijk. Raadhuis (secretariskamer)
't Zandt (Gr.). Toren Hervormde kerk
Zeddam. R.K. kerk (interieur)
Zevenhuizen. Spits toren Hervormde kerk
Zierikzee. Burgerweeshuis
 — Havenpark 35, 42
 — Korte St. Jansstraat 12, 14
 — Lange Nobelstraat 3, 46
 — Poortje Maarstraat (verplaatsing)
 — Nieuwe Haven 33
 — Oude Haven 23
Zundert. Raadhuis
Zutphen. Koepel 's-Gravenhof
 — Markt 72-74a
 — Rode Torenstraat 10-14
Zwaag. Toren Hervormde kerk
Zwolle. Windoliemolen De Passiebloem

IN 1967 AANGEVANGEN RESTAURATIES

- Alkmaar.* Keetgracht 1
 — Mient 31-33
Amersfoort. St. Aegtenkapel
 — Muurhuizen 140
Amsterdam. Evangelisch Lutherse kerk aan het Spui
 — Orgel Museum Amstelkring
 — Orgel St. Augustinuskerk
 — Amstel 284
 — Bloemgracht 4
 — Haarlemmerstraat 110
 — Herengracht 93
 — Keizersgracht 62-64, 443, 639
 — Korsjespoortsteeg 3
 — Nieuwe Prinsengracht 29
 — Noordermarkt 17
 — Palmgracht 6-10
 — Prinsengracht 14, 126, 466-470
 — Reestraat 2-4
 — Singel 419
Apeldoorn. Het Oude Loo
Arnhem. Huis Maarten van Rossum
Beetsterzwaag. Hervormde kerk
Bergen (N.H.). Damlandermolen
Bergen op Zoom. Grote Markt 5
Blaricum. Angerechtsweg 11
 — Meentweg 5
Blokkzijl. Kerkstraat 16
Boxtel. Kasteel Stapelen
Breda. Vishal aan de v.m. Haven
Brielle. Kaatsbaan 6
Broek in Waterland. Havenrak 27-29
 — Leeteinde 2-6
Bruntinge. Boederij G 18 (overplaatsing naar Orvelte)
Culemborg. Oude Vismarkt 7
Dalfsen. Kasteel Rechteren (plafond ridderzaal)
Delft. Nieuwe kerk (ramen en goten)
 — Hofje van Gratie
 — Oude Delft 195
Deventer. Bergkerkplein 3/4 en 5
 — Ceciliakapel in de Poortsteeg
Diepenheim. Boederij Oude Sluis
Doesburg. Gasthuiskerk
 — Paardenmarkt 14
Dokkum. Toren Hervormde kerk
Dordrecht. Bomkade 3
 — Groenmarkt 63
 — Voorstraat 173, 279, 369
Dwingelo. Westeinde 34
Edam. Breestraat 8
 — Voorhaven 91
Ede. Toren Hervormde kerk
Egmond aan den Hoef. Wimmenummolen
Elburg. Noorderwalstraat 6
Enkhuizen. Stadhuis (burgemeesterskamer)
 — Westerstraat 84-86
Etten (N. Br.). Dreef 31-35
Finsterwolde (Gr.). Hervormde kerk
Franeker. Toren Martinikerk
 — Vlietsterbrug
Gasselte. Kerkstraat 2
St. Geertruid. Herckenrade 23
Geertruidenberg. Markt 32, 38, 48
Goes. Stadhuis
 — Kleine Kade 43 (dak)
Gouda. Oosthaven 72
 — Westhaven 27
Grave. Oude Raadhuis
's-Gravenhage. Lange Voorhout 15 (dak)
Groenekan (U.). Windkorenmolen Gesina
Gulpen. Kasteel Neubourg
Haaren (N. Br.). Gemeentetoren
Haarlem. Frankestraat 35-37

- Kerkstraat 16
Hardenberg (O.). Windkorenmolen De Brinkmolen
Harderwijk. Hervormde kerk
Harlingen. Raadhuisbrug
 — Bildtstraat 21
 — Zuiderhaven 37
Hasselt. Orgel Hervormde kerk
Heenvliet. Markt 13
 — Toldam 2
Heerlen. Orgel R.K. kerk Schandelen
Hei- en Boeicop (Z.H.). Hervormde kerk
 — Hei- en Boeicopseweg 106-108
Hellouw (Gld.). Molens polder Hellouw en Haaften
Heukelum. Orgel Hervormde kerk
Holwerd. Hervormde kerk
Hoogeveen. Hervormde kerk
Hoorn. Grote Noord 113
 — Kuil 32
 — Onder de Boompjes 17
Kampen. Broederkerk
Kethel. Hervormde kerk
Kortenhoef. Hervormde kerk
Krabbendijke. Windkorenmolen De Rooseboom
Krewerd (Gr.). Toren Hervormde kerk
Langerak. Hervormde kerk (dak)
 — Westermolen van de polder Langerak
Leenwarden. Nieuwestad 103
 — Zuidvliet 40
Leiden. Doelengracht 1-2
 — Pieterskerkstraat 8-12
Lierop (gem. Someren). Huis ten Boomen nr. 7
Limmen. Hervormde kerk
Lochem. Bierstraat 2
Loenen aan de Vecht. Huis Weeresteyn (Zandpad 29)
Maastricht. Orgel uit v.m. Wittevrouwenklooster
 — Bastion Waldeck
Medemblik. Oosterhaven 27
Meerveldhoven (N. Br.). Kapelstraat 76
Mbeer. Dorpsstraat 83
Middachten. Kasteel Middachten
Middelburg. Bogaardstraat 7, 21
 — Koepoortstraat 27
 — Lange Viele 49
 — Rouaansekaai 35
 — Singelstraat 2
 — Vlissingestraat 39-47
 — Wagenaarstraat 18
Middelstum (Gr.). Kerkstraat 3
Monnickendam. Speeltoren
Mijnsheerenland. Oostmolen
Naarden. Raadhuisstraat 11-13
Nieuwenhoorn. Hervormde kerk
Nieuwe Niedorp. Toren Hervormde kerk
Nieuw Scheemda. Orgel Hervormde kerk
Noordwelle (Zl.). Dorpsring 4
Noordwolde (Gr.). Toren Hervormde kerk
Noordwijk aan Zee. Hervormde kerk
Nijeveen (Dr.). Boerderij Kolderveen 24
Nijkerk. Torenportaal Hervormde kerk
Nijland (Fr.). Interieur Hervormde kerk
Oerle (N. Br.). Zandoerle 15
Oirschot. Markt 4, 5
Olst. Windkorenmolen
Ommeren. Hervormde kerk
Oostelbeers (N. Br.). Huis te Baest
Oosterend (Texel). Kerkstraat 11
 — Boerderij O. 127
Oostzaan. Hervormde kerk
Oudewater. Donkere Gaard 3
 — Havenstraat 8
Oukoop (U.). Wipwatermolen polder Oukoop
Poortvliet. Orgel Hervormde kerk
Princenhage. Hervormde kerk
Purmerend. Weeshuis
Raalte. Het Jachthuis
Radewijk (gem. Hardenberg). Windkorenmolen Windlust
Ravenstein. Kol. Wilsstraat 2
Roden. Brink 10, 12
Roermond. Neerstraat 11
Rotterdam. Specerijmolen De Ster (herbouw)
Ruurlo. Kasteel Ruurlo
Rijssen (O.). Havezathe de Oosterhof
Sappemeer. Huis Welgelegen
Schiedam. Orgel Aula Stedelijk Museum
Slikkerveer. Huis ten Donck
Sloten (Fr.) Oude kaaspakhuis aan de Herenwal
Smilde. Kanaalstraat 14
Teteringen. Hoeveneind 27
Ulvenhout. Orgel R.K. kerk St. Laurentius
Utrecht. Pieterstraat 1, 6
Vasse (O.). Vakwerkschuur bij watermolen Bels (reconstructie)
Veere. Kade 87
 — Oudestraat 23
Velsen. Meervlietstraat 58
Vlaardingen. Grote kerk
Wapserveen (gem. Havelte). Wapserveensestraat 18
Warmond. Molen polder Broek en Simontjes
Westzaan. Hervormde kerk
Winsum (Gr.). Windkorenmolen De Vriendschap
Winterswijk. Hervormde kerk
Wijk, de (Dr.). Staphorsterweg 1

- IJlst.* Orgel Hervormde kerk
Zaandam. Lutherse kerk
 Herbouw in reservaat Zaanse Schans van objecten, afkomstig uit:
 Koog aan de Zaan (Lagedijk 36)
 Zaandam (tuinkoepel Westzijde 114)
 Zaandijk (Ezelspad 13)
Zalk Veecaten. Pastorie Hervormde gemeente
- Zaltbommel.* Stadsmuur
Zierikzee. St. Domusstraat 48
 — Melkmarkt 12-14
 — Nieuwe Boogerdstraat 20
Zoetermeer. Hervormde kerk
Zutphen. Broederenkerkplein 21
Zwolle. Goudsteeg 6
 — Rode Torenplein 14

TENTOONSTELLINGEN

AMSTERDAM

- *Rijksmuseum.* Italiaanse tekeningen uit het museum van Rijssel -12 febr.
 — *Rijksacademie.* Joep Nicolas, schilderijen -22 jan.

ARNHEM

- *Openluchtmuseum.* Nieuwe klederdrachten, Hou en Trou
 — *Gemeente Museum.* Structuur; bewustwording en begeleiding in het kunstonderwijs -11 febr.

BADEN-BADEN

- *Staatliche Kunsthalle.* Tekeningen van oude meesters uit Zwitsers particulier bezit

BRUSSEL

- *Kon. Bibliotheek.* Negentien Belgische steden in kaart en prent -18 febr.
 — *Kon. Musea voor Schone Kunsten.* Een eeuw vòòr de spiegel. Portret en figuur van Navez tot Evenepoel -18 febr.

DELFT

- *Ethnografisch Museum.* De Bataks op weg -15 sept.

DEN HAAG

- *Gemeentemuseum.* Marionetten uit München -11 febr.
 — *Penningkabinet.* Hannibal; munten uit de tijd van de tweede Punische oorlog -juni

ENSCHDEDE

- *Twents-Gelders Textielmuseum.* Kant uit Twents bezit -19 febr.

GOUDA

- *Catharina Gasthuis.* Gouda, grafisch gezien -5 febr.

LAREN

- Middeleeuwse sculptures, coll. Bonnefantentemuseum Maastricht

LEIDEN

- *Rijksmuseum voor Volkenkunde.* Japanse volkskunst -12 maart

PARIJS

- *Louvre, Galerie Mollien.* Théodore Rousseau -12 febr.
 — *Petit Palais.* Ingres -29 jan.
 — *Grand Palais.* Russische kunst -23 jan.

ROTTERDAM

- *Maritiem Museum Prins Hendrik.* Gekregen en gekocht, aanwinsten 1961-1967 -4 maart
 — *Museum voor Land- en Volkenkunde.* Asmat, koppensnellerscultuur

TILBURG

- *Ned. Volkenkundig Missiemuseum.* Verdwij-nende cultuur z.w.-Irian -1 april

UTRECHT

- *Centraal Museum.* Joep Nicolas, glazenier -4 maart
 — *Ned. Goud- en Zilvermuseum en Klokkemuseum.* Twee eeuwen uurwerken van 1657-1857 -12 febr.

ZUTPHEN

- *Sted. Museum.* Waaiers uit de coll. mej. dr. I. H. van Eeghen -28 jan.

MEDEDELINGEN

BONDSMEDEDELINGEN

De wintervergadering van de Kon. Ned. Oudheidkundige Bond zal plaats vinden op *zaterdag 17 februari 1968* in de aula van het Museum Boymans-Van Beuningen te *Rotterdam*. Aanvang 10.15 uur

Na afloop van het huishoudelijke gedeelte van de vergadering zullen voordrachten worden gehouden door drs. G. Roosegaarde Bisschop (De Apartheid der Kaapse bouwkunst) en dr. ir. C. L. Temminck Groll (Europese bouwkunst aan de Goudkust).

Na een lopende lunch in het museum zal in de middaguren een bezoek worden gebracht aan het Maritiem Museum Prins Hendrik en aan het Museum voor Land- en Volkenkunde.

Een gedetailleerd programma wordt de leden in februari a.s. toegezonden. Leden van „De Museumdag” en introducés zijn welkom.

SOLLICITATIE

Museum-assistente, die de driejarige „Cursus Algemene Kunstgeschiedenis” aan de Rijksuniversiteit te Utrecht heeft doorlopen (eindexamen 1967) zoekt een haar passende werkkring. Na de cursus volgde zij een stage van drie maanden aan één der Rijksmusea. Zij is in het bezit van een type-diploma.

Brieven te richten aan: Mejuffrouw E. M. Le Poole, Saxenburgerstraat 23, Amsterdam.

BANDEN

Bij voldoende belangstelling zullen weer banden voor het Bulletin worden vervaardigd. De prijs voor jaargang 1967 zal ongeveer f 3.— bedragen inclusief verzendkosten.

Bestellingen kunnen tot 15 februari worden ingezonden aan de firma E. J. Brill, Oude Rijn 33a, Leiden.

ICOMOS — MONUMENTUM

Twee jaar geleden heeft onder auspiciën van de UNESCO te Warschau de oprichting plaats gevonden van ICOMOS (International Council of Monuments and Sites), een zusterorganisatie van ICOM, maar dan voor de monumenten. De organisatie, gevestigd te Parijs in het Palais de Chaillot, fungeert door middel van nationale comité's, die stemrecht hebben in de algemene vergadering van ICOMOS. Voorzitter is prof. P. Gazzola (Verona) en secretaris prof. R. Lemaire (Leuven). Om de vier jaar zal er een internationaal congres worden gehouden — in 1969 in Engeland — en verder zullen kleine congressen en symposia belegd worden. Men kan „membre associé” worden tegen een jaarlijkse contributie van 5 dollar.

Binnenkort zal het eerste nummer verschijnen van een nieuw internationaal tijdschrift *Monumentum*, waarmee ICOMOS in wijde kring acte de présence wil geven. Een prospectus is verkrijgbaar bij het secretariaat van het Nederlandse ICOMOS-comité, Balen van Andelplein 2 te Voorburg.

ARCHEOLOGISCH NIEUWS

MEDEDELINGEN VAN DE ARCHEOLOGISCHE INSTELLINGEN IN NEDERLAND
REDACTIE RIJKSDIENST VOOR HET OUDHEIDKUNDIG BODEMONDERZOEK

FRIESLAND

IJlst. In verband met de afbraak van twee huizen aan de noordzijde van de Ee, een natuurlijk water, dat het stadje IJlst in zijn volle lengte doorsnijdt en waaraan het zijn naam heeft ontleend — „Yleke” —, werden enige bodemvondsten gedaan. Vermelde afbraak houdt verband met de aanleg van een nieuwe weg, die IJlst met de straatweg Lemmer-Sneek gaat verbinden. De beide huizenreeksen, aan weerszijden van de Ee gebouwd, rusten op een walachtige verhoging, aangebracht op een veenlaag, die op het tijdstip der eerste bewoning reeds met een laag brakwaterklei was overdekt. Naar de oudste, tot dusverre te IJlst geborgen aardewerkvondsten te oordelen, ving deze bewoning eerst in de 12de eeuw aan en zal IJlst haar stedelijk karakter wel niet vóór de 13de eeuw hebben verkregen. Opvallend zijn de liggingen van de voormalige St.-Laurentius gewijde parochiekerk en de eveneens in de 17de eeuw gesloopte stinstoren, zetel van het hoofdmannengeslacht, dat IJlst eenmaal regeerde. Beide bouwwerken lagen namelijk aan het oostelijk uiteinde van de Ee, juist tegenover elkaar aan weerszijden van deze stroom. In het begin van de 15de eeuw maakten Van Harinxma's uit Sneek zich met geweld meester van de stins te IJlst en verjoegen het hoofdmannengeslacht uit de stad, waarna Sneek voorgoed de hegemonie over IJlst verkreeg en dit stadje, in tegenstelling met Sneek, nimmermeer zijn 14de-eeuwse omvang zou overschrijden. Het ligt in de bedoeling komend voorjaar enige oudheidkundige waarnemingen te verrichten en deze af te sluiten met een bescheiden opgraving, zowel op de plaats van de afgebroken St.-Laurentiuskerk als de stinstoren.

R.O.B., Amersfoort (H. Halbertsma).

GRONINGEN

Ter Apel, gem. Vlagtwedde. In de omgeving van de „Vosseberg” oostelijk van Ter Apel, waar in het verleden reeds meerdere vondsten zijn gedaan, werd in september 1967 tijdens het

machinaal rooien van aardappelen tevens een vuursteen bijtje behorend tot de Standvoetbeker-cultuur geoogst. Het voorwerp is voor 4/5 deel grof bekapt, maar aan de snede geslepen en gepolijst. Op het bovengedeelte van de brede vlakken komt sporadisch „Teilschliff” voor. De totale lengte bedraagt 11.6 cm, de breedte 2.5 cm (top) tot 4.2 (snede).

De vondst deed tevens een geoorde bronzen hielbijl uit de kast te voorschijn komen, die ongeveer vijf jaar geleden was aangetroffen op het perceel bouwland grenzend aan dat, waarop het bovengenoemde Standvoetbeker-cultuur-bijtje gevonden werd. Het blad is relatief kort en breed, hetgeen door secundair slijpen zal zijn veroorzaakt. Het object behoort tot het Westeuropese type en vindt zijn tegenhangers in N.O.-Nederland in de geïmporteerde stukken uit een van de depots van Bargerosterveld en in een losse vondst gedaan te Sleen (J. J. Butler, *Palaeohistoria*, VIII 1960, 101-126; *N.D.V.* 1960, 205-223). In vergelijking hiermede zal de datering in de vroegste fase van de late Bronstijd (periode Montelius IV van de Noordeuropese chronologie) moeten worden gezocht en kan de vondst als een belangrijke verrijking van de kennis van het schaars bekende bronzen materiaal uit deze periode in dit gebied worden beschouwd. De totale lengte van het voorwerp bedraagt 11.2 cm, de hiel 6 cm. Van de vinders, de heren H. Potze en zijn zoon J. Potze te Ter Apel, konden beide bijlen voor het Groninger Museum worden verworven.

B.A.I. | Groninger Museum (J. W. Boersma).

OVERIJSSSEL

Berkummerbroek, gem. Zwolle. Bij het graven van een bouwput voor een boerderij in Berkummerbroek ten noordoosten van Zwolle, werd door de heer P. van Emmen een vuursteen bijl gevonden. De vondst kwam de R.O.B. ter kennis via de heer R. van Beek, correspondent te Hattem. Over de vondstomstandigheden schrijft de heer van Beek dat de

bijl 'vlak onder de humus-laag in het schone zand' moet hebben gezeten. De bijl, waarvan de maten bedragen: lengte 13.5 cm, grootste breedte 5.2 cm, grootste dikte 3.1 cm, is rechthoekig van doorsnede en vertoont de ruwe maakwijze, kenmerkend voor de vuurstenen bijlen van de Standvoetbekercultuur (zie bijv. J. D. van der Waals, 1964, *Prehistoric Disc Wheels in the Netherlands*, 48-50, 59-61). Voor zover ons bekend werden in de omgeving van Zwolle van deze cultuur nog geen overblijfselen aangetroffen.

R.O.B., Amersfoort (J. F. van Regteren Altena).

GELDERLAND

Doesburg. Binnen het kader der herstelwerkzaamheden en in aansluiting op het onderzoek, in 1959 en 1960 reeds ingesteld, konden aanvullende gegevens worden verkregen over het tufstenen bouwwerk dat aan de huidige, laatgotische, herv. kerk vooraf is gegaan.

Er bestaat een bericht over een verplaatsing van deze, eertijds St.-Maarten gewijde parochiekerk, kort na het jaar 1235. Deze verplaatsing was gewenst wegens voortdurende overlast door overstromingen van de IJssel. De huidige standplaats, midden in het stadje, ligt zo hoog, dat overstroming nu zowel als in de Middeleeuwen uitgesloten mag worden geacht. Zou de onderhavige bewering derhalve juist zijn, dan vloeit daaruit voort dat de tufstenen kerk, welke nadien door de huidige werd vervangen, niet ouder kan zijn dan het jaar 1235. Dit laatste is weliswaar mogelijk, doch misschien kan het bericht uit 1235 ook anders worden opgevat, in dier voege dat tot een drastische ophoging van de kerkvloer werd besloten en het gebouw zelf bleef bestaan. De vloer van de tufstenen kerk lag namelijk 1.40 m lager dan de tegenwoordige.

Hoe het zij, de plattegrond van de tufstenen kerk, die wij inmiddels grotendeels kennen, doet wel zeer archaisch aan, indien dit bouwwerk eerst kort na 1235 zou zijn verzezen. Het gebruik van tufsteen in dit tijdsgewricht behoort tot de uitzonderingen, en zou eerder bij wijze van secundair gebezigd, door afbraak ter beschikking gekomen materiaal te verwachten zijn geweest. Dit laatste is trouwens geschied bij de bouw van de 15de-eeuwse toren en aansluitende partijen der zijschepen van de laatgotische kerk. Voor het overige werden geen aanwijzingen verkregen over het bestaan van

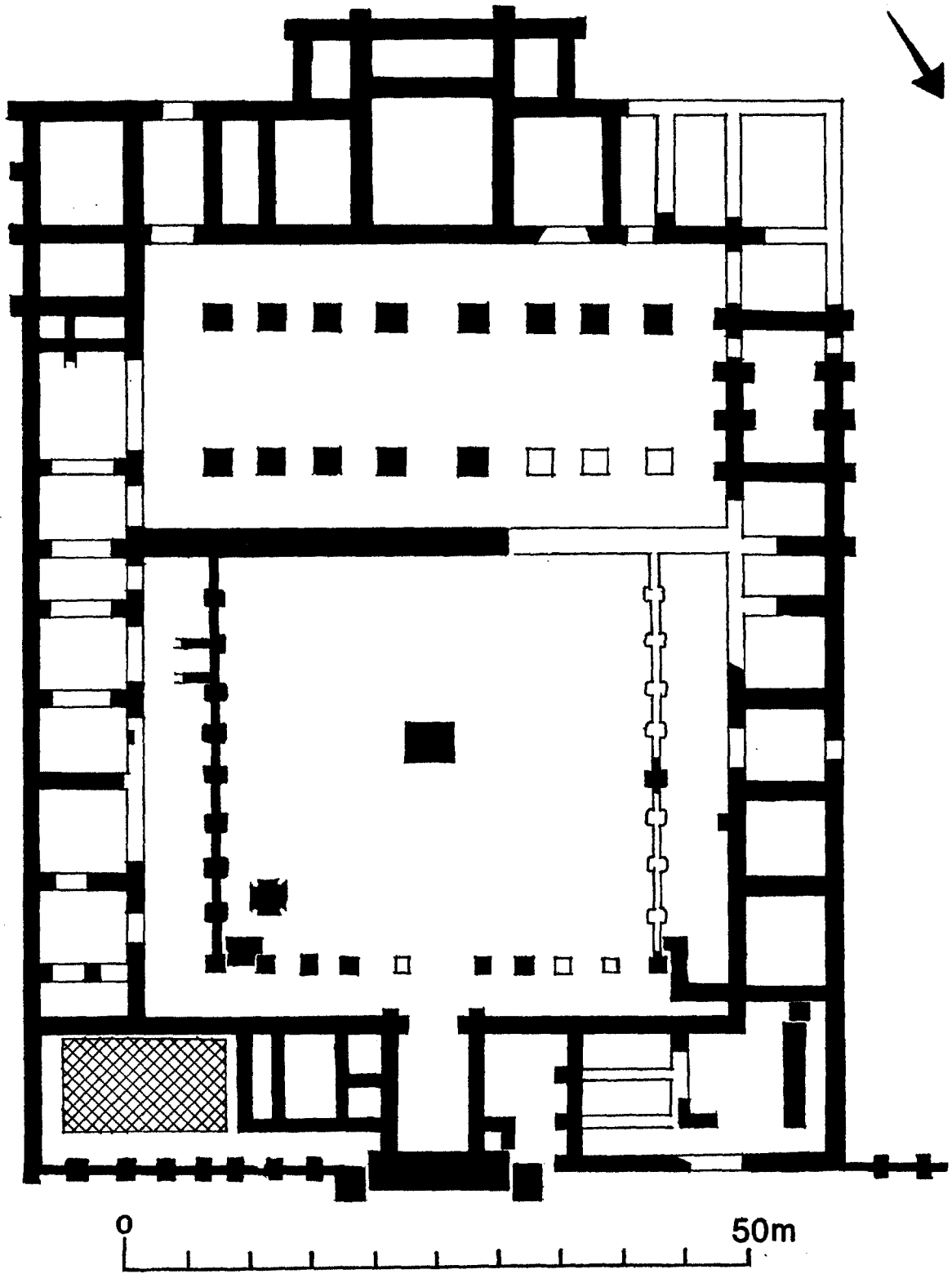
een bakstenen kerk, welke aan de huidige voorafging en op de tufstenen volgde, noch van een natuurstenen dan wel houten bouwwerk, dat op zijn beurt weer de tufstenen kerk vooraf was gegaan.

Wat de tufstenen kerk betreft, deze was drieschepig en bezat bovendien een toren aan de westzijde, die tegelijk met de kerk werd opgetrokken. De breedte van het middenschip bedroeg, binnenwerks gemeten, 7.20 m, die van de beide zijschepen 3.20 m. De breedte van de funderingen was 88 cm. Het middenschip reikte naar het oosten enkele meters verder dan de beide zijschepen en werd met een halfronde absis afgesloten. De beide zijschepen met altaarnissen, buitenwaarts in oostelijke richting uitgebreid, vertoonden dezelfde halfronde afsluiting. Na afbraak van de tufstenen kerk werden de pijlers van de nieuwe kerk op de grondvesten van oude pijlers geplaatst, resp. de buitenmuren van de tufstenen kerk. De muurvlakken van de tufstenen kerk waren aan de binnenzijde verlevendigd door lisenen, welke zich tevens uitstrekten over de koorabsis, ten getale van vijf. De nieuwe toren werd aan de westzijde van de tufstenen voorganger opgetrokken, terwijl de scheiding van schip en koorpartij van de nieuwe kerk ter hoogte van het oostelijke uiteinde der tufstenen kerk was geprojecteerd. Vermoedelijk heeft men de tufstenen kerk dan wel een gedeelte daarvan, tijdens de bouw van de nieuwe kerk nog enige tijd in gebruik willen houden.

R.O.B., Amersfoort (H. Halbertsma).

Nijmegen. Legerplaats 10de legioen (vervolg *Nieuwsbull.* K.N.O.B. jan. 1967 *7-*8). In de eerste helft van 1967 is de opgraving voortgezet in de tuin van prof. dr. F. J. A. Kreuzer, Ubbergse Veldweg 64, hoek Huygensweg. In de voortuin, op de straathoek, werd de noordelijke hoek van de stenen principia onderzocht, in de achtertuin de ingangspartij en de aan weerszijden daarbij aansluitende delen van de n.o. vleugel. Aangevuld met het door Holwerda in 1917-1921 gevondene (nu voor een deel onder het woonhuis) geven de ontdekkingen op dit perceel thans een vrij volledig beeld van de ingangszijde van de laat-Flavische (eventueel „Traianische") principia. Hierbij komen nog de observaties van Daniëls tijdens de bouw van het huis in 1928.

Als men de thans bekende plattegrond beziet, valt in de eerste plaats op de asymmetrie



Nijmegen, legerplaats 10de legioen. Plattegrond van de principia. Schaal 1 : 500.

van de dit jaar onderzochte delen; dit zoveel te meer, omdat de rest van het gebouw volkomen symmetrisch is ten opzichte van de as, die door ingang en sacellum loopt. De voorgevel en de vertrekken daar achter zijn dat dus niet.

Het bij het binnenkomen linkse gedeelte had blijkbaar een (ondiep gefundeerde) porticus, daarachter lagen enige vertrekken en een zware vloer van leem en stenen, met sporen van opstaande wanden. Een deel was vroeger al aangetroffen in de moestuin van „Mater Dei”: er is toen aan de benedenvloer van een hypocaust gedacht, maar deze interpretatie laat zich niet handhaven. Het geheel heeft meer van een waterdichte laag onder de bodem van een waterbassin (vgl. ook het in 1959 gevonden reservoir). Van een watertoevoer zijn overigens geen sporen gevonden.

Rechts van de ingang is het buitenste fundament breder en dieper. Het heeft hetzelfde karakter als dat van de opgaande muren en het is dus niet waarschijnlijk dat het een porticus gedragen heeft. De binnenmuren daarachter zijn nog onregelmatiger van indeling dan die van de andere kant. Om de symmetrie van het front althans voor een deel te herstellen zou men een muur met pilasters of halfzuilen kunnen reconstrueren. Opvallend is een opening tussen de genoemde muur en de ingangspartij; evenzo een breed fundament, evenwijdig aan de n.w. buitenmuur. In de porticus rondom de binnenplaats loopt een tweemaal rechthoekig geknikt muurfundament. De opbouw is hier moeilijker te raden dan elders.

De ingangspartij zelf bestaat allereerst uit een plaat van kalkmortel van 10.75 x 2.65 m, liggend op steenbrokken, gevat in leem. In de mortel zijn afdrukken van de grote steenblokken die er op hebben gelegen, duidelijk zichtbaar, evenals voetstappen van de mensen die deze neergelegd hebben. Het zijn afdrukken van vooral langs de randen genagelde zolen. Ongetwijfeld hebben de steenblokken een propylon gedragen, een portiek met 4 of 6 zware zuilen met een monumentale deuromlijsting. Tussen het afbraakpuin lagen veel brokken van een vloer van opus signinum. Aan weerszijden bevond zich een iets hoger aangelegd fundamentblok van 2.35 x 2.75 m, dat 0.85 m naar voren uitsprong. Deze zijn moeilijk anders te interpreteren dan als voetstukken van grote beelden, vermoedelijk van keizers (Nerva en Traianus?). Het meest oostelijke van de beide bevatte in de leemfundering nogal wat klein

geklopte dakpanfragmenten; enkele met resten van stempels. Door vergelijking met beter bewaarde exemplaren was vast te stellen, dat twee ervan de tekst LXG droegen, met aan weerszijden een palmtak en een krans; een derde was een deel van een minder vaak voorkomend rond stempel met het opschrift LEX.X.G.P.F.LOV. Een compleet exemplaar werd in 1928 op dit perceel bij de bouw van het huis gevonden. Het belangrijkste van het fragment is dat de eretitels P.F. van het 10de legioen te dateren zijn na 96. In de jaren daarna tot 104, het jaar van het vertrek van het legioen, zelfs eventueel nog later, is dus ook het voetstuk te dateren.

De ruimte achter de monumentale ingangspartiek, een soort vestibule (binnenwerks 9.50 x 5.50 m) is open aan de zijde van de binnenplaats. Hoewel deze opening al door Holwerda gevonden was, zocht deze toch de hoofdingang niet hier, maar aan de n.w. zijde. De twee stukken muur, waartussen Holwerda de ingang aannam, behoren echter tot twee andere gebouwen, die niet met de principia verbonden zijn. Hiermede is de oriëntatie van de legerplaats een kwartslag gedraaid; bij het vinden van de poort aan de n.o. zijde, aan de bergrand, is hierop reeds gewezen.

Het principia-gebouw zelf behoort tot het z.g. forum-type (R. Fellmann, *Jahresb. Ges. Pro Vindonissa*, 1956/58); door de plattegrond-reconstructie van Holwerda heeft Fellmann dit type voor Nijmegen niet geheel kunnen herkennen. Na een binnenplaats van (binnen de porticus) ca. 35 x 32.50 m komt een basilica van ongeveer 47 x 23 m (niet 55 x 22 m, zoals vroeger is opgegeven). Daarachter ligt het vaandelheiligtom met zijn nevenvertrekken.

Een kuil onder de vloerlaag van de „vestibule” was gevuld met fijne sliblaagjes. Gedacht is aan een waterafvoer uit de binnenplaats; een opgravings sleuf van 1920 verhinderde echter dit te verifiëren, maar enkele inheemse scherfjes in de sliblagen wijzen misschien meer naar de Augusteïsche periode.

Van oudere perioden was overigens niet veel te vinden. Vroeg-Flavische sporen ontbreken op deze plaats. Een paar overdwarse sporen van houten wanden behoren blijkbaar tot het vroegere reeds in de moestuin van „Mater Dei” aangetroffen samenstel van „tabernae” langs de veronderstelde Augusteïsche „via principalis”. In afvalkuilen uit die periode kwamen nog wat interessante scherven te voor-

schijn. Verder waren er de te verwachten kleine aanvullingen van het prehistorische urnenveld.

Onze dank voor deze opgravingscampagne gaat in de allereerste plaats uit naar de bewoner en eigenaar van het onderzochte perceel, prof. Kreuzer, van wie wij de grootste medewerking mochten ontvangen, terwijl hij met zijn gezin, praktisch een geheel jaar lang het genot van zijn tuin heeft moeten ontberen! Hij moge die, in verjongde vorm, nog lang gebruiken.

Sinds 50 jaar geleden Holwerda, op 14 augustus 1917, de een jaar te voren door Daniëls ontdekte castra begon te onderzoeken, is onze kennis zeer vermeerderd. In de regionale pers is hieraan enige aandacht gewijd. Onopgeloste vraagstukken zijn er nog steeds te over. Zo b.v.:

1. Het juiste beloop van de grachten in de drie verschillende hoofdperioden: de Augusteïsche, de vroeg-Flavische en de laat-Flavische, is nog grotendeels onbekend. Eventueel moet men nog bedacht zijn op secundaire fasen.

2. Urgent is verder het onderzoek van nog geheel onbebouwde vlakten; deze zijn in de laatste jaren sterk teruggelopen, maar belangrijke delen zijn nog steeds voorhanden.

3. Afzonderlijk genoemd moeten worden de sportvelden van het Canisius-college. Bij de aanleg zijn grote stukken diep afgegraven; het is bekend dat er toen belangrijke delen onopgetekend vernield zijn, hieronder waarschijnlijk een stenen badhuis. Bedreigd zijn ook nog enkele andere schoolterreinen.

4. Het onderzoek van tuinen van vrijstaande

huizen; de medewerking van bewoners en eigenaars is totnogtoe ideaal geweest. Bekend is echter dat hier en daar bebouwing of heraanleg van tuinen dreigt.

Rijksmuseum van Oudheden, Leiden (H. Brunsting).

UTRECHT

Rhenen. Inheems aardewerk uit het midden van de Romeinse tijd.

Achter in de tuin van de heer B. de Kroon, Utrechtsestraatweg 27, direct ten westen van Rhenen, zijn in oktober 1967 vondsten gedaan, die wijzen op de aanwezigheid van een nederzetting uit de Romeinse tijd. De vindplaats ligt tegenover het grote Frankisch-Merovingische grafveld op de uiterste rand van de noordelijke Rijnoever. De vondsten omvatten scherven van uit de hand gevormd aardewerk, enkele terra sigillata-fragmenten, brokken hutteleem en stukken van maalstenen van basaltlava. Verder werden enkele paalgaten en kuilen waargenomen. De inheemse scherven vormen een welkome aanvulling op het materiaal van Ermelo en Kootwijk (cf. *Ber. R.O.B.* 1962-3; 1965-6; *Westerheem* 1963, 109-26): voorlopige datering 2/3de eeuw n. Chr. De vondsten werden verzameld door de archeologische werkgroep van de vereniging Flehite en zijn in de collectie van het Museum Flehite te Amersfoort opgenomen. De vondstmelding danken wij aan mevrouw M. W. Heijenga-Klomp, penningmeesteresse van de werkgroep.

R.O.B., Amersfoort (W. A. van Es).

MUSEUM-NIEUWS

Amsterdam, Aanwinsten Allard Pierson Museum

Het Allard Pierson Museum heeft een belangrijke collectie kunstvoorwerpen uit West-Turkije (o.a. Yortan) verworven: primitieve, platte idolen van kalksteen, stempelzegels, bronzen armband met bokkekopjes, snavelkannen met gestrekte hals en een serie dikwandig aardewerk uit de vroege Bronstijd (ca. 2800-2000 v. Chr.), terra-cotta idool met ingegrifte puntversiering op de rug en de halsketting (2de millennium v. Chr.).

Tevens een aanvulling op de vorige aanwinst van het museum (zie Museum-Nieuws, *Nieuwsbulletin* 1967, 124: Aardewerk en brons uit Noord-Iran): vruchtbaarheidsidool van brons (onderdeel van ceremonieele standaard), bronzen

siervoorwerpen, bellen en andere onderdelen van paardentuig versierd met dierfiguurtjes, drie gouden oorringen, een bronzen ringetje met zilverdraad omwonden, een gouden plaatje met gedreven swastika(?) -versieringen (ca. 1500-1800 v. Chr.).

Utrecht, Aanwinst Centraal Museum

In de Gotische kamer van het Centraal Museum is een gebeeldhouwd schoorsteenfries, uit de Utrechtse school (begin 16de eeuw) permanent geëxposeerd. Het afgebeelde kalkstenen fries stamt uit het zevende der sedert de 14de eeuw vermelde 19 z.g. „klaustrale” huizen om de in de 19de eeuw gesloopte kapittelkerk van St. Marie (Maria-plaats E 499 op de z.o.-hoek der

kloostergang), thans opgenomen in het ziekenhuiscomplex der broeders van St. Johannes de Deo. Dit waren tot de hervorming wezenlijk onvervreembare panden, voor het leven door kanniken gekocht, en bij vrijkomen geadverteerd aan een kandelaar in het kerkkoor.

Het rijk en gevoelig gebeeldhouwd fries — behoudens later vernieuwde polychromie, bijna puntgaaf — is een der fraaiste exemplaren die uit de laatgotiek te Utrecht zijn overgebleven. Het vertoont de in Utrecht gebruikelijke schikking van drie medaillons, gevat in vrij gecomplieerd tracerwerk.

Het middelste medaillon stelt voor St. Anna Gedrieën (St. Anna, Maria en het Christuskind) welke voorstelling op het einde der 15de eeuw ontstaan is en overal een grote devotie genoot. Maria draagt de hoofdhoek naar achteren over de kruin, een Utrechts drachtkenmerk.

In de andere twee medaillons houdt een hurkende man een familiewapen; het rechterwapen met in rood zes bezanten (oorspr. byzantijnse munten); het linker is dat van de uit Munster afkomstige familie Drolshagen. Wij weten dat van 1559-1581 Johannis Drolshagen, scholaster (leider ener kloosterschool) van het kapittel, het huis bewoonde. Een vroegere Johannis Drolshagen werd in 1537 reeds in de kerk van St. Marie begraven, terwijl de onze er in 1567 een gedenksteen voor zijn toen overleden moeder oprichtte. In het tracerwerk komen de initialen A en L driemaal voor, tweemaal door geknoopte banden verbonden. Gegevens die de identificering van het rechterwapen en de verklaring van A en L mogelijk maken, zijn nog niet voorhanden. In de linkerwang van de schoorsteen is het jaartal 1561 gehakt en hetzelfde jaartal in romeinse cijfers bleek gedeeltelijk op de rechterwang bewaard. Deze datum heeft betrekking op het overbrengen van de schoorsteen uit een ander huis der Drolshagens naar het kluustrale huis. De sculptuur van het fries zelf is, volgens zijn stijlkenmerken, ongeveer een halve eeuw ouder en moet omstreeks 1510-1520 ontstaan zijn.

Amsterdam, Uitbreiding van het Centraal Laboratorium voor Onderzoek van Voorwerpen van Kunst en Wetenschap

Op 15 december 1967 is het gebouw, gelegen Hobbemastraat 25, officieel door het Centraal Laboratorium als dépendance in gebruik genomen. Dit feit, waardoor het nuttige vloeroppervlak van het laboratorium ongeveer verdrievoudigd is, maakt het mogelijk de activiteiten van

deze instelling sterk uit te breiden. Vooral op het gebied van niet destructief onderzoek van kunstvoorwerpen kan thans veel meer worden gedaan dan voorheen het geval was. Zo heeft het laboratorium thans de beschikking over een verfijnde apparatuur voor onderzoek met behulp van röntgenfluorescentie en zal het binnenkort ook mogelijk zijn de normale röntgenfotografie in de vorm van vlak-, zowel als stereofotografie uit te voeren. Deze methoden, die worden toegevoegd aan de reeds bij het Centraal Laboratorium uitgevoerde methoden, waaronder de infraroodreflectografie, maken het mogelijk ook die onderzoeken te verrichten, waarbij een groot aantal voorwerpen moeten worden onderzocht.

Dit is vooral noodzakelijk voor het vinden van een antwoord op die vragen van kunsthistorici, geschiedkundigen, archeologen, e.d. waarbij slechts door middel van het statistisch verwerken van een groot aantal metingen een resultaat verkregen kan worden. Door het betrekken van de dépendance heeft het Centraal Laboratorium thans tevens de beschikking gekregen over aanzienlijk meer en beter geoutilleerde restauratieateliers.

Thans zijn er restauratieateliers in gebruik voor textielconservering, conservering van natuursteen, baksteen, glas en keramiek, conservering van gepolychromeerde en ongeverfde houten voorwerpen (beelden, meubilair, plafonds, etc.), conservering van leder (voornamelijk leerbehang) en voor bedoecken en conserveren van schilderijen op doek. Tevens kunnen afgenomen muurschilderingen in het laboratorium worden gerestaureerd en op een drager bevestigd.

In de nabije toekomst zullen er nog ateliers worden ingericht voor conservering van metalen voorwerpen en voor conservering van papier. De reeds bestaande afdelingen, waaronder de microscopie, de technische werkplaats en de fotografische afdeling beschikken thans over een volledige outillage. De microscopische sector heeft een eigen donkere kamer, terwijl de fotografische sector binnenkort zowel zwart-wit als kleurenfoto's volledig in eigen beheer zal kunnen vervaardigen. De technische werkplaats is thans zodanig uitgerust, dat alle hulpmiddelen die voor restauratie en conservering van node zijn in eigen werkplaats kunnen worden gemaakt, evenals verschillende apparaten en accessoires voor onderzoek van kunstvoorwerpen.

Resumerend kan gezegd worden dat thans, bij het Centraal Laboratorium voor Onderzoek van Voorwerpen van Kunst en Wetenschap, door

het betrekken van de *dépendance*, Hobbemastraat 25, zowel het onderzoek als de mogelijkheden voor conservering en restauratie van kunstvoorwerpen belangrijk zijn uitgebreid.

IR. J. LODEWIJKS

Wijzigingen en aanvullingen voor de gids „de nederlandse musea”

Iconografisch Bureau — p. XXXII

tel. 070-113914

Amsterdam — 8

wet. ambt. mej. E. M. A. Waszink

Amsterdam — 38

afd. schilderijen — wet. ambt. mr. C. J. de

Bruyn Kops, mej. drs. A. A. E. Vels Heyn

bibliotheek — adm. ambt. mej. E. de Heer

inlichtingendienst — mej. I. M. Ziekman, mej.

M. A. Oroh, mevr. A. H. A. Groenevelt
Crebas

Baarn — 58

tel. 02154-4434

Enschede — 129

assistent H. Hagens

Haarlem — kengetal 023

Leerdam — 211

tel. 03451-3141

eigenaar — Stichting a.v.

corr. adres — Lingedijk 28

Maastricht — 239

directeur — dr. D. G. Montagne

toegangsprijs — 0.25; kind. 0.15. Schoolklas-

sen binnen Maastricht — gratis; schoolklas-

sen buiten Maastricht — 0.15 pp.

TENTOONSTELLINGEN

ALKMAAR

— *Stedelijk Museum*. Roemeense volkskunst

-3 maart

ANTWERPEN

— *Museum voor Schone Kunsten*. Kunstwerken

uit de St.-Jacobskerk

ARNHEM

— *Openluchtmuseum*. Nieuwe klederdrachten,
Hou en Trou

— *Gemeentemuseum*. Q. R. M. Verhuell, bloem-
aquarellen -31 maart

BADEN-BADEN

— *Staatliche Kunsthalle*. Tekeningen van oude
meesters uit Zwitsers particulier bezit

-25 febr.

DELFT

— *Ethnografisch Museum*. De Bataks op weg

-15 sept.

DEN HAAG

— *Penningskabinet*. Hannibal; munten uit de tijd
van de tweede Punische oorlog -1 april

— *Gemeentemuseum*. Oude boeken over blaas-
instrumenten -1 april

DÜSSELDORF

— *Städtische Kunsthalle*. Hart van Frankrijk,
kunst uit Berry, van de Romeinse tijd tot
heden -3 maart

ENSCHEDA

— *Rijksmuseum Twentse*. Schilderijen en kunst-
nijverheid uit de verzameling M. J. van Heel

-31 maart

HILVERSUM

— *Goois Museum*. Wat potters bakten -4 maart

LAREN

— *Singer Museum*. Middeleeuwse sculptures,
coll. Bonnefantemuseum Maastricht

LEIDEN

— *Nederl. Leger- en Wapenmuseum*. Aquarel-
len met militaire voorstellingen (1847-1916)

-31 maart

— *Rijksmuseum voor Volkenkunde*. Japanse
volkskunst -12 maart

LONDEN

— *Royal Academy*. Frankrijk in de 18de eeuw

-4 maart

MIDDELBURG

— *Rijksarchief*. Curieuze archiefstukken

-31 maart

PARIJS

— *Cabinet des Dessins*. Tekeningen uit Napels
van de 16de tot de 18de eeuw -april

ROTTERDAM

— *Museum voor Land- en Volkenkunde*.

Wajang Purwa: Schaduwtoneel en wereld- beeld van Java	— <i>Ned. Volkenkundig Missiemuseum</i> . Verdwij- nende cultuur in z.w.-Irian	-21 sept.	UTRECHT	-1 april
Afrikaanse sculpturen uit de collectie Meu- lendijk	— <i>Centraal Museum</i> . Joep Nicolas, glazenier			-4 maart
TILBURG			ZÜRICH	
— <i>Ned. Textielmuseum</i> . Schering en inslag	— <i>Graphische Sammlung des E.T.H.</i> Francesco Borromini	-1 nov.		-24 maart

MEDEDELINGEN

DE BOUW- EN RESTAURATIECOMMISSIE VAN DE NED. HERVORMDE KERK

De bouw- en restauratiecommissie van de Ned. hervormde kerk die adviezen geeft over alle zaken betreffende bouw, verbouw, restaureren en inrichten van kerken en andere gebouwen, een en ander met inachtneming van de ontwikkelingen op dit gebied, ook ten aanzien van de samenwerking met andere kerkgenootschappen, zoekt voor zo spoedig mogelijk

SECRETARIS (bij voorkeur jurist)

Gezocht wordt naar iemand met belangstelling voor kerkelijke zaken, in staat om met een grote mate van zelfstandigheid besprekingen te voeren met kerkelijke colleges en namens de Kerk contact te onderhouden met verschillende overheidsorganen (Monumentenwet, toepassing Wet Premie Kerkenbouw enz.). Salaris nader overeen te komen. Sollicitaties te richten aan genoemde Commissie, Nassauplein 14, Den Haag.

ARNHEM

Het Gemeentemuseum Arnhem vraagt voor spoedige indiensttreding een

CONSERVATOR

De functionaris zal de afdeling schilderkunst beheren, tentoonstellingen voorbereiden, en katalogi samenstellen.

Hij moet zelfstandig kunnen werken en met takt en gezag kunnen optreden.

Akademische opleiding is gewenst, museum-ervaring is vereist.

Salaris: afhankelijk van opleiding en ervaring van f 1247,— tot f 1750,— per maand.

Premie AOW/AWW wordt niet ingehouden. Verplaatsingskostenverordening en een eigen ziekte-kostenregeling (I.Z.A.-Gelderland) zijn van toepassing. Na een drempelperiode (6 maanden) volgt opname in het Algemeen Burgerlijk Pensioenfonds.

Schriftelijke sollicitaties binnen 14 dagen na het verschijnen van dit blad te richten aan de directeur van de Centrale Dienst Personeelszaken, Koningstraat 38, Arnhem.

GRONINGEN

Bij de stichting Groninger Museum voor Stad en Lande bestaat een vacature van:

ASSISTENT(E)

voor de afdeling schilder- en tekenkunst.

Salaris: afhankelijk van opleiding en/of praktijk in de rang van adjunct-commies: van f 705,— tot f 894,— per maand of van adjunct-commies A: van f 813,— tot f 1004,— per maand.

Vakantietoelage 6% per jaar. Geen inhouding premie A.O.W./A.W.W.

Sollicitaties binnen 10 dagen aan de directeur van het Groninger Museum, Praediniussingel 59 te Groningen.

ARCHEOLOGISCH NIEUWS

MEDEDELINGEN VAN DE ARCHEOLOGISCHE INSTELLINGEN IN NEDERLAND
REDACTIE RIJKSDIENST VOOR HET OUDHEIDKUNDIG BODEMONDERZOEK

GELDERLAND

Meteren, gem. Geldermalsen. Op het perceel gem. Geldermalsen sectie G, nr. 620 vindt sinds enige tijd zandwinning plaats door de Joh. Mourik en Co's Aannemings Mij N.V. te Groot Ammers ten behoeve van werken aan Rijksweg 15. Het terrein ligt ten noorden van deze weg. De bovengrond, bestaande uit klei en zandige klei, is door een bulldozer op het stort gedeponeerd. Op het aan de westelijke perceelsrand gelegen stort werd op één plaats, van zeer beperkte omvang, een groot aantal fragmenten van niet gestempelde Romeinse dakpannen (tegulae en imbrices) gevonden. Andere soorten van bouwpuin ontbraken. Deze resten kwamen voor in een zeer donkere klei, sterk gemengd met aardewerkscherven, beenderfragmenten, een enkel ijzerfragment en houtskooldeelen.

De donkere klei kwam elders op het stort niet voor, zodat de donkergrijze tot zwarte kleur volledig aan de bewoning kan worden toegeschreven. De (stroomrug)grond is ter plaatse zeer zandig, met name op een duidelijk waarneembare hoogte op het in het westen aangrenzende perceel nr. 458. Deze hoogte moet zich hebben voortgezet op het ontgraven perceel. Op de belendende akker in het oosten ontbreekt zij. Wel werden daar enkele spaarzame scherven van Romeins ruwwandig aardewerk opgeraapt. Op deze hoogte of op de noordelijke flank daarvan moet de bewoning, waarschijnlijk van geringe afmetingen, hebben gelegen. Een „Romeins” niveau viel door boringen op de hogere delen van het terrein niet waar te nemen. Dit was wel het geval in de zuidwestelijke hoek van het in het noorden aangrenzende perceel, waar het zand reeds op veel grotere diepte voorkomt. Hier werd een niveau gevonden op 0.40-0.50 m beneden maaiveld. De afstand van dit boorpunt tot de vindplaats bedraagt ca. 75 m.

De hoeveelheid aardewerkscherven is betrekkelijk gering. De meerderheid is Romeins, glad en ruwwandig. Slechts een enkele scherf is inheems. Vermeldenswaard zijn twee t.s.-frag-

menten Drag. 27 en een t.s.-fragment Drag. 35/36, alsmede enkele stukken terra nigra.

Een en ander is te dateren: eind I-begin II. R.O.B., Amersfoort (R. S. Hulst).

UTRECHT

De Meern. Op de Hoge Woerd is in augustus 1967 ter hoogte van de ds. Eichhornschool een zilveren munt van keizer Elagabalus (218-222) gevonden. Het is een vrijwel ongesleten antoninianus met een diameter van 20 tot 22 mm.

Vz. buste van Elagabalus met stralenkroon n.r.; IMP CAES M AVR ANTONINUS AVG

Kz. Fides zittend n.l.; FIDES EXERCITVS

RIC IV, 2, p. 33, nr. 70, geslagen te Rome.

De munt bevindt zich in een particuliere verzameling.

Archaeologisch Instituut der R.U. Utrecht (C. A. Kalee).

Utrecht. Langs de Fortlaan is door de heer A. de Groot een laat-Romeinse bronzen munt (aes III) gevonden van keizer Valens (RIC IX, p. 64, nr. 8c).

Vz. buste van Valens n.r.; D N VALEN- [S P F A] VG

Kz. staande keizer met labarum in de rechter- en Victoria op globe in de linkerhand; RES[T]I[TV] - TOR REI [P], in de afsnede T (of P?) CONS [T], geslagen te Arles, 364-367 (lezing muntplaats: Kon. Penningkabinet, Den Haag, J. H. Evers).

De munt is door de vinder geschonken aan het Provinciaal Utrechts Genootschap.

Archaeologisch Instituut der R.U. Utrecht (C. A. Kalee).

NOORD-BRABANT

Dennenburg, gem. Ravenstein. Bij het leggen van rioleringsbuizen op het erf van een boerderij werden in een sleuf van ongeveer 10 m lang en 40 cm breed, zeven Merovingische potten, een kort zwaard, een lanspunt, een mes en een paardebit gevonden. Er moet zich hier een Merovingisch grafveld bevinden, waarvan de

grafkuilen dicht bij elkaar liggen en rijk zijn aan bijgaven.

R.O.B., Amersfoort (G. Beex).

Geldrop. De heer P. A. Derks te Geldrop ontdekte in deze gemeente enige vuursteenklingen met geretoucheerde randen en verder vrij veel vuursteenafslag. De vindplaats ligt op een iets hogere zandweg langs de oostkant van de Kleine Dommel. Waarschijnlijk is hier een neolithische nederzetting geweest.

In de zandafgravingen zuidwestelijk van Geldrop werden ook herhaaldelijk vuursteenartefacten gevonden, alsmede scherven uit de Romeinse tijd en uit de late Middeleeuwen.

R.O.B., Amersfoort (G. Beex).

Herpen, gem. Ravenstein. De heer J. M. J. F. A. Sluyters, streekarchivaris te Ravenstein, is in het bezit van fragmenten van twee urnen en twee bijpotjes die enige jaren geleden zijn gevonden bij het afgraven van een perceel te Herpen.

Een der urnen is zwart en gladwandig met een bolvormige wand en een naar buiten wijkende hals die in vloeiende lijn in de schouder overgaat. De andere urn heeft veel overeenkomst met de zogenaamde Harpstedter stijl. Rond de schouder is een serie vingernagelindruckken aangebracht evenals aan de binnenzijde van de rand. Doordat deze indrukken niet tot de bovenzijde van de rand reiken kan men niet van een kartelrandurn spreken, want de bovenzijde van de rand is gaaf. Meestal heeft dit urntype beneden de schouder een „besmeten” oppervlak. Dit is bij deze urn echter niet het geval. Het oppervlak is op deze plaats wel ruw of liever grofkorrelig maar niet besmeten. De twee napvormige bijpotjes zijn gladwandig maar niet gepolijst. Datering: Vroege IJzertijd.

De heer Sluyter bezit ook een stenen bijl met brede platte zijkanten, zodat de bijl een bijna rechthoekige doorsnede heeft met iets afgeronde hoeken. De geheel geslepen bijl is vervaardigd van een grijs korrelig gesteente. De vindplaats ligt in de Herper Duinen.

R.O.B., Amersfoort (G. Beex).

Hilvarenbeek. Dr. H.A.M. Ruhe en A. Leenhouders hebben de plaats teruggevonden waar in 1913 ongeveer 40 urnen naar boven werden geploegd toen de heide voor de bebossing werd ontgonnen. De thans 85-jarige heiploeger wist de plaats nog nauwkeurig aan te wijzen. Gezien

de terreinomstandigheden is het waarschijnlijk, dat slechts een gedeelte van het urnenveld door de ploeg is geraakt; een deel van het terrein is namelijk met een laag stuifzand bedekt, zodat de ploeg hier niet tot het oorspronkelijk oppervlak is doorgedrongen. Ook elders in de gemeente werd een vroegere vindplaats van urnen teruggevonden. Het terrein is op deze plaats echter nagenoeg geheel geëgaliseerd.

Op twee andere plaatsen werden neolithische vuursteenartefacten, waarbij een stenen bijl, gevonden. Gezien de hoeveelheid materiaal is het waarschijnlijk, dat hier een neolithische nederzetting heeft gelegen. Er zijn nog te weinig gidsartefacten gevonden om het materiaal bij een der neolithische culturen in te delen.

R.O.B., Amersfoort (G. Beex).

Moergestel. De heer A. Leenhouders uit Hilvarenbeek ontdekte bij het gehucht Broekzijde een concentratie van neolithische vuursteenartefacten. De vindplaats ligt ongeveer een kilometer ten zuiden van een reeds eerder door hem ontdekte concentratie.

R.O.B., Amersfoort (G. Beex).

Ravenstein. Bij de heer Sluyters trof ik een doorboord weefgewicht of netverzwaring aan, vervaardigd van ijzersteen. Het voorwerp werd gevonden in de Stadsgracht. Een datering is moeilijk te geven.

(R.O.B., Amersfoort (G. Beex)).

ZUID-HOLLAND

Leiden-Roomburg. Bij graafwerkzaamheden in de tuin van zijn ouderlijke woning, die ruim een kilometer ten zuidoosten verwijderd is van het terrein, waar in 1962 de R.O.B. een onderzoek heeft ingesteld naar Romeinse bewoningssporen langs de gracht van Corbulo (zie *Nieuws-Bulletin K.N.O.B.* 1962, *191-*195 en 1963, *3-*4), heeft T. Hageman een groot aantal Romeinse en middeleeuwse vondsten gedaan. De middeleeuwse vondsten kwamen van 0.40-0.70 m, de Romeinse van 0.90-1.50 m onder het maaiveld. De heer A. Buisman, die het terrein verkende, maakte een keuze uit de vondsten. Onder het aardewerk vallen op een randfragment van een t.s.-kom Drag. 29 (Zuid-Gallisch fabrikaat; I b-c na Chr.), een t.s.-bodempfragment Drag. 27 (Zuid-Gallisch fabrikaat) en een fragment van een ruwwandige kom met platte, naar buiten uitstekende rand (P. Stuart, *Gewoon aardewerk uit de Romeinse*

legerplaats en de bijbehorende grafvelden te Nijmegen, 1963, 77 type 210 A). Andere aardewerkvondsten zijn o.a. een fragment van een dakpanstempel L--- en het spiegelfragment van een lampje met de voorstelling van twee strijdende gladiatoren (cf. S. Loeschke, *Lampen aus Vindonissa*, 1919, nr. 122-123 en Taf. IX, 22). Een opvallende vondst is de bronzen rechter oorbeschermer van een Romeinse helm,

een moeilijk nader te bepalen type. Tot de metaalvondsten behoorden verder een verstelbare armband van bronsdraad en een bronzen lepel-tje (l. 11.9 cm).

Op hetzelfde terrein zouden elders verticaal en horizontaal geplaatste palen zijn waargenomen. Bij de verkenning waren deze door de hoge grondwaterstand niet meer waarneembaar.
R.O.B., Amersfoort (J. H. F. Bloemers).

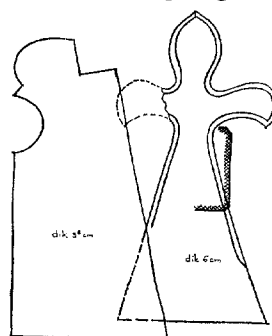
MONUMENTEN-NIEUWS

Broek in Waterland, hervormde kerk.

Tijdens de restauratie van het huis Leeteinde 2-6 te Broek in Waterland, eigendom van de vereniging „Hendrick de Keijser” en gelegen juist ten noorden van de hervormde kerk, werden onder het voorhuis een aantal bouwfragmenten en een hoeveelheid leipuin gevonden. De bouwfragmenten zijn vervaardigd uit een rode baksteen van 23.5/23 x 11.5 x 5.5/6 cm. Het betreft o.a. een profielsteen, vermoedelijk afkomstig van een rijk geprofileerde laat-gotische raamdagkant, een kleine enigszins beschadigde raammontantsteen en een steen in de vorm van een Franse lelie gehakt. Deze laatste komt in vorm ongeveer overeen met de minder rijk bewerkte stenen, welke in 1959 werden gevonden bij de restauratie van de herv. kerk te Leerdam. Het betreft hier een vorm van hogels, welke werden ingemetseld in een ezelsrugvormige topgevelafdekking. Daarop wijzen zowel in Leerdam als in Broek in Waterland de afgeschuinde kanten, welk profiel op enige afstand van de onderzijde van de steen gestopt is. Bakstenen hogels van een geheel andere vorm komen voor aan de St.-Nicolaaskerk te Monnickendam. Op geen der gevonden bouwfragmenten werden specieresten aangetroffen.

Ook werd in het huis een fundament gevonden, dat niet bij het huidige huis kan hebben be-

hoord. Het bestond uit dezelfde stenen, waartussen ook weer behakte exemplaren. De leien waren Duitse schubleitjes met ingeslagen nagelgaten.



Broek in Waterland. Bakstenen bouwfragmenten.

De indruk bestaat, dat op deze plaats de werkplaats was gevestigd, waar de bouw van de kerk werd voorbereid. Het formaat van de stenen, waarin de noordelijke beuk van de kerk is opgetrokken, is hetzelfde als van de gevonden bakstenen. Het in het huis gevonden fundament is mogelijk van een stookplaats in de bouwloods geweest. De gevonden leien duiden erop, dat in deze omgeving de Duitse wijze van leidekken in de late middeleeuwen gebruikelijk was.

H. JANSE

MUSEUM-NIEUWS

Utrecht, Museum Van Baaren.

Op vrijdag 7 april 1967 werd door de burgemeester van Utrecht Jhr. C. J. A. de Ranitz het Museum Van Baaren geopend. Daarmee ging de wens in vervulling van de architect-taxateur L. H. Van Baaren, die in 1964 overleed, om de door hem en zijn zuster bijeengebrachte kunstcollectie voor het publiek open te stellen. Daartoe was een stichting opgericht, die het mogelijk maakte het

ouderlijk huis van de familie Van Baaren, Oudegracht 317, genaamd De Drie Regenbogen, in te richten tot museum.

Alweer zo'n klein museum, dat ten dode is opgeschreven, zal menigeen verzuchten. Er zijn echter een aantal factoren, die in dit geval voldoende argumenten geven dit tegen te spreken.

Het museum is namelijk tevens zetel van een fortuinlijke stichting, die door dezelfde heer Van

Baaren in het leven werd geroepen voor sociale doeleinden. In het huis worden dus de administratieve werkzaamheden van beide stichtingen verricht, vinden besprekingen en bestuursvergaderingen plaats.

Daarnaast heeft het bestuur reeds voor de opening van het museum contact gezocht met het Kunsthistorisch Instituut te Utrecht, met als resultaat dat er regelmatig werkcolleges in het museum gegeven zullen worden.

Tot slot, maar niet in de laatste plaats brengt de geïnteresseerde bezoeker, die na afspraak de collectie kan bezoeken, het in een woonhuis passende leven. Vaak wordt ook door kleine groepen een rondgang gemaakt.

Het is dus allerminst een doods museum (waarvoor de stichters zelf ook wel enigszins angst hadden, gezien hun zinsnede in de akte, waar gesproken wordt van „vriendelijke aankleding der vertrekken, met geregeld verse bloemen in mooie vazen, waardoor de bekende maffe museumsfeer voorkomen wordt”).

De opdracht.

Ondergetekende werd door het bestuur tot adviseur voor de inrichting en verdere gang van zaken voor het museum benoemd. De gehele inboedel was evenals de collectie onaangeroerd en het huis nog geheel in staat van bewoning. In overleg met het bestuur werd besloten:

1. het huis zoveel mogelijk als woonhuis te behouden. Op deze wijze hoopten wij naast de collectie tevens een portret van een verzamelaar te kunnen geven;
2. op de benedenverdieping ruimere ontvangstruimten te maken en een betere garderobe. Dit kon bereikt worden door een muur in de hal af te breken en de keuken op te offeren. Wel werd een dienkeuken gehandhaafd voor ontvangsten;
3. de zolderverdieping geheel in te delen tot drie ruimten die geschikt zouden zijn voor wisselende exposities.

De verbouwing stond onder leiding van de architect Th. Hermans, terwijl de aankleding van de ruimten, de indeling van de collectie en meubels aan ondergetekende werd overgelaten. Bij de inrichting was het voornaamste probleem, dat het 19de eeuwse huis geheel verbouwd was in de periode tussen de beide wereldoorlogen in een niet al te zuivere stijl. Vooral door verandering in kleuren is geprobeerd deze stijl, die een zeker milieu oproept, te handhaven, zonder de opdringerigheid die de collectie schade deed, en zó meer achtergrond te maken voor de kunstvoorwerpen.

Het tweede probleem was de verlichting. Door de ligging van het grachtenhuis kwam er slechts weinig daglicht in de kamers en waren enkele ruimten praktisch zonder direkt licht. Daar de bestaande lichtpunten een onregelmatige verlichting van de wanden gaven en dit voor de schilderijen ongunstig was, werd in overleg met Philips-Eindhoven besloten tot wandverlichting naast de bestaande verlichting. Hiervoor werd gekozen een verlichtingsarmatuur NCS 14, voorzien van Argenta Super Lux lampen 100 W. Deze verlichting, aangebracht op het plafond, valt weinig op, behoudt de kamertoon en geeft weinig schaduwwerking op de schilderijen. Ook de al aanwezige lampen of kronen behouden zo hun functie. Op de zolderverdieping werden néon-carrées aangebracht.

De collectie.

De aankopen van de schilderijen vallen duidelijk in twee groepen uiteen. Allereerst en zeker ook als het belangrijkste deel van de collectie dienen de negentiende eeuwse Franse- en Hollandse meesters genoemd te worden. Naast de in Nederland veel gekochte Fantin Latour en Monticelli, zeer goede schilderijen van Daubigny en Raffaëlli. Een Courbet en Troyon als sterke eeningen in een reeks stukken van Vollon. Het opvallende van de Franse meesters is niet in de eerste plaats de kwaliteit (die overigens goed is), maar vooral de gevarieerdheid van werken waarmee een meester vertegenwoordigd is. Ook de Hollandse negentiende eeuw is ruim vertegenwoordigd. Een goed zelfportret van Allabée, een Breitner, enkele Bosboom's, Maris, Weissenbruch en een groep werken van de kunstenaars om de eeuwwisseling. Een reeks werken van Verster, waaronder de tinnen kannen en het napje met eieren, het gezicht op Noordwijk van Ed. Karsen, schilderijen van Tholen, Voerman, Willem de Zwart, Dirk Nijland, en Jan Toorop geven een indruk van de gevarieerdheid van deze kunstenaars.

In aansluiting daarop brengen o.a. Van Rijsselberghe, Herbin, De Chirico, Pascin en Willinck ons facetten van eigentijdse stromingen in herinnering. Een kleine groep tekeningen en bronzen (o.a. van Zijl) vult de collectie, die duidelijk het type verzamelaar laat uitkomen, gelukkig aan. Het is de verzamelaar van tussen de beide wereldoorlogen in Nederland, waarbij op de achtergrond steeds de stem van Bremmer hoorbaar is.

J. OFFERHAUS

Uit hetgeen aan zilver in het museum bewaard wordt, blijkt geen bepaalde gerichtheid in de aan-

kopen door de beide verzamelaars. Er is geen sprake van een collectie zilver uit een bepaalde stad of periode, maar wel spreekt uit de verzamelde objecten een voorkeur voor veel 18de- en 19de-eeuws gebruikszilver zoals: twee kandelaars, die worden toegeschreven aan Jan Pondt (1767), een tabakspot (Jan Pondt, Amsterdam 1758), twee presenteerblaadjes (Reinier Brandt, Amsterdam 1750), een broodmand (Cornelis de Haan, Den Haag 1777), een suikerstrooier Reinier de Haan, Den Haag 1757), een mosterdpotje en twee bijbehorende zoutvaatjes (François Marcus Simons, Den Haag 1804, 1805). De grote collectie zilveren speelgoed verdient het zeker eveneens te worden vermeld.

M. C. ROODENBURG

Zoals drs. Offerhaus hierboven heeft uiteengezet, is in de totale presentatie van dit museum gestalte gegeven aan diverse historische aspecten.

Allereerst het aspect van de wooncultuur van een gefortuneerd Utrechts burger uit de eerste helft van de 20ste eeuw, in de aan onze generatie nog vertrouwde, maar allengs uit de tijd rakende suitewoning.

Een tweede aspect is dat van de verzamelaar uit deze periode. In al hetgeen hier in een mensenleven is bijeen gebracht, vinden wij een weerspiegeling van de esthetische voorkeur van zijn tijd en milieu, waaraan de invloed van H. P. Bremmer niet vreemd is geweest.

Tenslotte is er het aspect dat de verzameling biedt: voornamelijk schilderijen, waaronder goede specimina van kunstuitingen uit de jaren 1840 tot 1940.

Wat het eerste aspect betreft stonden de inrichters voor de opgave, het interieur zoveel mogelijk te laten zoals zij het aantroffen. Het laatste aspect stelde hen voor de taak een entourage te scheppen, waarin de kunstwerken naar de inzichten van de tweede helft der 20ste eeuw zo goed mogelijk tot hun recht zouden komen. Deze anti-these is over het geheel genomen tot een gelukkige synthese gebracht. De onherroepelijke keuze tussen wát intact laten en wát wegbreken werd weldoordacht gedaan; de woonvertrekken werden zoveel mogelijk gelaten zoals ze bewoond waren geweest, de transitoire en dienstruimten aangepast aan een nieuwe museale functie.

Door het uitbreken van de oude gang en keuken is een entree van zekere allure geschapen met een brede corridor, aan het eind waarvan een moderne glazen wand met een fraai doorzichtig gordijn het daglicht en een waas van groen uit de achtertuin doorlaat.

In de suite (waarvan de serre als een te donker en te hokkerig element in deze ruimte niet kon worden gehandhaafd) is met het oorspronkelijke meubilair de woonsfeer zoveel mogelijk behouden. De schilderijen, in een klassieker arrangement langs de wanden gehangen, dan waarin zij werden aangetroffen, doen het hier wonderwel. Het coloriet komt bijzonder mooi uit dank zij de belichting met armaturen, die op regelmatige afstanden van elkaar zijn aangebracht tegen het plafond, zonder het wooncacher al te zeer te verstoren. Maar bovenal komen deze kunstwerken hier tot hun recht omdat ze naar formaat, factuur en stemming van meet af aan bestemd zijn geweest om in een ruimte van deze dimensies gezien, bewonderd en ondergaan te worden. Hun eigenlijke functie realiseert men zich hier beter dan in een kale expositieruimte.

Op de eerste etage aan de straatzijde liggen naast elkaar de werkkamer van de erflater en de zitkamer van zijn zuster (evenals hij ongehuwd gebleven). Zo donker en conservatief het eerste vertrek is, zo licht en modern is het tweede. Staalbuis meubelen bekleed met lichte handgeweven stof, dito gordijnen en een alles overstralend pointillistisch landschap van Theo van Rijssberghe aan de wand. Een curieus staal van vooroorlogse progressieve binnenhuis-architectuur en alleszins waard behouden te blijven in onze snel evoluerende wereld.

In de kamers die uitzien op de achtertuin is door het uitbreken van een tussenwand en een met smaak gekozen stoffering een kleine maar fijne museumruimte geschapen met vitrines voor het zilveren huisraad en de kleine sculpturen.

Dit nieuwe museum kan zich scharen in de rij van Bisdome van Vliet te Haastrecht, Bredius en Mesdag in Den Haag, Paul Tétar van Elven te Delft en Willem van der Vorm te Rotterdam.

O. L. BOUMA

Rotterdam, Museum voor Land- en Volkenkunde

Zondag 15 april a.s. te 15 uur wordt door de heer Loh Putu Surya een uitvoering gegeven van Balinese dansen.

Kaarten à f 1,50 verkrijgbaar aan de museumkassa.

Rectificatie

In het Museum-Nieuws van de vorige maand, *25, dient in plaats van „Utrecht, Aanwinst Centraal Museum” gelezen te worden „Utrecht, Centraal Museum, Kunstwerk van de maand”.

TENTOONSTELLINGEN

AMSTERDAM

- *Allard Pierson Museum*. Kunst van Egypte, Grieken, West-Azië, Romeinen
- *Rijksprentenkabinet*. Aanwinsten 1966-1967. -15 april

ARNHEM

- *Nederlands Openluchtmuseum*. Nieuwe klederdrachten, Hou en Trou.
- *Gemeentemuseum*. Gele Rijders -1 april

BRUSSEL

- *Koninklijke Bibliotheek*. Italiaanse tekeningen uit het Museum te Rijssel -7 april
- *Koninklijke Musea voor Kunst en Geschiedenis*. Romeins beeldhouwwerk uit Bordeaux -2 juni

DEN HAAG

- *Gemeentemuseum*. Oude boeken over blaasinstrumenten -1 april
- *Penningkabinet*. Hannibal -1 april

ENSCHEDÉ

- *Rijksmuseum Twentbe*. Schilderijen en kunstnijverheid uit de verzameling M. J. van Heel -31 maart

HANNOVER

- *Kestner Museum*. Duitse tekeningen van de 16de tot de 18de eeuw -31 maart

LEIDEN

- *Nederlands Leger- en Wapenmuseum*. Aquarellen met militaire voorstellingen (1847-1916) -31 maart

MIDDELBURG

- *Rijksarchief*. Curieuze archiefstukken -31 maart

PARIJS

- *Louvre, Cabinet des Dessins*. Tekeningen uit Napels van de 16de tot de 18de eeuw -april
- *Bibliothèque Nationale*. De litteraire salons uit de 17de eeuw.

ROTTERDAM

- *Museum voor Land- en Volkenkunde*. Wang Purwa: Schaduwtoneel en wereldbeeld van Java.
- Afrikaanse sculpturen uit de collectie Meulendijk -21 sept.

TONGEREN

- *Prov. Gallo-Romeins Museum*. Tibet, religieuze kunst -21 april

UTRECHT

- *Centraal Museum*. Amedeo Modigliani -6 mei

VLAARDINGEN

- *Museum v. Visserij*. MA-1649. Scheepsmoellen uit de Grote Kerk te Maassluis -16 april

MEDEDELINGEN

DEVENTER

Burgemeester en Wethouders van Deventer roepen sollicitanten op naar de op 1 juni vacant komende betrekking van

ASSISTENT(E)

aan de Gemeentemusea De Waag en De Drie Haringen.

Salaris, afhankelijk van leeftijd en ervaring, tot maximaal f 871.— bruto per maand vermeerderd met 6% vakantietoelage. Premie AOW-AWW voor rekening van de gemeente.

Vereisten: middelbare schoolopleiding, diploma typen, enige museumervaring.

Geboden wordt een veelzijdige werkkring op museografisch, educatief en administratief terrein.

Sollicitaties binnen 14 dagen na verschijning van dit blad aan de Gemeentelijke Personeelsdienst, Grote Kerkhof 22, Deventer.

BONDSNIEUWS

VERSLAG VAN DE ALGEMENE LEDENVERGADERING VAN DE KONINKLIJKE NEDERLANDSE OUDHEIDKUNDIGE BOND OP ZATERDAG 17 FEBRUARI 1968 DES OCHTENDS TE 10.30 UUR IN DE AULA VAN HET MUSEUM BOYMANS-VAN BEUNINGEN TE ROTTERDAM

Volgens de presentielijst zijn aanwezig 102 leden en introducés. De bestuursleden Landheer en Meischke hebben bericht van verhindering gezonden. In verband met een lichte ongesteldheid van de voorzitter, prof. dr. W. Ph. Coolhaas, wordt de vergadering gepresideerd door prof. Th. H. Lunsingh Scheurleer.

Deze opent de vergadering en begroet in het bijzonder mr. R. Hotke, die het Ministerie van Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk Werk tegenwoordigt, mr. J. Korf, niet in zijn hoedanigheid van lid van het bestuur van de Bond maar als Hoofddirecteur van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg, en voorts enige bestuursleden van de Stichting Cultuurgeschiedenis van de Nederlanders Overzee (C.N.O.) en van de Zuid-Afrikaanse Stichting Moederland (Z.A.-S.M.), die als gast de vergadering bijwonen. Hij brengt dank aan de directeur van het Museum Boymans-van Beuningen voor het beschikbaar stellen van deze fraaie vergaderzaal. Het bestuur van de Bond heeft gemeend aan deze eerste bijeenkomst in het nieuwe jaar een bijzonder thema te moeten verbinden en het heeft daarbij overwogen dat de belangstelling voor de voormalige koloniale gebieden groter is dan algemeen wordt gedacht. De Stichting C.N.O. is opgericht met het doel, deze belangstelling op te vangen en aan te moedigen. Zij wil trachten in nauwe samenwerking met de regeringen van de onafhankelijk geworden landen invloed uit te oefenen om de bouwwerken en andere cultuuruitingen uit de voorbije koloniale tijd te bewaren, te bestuderen en zo mogelijk te herstellen. Zonder twijfel een ambitieus programma, maar door de schijnwerpers hierop te richten zullen steeds bredere kringen van ons volk doordrongen geraken van de culturele waarden, die in de vroegere koloniën nog aanwezig zijn en — naar wij hopen — mede werken aan het doel, dat C.N.O. zich heeft gesteld.

Spreker wil nog met een enkel woord het bestuurslid van de Bond dr. D. P. Oosterbaan gedenken, die ons na de zomervergadering van het

vorige jaar onverwacht is overleden. De heer Oosterbaan vertegenwoordigde in het bestuur de sectie der archivariissen en het is sedert de oprichting van de Bond traditie, dat ten minste één der bestuursleden uit deze sector afkomstig is. Oosterbaan is een goed lid van het bestuur geweest, die zich met hart en ziel voor de Bond heeft ingezet. Wij zullen hem node missen. Staande betracht de vergadering enkele ogenblikken stilte om de overledene te herdenken.

De *notulen* van de algemene ledenvergadering, op 16 juni 1967 te Bergen gehouden en afgedrukt in het *Nieuwsbulletin* van september 1967, blz. *96 e.v., worden ongewijzigd vastgesteld.

De secretaris deelt mede dat Burgemeester en Wethouders van *Alkmaar* hebben bericht dat de raad dier gemeente zich met het herziene basisplan voor de binnenstad heeft verenigd; dit plan houdt in vergelijking met het vorige in dat thans geen enkele grachtdemping in de binnenstad meer noodzakelijk wordt geacht. Na alle gevechten, die in de loop der jaren voor het behoud van de Alkmaarse grachten zijn geleverd, is dit een verheugend resultaat. Inzake het te verwachten deel IV van het *Repertorium* deelt de secretaris mede dat de organisatie voor Zuiver Wetenschappelijk Onderzoek (Z.W.O.) het door de Bond ingediende verzoek om subsidie in behandeling heeft genomen. De secretaris brengt in herinnering dat volgens de artikelen 8 en 9 van het Huishoudelijk Reglement in de deze zomer te beleggen ledenvergadering de helft van het aantal leden van de *commissie van redactie* opnieuw zal moeten worden benoemd. Hoewel het niet gebruikelijk is in tussentijds opengevallen vacatures te voorzien, zou het bestuur de vergadering toch willen voorstellen in de plaats van mr. R. Hotke, die in verband met zijn benoeming ten Departemente ontslag heeft genomen als lid van de commissie van redactie, te benoemen mr. J. Korf, Hoofddirecteur van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg. De vergadering stemt daarmee gaarne in. Tenslotte doet de secretaris enige mededelingen over de deze zomer te houden

Iedenvergadering. Het ligt in de bedoeling op vrijdag 21 juni te Nijmegen bijeen te komen; de excursie zal plaats vinden op zaterdag 22 juni en voeren naar Kranenburg, Gravendaal, Kevelaar en Kalkar.

Het woord is dan aan de penningmeester voor het afleggen van *rekening* en *verantwoording* van het geldelijk beheer over het verenigingsjaar 1967. De heer Wit zet uiteen dat de financiële toestand van de Bond ten nauwste samenhangt met het van overheidswege verleende subsidie. De leiding van het Ministerie van CRM is de Bond welgezind, maar de financiële middelen zijn ook daar niet onuitputtelijk. Het tekort op de exploitatie van het Bulletin over 1967 kan worden becijferd op rond f 16 000.—, dat is ruim f 7 000.— lager dan over 1966. Maar de jaargang 1967 van het orgaan telt dan ook heel wat minder pagina's dan de jaargang 1966! Het is overigens verheugend dat dank zij de activiteit van de administrateur de achterstallige contributies thans practisch alle zijn geïnd. De commissie tot het nazien van de rekening over het verenigingsjaar 1967, waarin de heren C. Wijdooge en P. Knuttel zitting hadden, verklaart bij monde van eerstgenoemde dat zij zich tot het nemen van enkele steekproeven heeft moeten beperken. Aan haar voorstel aan de vergadering, de penningmeester te déchargeren, wil de commissie gaarne een woord van hulde verbinden aan de administrateur, mr. G. J. Kalf, voor het vele ondankbare werk, dat hij achter de schermen heeft verricht. Onder applaus verleent de vergadering dan aan de penningmeester eervol décharge. Tot lid van de kascommissie voor het verenigingsjaar 1968 benoemt zij de heren P. Knuttel, J. M. Haga en dr. W. C. Braat (reserve).

Bij de *rondvraag* merkt prof. Terwen op dat hij de luchtige toon van de penningmeester over de financiële zorgen van de Bond met genoegen heeft beluisterd. Toch vraagt hij zich af of dit ogenschijnlijk zorgeloze betoog wel reëel is. Hij stelt voor dat het bestuur een beroep zal doen op de leden, door een vrijwillige storting ineens de geldnood van de Bond te helpen verlichten. De wnd. voorzitter zegt toe dit voorstel in een vergadering van het bestuur aan de orde te stellen. Op een vraag van de heer Wijdooge, of het nieuwe deel van het Repertorium alleen aan de leden van de Bond wordt verstrekt, antwoordt de secretaris dat met de uitgever zal worden geconditioneerd dat alleen onze leden het boek tegen een gereduceerde prijs kunnen verkrijgen, maar dat het publiek tenminste de volle kostprijs

zal moeten betalen. De wnd. voorzitter sluit dan het huishoudelijk gedeelte van de vergadering en geeft het woord aan dr. ir. C. L. Temminck Groll voor zijn causerie over de *Europese Bouwaan de Afrikaanse Goudkust*. Deze vangt aan met een woord van welkom tot mr. Akyanu, die verbonden is aan de ambassade van Ghana en die voor een studieopdracht in Nederland vertoeft, en met een dankwoord aan de Zuid-Afrikaanse Stichting Moederland, wier financiële steun het hem mogelijk heeft gemaakt een oriënteringsreis naar Ghana te ondernemen. De eerste Europeanen, — aldus de spreker — die zich tot een nadere kennismaking met de bocht in Afrika's westkust aangetrokken gevoelden, waren de Portugezen. Reeds in 1471 verschijnen hun schepen voor de kust. Nabij Elmina komt contact tot stand met de inheemsen en de in hoofdzaak uit het cultureel hoog ontwikkelde Ashanti afkomstige gouden sieraden worden daar verhandeld. De naam Goudkust is daaraan ontleend. De Portugezen stichtten in 1482 bij Elmina het kasteel St. George d'Elmina en tot 1637, het jaar, waarin het kasteel door de Nederlanders werd veroverd, is het hun voornaamste basis in dit gebied gebleven. Intussen was de goudhandel tot de minstens even lucratieve slavenhandel geëvolueerd en naast Portugezen en Nederlanders doen Engelsen, Brandenburgers en Denen hun intrede. Hun nederzettingen worden veelal door forten versterkt en zo treffen wij nu nog in Ghana, zoals het land, na onafhankelijk te zijn geworden, heet, meer dan twintig van dergelijke versterkingen aan, van zeer uiteenlopende origine en met zeer variërende plattegronden. Het historisch meest interessante bouwwerk van de Goudkust is het reeds genoemde kasteel *St. George d'Elmina*. Na hun verovering in 1637 bestemden de Nederlanders het tot zetel van de gouverneur van hun bezittingen aan de Goudkust, wat het tot 1872, het jaar van de overdracht aan Engeland, is gebleven. Naast tal van herinneringen aan het Nederlandse bewind is opvallend het kwistige gebruik van uit Nederland geïmporteerde baksteen, in hoofdzaak gele IJsselklinkertjes. Op de monumentale binnenplaats van het kasteel zijn tal van togen en omlijstingen van hun bepleistering ontdaan, ten einde deze baksteen zichtbaar te maken. Uit historisch oogpunt is dit natuurlijk onjuist; ongetwijfeld is zowel de natuursteen als de baksteen bepleisterd geweest. De eerste door de Nederlanders zelf gebouwde nederzetting aan de Goudkust is het fort *Nassau* in Mouri. Dit uit

1612 daterende fort is nu een schilderachtige ruïne. Op een heuvel achter het kasteel St. George d'Elmina, waar vroeger een Portugese kapel had gestaan, bouwden de Nederlanders in 1638 hun tweede fort in deze contreien: het fort *St. Jago of Coenraadsburch*. Het is omringd door een tuin met palmen en in 1671 werd ter versterking een buitenringmuur aangelegd. Ook dit fort bleef tot 1872 in Nederlandse handen. Hier is thans de afdeling „Monuments” van het Ghana Museum and Monuments Board gehuisvest. Achter de heuvel van St. Jago ligt het ommuurde Hollandse kerkhof, dat zeker een onderhoudsbeurt met steun van Nederland waard zou zijn. Het stadje Elmina zelf houdt verder door twee hekposten van de voormalige buitenplaats Buitenrust en door enkele oude huizen in de Liverpoolstreet, die verwantschap vertonen met dergelijke huizen in de Antillen, de herinnering aan de Nederlanders levendig. Bijzonder aantrekkelijk ligt bij Abandzi het fort *Amsterdam*. Deze oorspronkelijk Engelse nederzetting werd in 1665 door De Ruyter ingenomen. Het in 1681 en latere jaren vergrote fort is nu tot een ruïne vervallen. *Cape Coast Castle* werd in 1664 door de Engelsen op de Nederlanders veroverd. Het kasteel was de zetel van de gouverneur der Engelse bezittingen tot 1900, toen de Christiansborg in Accra als zodanig in gebruik werd genomen. Fort *Leydzaamheyd* bij Apam is tussen 1697 en 1700 door de Nederlanders gebouwd. Hoewel thans grotendeels een ruïne, zijn enkele belangrijke oude details bewaard gebleven als deuren, balken en ook hier weer een overvloed van gele Ijsselsteentjes. Tenslotte dient nog de *Christiansborg* in de huidige hoofdstad Accra te worden vermeld, sedert 1661 een Deense nederzetting en in 1850 aan de Engelsen verkocht. In 1900 werd het kasteel na enkele verbouwingen de zetel van de Britse gouverneur. Nadat de kolonie Goldcoast in 1957 onafhankelijk was geworden, kreeg dit gebouw de bestemming van paleis van het staatshoofd, welke functie het nog steeds vervult. Zo ligt langs de kust van dit aan natuurschoon zo rijke land een historisch uitermate boeiende reeks Europese nederzettingen. Men kan slechts de hoop uitspreken dat zij onder de sterk veranderde omstandigheden hun nieuwe functie van kazerne, postkantoor of rest-house met ere zullen vervullen, waarbij een groeiende belangstelling van de zijde van de nazaten van de uit het oude Europa afkomstige stichters zeker welkom zal zijn.

Na een korte pauze is het woord aan drs G.

Roosegaarde Bisschop voor zijn inleiding, die hij de titel *De apartheid van de Kaapse Bouwkunst* heeft meegegeven. Spreker verklaart dat hij het woord „apartheid” heeft gekozen, omdat de architectuur aan de Kaap, evenals de Zuid-Afrikaanse vorm van samenleving, een omstrede zaak is. De algemene opvatting over de koloniale bouwkunst is dat zij voortkomt uit de moederlandse architectuur, dat zij daarvan allengs gaat afwijken door aanpassing aan andere omstandigheden, vooral van klimatologische aard, maar dat zij blijvend door het moederland wordt beïnvloed. Zo ligt het ook wel met de Kaapse architectuur, doch men kan hier vaststellen, evenals zulks bij Nederlandse nederzettingen elders in de wereld het geval is, dat ook Europese invloeden buiten Nederland aan de ontwikkeling hebben bijgedragen. De aanvankelijk in primitieve omstandigheden pionierende land- en tuinbouwers kregen in het aan „niemand” toebehorend gebied aan de Kaap voor hun nederzettingen ruime erven toebedeeld: Kaapstad, Stellenbosch en de latere vestigingen hadden geen stedelijk karakter, maar wel een regelmatige aanleg. Op deze brede erven verrezen *dwarshuizen*, het type, waarbij de lange zijde van het huis (en de nok van het dak) zich langs de straat uitstrekt en de korte zijde daar dwars op staat. Deze dwarshuizen zijn van de aanvang af het gebruikelijke woningtype en overal, waar ruimte aanwezig is, de logische, maar juist in Nederland allerminst de heersende vorm. Deze in het algemeen vrij primitieve Kaapse architectuur (het voorhanden slechte bouw materiaal noopte tot pleisteren van het muurwerk) had een niet aan tijd of plaats gebonden karakter, dat toevallig overeenkwam met de soberheid van de Nederlandse bouwkunst in de tweede helft van de 17de eeuw. De schaars voorkomende midden-topgevels geven blijk van een ouderwets provincialisme. Wanneer in de tweede helft van de 18de eeuw de Kaapse bouwkunst uit het duister treedt, blijkt zij monomane trekken te hebben ontwikkeld: letterlijk alles: huizen, bijgebouwen, bedrijfsgebouwen, bestaat uit dwarshuizen met midden-topgevels en eventueel dwars daar op staande achtervleugels. Op het platteland is dan een typisch Kaapse klasse van heerachtige boeren of boerse heren ontstaan, niet te vergelijken met de Javaanse landheren maar ook niet met de Nederlandse boeren. In Kaapstad wordt het met stenen afgedekte platte dak (tegen brandgevaar?) mode, een Kaapse specialiteit, evenals de soms hierop staande, vierkante opbouwjes, de „dakkamers”. Elk huis bezit ver-

der een stoep over de volle breedte. Bewust van deze traditie gedistantieerd is het werk van de Fransman Thibault, dat hier verder buiten beschouwing wordt gelaten. De rage van de middeleeuwse gevels kwamen daar, behalve in de noordelijke provincies, sedert de tweede helft van de 17de eeuw nog slechts sporadisch voor, terwijl zij aan de Kaap pas in de tweede helft van de 18de eeuw in zwang kwamen. Bijzondere verbindingen met onze noordelijke gewesten zijn tot dusverre niet aangetoond. Van de architectonische details blijken sommige ten dele karakteristiek Nederlands te zijn (b.v. deuromlijstingen, schuifvensters met kleine roedenverdeling, in een boven- en ondergedeelte verdeelde deuren, in Kaapstad de gevelcompositie van het type van de Lutherse pastorie), maar andere zijn van vreemde Europese herkomst (zo de pilasterarchitectuur en de vensterbekroningen van het Burgerwagthuis), terwijl weer andere duidelijk aan Duitse bronnen zijn ontleend (bepaalde paneeldecoraties, deurvormen, golvende roedenverdelingen). De vormen van de topgevels ontwikkelen zich van een ten onzent zelden voorkomend uit- en inzwenkend type in de richting van een hier te lande nergens te constateren verwildering. Binnen onze landsgrenzen kan voor de eerste de Zaanstreek en voor de laatste Zuid-Limburg als parallel worden aangehaald. Evenals deze beide,

waarvan de laatstgenoemde zich overigens buiten het door Holland bepaalde, 18de-eeuwse Nederlandse architectuurlandschap bevindt, heeft de Kaapse bouwkunst in haar isolement een meer „eigen” dan „Holland-navolgend” karakter gekregen, waarop de overwegend Duitse herkomst van de auteurs en uitvoerders slechts weinig invloed heeft uitgeoefend.

Onder aanbieding van een boekenbon vertolkt de wnd. voorzitter de grote dank van de toehoorders aan beide sprekers voor hun boeiend betoog. In de naar de Aula leidende wandelgangen wordt dan een zogenaamde lopende lunch geserveerd, een novum in de organisatie van de bijeenkomsten van de Bond en naar veler mening stellig voor herhaling vatbaar. In de middaguren brengen de deelnemers in groepen een bezoek, hetzij aan de collectie van het Museum Boymans, hetzij aan het Maritiem Museum Prins Hendrik, waar door de goede zorgen van de directrice, mejuffrouw drs. J. B. van Overeem, en haar staf in de leeszaal enkele oude atlanten en landkaarten (waaronder van de Goudkust!) uit de collectie-Engelbrecht zijn tentoongesteld, hetzij aan het Museum voor Land- en Volkenkunde. Hier valt behalve de eigen collectie de verzameling negerplastiek van de heer C. P. Meulendijk te bekijken, waarna tot slot een kleurenfilm over Afrika wordt vertoond.

V. D. M.

ARCHEOLOGISCH NIEUWS

MEDEDELINGEN VAN DE ARCHEOLOGISCHE INSTELLINGEN IN NEDERLAND
 REDACTIE RIJKSDIENST VOOR HET OUDHEIDKUNDIG BODEMONDERZOEK

GRONINGEN

Groningen. Voor de derde maal heeft de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek uit Amersfoort de gelegenheid kunnen benutten binnen het kader der restauratiewerken onderzoekingen te doen naar de bouwgeschiedenis van de St.-Maartenskerk — eerst in 1962, vervolgens 1965 en tenslotte 1968 (zie *Nieuwsbull. K.N.O.B.* 1962 *3, *17 en *35; 1965 *4, *5 en *15). Hiermede is het onderzoek echter nog niet afgesloten, want de opgravingen hebben zich tot dusverre beperkt tot de viering en het koor van de huidige kerk, zodat te zijner tijd het kerkchip met de zijbeuken zal moeten volgen. Hopelijk zal deze voortzetting ook het antwoord kunnen

geven op enige, tot dusverre onopgelost gebleven vragen, waarvan de belangrijkste wel de juiste plaats, grootte en vorm van de alleroudste, uit hout opgetrokken kerk geldt welke te Groningen werd gebouwd.

Intussen werd onze kennis over de voorgangsters van de tegenwoordige St.-Maarten reeds aanmerkelijk verrijkt. Wij zijn thans nauwkeurig ingelicht over het dwarspand en de koorsluiting van de bakstenen, 13de-eeuwse basiliek, die nog staat weergegeven op het oudst bewaarde Groningse stadszegel en waarvan belangrijke gedeelten werden opgenomen in het metselwerk van de kerk, zoals wij deze thans kennen. Deze bakstenen basiliek, opgetrokken uit rode kloostermoppen (7 x

14 x 28 cm), bezat een middenschip, even breed als dat van de huidige kerk, doch zijbeuken, slechts half zo breed als thans het geval is. Lengte en breedte van het dwarspand kwamen daarentegen weer volkomen overeen met die van het huidige, omdat het bij de uitbreidingen en verbouwingen uit de 15de en 16de eeuw grotendeels gespaard bleef, zij het wel van andere vensteropeningen en een hoger dak voorzien. Aan de oostzijde zette het middenschip zich als het ware nog enige meters voort om door een halfronde apsis te worden afgesloten. In de naar het oosten gekeerde okseis van dwarspand en koorpartij bevonden zich bovendien nog eens halfronde uitstulpingen, welke ieder ruimte boden aan een neven-altaar. Een en ander voor het overige volkomen analoog aan het oudste Groningse stadszegel.

Sinds 1962 weten wij dat de 13de-eeuwse basiliek op haar beurt weer was gebouwd op de grondvesten van een ouder bedehuis, in casu een tufstenen gebouw van tamelijk bescheiden allure, vermoedelijk eenbeukig, zonder dwarspand en naar het oosten afgesloten door een, ten opzichte van het kerkschip enigszins versmalde, half-ronde koornis. De fundering rustte op een bed van grote veldkeien of „flinten”. In de nabije toekomst zullen nieuwe opgravingen, naar wij hopen, gegevens kunnen opleveren over de westelijke partij van beide kerken, en de torens, welke daarbij hebben behoord.

Ofschoon de ondergrond van de Groningse St.-Maartenskerk uit vast, diluviaal zand en keileem bestaat, was het toch wel geraden zwerfkeien in de fundering te bezigen. Toen de tufstenen kerk werd gebouwd was het onderhavige terrein namelijk reeds sterk vergraven en met humeuze resten tot op betrekkelijk grote diepte verontreinigd. Enerzijds omdat ter plaatse voordien al talrijke begravingen hadden plaatsgevonden, anderzijds omdat zelfs de oudste van deze graven gedolven bleken te zijn in een terrein, dat al sinds de Romeinse Keizertijd door de mens was betreden, bewerkt en bij tijden ook bewoond, getuige het aantreffen van aardewerkfragmenten, greppels, paalkuilen en paalstompen. Hoewel deze paalresten duidelijk in twee groepen uiteenvielen, waarvan de oudste met de bewoning uit het begin onzer jaartelling in verband stond, de latere met de bestemming van het terrein tot kerkhof en kerkstede, bleek het

toch niet mogelijk de tweede groep met zekerheid tot een houten kerkje of kapel te reconstrueren. Vermoedelijk heeft de oudste kerk of kapel iets verder naar het westen gelegen. Het C 14-onderzoek naar de ouderdom van de oudste begravingen, gekenmerkt door uit eiken stammen gekloofde en vervolgens uitgeholde boomkisten, en door prof. dr. J. C. Vogel op het Natuurkundig Laboratorium der Rijksuniversiteit te Groningen uitgevoerd, gaf als uitkomst het jaar 680 na Chr., met de daarbij in acht te nemen marges. Nu behoort dit resultaat nog niet tot de slotsom te nopen, dat de oudste graven beslist niet iets jonger kunnen zijn. Een iets latere datering zou namelijk beter passen in het historische beeld. Wij behoeven er immers niet aan te twifelen, dat het Christendom in Drente en de Groninger Ommelanden eerst na de dood van Bonifatius te Dokkum, in het jaar 754, voet aan de grond kreeg, hand in hand met de uitbreiding van het Karolingische rijk over de Lauwers, waarvoor de overval op Dokkum, van over de Lauwers ondernomen, gerede aanleiding had gevormd. Toch duurde het tot het jaar 777 eer de Angelsaks Willehad, de latere bisschop van Bremen, via Utrecht naar Dokkum reisde, en vandaar zijn geluk beproefde in het nog volkomen heidense Humsterland. Door zijn driest optreden op een volksvergadering — te Oldehove? — schoot hij er bijna het leven bij in, waarna hij de vlucht nam naar „Thrianta” — Drente. Daar boekte hij meer succes en stichtte er de eerste kerken, zij het evenmin zonder tegenkanting en gewelddadig verzet hier en daar. Alles pleit er voor dat Willehad de eerste kerk te Groningen liet verrijzen, welke „villa” immers tot Drente behoorde. Door Willehads optreden ook werd Drente met Groningen, de latere stad, bij het bisdom Utrecht gevoegd. In tegenstelling met de Groninger Ommelanden, de van huisuit door Friezen bewoonde kuststreken tussen Lauwers en Eems, welke door Liudger voor het Christendom werden gewonnen en bij het bisdom Munster werden gevoegd, nadat Liudger tot bisschop daarvan was aangewezen.

Zouden de oudste graven onder de Groningse St.-Maartenskerk dan geen heidense bijzettingen geweest kunnen zijn, welk grafveld naderhand „gekerstend” werd? Daartoe bestaat geen enkele aanwijzing. Een dergelijke gang van zaken zou bovendien strijdig zijn met de normale gang van zaken — men bouwde de

eerste kerken bij voorkeur juist niet op een heidens grafveld, tenzij de aanwezigheid van een martelaarsgraf daartoe aanleiding gaf.

Het onderzoek van 1968 heeft geen nieuw licht geworpen op de in 1965 reeds aangesneden vraag over de verhouding tussen de St.-Maartenskerk en de St.-Walburgskerk, welke op korte afstand ten noordoosten met haar 20-hoekige plattegrond oprees. In 1965 bepleitten wij reeds dat dit hoogst merkwaardige bouwwerk, in tegenstelling met de St.-Maartenskerk een paltskapel en eigendom van de Utrechtse bisschoppen, eerst door bisschop Bernold (1026-1054) kon zijn gebouwd, nadat deze kerkvorst, bouwheer bij uitstek, door de bekende keizerlijke schenking uit het jaar 1040 het „predium” in de „villa Gruoninga” had verkregen en daarmee ook wereldlijke macht over de stad Groningen had verworven. Het patronaat van Sint-Walburg brachten wij voorts in verband met de Noormannenaanval, waaraan Groningen, vermoedelijk in het jaar 991, was blootgesteld geweest, waarbij niet alleen de „villa” maar ook de „civitas”, de verdedigbare kern, waarbinnen de (houten) St.-Maartenskerk gelegen was, in vlammen opging. Bij deze ramp kwam Walfried van Bedum om het leven, wiens „Passio” ons over deze gebeurtenissen vrij nauwkeurig inlicht.

Nu had de stad Tiel in het jaar 1006 een dergelijke Noormannenaanval te doorstaan gekregen, waarbij de ganse stad verbrandde, met uitzondering van het St.-Walburgsklooster aldaar. Dit werd als een wonder beschouwd en gaf aanleiding tot een opleving in de verering voor St. Walburg als schutpatrones tegen de Noormannen. Vandaar dus de keuze van bisschop Bernold voor zijn nieuwe, burchtachtige paltskerk in het zo zwaar geteisterde Groningen. In de 12de eeuw wist men daar nog wel vagelijk van, al meende men toen dat niet de bisschop, doch de burgerij de St.-Walburgskerk had gebouwd, teneinde zich daarbinnen tegen de Noormannen te kunnen verschansen! In werkelijkheid werd het kerkfort een eeuwige twistappel tussen 's bisschops gewapende dienstmannen en de burgerij, die het beurtelings bezet hielden of stormenderhand veroverden.

Tijdens de opgravingen, door prof. dr. A. E. van Giffen verricht op het St.-Walburgskerkhof, kwamen niet alleen de funderingen van de St.-Walburgskerk te voorschijn, maar tevens de resten van een ouder, uit hout op-

getrokken bouwwerk, waarvan de bestemming vooralsnog niet duidelijk is geworden. In ieder geval bezat het vorstelijke afmetingen en houdt het verband met de voorgeschiedenis van het keizerlijk domein, dat hier toch wel zijn middelpunt had. Wel staat het vast dat dit raadselachtige bouwwerk even oud moet zijn geweest als de boomkistgraven onder de St.-Maartenskerk! Een keizerlijke palts, door diens burggraaf bewoond? Dan wel een houten kerk, voorafgaande aan de tufstenen St.-Walburg? Wie weet een heidens heiligdom? Zelf houden wij het vooralsnog maar op het eerste en wachten met spanning de voortzetting van Van Giffens onderzoekingen af.

Tot slot roeren wij nog enkele losse vondsten aan, gedaan tijdens het laatste onderzoek in de St.-Maartenskerk. In de eerste plaats een intact aangetroffen, rood-zandstenen sarcofaag. Het behoud ervan is daaraan toe te schrijven dat de sarcofaag nog juist gespaard kon blijven bij de bouw van een zeer grote grafkelder, in het midden van het hoogkoor. Waarschijnlijk werd deze grafkelder, welke de sarcofaag deels afdekte en daardoor voor de toekomst beschermde, gebouwd voor de stoffelijke resten van de eerste bisschop van Groningen, Johannes Knyff, die in 1561 werd benoemd, in 1568 zijn functie aanvaardde en in 1578 aan de pest bezweek. Deze grafkelder bleek voor het overige van zijn gewelf zowel als inhoud te zijn beroofd, in tegenstelling met de sarcofaag, welke het skelet van een vrouw van middelbare leeftijd bevatte. De sarcofaag kan in de 13de eeuw worden gedateerd en lag oudtijds juist aan de buitenzijde van het koor der 13de-eeuwse basiliek, op het toenmalige kerkhof.

Voorts melden wij de vondst van een geelkoperen grafplaat in een der talloze doodkisten, in hogere lagen tijdens de opgravingen binnen het koor zowel als de kooromgang aangetroffen. Het met sierlijke schrijffletters aangebrachte inschrift luidde als volgt:

„Den 28 Mey 1776 is/te Groningen Overleeden den/Seer Eerwaarde Pater Hippolitus Alexander/Iosephus Beuns Gebooren te Messen in/Flaanderen 1713 den 27 Maart Uit/Het Orde van S. Augustines Thans Missionarius in Groningen Oud 63 jaar en Twee Maanden Een Dag In Orde 44/Priester 40 In de Missie 34 Jaar”.

Blijkens inlichtingen van ds. H. J. Plagemars werd de Augustijner pater Hippolytus Alexander Iosephus Beuns, die de Augustijner

Statie aan de Oude Ebbingestraat, op de hoek van de Butjesstraat bediende, op 28 mei 1776 in de Ned.-Herv. St.-Maartenskerk te Groningen begraven. Een desbetreffende aantekening in het Collectieboek der Hervormde Diaconie te Groningen vermeldt dat voor deze bijzetting breukgeld werd betaald, omdat de begraafing plaatsvond na 12.30 des middags.

R.O.B., Amersfoort (H. Halbertsma).

Heveskesklooster, gem. Delfzijl. Een bezoek aan de heer H. Hillinga te Heveskesklooster deed o.m. een overslibde vindplaats van terpenaardewerk uit de eerste eeuwen na het begin der jaartelling bekend worden, die ca. 500 m westelijk van Heveskesklooster gelegen was. Tijdens het dichten van sloten en het leggen van draineerbuizen waren in de zomer van 1967 meerdere aardewerkscherven in de slootwanden aangetroffen, waarvan slechts een randfragment en een bodemscherf bewaard bleven, die nu bereidwillig aan het Groninger Museum werden afgestaan.

B.A.I./Gron. Museum (J. W. Boersma).

Scheemda, gem. Scheemda. In de omgeving van Scheemda — zoals op zoveel plaatsen in oostelijk Groningen — werd enige jaren geleden tijdens het aftichelen van landerijen en onlangs nog na afloop van deze werkzaamheden veel puin en kogelpottenaardewerk aangetroffen. De keramiek betrof in het bijzonder specimina met plastische versiering in de vorm van cordons met vingertopindrucksels en verticale ribben. Eveneens werd in 1967 aldaar de vondst van een muntfibula gedaan, die volgens determinatie van het Koninklijk Kabinet voor Munten, Penningen en Gesneden Stenen was vervaardigd van een dinar, die waarschijnlijk werd geslagen ten tijde van de Almokadische emir Aboe Joesoef Jakoeb el Mansoer (580-595 = 1184-1199). De muntplaats komt op het stuk niet voor, maar deze zal in Spanje of in Noord-Afrika moeten worden gezocht. Dit in een particuliere collectie berustende voorwerp kan worden vergeleken met een Almokadische muntfibula — gemaakt van een halve dinar — die tijdens het bewind van emir Aboe Jakoeb Joesoef (558-580 = 1163-1184) geslagen werd, in 1880 in de wierde van Wirdum werd gevonden en nu in de verzameling van het Groninger Museum berust.

B.A.I./Gron. Museum (J. W. Boersma).

Winschoten, gem. Winschoten. Op het stations-emplacement te Winschoten werd in december 1967 tijdens de bouw van een voetgangers-rijwieltunnel onder de spoorlijn Groningen-Nieuweschans plastisch versierd aardewerk gevonden en wel een ontwikkelde rand en schouder van een kogelpot met verticale graatversiering. Uit het gespaard gebleven bodemprofiel kon de stratigrafie worden bestudeerd, welke kennis voor wat betreft de dieper gelegen opbouw van de bodem werd aangevuld met gegevens van, ten behoeve van de tunnelbouw verrichte grondboringen. Hieruit bleek, dat zich ter plaatse een oude geul bevond, hetgeen wegens de nabijheid van de riviertjes Rensel en Pekel Aa niet behoeft te bevreemden. De vondsten werden gedaan boven in een veenlaag (1.80-1.30—N.A.P.), die op een dik pakket klei gelegen was en eveneens door een laag klei ter dikte van ca. 1.25 m werd afgedekt. Daarboven bevond zich weer een ca. 0.25 m dikke veenband. Zowel de vondstomstandigheden als de aangetroffen keramiek komen overeen met de bevindingen, die in november 1962 tijdens de aanleg van het ijsbaanterrein in het stadspark te Winschoten werden opgedaan (J. W. Boersma, *G.V.A.* 1964, 217-36), zodat ook hier de 14de eeuw als globale datering moet worden aangenomen.

In *Weg en Werken*, orgaan van de Weg en Werken Vereniging der N.V. Nederlandse Spoorwegen, zal in mei of juni 1968 aan de vondsten van december 1967 aandacht worden besteed.

B.A.I./Gron. Museum (J. W. Boersma).

Weende, gem. Vlagtwedde. Een terloops gemaakte opmerking tegenover een inwoner van Weende resulteerde in het bekend worden van een zeer gecorrodeerde, vroege strijdhamer van enigszins gedegenereerde vorm (type A naar Glob en Struve).

Het voorwerp is van zwart en grijsgroen gesteente en loopt van hamerkop (h. 3.5 cm) naar snede (h. 2.8 cm) af. Het cilindrische steelgat is centraal geplaatst en wordt beiderzijds begeleid door een wandknik ter hoogte van de naar de snede gerichte begrenzing van dit steelgat. Over het midden van het bovenvlak loopt van het ene uiteinde naar het andere een lichte rib. De dwarsdoorsnede ter hoogte van het steelgat is ovaal. Sinds mensenheugenis vertoefde deze strijdhamer samen met min of meer geselecteerde stenen — waar-

onder een cilindrische klopsteen met vlakke boven- en onderzijde, behorend tot de Zeyener Cultuur — in een trommeltje in een boerenschuur. Aangezien de voorvaderen van de huidige eigenaar van de hamer — de heer J. Timmer te Weende — reeds sedert enige eeuwen deze boerderij hebben bewoond, mag met aan zekerheid grenzende waarschijnlijkheid worden aangenomen, dat de vondsten eens op de akkers in de onmiddellijke omgeving aldaar zijn gedaan. Zeer bereidwillig stond de eigenaar de beide genoemde voorwerpen aan het Groninger Museum in bruikleen af.

Afmetingen strijdhamer: Lengte 11.6 cm, grootste breedte 4.6 cm; diam. steelgat 1.7 cm; hoogte hamerkop 3.5 cm, midden 3.2 cm, snede 2.8 cm.

Afmetingen klopsteen: Hoogte 5.6 cm, diam. 6.4 cm.

B.A.I. | Gron. Museum (J. W. Boersma).

GELDERLAND

Hatert, gem. Nijmegen. Bij het graven van funderings sleuven voor de uitbreiding van een kantoor aan de Hatertseweg nr. 626 werd een stenen bijl gevonden. De heer A. Wouters, Lent, die het als een losse vondst beschouwde, geeft de volgende beschrijving:

Het bijltje is vervaardigd uit een goede silexvariëteit, zeer waarschijnlijk afkomstig uit de omgeving van Obourg (België). De patina is ten dele zeer donkerbruin, ten dele grijsbruin en duidt op een langdurig verblijf in een venig milieu. De silex uit het Zuidbelgische Senoon patineert vaak in deze grillige infiltratie vlekken. Het bijltje heeft een ellipsvormige doorsnede en is van het in facetten geslepen, breedtoppige type, zoals dit vooral in Noord-Limburg en Oost- en Midden-Brabant veelvuldig voorkomt. De afmetingen zijn 9.8 x 5.7 x 2.9 cm. In 1960 vond ik 500 m noordelijker een soortgelijk artefact (nu in B.A.I. Groningen).

Het stuk kan worden aangekocht.

Rijksmuseum G. M. Kam (A. V. M. Hubrecht).

Nijmegen. Bij het leggen van gasbuizen in de Kanaalstraat, hoek Waterstraat te Nijmegen, dus in het gebied van Ulpia Noviomagus, werd een aantal scherven gevonden. Hieronder worden de belangrijkste genoemd.

Een randfragment van een kom Drag. 37,

kruikelement van wit gladwandig of rossig aardewerk (Brunsting, *Grafveld Hees*, pl. 4, 1 en 2), kruikelementen van rossig aardewerk met resten van een witte engobe, fragmenten van grote amphoren, w.o. één als Gose, *Gefässtyphen* 441 en waarvan twee met resten van graffiti, fragmentjes van bekertjes van geverfd aardewerk met zandbestrooiing (Brunsting, pl. 3, 2a), fragmenten van kommen van ruwwandig grijs en rossig aardewerk met platte rand (Brunsting, pl. 7, 5¹), randfragmenten van wrijfschalen (Brunsting pl. 4, 36b) — één fragment is van een bijzonder groot exemplaar (Gose, *Gefässtyphen* 461) met diepe, brede groeven op de rand —, gewone kookpotten van ruwwandig, grijs aardewerk (Brunsting, pl. 7, 1a en b) en het latere type (Brunsting, pl. 7, 3a).

De verschillende fragmenten zijn te dateren van het einde van de 1ste eeuw tot in het midden van de 3de eeuw.

Rijksmuseum G. M. Kam (M. H. P. den Boesterd).

UTRECHT

Utrecht. Zo goed en zo kwaad het ging werden enige waarnemingen verricht in een bouwput aan de zuidzijde van de Boterstraat te Utrecht. Deze straat loopt evenwijdig aan en ten zuiden van de Zadelstraat, niet ver van de Buurkerk. Deze Buurkerk verrijst op het hoogste punt van een terpachtige verhevenheid aan de westelijke zijde van de Oude Gracht, welk water het Buurkerkkwartier scheidt van het Romeinse castellum en de immuniteiten van de Dom en Oud-Munster, die daar naderhand werden gesticht. Mogelijk duidt het zo hoog gelegen Buurkerkkwartier tevens de oudste koopmanswijk van Utrecht aan, de „vicus” of „portus”, welke in 1007 nog werd ontruimd en in brand gestoken bij de komst van een Noormannen-vloot.

Hoe het zij, de profielen van de plaatselijk wel 6 meter diep uitgedolven bouwput toonden duidelijk aan dat de onderhavige hoogte kunstmatig tot stand was gekomen door het storten van allerhande afval als stro, met mest vermengd, huisvuil en wat dies meer zij. In de ondergrond tekenden zich bovendien slootachtige greppels af, in een noordzuidelijke richting verloopende en met veen opgevuld. De ophoging moet in een betrekkelijk snel tempo zijn geschied, omdat er slechts een gering onderscheid scheen te bestaan in de ouder-

dom der aardewerkscherven, onder en boven in de vuilstortingen aangetroffen. Dit aardewerk kon worden gekarakteriseerd door fragmenten Andenne-ceramik, in de hogere lagen allengs verdrongen door Pafrathardewerk. Met andere woorden, de Boterstraat bestond vóór het jaar 1100 zeker nog niet.

Een andere vraag is, hoeveel ouder de Zadelstraat kan zijn geweest, en welk tijdstip moet worden aangehouden voor het ontstaan van het gehele Buurkerkkwartier. Vooralsnog zouden wij het vermoeden willen uiten dat de kern van dit kwartier zich eerst ontwikkelde na de definitieve ontruiming van het Romeinse castellum, of wat daarvan nog restte, door de Noormannen kort vóór, of in het jaar 918, en dat de kernterp aan de linker Rijnsoever gedurende de 11de, maar vooral ook de 12de eeuw snel uitgroeide tot de aanzienlijke verhevenheid, welke thans nog het stratenbeloop in dit gedeelte van oud-Utrecht zulk een typisch karakter verleent. Wij schatten de hoogte van deze terp op tenminste 5 meter boven het middeleeuwse maaiveld rondom de koopmanswijk. Voor het overige kan niet genoeg worden betreurd dat het in binnensteden als die van Utrecht doorgaans ondoenlijk blijkt opgravingen te verrichten waarbij men over een terrein van minstens 100 m² gedurende langere tijd de beschikking krijgt. Toch zal dit noodzakelijk zijn, wil men onze hoogst gebrekkige kennis over het oudste verleden van onze belangrijkste middeleeuwse steden wezenlijk kunnen vermeerderen.

R.O.B., Amersfoort (H. Halbertsma).

— Binnen het kader der restauratiewerken werd een bescheiden onderzoek met de spade ingesteld in de viering der St.-Pieterskerk, niet ver van de plek waar enige jaren geleden de sarcofaag van de bouwheer, bisschop Bernold (1026-1054), werd teruggevonden en verheven. De bedoeling was na te gaan of zich op de scheiding van viering en hoogkoor ooit een trap had bevonden, hetgeen niet het geval bleek te zijn. Wel moet de vloer van de viering oorspronkelijk even hoog hebben gelegen als die van het koor, welke hoogte werd bepaald door de kruin der gewelven welke de crypt onder het koor overspannen. Er zal derhalve een andere oplossing zijn gevonden het tamelijk aanzienlijke hoogteverschil tussen middenschip en zijbeuken enerzijds, viering en koor anderzijds te overbruggen. De beide noordelijke pijlers van de viering bleken ondergronds

te zijn verbonden door een zware tufstenen muur, niet minder dan 1.75 m breed en tot in het vaste rivierzand ingegraven, dat wil zeggen 2.90 m beneden het huidige vloerniveau. De profielen van de winkelhaakvormige onderzoekingsleuf vertoonden tot een diepte van 1.40-1.90 m het gewoonlijke beeld van verstoring door talrijke begravingen. Voor het overige waren deze bijzettingen gedolven in een dik pakket humeuze klei, waarvan de onaangetroffen partijen tot ca. 70 cm beneden de vloer reikten, de diepste tot ca. 2.40 m, een enkele kuil daargelaten. Deze laag werd gekenmerkt door aardewerkfragmenten uit het Karolingische-Ottoonse tijdperk. Op haar beurt rustte deze afzetting weer op een Romeinse cultuurlaag, reikende tot ca. 2.80 m beneden vloerniveau. Deze laag vertoonde minstens drie interstadia en werd aan de bovenzijde gekenmerkt door een pakket houtskool en verbrande hutteleem, gemiddeld 20-25 cm dik. Dit pakket kan natuurlijk nog veel zwaarder geweest zijn, omdat ten gevolge van de bewoning sinds de vroege middeleeuwen heel wat grond moet zijn omgezet of vergraven. In de gespaard gebleven Romeinse afzettingen troffen wij geen Gallo-Romeinse waar aan, jonger dan het Flavische tijdperk, zodat de onderhavige brandlaag, ofschoon reeds buiten de grachten van het Romeinse castellum gelegen, zeer wel iets met de Batavenopstand van de jaren 69-70 te maken kan hebben gehad.

R.O.B., Amersfoort (H. Halbertsma).

Utrecht. Tijdens graafwerkzaamheden in en om de Pieterskerk zijn scherven van Romeins aardewerk te voorschijn gekomen. Tot de vondsten behoren t.s.-fragmenten Drag. 18, 27 (Zuid-Gallië, Ic) en Drag. 18/31, 45, Walters 79 (voornamelijk Oost-Gallië, IIA-III A), alsmede scherven van kommen Drag. 37, vervaardigd in de fabrieken van Trier, IIB-c en IIIA („vroege groep”, Afer-stijl) en Rhein Zabern, IIIA (cf. H. Ricken, *Rhein Zabern*, Kat. VI, Taf. 212, 15F: Julius II; Taf. 229, I: „Ware B mit Zierglied O 382-383”). Vermeldenswaardig zijn verder een lipfragment van een amfoor met graffito: ADVE... en enkele dakpanfragmenten.

De vondstmelding danken wij aan mevr. A. C. F. Vorstius Kruijff-Dames Visser, lid van de restauratiecommissie van de Pieterskerk.

Archeologisch Instituut der R.U. Utrecht (C. A. Kalee).

Dorestad (Wijk bij Duurstede). In de nabije toekomst zal Wijk bij Duurstede uitgroeien tot een grote stad met ca. 30.000 inwoners. De uitvoering van de uitbreidingsplannen is reeds begonnen en in de loop van enkele jaren zullen alle thans nog toegankelijke terreinen, die sporen van de vroeg-middeleeuwse handelsnederzetting Dorestad bevatten, bebouwd worden.

In juni 1967 werd besloten tot een opgraving, die thans na een korte onderbreking in december en januari wordt voortgezet. De opgraving vindt plaats aan de zuidzijde van het terrein, genaamd De Heul, en in de aangrenzende boomgaard ten westen van de weg Wijk bij Duurstede-Cothen. Hier is tot nu toe een oppervlak van ongeveer 300 x 60 m onderzocht door middel van o.w. gerichte rijen opgravingsputten, die elk 20 x 40 m groot zijn.

Voorlopige resultaten:

De oudere opvatting, dat op De Heul een omwalde Karolingische curtis aanwezig was, werd niet bevestigd. Deze opvatting bleek gebaseerd op de aanwezigheid van sub-recente sloten, die dezelfde richting hadden als de nog bestaande verkaveling. Een vermoedelijk 12de-eeuwse boerderij met bijbehorende ronde spijker had reeds dezelfde (o.w.)richting. De bewoningssporen, die van het oude Dorestad afkomstig zijn, hebben enigszins afwijkende richtingen. De richting van de sporen in het oostelijk gedeelte van het opgegraven terrein, direct achter de Cothense weg, is verschillend van die in het westelijk deel. Hier, in het westelijk deel, zijn enkele duidelijke huisplattegronden waargenomen. Het waren grote rechthoekige huizen van 6 à 9 x 16 à 25 m; de lange wanden zijn soms enigszins gebogen. Twee waren vergezeld van een spijker, bestaande uit 12 palen; dit wijst op een landelijk karakter van dit deel van de nederzetting. Verder komen naast de huizen rijen kuilen en waterputten — meestal gemaakt van grote wijnvaten — voor.

In de uiterste zuidwest hoek van het opgravingsterrein zijn 4 of 5 ovale paalzettingen gevonden; afmetingen van 5 x 12 tot 8 x 20 m.

Karakter en structuur van het gedeelte van de nederzetting direct achter de Cothense weg op het eigenlijke Heul-terrein zijn nog onduidelijk. Het aantal kuilen is hier bijzonder groot; de waterputten vertonen hetzelfde beeld als verder naar het westen; duidelijke huisplattegronden zijn nog niet gevonden.

De indruk van het ogenblik is, dat het tot nu toe opgegraven gedeelte een onderdeel vormde van een grote nederzetting, die over een lengte van meer dan 1 km en met een breedte van meer dan 350 m de zuidelijke oever van de vroeg-middeleeuwse Rijn volgde. De nederzetting was waarschijnlijk uit verschillende eenheden samengesteld.

De vondsten dateren voor het overgrote deel uit de 8ste en vooral uit de 9de eeuw. Het zijn voornamelijk scherven van verschillende soorten Karolingische draaischijf-ceramik (o.a. Reliëfband-, Badorf-, Mayeneraardewerk; cf. W. Hübener, *Germania* 1953, 177 sqq.) en verder van met de hand gemaakte kogelpotten uit de 8ste en 9de eeuw. Enkele scherven van Romeins aardewerk en fragmenten van Romeinse dakpannen komen secundair in de sporen van Dorestad voor. Het gevonden middeleeuwse aardewerk (o.a. Pingsdorf-aardewerk, steengoed, verschillende soorten kogelpotten) behoort bij bewoningssporen, die jonger zijn dan Dorestad. Onder de overige vondsten vallen de talrijke klompjes ruwe barnsteen op; verder zijn er ijzerslakken. Voorwerpen van glas, metaal (o.a. drie Karolingische denarii) en organisch materiaal zijn zeldzaam.

R.O.B., Amersfoort (*W. A. van Es*).

NOORD-BRABANT

Best. De Heer Jac. Babin uit Boxtel meldde een reeds enige jaren geleden gedane vondst van een donkergrijze vuurstenen beitel, waarvan het snijvlak was afgebroken. De resterende lengte bedraagt 11 cm. De beitel heeft een ruitvormige doorsnee (breed 4 cm; dik 2 cm). Op dezelfde vindplaats kwam ook een grote donkergrijze vuurstenen schrabber (5 x 3.5 cm) met een zeer steile schrabberkap aan het licht.

R.O.B., Amersfoort (*G. Beex*).

Breugel, gem. Son en Breugel. Tijdens de afgraving van de Hooidonkse Akkers werden resten van een vierkante houten drinkwaterput gevonden die uit de Late IJzertijd moet dateren. De put bestond uit ruwe onregelmatige planken of balken die aan de buitenzijde met houten pennen aan vier hoekpalen waren bevestigd. De planken en palen waren van eikehout en de pennen, naar ik meen, van elzehout vervaardigd. Binnenwerks had de put een afmeting van 110-110 cm. De put lag langs de noordrand van een La Tène-nederzetting

(*Nieuwsbull. K.N.O.B.* 1967, *64-*65, *119-*120), die hier begrensd werd door een destijds bestaande diepe en ca. 10 m brede geul, ruim drie meter onder het huidige maaiveld gelegen. Op de bodem van deze geul werden nog talrijke La Tène scherven aangetroffen.
R.O.B., Amersfoort (G. Beex).

Duizel, gem. Eersel. Door de heer G. Fontein, correspondent *R.O.B.*, werden op een hoge akker ten oosten van het riviertje de Kleine Beerze een aantal urnscherven en mesolithische vuursteenartefacten gevonden.
R.O.B., Amersfoort (G. Beex).

Hapert, gem. Hoogeloon c.a. In de bermsloot van een nieuw aangelegde weg, zuidwestelijk van de dorpskern, werden aardewerkscherven uit de Vroege IJzertijd aangetroffen. Waarschijnlijk heeft hier op een hoge zandrug tussen twee waterlopen een nederzetting of urnenveld uit deze periode gelegen. De vondst is te danken aan de opmerkzaamheid van de heer H. L. Kanters uit Goirle.
R.O.B., Amersfoort (G. Beex).

Helvoirt. Tijdens restauratiewerkzaamheden aan de herv. kerk werden behalve een zestal grafzerken, waarvan de oudste uit de 16de eeuw dateert, ook een crypte of kleine overwelfde grafkelder aangetroffen (baksteenformaat: 16.5 x 7.8 x 3.85 cm). Binnen de tegenwoordige driezijdig afgesloten absis (baksteenformaat van fundering: 23 x 11.5 x 5.7 cm) werd een oudere ronde absisafsluiting aangetroffen (baksteenformaat: 27.5 x 13.5 x 6.75 cm). Het bleek niet mogelijk uitgebreide opsporingen te doen naar oudere resten. Slechts op een beperkte plaats naast de crypte kon een vlak tot op de vaste bodem worden afgeschaafd, waarbij een duidelijke paalkuil aan het licht kwam, die mogelijk heeft behoord tot een aan de oudste stenen kerk voorafgaande oudere kerk of kapel.
R.O.B., Amersfoort (G. Beex).

St.-Oedenrode. Tijdens de afgraving van een hoge akker noordelijk van de Moerkuilen werden sporen van nederzettingen uit verscheidene perioden der prehistorie aangetroffen. Behalve niet nader te dateren paalkuilen werden scherven gevonden die voor het merendeel tot de IJzertijd behoren. Enkele andere scherven lijken op aardewerk der Hilversumcultuur.

Deze laatste scherven zijn, tussen de rand en een met vingertopindrukken versierde stafband, van verticale groeflijnen voorzien. Ook het met grove kwartskorrels gemagerde materiaal herinnert aan de Hilversumcultuur. Van enige sterke concentraties vuursteenmateriaal kon een groot gedeelte worden gered door medewerking van P. Wiro Heesters en drs. L. H. Verhoeven uit St.-Oedenrode. Deze artefacten behoren tot het Mesolithicum. Door het hoge tempo der afgraving was het niet mogelijk om de paalsporen op te meten en in te tekenen.

R.O.B., Amersfoort (G. Beex).

— Ongeveer 100 meter ten oosten van hoeve 't Klein Laar werd een hoge akker afgegraven, waarbij paalsporen van een nederzetting en talrijke aardewerkscherven uit de IJzertijd aan het licht kwamen. Het hoge tempo der afgraving maakte het onmogelijk om de sporen op te meten. Tijdens de verkenning van deze vindplaats kon in de naaste omgeving de juiste plaats worden vastgelegd van een drietal kasteelfunderingen die nog in de bodem aanwezig zijn. Het betreft het vroegere kasteel Klein Laar, kasteel de Bolk (later: boerderij de Pannenhoef) en kasteel Groot Laar. Beide laatstgenoemde funderingen zijn gedeeltelijk overbouwd door nog bestaande boerderijen.

R.O.B., Amersfoort (G. Beex).

Oirschot. M. Dankers en M. Brekelmans, leerlingen van de R.K.-Kweekschool te Eindhoven, meldden de reeds enige jaren oude vondst van een grijze vuurstenen bijl. De gepolijste en in facetten geslepen bijl heeft de typische kenmerken van de bijlen der Vlaardingencultuur (lengte 15.5, grootste breedte 7.5 en dikte 3.5 cm). De vindplaats ligt langs de Oude Grindweg tussen Oirschot en Bostel.
R.O.B., Amersfoort (G. Beex).

LIMBURG

Maastricht. Bij sloopwerkzaamheden in de Grote Stokstraat is onder de kelders van de percelen 44a-c muurwerk gevonden, dat deel moet hebben uitgemaakt van de noordelijke muur van het gebouw, dat door Goossens aangezien wordt voor een Merovingische kerk. (E. O. M. van Nispen tot Sevenaer, *De monumenten in de gem. Maastricht = De Nederlandsche monumenten van geschiedenis en kunst*, V, 1, afl. 1, Den Haag 1926, 35-38 en Pl. II). Het betreft hier een gedeelte ter lengte van 8 m, dat

nog niet eerder is waargenomen, doch dat nauwkeurig samenvalt met het door Goossens aangegeven veronderstelde tracé. Het muurwerk is tot onder de Stokstraat te vervolgen. De bovenzijde van het resterende muurwerk reikte tot ca. 2 m onder het maaiveld (ca. 48.00 + N.A.P.). De onderzijde kon niet worden waargenomen. Het metselwerk bestond uit een zeer onregelmatig mengsel van tuf, kolenzandsteen, witte en door het fijne puin roodgekleurde specie. De breedte bedroeg ca. 0.75 m.

Ook het pand Plankstraat 7, waaronder zich de zogenaamde Kelder Marres (*o.c.* Pl. II) bevonden heeft, is gesloopt. De door Goossens aangegeven muurresten zijn niet waargenomen.

R.O.B., Amersfoort (J. H. F. Bloemers).

NOORD-HOLLAND

Heiloo. Ter aanvulling op en afronding van het onderzoek, in het voorjaar van 1967 ingesteld naar aard en ouderdom van de St.-Willibrordsput, op geringe afstand ten westnoordwesten van de herv. kerk te Heiloo gelegen, werd in het najaar van 1967 andermaal een sleuf gedolven, ten doel hebbende de putschacht zo dicht en zo diep mogelijk te naderen. Omdat de grondwaterstand bij de tweede poging lager was dan bij de eerste, waren de uitkomsten van het laatste onderzoek wel zo bevredigend als die van het eerste. Ook thans weer werd alle mogelijke medewerking van het gemeentebestuur ondervonden (zie *Nieuwsbull. K.N.O.B.* 1967, *43/44).

Inmiddels is vast komen te staan dat de tegenwoordige put, welke met zijn zandstenen, in een zevenhoek op elkaar gestapelde mantelplaten, niet ouder zal zijn dan de 15de of 16de eeuw, uitgegraven werd in de schacht van een veel oudere bron. Hoewel deze oudere put geheel werd opgeruimd bij het uitdelven van de latere, bleken er toch aanwijzingen voorhanden te zijn dat bedoelde voorganger uit kleizoden was opgebouwd en reeds in het Karolingische tijdvak bestond. Het bijbehorende loopvlak kon worden vervolgd tot de houten, uit het Karolingische tijdvak daterende kapel, waarvan wij de overblijfselen in het jaar 1965 onder de huidige tufstenen kerk menen te hebben aangetroffen (zie *Nieuwsbull. K.N.O.B.* 1965, *120; vgl. bovendien *Alkmaars Jaarboekje* 1966, 62-67). Oorspronkelijk lag de put op enige afstand buiten de kerk-

hofomheining en de daarbij horende kerkhof-sloot. Het kerkhof werd echter gedurig uitgebreid, totdat de put juist aan de rand kwam te liggen. Enige tussenstadia werden gekenmerkt door twee, elkaar in tijdsorde opvolgende, naderhand weer dichtgestoven ringgrachten, waarvan de beddingen zich duidelijk in de profielen aftekenden. Op de bodem van de binnenste van deze grachten werd enig tuf- en baksteenpuin aangetroffen alsmede fragmenten van kogelpottenaardewerk uit de tweede helft van de 12de eeuw. Voor het overige is het geenszins uitgesloten dat de legende, welke de put te Heiloo in verband brengt met het optreden van Willibrord, een kern van waarheid bezit. Alcuin deelt namelijk in diens Vita Willibrordi mede dat Willibrord en de zijnen in Friesland eens door een dorre kuststreek reisden en door hevige dorst werden gekweld. Willibrord groef nu binnen zijn tent een kuil, waaruit helder water opborrelde. In ieder geval werd de kerk te Heiloo door Willibrord gesticht, behoorde aan de abdij te Echternach en was de moederkerk van alle parochies in de verre omtrek.

Er zij nog op gewezen dat de Willibrordsput niet de enige was in deze streek welke oudtijds scharen pelgrims derwaarts lokte. Niet minder waren in trek de zogenaamde Runksput te Oesdom bij Limmen, thans de kapel van O.L. Vrouw ter Nood, en de St.-Adalbertsput bij Egmond-Binnen. Alle drie op korte afstand van elkaar gelegen derhalve. De Runksput dankt zijn naam aan de Deen Rorik, die Kennemerland van Lodewijk de Vrome, vervolgens van Lotharius in leen hield op voorwaarde dat hij dit gebied tegen andere Noordmannen verdedigde. Hij moet vóór het jaar 882 gestorven zijn en de Vita Adalberti vertelt ons hoe hij zich beijverde de kapel, opgericht boven het graf van Sint-Adalbert, tegen overstuiving door het duinzand te beschermen. De St.-Adalbertsput bevindt zich juist binnen de apsis van het koor, zoals de opgravingen van Holwerda indertijd ter plaatse van de voormalige St.-Adalbertskapel ondernomen, hebben aangetoond. In het *Alkmaars Jaarboekje* 1967 hebben wij de uiterst merkwaardige historische achtergronden van het fenomeen der drie „heilige” putten nader ontvouwd, waarnaar wij belangstellenden gaarne verwijzen.

Het onderzoek in de herfst van het jaar 1967 werd bovendien aangegrepen om de

kerkopgravingen uit het jaar 1965 uit te breiden met enige naspeuringen over de toren. In zoverre bleken wij ons in 1965 te hebben vergist dat wij de tufstenen toren aan de westzijde van de 12de-eeuwse kerk eenzelfde ouderdom hadden toegeschreven als het kerkship met het koor. Het voortgezette onderzoek leerde echter dat de tufstenen toren op een bakstenen voeting rustte, opgemetseld uit rode moppen van het formaat 32-24 x 15.5 x 8.5-9 cm. Voorts bleek deze voeting te zijn gefundeerd op een schelpenbed, dat 40 cm dieper lag dan de onderzijde van het aansluitende tufstenen muurwerk van de kerk. Dit muurwerk stond bovendien zonder meer op een zandlaag, waarin zich de resten van kistgraven duidelijk aftekenden. De toren was ergo eerst naderhand tegen de westgevel van de tufstenen kerk geplaatst, waarbij wij in het midden laten of er voordien reeds een doorgang in de westgevel bestond, dan wel dat deze eerst werd aangebracht tijdens of na de bouw van de toren. Terloops herinneren wij er nog aan dat niet alleen de tufstenen kerk boven een terrein kwam te verrijzen, waarbinnen tevoren reeds bijzettingen hadden plaatsgevonden, doch ook het houten bouwwerk, waarvan wij de paalkuilen op een diepte van twee meter beneden de huidige kerkvloer aantreffen en dat wij beschouwden als een kerk uit het Karolingische tijdvak.

De tufstenen toren met zijn bakstenen onderbouw bleek, behalve de nog bestaande beren aan de westzijde, tevens dergelijke verstevigingen te hebben bezeten aan de noorden en zuidzijde. De zuidelijke beer was bovendien door een tamelijk slordig gefundeerde muur met de westelijke kerkgevel verbonden geweest, samengesteld uit secundair gebezigde moppen. Hoogstwaarschijnlijk betreft het hier de overblijfselen van een knekelhuisje of „beenderkouw”, en houdt hiermede ook het dichtmetselen van het middeleeuwse venster verband, oudtijds aanwezig in de aansluitende westmuur van de kerk. Dit venster kan de bedoeling hebben gehad licht te werpen op het doopvont, dat in middeleeuwse kerken vaak op deze plek stond, al dan niet tot een afzonderlijke ruimte of kapel getransformeerd. De herziene opgravingsplattegrond is afgedrukt in meergemeld *Jaarboekje*, jaargang 1967.

Tot slot memoreren wij een rood-zandsteen zerk, opgegraven in het naderhand aan de tufstenen kerk toegevoegde, bakstenen gedeel-

te, welke blijkens de inscriptie de laatste rustplaats dekte van pastoor Willem Keyser. Op grond van onderzoekingen, ingesteld door dr. ir. E. H. P. Cordfunke te Alkmaar, is komen vast te staan dat deze grafsteen, welke nog „in situ” werd aangetroffen, vóór het jaar 1430 moet zijn gelegd. Waaruit weer valt af te leiden dat het dwarspand met het nieuwe koor vóór het jaar 1430 gereed kwam om in 1573 weer te worden verwoest.

R.O.B., Amersfoort (H. Halbertsma).

Krabbendam, gem. Warmenhuizen. Binnen het kader der ruilverkavelingswerken werd een cunet door de overblijfselen van een terpje gegraven, juist binnen de Westfriese zeedijk ter hoogte van Krabbendam. Hoewel nader onderzoek nog zal volgen kan nu reeds worden gesteld dat dit terpje, althans het tot op heden gespaard gebleven gedeelte daarvan, van betrekkelijk recente datum is. Op de scheiding van het oorspronkelijke maaiveld — met gras begroeide kwelderklei — bevond zich namelijk kogelpottenaardewerk dat kenmerkend is voor de tweede helft van de 12de, mogelijk nog begin 13de eeuw. Toch heeft in de onmiddellijke omgeving ook al eerder bewoning plaatsgevonden, getuige de bepaald niet spaarzame vondsten van aardewerk, nauw verwant aan het Friese terpenvaatwerk uit de Romeinse Keizertijd. Naast dit aardewerk heeft de bodem tevens Gallo-Romeinse import opgeleverd. Een tweede bewoningsfase wordt aangeduid door Badorfer waar, waarop dan als derde het late kogelpottengoed volgt. Continuïteit in de bewoning zal nochtans bewezen moeten worden — veeleer wordt de indruk gewekt van ingrijpende transgressies, welke het landschap van tijd tot tijd onder slikafzettingen bedolven en niet zonder ernstige gevolgen voor de inwoners gebleven kunnen zijn. Des te opmerkelijker is het feit dat de West-Friezen, in tegenstelling tot hun stambroeders aan de overzijde van het Vlie, niet eerder dan de 12de eeuw, naar het schijnt, tot het opwerpen van terpen zijn overgegaan. En zulks in snel tempo, wat op een noodsituatie kan wijzen. Daartegenover staat dat de vondsten uit oudere bewoningsfasen zonder uitzondering op „Flachsiedlungen” betrekking hebben. Het aantal aanwijzingen voor een plotselinge wijziging in de bewoningswijze der Westfriese kwelderstreken, juist in de 12de eeuw, welke onder meer gepaard ging met het opgeven van

kerken en kerkhoven, is de laatste tijd voor het overige zeer groot geworden. Naast moeilijkheden met de waterbeheersing kunnen hiervoor echter ook geschiedkundige gebeurtenissen als oorzaak worden aangemerkt dan wel een oorzakelijk verband tussen beide. Er valt hier nog veel te onderzoeken!

R.O.B., Amersfoort (H. Halbertsma).

Limmen. Binnen het kader der herstelwerkzaamheden aan de herv. kerk hebben leden van de afdeling Alkmaar van de A.W.N. een begin gemaakt met een onderzoek naar de bouwgeschiedenis onder auspiciën van de R.O.B. In de westgevel van de huidige kerk zowel als de

daarmede verbonden oostelijke torenmuur zijn de overblijfselen van een voorafgaande tufstenen kerk zichtbaar. De indruk is thans verkregen dat de zijmuren van de tegenwoordige kerk rusten op een schelpenbed, dat tevens de tufstenen kerk tot fundering diende. Voor het overige schijnt deze tufstenen kerk veel gemeen te hebben gehad met de deels nog bestaande in het naburige Heiloo, wat omvang betreft zowel als bouwwijze. Deze overeenkomst geldt tevens de vergroting uit de 15de eeuw met dwarspand en uitgelegd koor, welke toevoegingen, evenals die te Heiloo, naderhand weer kwamen te vervallen.

R.O.B., Amersfoort (H. Halbertsma).

MUSEUM-NIEUWS

Den Haag. Heropening van de afdeling Oude Kunstnijverheid in het Haags Gemeentemuseum.

Antieke, Islamitische en Chinese kunstnijverheid opnieuw toegankelijk voor het publiek.

Het heeft lang moeten duren voor het Haags Gemeentemuseum voor vele teleurgestelden eindelijk de deuren wat betreft de bovengenoemde kunstnijverheid weer kon openen. Moge er in de loop der jaren voor het publiek weinig te zien zijn geweest, stilgezeten is er niet: veel belangrijke aanwinsten zijn aan de verzamelingen toegevoegd. Zowel de Islamitische als de Chinese afdeling bestaan sinds 1919, toen dr. H. E. van Gelder het plan opvatte rond de bestaande afdeling Delfts aardewerk een ceramiek afdeling op te bouwen, die zou laten zien op welke wijze Oost en West wederzijds invloed op elkaar hebben uitgeoefend.

In 1934 werd een gedeelte aangekocht van de collectie Scheurleer, die zowel op Egyptisch, Grieks en Romeins gebied een voldoende aantal stukken omvat om een indruk te krijgen van de verscheidenheid van vormgeving, stijl en materiaalgebruik bij Egyptenaren, Grieken en Romeinen. Na 1954 kan de verwerving van het bijzondere legaat Mulier (Romeins en Islamitisch glas) onder andere nog genoemd worden. Moge het bovenstaande u uitnodigen in de komende tijd de collectie te bezoeken.

R. C. VOGEL

Stein, Archeologisch Reservaat.

Op 30 juni 1967 werd door de Commissaris der Koningin van Limburg het Archeologisch Reservaat te Stein geopend.

Eigenaar van het Reservaat is de Archeologie-Stichting-Stein, die het ontstaan dankt aan een serie ontdekkingen, die in de laatste jaren in de gemeente op oudheidkundig gebied hebben plaats gehad. De belangrijkste vondst was een galerijgraf uit de Seine-Oise-Marne-cultuur, dat opengelegd werd in 1963 tijdens bandceramische onderzoeken van prof. dr. J. R. Modderman, directeur van het Instituut voor Prehistorie der Rijksuniversiteit te Leiden.

Dit graf ligt ca. 70 cm onder het maaiveld en bestaat nog slechts uit een vloer (1.75 x 5.5 m), die gevormd wordt door grote en kleine rolstenen uit het Maasgrind. Duidelijk kan men de eigenlijke grafkamer en een voorkamer onderscheiden, omdat een grote drempelsteen de overgang tussen beide markeert.

De overdekking moet uit vergankelijk materiaal zijn opgebouwd geweest, daar men tussen de stenen in de vloer nog de paalgaten aan weerskanten van het graf kan ontdekken. In het graf lagen crematieresten van ca. 30 volwassenen en kinderen. Aan het hoofdeinde van de grafkelder vond men een flesje met stervormige kraag om de hals (waarvan parallellen in de Deense en Bretonse megalithcultuur te vinden zijn). In de voorkamer bevonden zich scherven van grofgebakken dikwandig neolithisch aardewerk, dat grauw van kleur en niet versierd is. Overal lagen de (ca. 100) voor deze beschaving kenmerkende beitelvormige pijlspitsen die men aan de doden meegaf. De cultuur van het Seine-Oise-Marne-gebied verspreidde zich ruim vierduizend jaar geleden (ca. 2500-2000 v. Chr.) naar het noorden en is dus een cultuur van het Nieuw-

stenen-tijdperk, die optreedt ná die der Bandceramiek (ca. 4000 v. Chr.) en vóór de Bekerculturen (ca. 2000 v. Chr.). Tot nu toe werden de noordelijkste sporen dezer cultuur aangetroffen te Wéris in het noorden van de Belgische provincie Luxemburg.

De ligging van het graf is oost-noord-oost naar west-zuid-west, waarbij de voorkamer zich aan de noordoostelijke zijde bevindt. Terdege rekening houdend met deze ligging, heeft men een expositieruimte gebouwd waarin het graf centraal ligt, en waaromheen een muurtje is gemetseld, dat ca. 25 cm boven de vloer uitsteekt. Een derde van het graf werd gerestaureerd, de rest bleef in de oorspronkelijke staat.

De voorwerpen die in een drietal vitrines zijn opgesteld, tonen aan, dat de omgeving van Stein reeds zeer vroeg bewoond moet zijn geweest. De eerste vitrine is gewijd aan de Bandceramiek, de tweede bevat de Urnenveldentijd en de derde vitrine bevat een aantal voorwerpen uit de Romeinse en Frankische periode. Tussen de vitrines hangen kaarten, waarop een overzicht gegeven wordt van het verspreidingsgebied der culturen.

Zeer velen hebben meegewerkt aan de totstandkoming van het Archeologisch Reservaat en met name: De gemeente Stein; prof. dr. J. R. Modderman en het Instituut voor Prehistorie te Leiden; de heer drs. H. J. Ronday en de heer J. Grippeling, beiden verbonden aan het bureau van de Rijksinspecteur voor roerende monumenten te Den Haag; de fam. Beckers.

Over enige tijd zal de inrichting van de vitrines gewijzigd worden in verband met het feit, dat de fam. Beckers het beheer over haar museum (Beek (L.) Museum dr. H. J. Beckers) aan de Stichting te Stein wil overdragen. (Het onderzoek van dr. H. J. Beckers in de jaren 1925-1930 in de omgeving van Stein, is aanleiding geweest tot de nieuwe opgraving in 1963). Hierdoor zal men een overvloed aan materiaal verwerven en aangezien men de opstelling overzichtelijk wil doen zijn, zal het niet geëxposeerde materiaal, dat toch van belang is omdat het een beeld geeft van de voorgeschiedenis van Limburg, ondergebracht worden in het gemeentehuis van Stein. Hier verkreeg de stichting een zaal als archeologisch archief, dat voor belangstellenden als studiecollectie toegankelijk is.

Behalve het graf en de voorwerpen in de vitrines is in het museum een Romeinse askist en een lijksilhouet uit de Bandceramische tijd opgesteld.

De openingstijden gedurende het zomerseizoen

zijn: vanaf 1 mei tot 1 okt. van 16-18 uur. In de wintermaanden slechts op zaterdag en zondag van 14-16 uur. Buitendien is altijd een bijzondere afspraak mogelijk. Corr. adres: Pater A. J. Munsters MSC, Ondergenhousweg 2, tel. 04495-1909.

J. L. HOFSTEENGE

Offerblokken

Sedert geruime tijd is de heer Meindersma werkzaam aan een artikel over offerblokken. Nog nimmer werd aan dit onderwerp een uitgebreide studie gewijd.

Begrijpelijkerwijs kan daardoor in zeer beperkte mate van bestaande literatuur gebruik worden gemaakt. Voor wat de opsomming betreft van de nog voorhanden zijnde voorbeelden, stellen zowel de *Voorlopige Lijsten* als de *Geïllustreerde Beschrijvingen van de Nederlandse Monumenten* teleur. In Groningen worden er zes offerblokken genoemd, terwijl dit zeker veertig stuks zullen zijn. Voor Drenthe geldt dezelfde situatie.

Voor het verkrijgen van de benodigde gegevens heeft de heer Meindersma zich onder andere gericht tot enkele provinciale kerkelijke bureaux der herv. gemeente, die alle kerkvoogdijen in de betrokken provincies een enquête-formulier toezonden.

Over offerblokken die tot museum- en andere collecties behoren is vrijwel niets bekend.

Gegevens hierover worden gaarne ontvangen door de heer K. T. Meindersma, Weegschaalstraat 50 Groningen, tel. 05900-35974.

Wijzigingen Museumgids

Enschede — 127

conservator — G. W. Visscher

Groesbeek — 162

directeur — N. Keunen

Groningen — 169

voorzitter — dr. P. J. van Herwerden, Campinge 18, Zuidlaren — tel. 05905-1464

secretaris — mr. J. de Boer

conservator — J. Teensma

bezoek — 1 juli-31 aug. 10-17; zo. 14-17; ma. en 28 aug. gesl.

Leens — 208

bezoek — 1 apr.-1 okt. 11-18; ma. gesl.

Leiden — 220

bezoek — 1 apr.-15 sept. 10-17; zo. 13-17; ma. gesl.

Loosdrecht — 235

beheerder — mevr. J. K. Borra-Akkerman

Marssum — 243
 voogd/rentmeester — mr. H. Kingma Boltjes,
 Spanjaardslaan 145, Leeuwarden
 Rotterdam — 291
 directeur — E. J. H. Volkmaars
 Schiedam — 304

bereikbaar — lijn 1 vanaf C.S. R'dam; lijn 53
 (bus vanaf N.S. Schiedam-R'dam W.)
 assistent — mej. E. W. G. van Maanen
 secretariaat — mej. G. Vermaat
 Utrecht — 341
 tel. 030-3911

J. L. HOFSTEENGE

TENTOONSTELLINGEN

AMSTERDAM

— *Rijksmuseum*. Oud Nieuws, geschiedenis in
 prenten, 1584-1697 -30 juni

APPINGEDAM

— *Noordelijke Kunsthof*. Volkskunst
 4 mei-20 mei

ARNHEM

— *Gemeente Museum*. Eigen collectie schilde-
 rijen 16de-20ste eeuw -2 juni
 Bloesemtocht tussen Rijn en Waal, prenten en
 tekeningen uit eigen collectie -30 juni

BRUSSEL

— *Kon. Musea voor Kunst en Geschiedenis*. Ro-
 meins beeldhouwwerk uit Bordeaux -2 juni

DELFT

— *Ethnografisch Museum*. De Bataks op weg
 -15 sept.

DEN HAAG

— *Gemeentemuseum*. Haagse stadsgezichten in
 de 19de eeuw -30 april
 De opera van Verdi tot en met Mozart
 -31 mei

DORDRECHT

— *Dordrechts Museum*. Nederlandse tekeningen
 uit de 16de en 17de eeuw; coll. Paul Brandt
 -19 mei

DÜSSELDORF

— *Stadt. Kunsthalle*. Nederlandse tekeningen
 1500-1800 -5 mei

ENSCHDEDE

— *Rijksmuseum*. Wat potters bakten. De potten-
 bakkerij door de eeuwen heen -12 mei

LILLE

— *Palais des Beaux-Arts*. De schilders van Lo-
 dewijk XIV -30 april

LONDON

— *The Cambden Arts Centre*. De Stijl

MAASSLUIS

— *Gemeentemuseum*. Plaatjes kijken, Oud
 Maassluis, tekeningen van J. Fabius, foto's
 etc. -22 april

MÜNCHEN

— *Stadtmuseum*. Kunst uit de Berry -12 mei

PARIJS

— *Musée du Louvre*. De gotische kunst

ROTTERDAM

— *Museum Boymans-van Beuningen*. Charles
 Meryon (1821-1868) -5 mei
 — *Museum v. Land- en Volkenkunde*. Wajang
 Purwa: schaduwtoneel en wereldbeeld van
 Java
 Afrikaanse sculpturen uit de collectie Meu-
 lendijk -21 sept.
 — *Gemeente-Archief*. Groeten uit Rotterdam,
 affiches en prenten van oud-Rotterdam
 -29 april

STADSKANAAL

— *Geert Teis Centrum*. Volkskunst
 1 juni-7 juni

TILBURG

— *Ned. Textielmuseum*. Schering en inslag
 -1 nov.

UTRECHT

— *Centraal Museum*. Amedeo Modigliani
 -6 mei

VOORBURG

— *Museum Swaensteyn*. 44 Eeuwen Voorburg,
 Romeinse en praehistorische vondsten uit
 Voorburgse bodem -27 april

WARFFUM

— *Museum het Hogeland*. Volkskunst -22 april

MEDEDELINGEN

VACATURES

HOORN

Bij het WESTFRIES MUSEUM kan worden aangesteld in de rang van wetenschappelijk ambtenaar der eerste klas

EEN CONSERVATOR

De functionaris zal worden toegevoegd aan de thans fungerende conservator en is bij gebleken geschiktheid bestemd deze op te volgen en te worden belast met de dagelijkse leiding van het museum.

De voorkeur gaat uit naar een academicus die blijk gegeven heeft van een brede belangstelling voor de Nederlandse cultuurhistorie en over museumervaring en organisatievermogen beschikt.

Bezoldiging volgens rijksschaal 130: f 1.554.— -f 2.077.— per maand, exclusief 6% vakantietoelage.

Aanstelling boven het minimum is mogelijk.

Sollicitaties te richten aan de burgemeester binnen veertien dagen na verschijning van deze oproep.

UTRECHT

Bij het Kunsthistorisch Instituut der Rijksuniversiteit te Utrecht kan per 1 juni 1968 worden geplaatst een

DOCTORANDUS IN DE KUNSTGESCHIEDENIS

bij de Algemene Dienst Fotodocumentatie.

De voorkeur wordt gegeven aan degene wiens belangstelling uitgaat naar de Italiaanse schilder- en beeldhouwkunst; deze zelfstandige werkkring bestaat voornamelijk uit de wetenschappelijke bewerking en beschrijving van de fotodocumentatie hiervan.

Aanstelling zal geschieden in een der wetenschappelijke rangen.

Sollicitaties te zenden aan de Beheerder van het Kunsthistorisch Instituut, Nieuwe Gracht 36, Utrecht.

LEIDEN

Bij het Stedelijk Museum de Lakenhal vacceert de functie van

WETENSCHAPPELIJK ASSISTENT(E)

De werkzaamheden omvatten het verlenen van assistentie aan de directeur bij het voorbereiden van tentoonstellingen en bij het beheren van de eigen verzameling. Deze functionaris zal voorts worden belast met de zorg voor de bibliotheek en met de leiding van de educatieve dienst.

Universitaire museumcursus wordt tenminste vereist.

Salaris naar gelang van opleiding en ervaring tot maximaal f 1158.— per maand.

Sollicitaties met vermelding van opleiding, ervaring en referenties binnen 14 dagen na het verschijnen van dit blad te richten aan Burgemeester en Wethouders, Stadhuis, Leiden.

VIJFDE BOERDERIJENDAG

De Stichting Historisch Boerderij-Onderzoek te Arnhem zal op zaterdag 18 mei a.s. te Maastricht, met medewerking van de Culturele Raad Limburg en de Sectie Monumenten van het Limburgs Geschied- en Oudheidkundig Genootschap, de Vijfde Boerderijendag organiseren. Na een inleidende causerie in de ochtend door drs. R. C. Hekker, zal in de namiddag een excursie door het Zuid-limburgse land worden gehouden, waarbij in het bijzonder aandacht zal worden besteed aan de dorps-bouwkundige aspecten van kleine en grotere groepen boerderijen.

Inlichtingen bij het Secretariaat van de Stichting, Schelmseweg 89, Arnhem.

DOUBLETTEN

De bibliotheek van het Rijksmuseum Twenthe, Lasondersingel 129 te Enschede, tel. 05420-15672 heeft doubletten van het *Nederlands Kunsthistorisch Jaarboek*, dl. 1 en 5, resp. 1947 en 1954.

Zij zou gaarne deze reeds lang uitverkochte delen ruilen tegen een of meerdere gelijkwaardige werken op kunsthistorisch gebied, welke nog niet in haar bibliotheek aanwezig zijn.

Ter informatie diene, dat een eventuele fotografische herdruk f 72.— per deel zal gaan kosten.

Belangstellenden kunnen telefonisch contact opnemen met de bibliothecaresse, bij voorkeur op maandag en niet op dinsdag.

ARCHEOLOGISCH NIEUWS

MEDEDELINGEN VAN DE ARCHEOLOGISCHE INSTELLINGEN IN NEDERLAND
REDACTIE RIJKSDIENST VOOR HET OUDHEIDKUNDIG BODEMONDERZOEK

GELDERLAND

Doorwerth, gem. Renkum. Kasteel Doorwerth.

In verband met de restauratie werd enig graafwerk op de voorburcht van het kasteel verricht, dat bij nader overleg dienstbaar werd gemaakt aan het verkrijgen van een profiel ongeveer in de lengte-as van deze voorburcht. Dit profiel verschafte een verrassend inzicht in de opbouw van het terrein, dat sterk opgehoogd bleek. Een ophoging, die in tenminste drie fasen tot stand moet zijn gekomen.

Een tiental meters voor het gebouwencomplex van museum en restaurant kruiste een muur van circa 70 cm de sleuf. Tussen deze muur en het boven aangeduide complex tekende zich een grachtprofiel af. Het had er alle schijn van, dat een lang gekoesterd vermoeden bewaarheid zou worden. Het vermoeden namelijk, dat de grote voorburcht van de Doorwerth eigenlijk uit twee samengevoegde delen bestond, en wel uit een neerhof en een eigenlijke voorburcht, gescheiden door een gracht.

Door de grote bereidwilligheid van de restauratie-architecten, de heer Kramer en de heer Riemersma, alsmede van de Stichting Doorwerth kon tijdens de afgelopen maanden de gehele voorzijde van de voorburcht worden blootgelegd.

Dit front bestond grotendeels uit een muur, aan de binnenzijde voorzien van steunberen, die een weergang op bogen laten veronderstellen. Ongeveer op het midden sprong een zware vierkante toren uit het muurwerk naar voren. Daarnaast kwamen resten van een ingangspartij te voorschijn. In een later stadium van de bewoning werd de toegang tot de voorburcht door de vierkante toren geleid. Het werd toen noodzakelijk deze van een nieuwe traptoren te voorzien, die tegen de noordzijde werd aangebracht.

Men overweegt het beloop van de funderingen op enigerlei wijze in de aanleg van de tuin tot uitdrukking te brengen.

R.O.B., Amersfoort (J. G. N. Renaud).

Elst. Naar eerst nu is gebleken is rond 1960 nabij de buurtschap Eimeren een bronzen hielbijl gevonden. Het voorwerp was bij diep ploegen aan de oppervlakte gekomen.

De bijl, van Westeuropees type, is smalbladig, bezit een oor en voorts een verticale rib onder de richel. Het betreft een importstuk of een zeer dicht bij het prototype staande inheemse imitatie (mededeling J. Butler), zeer waarschijnlijk daterend uit de tweede helft van de Midden-Bronstijd.

Het stuk vormt een welkome aanvulling van de weinige prehistorische bronzen die ons uit het rivierengebied bekend zijn. Het heeft met name betekenis voor onze kennis van de bewoning in dit gebied tijdens de Midden-Bronstijd, waarover wij sinds kort door de opgravingen te Zijderveld (Z.-H.) en Dodewaard (Gld.) enigermate gedocumenteerd zijn.

R.O.B., Amersfoort (R. S. Hulst).

Rheden. Kasteel Middachten. Sedert men het vorige jaar met het herstel van het dak begon, groeide geleidelijk een plan tot een verdergaand herstel van het kasteel Middachten.

Graafwerk in de kelders bracht oude funderingen aan het licht, die klaarblijkelijk tot de middeleeuwse periode van het gebouw behoorden.

Op verzoek van de architect van de restauratie werd een onderzoek ingesteld. De resultaten laten zich in het kort als volgt samenvatten.

Op het midden van de 14de eeuw werd op een voordien onbebouwde plek een vierkant gebouwencomplex neergezet, dat bestond uit een grote achtervleugel over de gehele breedte van de aanleg, twee kleine, naar de voorburcht strekkende zijvleugels en een daartussen gelegen kleine binnenplaats.

Het vierkant van de buitenmuur werd eerst opgetrokken; later werden de funderingen van de binnenmuren aan het reeds bestaande toegevoegd.

De verbouwing door Steven Vennekool op het eind van de 17de eeuw hield in een toevoeging aan het gebouw van uitspringende gedeelten op het midden van de zijden. Ter plaatse werd de oude buitenmuur afgebroken, terwijl nieuwe binnenmuren het hunne er toe bijdroegen om het oorspronkelijke patroon onherkenbaar te maken.

De aan de voormalige binnenplaats grenzende muren van de zijvleugels bleken voor het grootste gedeelte weggebroken om plaats te maken voor de fundamenten van de koepel van Steven Vennekool. Ook de middeleeuwse ingangspartij moet voor het grootste deel uitgebroken zijn.

De oorspronkelijke lemen vloer van de middeleeuwse kelderruimten werd vrijwel overal teruggevonden.

R.O.B., Amersfoort (J. G. N. Renaud).

Valburg. Op het kerkhof op de woerd van Andelst is bij het delven van een graf een zo goed als gave schaal van aardewerk gevonden, daterende uit de voor-Romeinse IJzertijd. De vondst werd aangetroffen op de bodem van de grafkuil. Hierdoor is het mogelijk dat de schaal uit dezelfde tijd is als het oud-oppervlak onder de woerdophoging.

R.O.B., Amersfoort (R. S. Hulst).

UTRECHT

Amerongen. Bij rioleringswerkzaamheden in Amerongen zijn onlangs twee met crematieresten gevulde urnen aangetroffen. Zij dateren uit de voor-Romeinse IJzertijd.

De vindplaats ligt bij het kruispunt van de Koningin Wilhelminaweg en de Prins Bernhardlaan.

Typierend voor beide potten is een duidelijke schouderknik. Hieruit kan geconcludeerd worden dat de urnen behoren tot een type, welke tijdens de Ha D La Tène A-periode wijd verbreid was (cf. Modderman, *Ber. R.O.B.* 10-11, 1960-61, 210-262; Waterbolk, *Offa* 19, 1962, 9-46).

R.O.B., Amersfoort (R. S. Hulst).

Stoutenburg. In een zandafgraving op een hoge en smalle dekzandrug langs de Esvelder beek zijn door leden van de werkgroep Flehite van de Archeologische Werkgemeenschap Nederland scherven van bekeraardewerk gevonden. Deze bevonden zich onder een pakket zwarte enkerdgrond ter dikte van 60-90 cm.

Het aardewerk is met fijn steengruis verschaald en veelal versierd. Op de dunwandige scherven is de versiering met een getande dan wel gladde spatel aangebracht, voornamelijk in de vorm van horizontale lijnen, een enkele maal in combinatie met horizontale rijen van kleine ingedrukte putjes. Het dikwandige aardewerk valt op door een ingestempeld grof visgraatmotief (als te Monster, Z.H., cf. W. Glasbergen en M. Addink-Samplonius, „Laat-Neolithicum en Bronstijd te Monster, Z.H.“, *Helinium*, 5, 1965, 108 en fig. 13, nr. 82, 83, 85-87). Een tweetal fragmenten bezit een stafband.

Reeds eerder waren op deze rug, met name enige honderden meters westelijker, talrijke scherven uit de IJzertijd gevonden. Daarbij was een enkele scherv van een Veluwe klok-beker al opgevallen. Voorts wezen een aantal vuursteenartefacten en talloze -afslagen op een nog oudere, waarschijnlijk mesolithische, bewoning.

R.O.B., Amersfoort (R. S. Hulst).

NOORD-BRABANT

's-Hertogenbosch. De heer C. R. de Rooy meldde dat op het oefenterrein van de Willem-II-kazerne talrijke scherven van Romeins en inheems aardewerk werden gevonden. Het zand van dit opgehoogde terrein is destijds uitsluitend gehaald uit het tegenwoordige zwembad De IJzeren Vrouw. Uit deze vondsten blijkt, dat er in de Romeinse tijd een nederzetting is geweest op de plaats waar nu dit zwembad ligt.

R.O.B., Amersfoort (G. Beex).

Hoog-Casteren, gem. Hoogeloon. De heer J. Roest, wonende op de Hoef te Hulsel, meldde, dat er te Hoog-Casteren bij de aanleg van een nieuwe weg, in verband met een ruilverkaveling, scherven waren gevonden. Bij een bezoek ter plaatse bleek dat alle vondsten afkomstig waren uit de bermsloten van een nieuwe verharde weg, die een verbinding vormt tussen Duizel en Vessem via het Hoogeloonse geucht Hoog-Casteren. Ook in de bermsloten van een aftakking naar de boerderij van de Wed. J. Lendering werden scherven gevonden. Het betreft fragmenten van een dolium, een zeer grote wrijfschaal en van minstens vier kruiken. In de westelijke bermsloten werd ook een kuil met veel houtskool aangetroffen. De kuil had beneden het oudoppervlak een diepte

van 50 cm en een breedte van 1.5 m. De cultuurlaag waarin de scherven werden aangetroffen, heeft een bruine kleur en rust onmiddellijk op de vaste gele grond. Boven deze cultuurlaag bevindt zich een es-dek met een dikte van 80 tot 100 cm. De vindplaats ligt op een hoge akker die met wallen en sloten is omgeven. Deze wallen zijn plaatselijk afgegraven.

R.O.B., Amersfoort (G. Beex).

St.-Oedenrode. Pater Wiro Heesters van het Damiacollege te St.-Oedenrode ontdekte ten westen van het dorp en langs de rechteroever van de Dommel een mesolithisch vuursteenatelier.

R.O.B., Amersfoort (G. Beex).

— Op een stuk grond langs de Dommel onder Olland werd door de eigenaar van het perceel een grote maalsteen gevonden. Pater Wiro Heesters vond op hetzelfde terrein een aantal urnscherven. De vondsten wijzen er op dat hier in de IJzertijd een nederzetting heeft gelegen.

R.O.B., Amersfoort (G. Beex).

Oerle, gem. Veldhoven. Bij een systematisch onderzoek van de bossen rond Zand-Oerle konden zeven grote grafheuvels worden gelokaliseerd die reeds in 1845 door P. N. Panken werden genoemd, maar tot voor kort wegens de dichte, niet uitgedunde dennenbossen niet waren teruggevonden. Daar deze heuvels destijds niet door Panken werden onderzocht, is het mogelijk, dat de grafheuvels nog in onge-

repte toestand verkeren en dus wetenschappelijk uiterst belangrijk zijn. Panken vermeldt de heuvels vrij vaag in C. R. Hermans, *Bijdragen tot de geschiedenis, oudheden, letteren, statistiek en beeldende kunsten der provincie Noord-Brabant*, II, 1845, 259-267.

R.O.B., Amersfoort (G. Beex).

ZEELAND

St.-Maartensdijk. De voorgaande campagnes hebben van het „Hof” der Borsseles de voorburcht en de stoeterij aan het licht gebracht. Tijdens de wintermaanden berichtte de eigenaar van het complex, de heer Priem, ons dat de oude vruchtbomen op het emplacement van de voormalige hoofdburcht zouden worden geroid en dat er dientengevolge gelegenheid zou zijn om een onderzoek in te stellen. Daar is dan ook in het vroege voorjaar mee begonnen.

Al spoedig bleek dat er tenminste twee grote bouwperiodes zijn geweest. Tijdens de tweede is de nieuwe buitenmuur min of meer om de oude heengezet. Het front van de oudste periode, voorzien van een ingang tussen twee grote, halfronde uitspringende torens, verdween geheel bij de bouw van de nieuwe voorgevel, die vanuit de drooggemaakte gracht werd opgetrokken. De oude buitenmuur was betrekkelijk ondiep gefundeerd. Een flauw hellend talud liep van deze muur naar de gracht. Van de binnenmuren schijnt niet veel overgebleven te zijn, nadat de sloop omstreeks 1700 gevolgd werd door het afgraven van de kasteelstede om althans ten dele de grachten op te vullen.

R.O.B., Amersfoort (J. G. N. Renaud).

MONUMENTEN-NIEUWS

Nijmegen, restant van het St.-Nicolaasgasthuis.

Even westelijk van het laagste gedeelte van de Grotestraat staat, in de hoek van de Vosstraat, een uiterlijk weinig opvallend pakhuis. Een verweerde gevelsteen naast de ingang, de muurankers en het metselwerk — met vele sporen van gedichte openingen — verraden echter, dat het gebouw een eerbiedwaardige leeftijd bezit.

Wanneer men binnenkomt, wacht de verrassing, dat de middeleeuwse houtconstructie nog grotendeels aanwezig is: zware eiken moerbalken, ondersteund door sleutelstukken, korbeels en muurstijlen, rustend op natuurstenen consoles in de muur. De sleutelstukken hebben een profiel

van een hangende kraal met neuslijstje tussen twee hollen, een in Nijmegen vrij veel voorkomend gotisch profiel. Tussen de gebinten bevinden zich steeds twee grenen balken, die waarschijnlijk de oorspronkelijke kinderbalken vervangen. Van oost naar west zijn deze latere balken aldus gemerkt: V, AII, IIIV, AIIII, X, -, XII, -, XIII. Van de oorspronkelijke gebinten kon alleen op het derde gebint het gesneden merk IIIII vastgesteld worden. Uit deze merken blijkt, dat het gebouw vroeger naar het oosten langer is geweest. De oostelijke muur is ook duidelijk een vulmuur tussen de noord- en zuidmuur. Uit de kadastrale kaart blijkt, dat het gebouw zich oost-

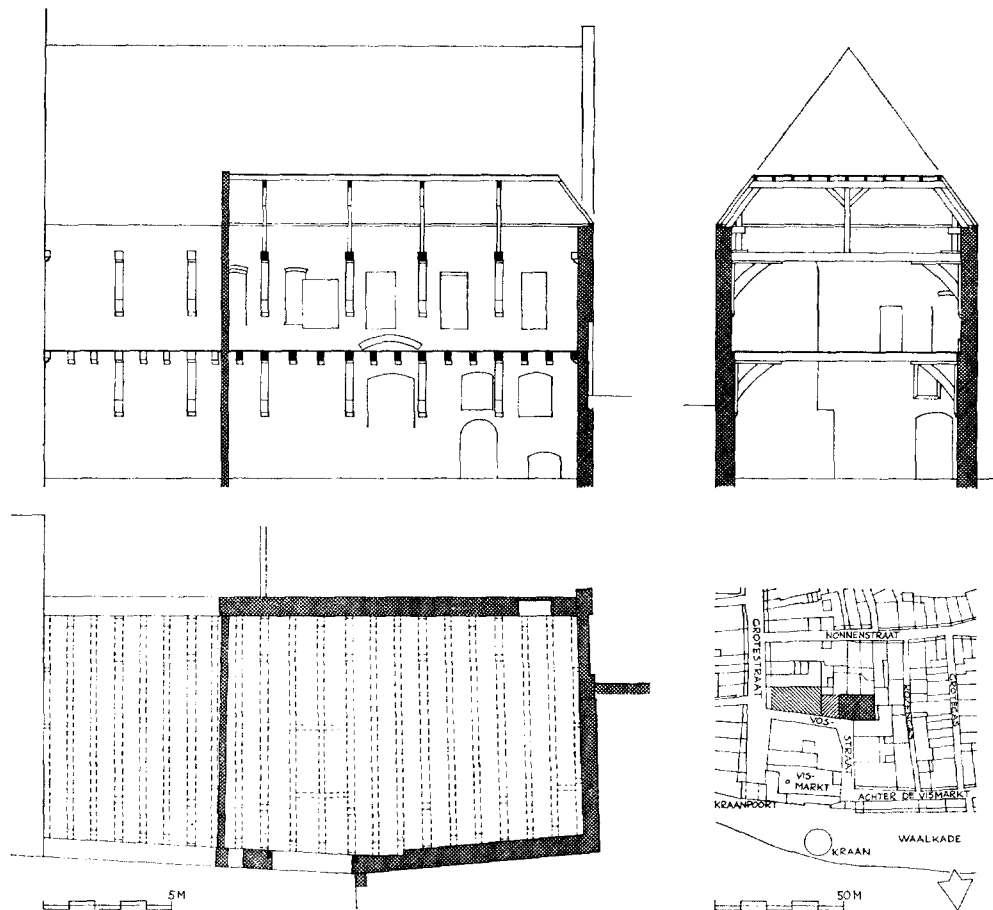


Fig. 1. Doorsneden, gezien naar het zuiden en het westen, en plattegrond (het zuiden boven), schaal 1 : 300. Het bestaande gebouw is met arcering aangegeven, het verdwenen gedeelte links en de vroegere vorm van het dak zonder arcering (reconstructie). Opmeting Rijksdienst voor de Monumentenzorg. Rechts onder de situatie volgens de kadastrakaart van ca. 1830, schaal 1 : 3000. Het bestaande gebouw is met kruisarcering aangegeven; aansluitend met enkele arcering het verdwenen gedeelte en de Lutherse kerk. De Vosstraat en Achter de Vismarkt droegen destijds de naam Achter het Gasthuis.

waarts uitgestrekt heeft tot de voormalige Lutherse kerk, die tot 1954 op de hoek van de Grotestraat gestaan heeft. De vulmuur komt echter op de oudste kadastrale kaart (ca. 1830) reeds voor als kavellijn.

Ook op de verdieping bevinden zich vier soortgelijke gebinten. De twee oostelijke zijn echter grenen vervangers van de oorspronkelijke. Van de twee oorspronkelijke steken de sleutelstukken wat verder uit ten opzichte van de korbeels dan beneden, zodat tussen het profiel en de korbeels nog ruimte is voor een afschuining aan de onderzijde. Bij één sleutelstuk is deze afschuining voorzien van twee knobbels (zie fig. 2 rechts boven), een motief, dat ook elders

in Nijmegen voorkomt (in combinatie met vrijwel hetzelfde sleutelstukprofiel: Achter de Hoofdwacht 13/15, ca 1500?, Vijfringengas 16; beide gesloopt) en eveneens in Arnhem (in combinatie met een ander sleutelstukprofiel: Vijzelstraat 10 en 27, eind XIV-XVA), maar ons elders in het land niet bekend is. Drie sleutelstukken hebben hetzelfde profiel als beneden; het vierde heeft een ojiefprofiel (zie fig. 2 rechts midden), een renaissance-motief, dat bezwaarlijk ouder kan zijn dan de tweede helft van de 16de eeuw. Mogelijk dateert dit van een herstelling; de moerbalk is boven dit sleutelstuk van een aangelast eind voorzien. Een vloer over de balken ontbreekt, zodat men in de kap kan kij-

ken, die niet oud is. Zowel op de begane grond als op de verdieping zijn tegen de westelijke muur geprofileerde consoles (zie fig. 2 rechts onder) aanwezig ter ondersteuning van de strijk-balk, welke balk op de verdieping echter verdwenen is.

In de noordmuur hebben zich, behalve de thans aanwezige, nooit venster- of deuropeningen bevonden. In de tegenoverliggende muur tekenen zich verscheidene openingen af, die alle vlak met de muur gedicht zijn; alleen de twee meest westelijke op de begane grond zijn nu nissen. Van de gedichte vensters op de verdieping maakt alleen een smal, door een segmentboog afgedekt venster de indruk oorspronkelijk te zijn. Ook in de westmuur bevinden zich enkele gedichte vensters en deuren. Op de verdieping bevindt zich in de noordmuur nabij de westelijke hoek een oud gemak (zie fig. 2 links); of het oorspronkelijk is of later aangebracht kon nog niet vastgesteld worden. Sporen van stookplaatsen en rookkanalen ontbreken; deze zullen zich dus bevonden hebben in het verdwenen gedeelte.

Uit naden blijkt, dat het zuidelijke gedeelte van de westmuur een overblijfsel is van een ouder gebouw, waartegen het onze aangebouwd is. In dit restant bevindt zich een brede half rond gesloten nis, die boven de verdiepingenbalklaag uitkomt. Ook uit de baksteenformaten blijkt het verschil in ouderdom: $27.5/28.5 \times 13/14 \times 6/7$ cm, 10 lagen = $81/83$ cm tegenover $26/27.5 \times 12/13 \times 5/6$ cm, 10 lagen = $65/69$ cm. Midden door de rondboog is een smal venster gebroken met een houten latei, dat naderhand weer gedicht is.

Het gebouw is het laatste overblijfsel van het St.-Nicolaasgasthuis, dat in het begin van de 14de eeuw al bestond maar in 1362 voor het eerst vermeld wordt op deze plaats. De oudste vermelding van de kerk van dit gasthuis is van 1356.

Na de reductie van de stad werd het gasthuis in 1592 opgeheven. De stad poogde lange tijd tevergeefs het grootste deel ervan te verkopen. Het complex bestond uit de kerk (met de ingang), het mannenhuis, het vrouwenhuis, de keuken, de rosmolen met de put, de vierkante plaats, voorts de gastenkamer met het stalletje daarnaast, de beyer (= eetzaal?) met de daarbij behorende plaats, de brouwerij en twee woningen aan de Nonnenstraat. Deze gebouwen zullen wij moeten localiseren tussen Vosstraat, Achter de Vismarkt (samen eertijds Achter het Gasthuis geheten), Rozengas (reeds vermeld in 1411),

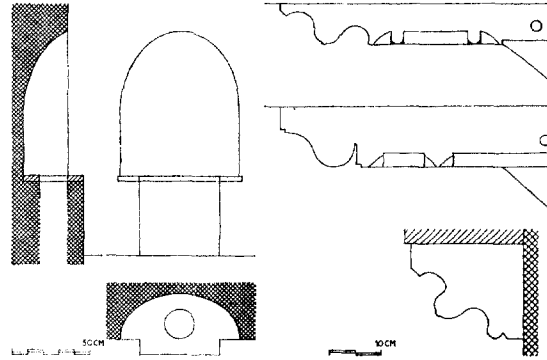


Fig. 2. Links: het gemak op de verdieping, schaal 1 : 50. Rechts: twee van de sleutelstukken op de verdieping en de vorm van de consoles onder de strijk-balk, schaal 1 : 15. Opmeting Rijksdienst voor de Monumentenzorg.

Nonnenstraat en Grotestraat, maar een nadere plaatsbepaling is niet mogelijk, behalve van de kerk. Welke de functie was van het nog bestaande gebouw is niet bekend, misschien die van mannen- en vrouwenhuis.

In 1639 kocht Anthonis Vos, raadslid en wijnkoper het onmiddellijk achter de kerk gelegen gebouw, dat wil zeggen het hier besprokene, voor 1428 gulden en bestemde het tot pakhuis. Hij zal daartoe de grenen balken hebben doen aubringen, waarschijnlijk om de verdiepingvloer een groter draagvermogen te geven. Bij deze gelegenheid zijn waarschijnlijk ook de opleggingen van de meeste moerbalken met extra consoles versterkt, waardoor de muurstijlen ter plaatse weggezaagd moesten worden. Ook zal hij de gevelsteen naast de ingang hebben laten aubringen, die nogal verweerd is, maar waarop in het begin van deze eeuw nog een vos te herkennen was. In 1727 kocht de burgerhopman Lambertus van Leeuwen het gebouw voor 1350 gulden; voordien was het in gebruik geweest bij de schepen Cornelis Vermeer. Vijf jaar later verkocht hij het met 50 gulden winst aan Cornelis thoe Poel. Uiterlijk in het begin van de vorige eeuw werd het gebouw door een binnenmuur in twee delen gesplitst.

De kerk van het Gasthuis diende na 1592 als kazerne, passantenhuis en stal en werd in 1615 door de stad verhuurd voor berging van 's lands ammunitie. In 1670 werd zij verkocht aan de Lutherse gemeente voor 3150 karolus gulden. In 1756 of kort daarna werd zij vergroot met de woning, die ervoor lag aan de Grotestraat. Tot in de twintiger jaren van deze eeuw diende zij deze gemeente, vervolgens als onder andere ver-

kooplokaal en pakhuis tot sloping volgde in 1954.

Het bestaande gebouw behoort niet tot de oudste gebouwen van het gasthuis, getuige het oudere stuk muur in de westgevel, terwijl anderzijds de ligging achter de kerk doet vermoeden, dat deze ouder was. Voor een datering zijn er echter weinig aanknopingspunten; voorlopig houden wij het op de 15de eeuw. Het gebouw is opgenomen in het sloTINGSplan van de Nijmeegse benedenstad.

G. BERENDS

GERAADPLEEGDE LITERATUUR:

- F. Gorissen, *Stedeatlas van Nijmegen*, Arnhem 1956, 116, 127.
 H. D. J. van Schevichaven, *Oud Nijmegens kerken, kloosters, enz.*, Nijmegen 1909, 231-238, 274-282.
 —, *Oud Nijmegens straten, markten, enz.*, Nijmegen deel I, 94.
Nijmeegs Dagblad van 20 juli 1954.

TENTOONSTELLINGEN

AMSTERDAM

- *Rijksmuseum*. Oud nieuws -30 juni
 — *Museum Willet Holthuysen*. Coll. dr. J. A. van Dongen, 16de-20ste eeuw -16 juni

ARNHEM

- *Gemeente Museum*. Eigen collectie schilderijen 16de-20ste eeuw -2 juni
 Bloesemtocht tussen Rijn en Waal -30 juni
 — *Openluchtmuseum*. Friese Boerderij -1 nov.

DELFT

- *Ethnografisch Museum*. De Bataks -15 sept.

DEN HAAG

- *Gemeentemuseum*. De opera van Monteverdi tot en met Mozart -30 juni
 J. de Mesquita -9 juni
 Nieuw Den Haag 1813-1840 -17 juni
 — *Galerie G. Cramer*. Meesters uit 3 eeuwen -15 juli

DEURNE

- *Dinghuis*. Otto van Rees -31 juni
 — *Kasteel*. Otto van Rees -10 juni

DORDRECHT

- *Museum van Gijn*. De Munt van Dordrecht

LEIDEN

- *Lakenhal*. Rondom Rembrandt -16 juni

MIDDELBURG

- *Rijksarchief*. 100 jaar spoorlijnen in Zeeland -31 aug.

OTTERLO

- *Museum Kröller-Müller*. Henry Moore -8 juli

PARIJS

- *Musée du Louvre*. De gotische kunst -1 juli

ROTTERDAM

- *Museum voor Land- en Volkenkunde*. Wajang Purwa en Afrikaanse sculpturen

STUTTGART

- *Stuttgarter Kunstgebäude*. Fünfzig Jahre Bauhaus 28 juli

UTRECHT

- *Aartsbisschoppelijk Museum*. Kerncollectie Brom 4 juni

WEERT

- *Gemeentemuseum*. Graaf Philips van Horn († 1568) -5 juni

ZOMERVERGADERING K.N.O.B. EN EXCURSIES

De zomervergadering van de K.N.O.B. is vastgesteld op *vrijdag 21 juni* te Nijmegen. De excursie naar *Kranenburg, Grevendal, Kevelaer, Kalkar* en *Kleef* zal plaatsvinden op *zaterdag 22 juni*. De V.V.V. te Nijmegen (Stationsplein 10, tel. 08800-24520) verleent bemiddeling voor het bespreken van logies. Vroegtijdige reservering dringend aanbevolen!

De leden van de K.N.O.B. zullen een gedetailleerd programma ontvangen. Leden van „De Museumdag” zijn welkom.

ENKELE HERINNERINGEN AAN MURK DANIËL OZINGA

10 NOVEMBER 1902 — 21 MEI 1958

Het spreekt vanzelf dat in het Bulletin van de Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond een woord ter nagedachtenis aan onze helaas zo vroeg en zo plotseling van ons weggerukte vriend, een van de beste vrienden van schrijver dezès, maar vooral een vriend van de Bond en van alle verenigingen die zich het lot der Nederlandse monumenten, bovenal van onze oude bouwkunst, aantrekken, op zijn plaats is.

Vele jaren was hij lid van het bestuur van de Bond, verscheidene malen voorzitter en in die andere verenigingen, Hendrick de Keyser en Heemschut, maakte hij jaren lang deel uit van het dagelijks bestuur. In die functies hebben velen van ons hem van nabij leren kennen en waarderen als een onvermoeid strijder voor het behoud van de oude schoonheid, een strijd waarin enthousiasme en degelijke kennis bij hem hand in hand gingen. Hij was om zo te zeggen een levend stuk monumentenzorg, een zeer levend stuk, temperamentvol en ontembaar, iemand van het slag van Victor de Stuers. Wie zou dat gedacht hebben van de wat verlegen, wereldvreemde jongen die ik in 1925 in Leiden leerde kennen. Hij was toen 5de jaars en hoewel nog geen drie maanden ouder, mij twee jaar vooruit in studiejaren. Ik herinner mij nog zo goed hoe wij kennis maakten, op de terugreis na een excursie met professor Martin, een excursie op het gebied van de oude bouwkunst. Ik had hem gedurende de excursie nauwelijks opgemerkt; pas op de terugreis maakten wij kennis en van dat ogenblik af dateert onze hechte vriendschap. Wij waren geen van beiden erg enthousiaste corpsleden en kwamen weinig op de sociëteit, maar brachten vele avonden in eindeloze gesprekken, meestal over kunst en geschiedenis, op onze respectievelijke kamers door. Ik was wat wereldser dan hij en dat trok hem, geloof ik, aan. Misschien heb ik hem wat ontbolsterd, dat kan wel zijn, maar oneindig veel meer dan hij aan mij heb ik aan hem te danken. Hij gaf mij waardevolle raad bij de studie van geschiedenis en kunstgeschiedenis, haalde mij o.a. in het Kunsthistorisch Dispuut. Ik weet dat hij

in zijn leven ook vele anderen geholpen heeft en in gewichtiger aangelegenheden.

Ik ben niet bevoegd om Ozinga's grote verdiensten op wetenschappelijk gebied in het licht te stellen. Wat hij als architectuurhistoricus en als hoogleraar betekend heeft weten mijn collega's in engeren zin en zijn studenten veel beter dan ik. Wie daar althans een indruk van wil krijgen leze de biografische schets die professor Heckscher in 1962 schreef in de feestbundel *Opus Musivum* die hem door vrienden en vererders toen ter gelegenheid van zijn 60ste verjaardag werd aangeboden en hij leze de omvangrijke bibliografie in ditzelfde werk. Ik wil slechts trachten hem te schetsen als vriend en als mens. Wat mij, van die eerste kennismaking in 1925 af, altijd het meest getroffen en geïnspireerd heeft was zijn intense belangstelling, zijn grote intelligentie en zijn verbazende kennis, berustend op een onfeilbaar geheugen en een grote belezenheid. Hij heeft mij leren zien en leren reizen tijdens de studiereis van vijf weken die wij samen in 1927 in Noord- en Midden-Italië maakten. Van al mijn reizen in Italië zijn de indrukken van die eerste reis met Murk mij het levendigst bijgebleven. Ik geloof dat hij zijn indringend kijken en verwerken van het geziene op mij wist over te brengen en als ik later weer diezelfde plaatsen bezocht zag ik de dingen weer zoals Murk ze mij had leren zien. Maar ook weer, typisch Murk, liep hij toen in het begin zo hard van stapel, dat hij 's nachts met hartkloppingen in bed lag. Gelukkig zag hij zelf in, dat wij het kalmer aan moesten doen en zo is die reis dan ook verder in volmaakte harmonie verlopen. Murk organiseerde alles, hij was de onbetwiste leider en ik kan mij levendig voorstellen hoe genotvol en vruchtbaar al die excursies moeten zijn geweest die hij met zijn studenten maakte en hoe heerlijk hij later met zijn vrouw heeft gereisd, samen per auto door Frankrijk, Duitsland, Italië, Griekenland, Spanje en Portugal en in Amerika en West-Indië.

Zijn studiejaren in Leiden getuigden al van

zijn veelzijdige belangstelling. Hij studeerde eerst rechten, waarbij vooral het Oud Vaderlands Recht (toentertijd gedoceerd door professor De Blécourt) zijn belangstelling had, resulterend in een uitgave van het eerste stuk van het Kenningboek der Stad Leiden (1570-'74) samen met W. S. Gelick. Toen ik in 1923 in Leiden aankwam was Murk al candidaat in de Rechten (15 mei 1922). Ik leerde hem als doctorandus in de Geschiedenis kennen, leerling van Blok en onze vereerde Hui- zinga (hij had zijn doctoralexamen in dit vak op 22 januari 1924 afgelegd) maar vooral als student in de Kunstgeschiedenis. Professor Martin besteedde naast de schilderkunst ook zeer veel aandacht aan de architectuur en dat werd Murks hoofdvak. Hij promoveerde bij Martin in 1929 op een proefschrift over *Protestantsche kerken hier te lande gesticht*, een voor de hand liggend onderwerp voor de zoon van een predikant. Zijn liefde voor onze oude architectuur vond een dankbaar veld van werkzaamheid in de jaren dat hij verbonden was aan de Rijksdienst voor de Monumentenzorg. Die eerste jaren heeft hij heel wat afgesjouwd op de fiets op de winderige wegen van onze noordelijke provincies om gebouwen, vooral kerken, gerestaureerd te krijgen en in dikwijls moeilijke onderhandelingen met kerkbesturen de zaken in goede banen te leiden. Hij vertelde mij daar dikwijls van en ik kan vermoeden hoe hij ook bij die onderhandelingen anderen wist te inspireren.

Nog geen jaar geleden vestigde hij zich in het vriendelijke stadje Vianen in een huis dat hij helemaal naar eigen inzicht had doen bouwen, met het vooruitzicht op vele jaren van rustige werkzaamheid in de harmonische sfeer die zijn vrouw om hem heen wist te scheppen. Helaas, het heeft niet mogen zijn. Het gelukkig slot- bedrijf van zijn leven is ontijdig afgebroken en onze grote sympathie gaat uit naar haar, die hem zovele jaren in zijn rusteloos en soms ook moeilijk leven ter zijde heeft gestaan en die hem het meest van allen missen zal.

W. C. BRAAT

MONUMENTEN-NIEUWS

Een Pieter Post-zaal

In september 1966 stierf in het Stadtschloß te Neuwied de laatste kleindochter van prins Frederik der Nederlanden, prinses Louise zu Wied. Zij had gewoond op het naburige Schloß Waldheim en op dit Waldheim zijn tot voor kort de wanden van de eetkamer versierd geweest met

ENIGE BIOGRAFISCHE GEGEVENS

10 november 1902. Geboren te Pernis.

22 januari 1924. Doctoraal examen Geschiedenis.

1 januari 1926. Benoemd bij het Rijksbureau voor de Monumentenzorg.

5 juli 1929. Promotie op een proefschrift over *Protestantsche kerken hier te lande gesticht*.

In verband met de samenstelling van de *Geïllustreerde Beschrijving van Oost-Groningen*, die in 1940 verscheen, heeft Ozinga zich zeer ingespannen de restauraties in deze provincie te bevorderen.

31 januari 1947. Reorganisatie van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg. Ozinga hoofd van de nieuw opgerichte afdeling Beschrijving.

14 juni 1947. Benoeming tot buitengewoon hoogleraar aan de Universiteit te Utrecht.

1 september 1958. Op zijn verzoek eervol ontslag bij Monumentenzorg in verband met zijn benoeming tot gewoon hoogleraar.

In 1959 benoemd tot lid van de Voorlopige Monumentenraad; bij k.b. van 17 augustus 1961 tot lid van de Monumentenraad. Zitting in de afdelingen II (Monumentenzorg) en IV (Monumentenbeschrijving). Ozinga schonk niet alleen aandacht aan de verschillende restauratieproblemen maar was bovendien zeer geïnteresseerd in de inventarisatie. Hij heeft er steeds voor gepleit een zo groot mogelijk aantal eenvoudige gebouwen op de monumentenlijst te plaatsen.

In verband met de samenstelling van het boek over *De Monumenten van Curaçao*, verschenen in 1959, heeft Ozinga zich veel moeite getroost om de monumentenzorg op de Nederlandse Antillen en in Suriname op gang te brengen.

Ozinga had zitting in het Comité International d'histoire de l'Art en was jarenlang secretaris van de Vereniging van Nederlandse Kunsthistorici.

Hij was van 1952 tot 1959 en wederom van 1960 tot 1967 lid van het bestuur van de Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond en voorzitter in 1958-'59 en van 1960 tot 1963. Sinds 1932 was hij lid van de redactie van het Bulletin.

Hij was voorts bestuurslid van de Verenigingen Heemschut en Hendrick de Keyser en van het Utrechts Monumentenfonds. Verder was hij sedert 1958 lid van de Commissie voor de restauratie van het Paleis het Loo.

vijf levensgrote schilderijen die prinses en prinsessen van Oranje voorstelden. Deze waren afkomstig uit het „Hôtel van Wied” in Den Haag, ook bekend als het „Huis aan de Boschkant”, dat, — nadat het in 1824 aan het paleis van prins Frederik was toegevoegd, in 1876 hersteld was en voortaan diende tot verblijfplaats voor prins

Frederiks dochter, prinses Marie, gehuwd met de erfprins zu Wied, en haar gezin wanneer zij in Nederland verbleven. In 1909 besloot prinses Marie, die in 1900 al het huis van haar vader aan het Korte Voorhout had verkocht, en vervolgens ook de goederen in Wassenaar, zich eveneens van deze laatste vleugel van haar ouderlijk huis te ontdoen. Bij deze gelegenheid liet zij de levensgrote Oranjeportretten die in de grote zaal wanden en schoorsteen sierden naar het pas door haar voltooide Waldheim overbrengen, dat zij tot haar Witwensitz en tot residentie voor de jongere kinderen uit haar huwelijk had bestemd. Hier werden deze schilderijen in dezelfde volgorde doch in gewijzigde omgeving in de eetkamer aangebracht.

Bij de liquidatie der boedel van prinses Louise in 1967-'68 ontstond een misvatting. Haar inboedel betekende in wezen het oude bezit van prins Frederik dat voor een groot deel door prinses Marie naar Waldheim was gebracht. Ook dit was een aanleiding deze schilderijen aan te zien voor portretten, die weliswaar wat groot waren uitgevallen en niet door een meester waren geschilderd. Het ging aan hen die zich met deze zaak bemoeiden voorbij dat het echte decoratiestukken waren geweest, die ten nauwste onderling verband hielden en als delen van een geheel niet op zichzelf beschouwd behoorden te worden. Zij hadden namelijk oorspronkelijk het decor gevormd van een feestzaal in het huis dat Laurens Buysero omstreeks 1645 door Pieter Post aan de Princessegracht in Den Haag had laten bouwen. De zaal van dit huis, „het groot salet”, zoals het in de oude overdrachten genoemd wordt, zal omtrent 1655 eveneens door Pieter Post tot stand zijn gebracht. De decoratie roept reminiscenties

op aan de in dezelfde jaren door hem gebouwde Oranjezaal van het Huis ten Bosch.

Buysero heeft deze zaal opgedragen aan de Oranjes, die hij zijn leven lang toegewijd heeft gediend. Als trouwe dienaar van vier stadhouders valt de carrière van deze man te vergelijken met die van de zo bekende Constantijn Huygens. Op deze voor Buysero gebouwde tot dusver onbekende zaal van Pieter Post hoop ik binnenkort uitvoerig terug te komen.

JHR. H. W. M. VAN DER WIJCK

Valburg, Hervormde Kerk

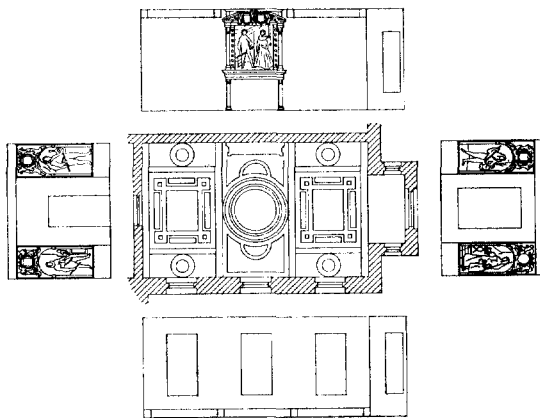
Binnen dit gebouw, dat thans gerestaureerd wordt (zie hierover R. F. P. de Beaufort en Herma M. van den Berg, *De Betuwe = De Nederlandse monumenten van geschiedenis en kunst*, III 3, Den Haag 1968, 381-384) kwamen na verwijdering der bovenvloer onlangs oude zerken tevoorschijn.

In *De Wapenberaet* 22 (1918), 389 werd door mijn oud-medewerker over die kerkvloer reeds het navolgende bericht: „Deze kerk moet veel grafzerken met opschriften bevatten. Deze zijn echter bij de herstelling der kerk eenige tientallen jaren geleden onder een nieuwe tegelvloer bedolven. Dank zij dezen maatregel is er in dat bedehuis niets te zien”.

Thans is er door de eerstgesignaleerde gebeurtenis op dit gebied wel het een en ander te zien en zulks bestaat voor het ogenblik, behalve uit een tweetal altaarstenen in het koor (een kleine, 71 x 73 cm met zeer primitieve wijdingskruisjes, vier in getal, benevens een gecorrigeerd kruisje en een grote, zijnde oorspronkelijk een sarcofaagdekseel in trapeziumvorm, 190 x 74 cm — grootste breedte — met drie wijdingskruisjes), uit een fraaie vroeg-renaissance-grafzerk, afmetingen 144 x 261 cm, uit Naamse steen gehouwen, die vrijwel geheel bewaard is, doch helaas enkele grove scheuren vertoont.

Deze grafzerk is versierd met een fraai uitgevoerd hoofdwapen-Van Ingenuland, dat centraal geplaatst is onder een architectuur, gevormd door een fronton, hetwelk op de zijden gedragen wordt door twee gecanneleerde pilasters. Op de vier hoeken bevinden zich wapenschilden, die elk voor zich gedeeld zijnde, ieder twee kwartierwapens bevatten.

Onder het midden-wapen, dat gedekt is door een gekroonde zogenaamde „Spangenhelm”, schuinlinks gesteld, met lintvormige dekkleden en als helmteken een naar links ziende uitkomende beer, over de borst voorzien van de figuur uit



het schild en met opgeheven (in dit geval geen bollen dragende!) geklauwde voorpoten. Het wapen, dat zeer mooi van uitvoering is, heeft in totaal een hoogte van 120 cm.

Aan de onderrand van het schild is als door een lip daaraan verbonden voorgesteld een fraaie cartouche met aanzetten in de trant van Hans Vredeman de Vries. De daarop voorkomende inscriptie in laatgotische minuskels en hier en daar hoofdletters daartussen luidt:

Anno 1551 - dē Zo - mej - sterf
 dē - eddle - ernūeste - Willem - ige
 nulant - A° 1558 - dē - I - augusti -
 sterf - ioffer-Iohāna - hackuort
 sj - husf - A° * sterf - dē -
 eddle - ernūester - Gheraert - inge
 nulāt A° * sterf ioffer
 Berta - vā - brakel - sin -husurou

De kwartierwapens der zerk (zonder bij-schriften!) zijn te identificeren als volgt: (1) v. Ingenulandt. - (2) v. Hackfort. - (3) v. Brakell. - (4) v. Brienen. - (5) v. Lent. - (6) de Cocq van Delwijnen. - (7) Hack. - (8) te Water.

Het een met het ander in verband gebracht, leren opschrift en kwartieren ons, dat de zerk na de dood van het eerstvermelde echtpaar geplaatst moet zijn en wel door het laatstgenoemde echtpaar. Immers, de voorgestelde kwartier-

wapens behoren eensdeels (1), (2), (5) en (6) Gerard van Ingenulandt toe, de zoon van Willem en Johanna van Hackfort voornoemd en anderdeels (3), (4), (7) en (8) Gerardus echtgenote Berta van Brakell. Na 1558 dient daarom deze grafsteen gedateerd te worden.

Over de Van Ingenulandts in het algemeen en mede over deze tak op Valburg bestaat een uitgebreide literatuur, waaronder voornamelijk uitblinkt het doorwrochte artikel van mejuffrouw Maris in de *Bijdragen en Mededeelingen van Gelre*, 57 (1953). De nu teruggevonden zerk levert hierop enkele gelukkige aanvullingen.

Voor de uitwerking der kwartieren worde voorts in hoofdzaak nog verwezen naar W. J. Baron d'Ablaing van Giessenburg en P. A. N. S. van Meurs, *De Ridderschap van het Kwartier van Nijmegen*, Den Haag 1899, 33. — Ik hoop overigens in de gelegenheid te zijn elders op de genealogische betekenis van deze grafsteen meer uitvoerig terug te kunnen komen.

Tenslotte wil ik niet nalaten dank te betuigen aan de heren S. J. Daniëls op Den Mellaard te Valburg en J. Meffert, architect te Heemstede, die mij van de hier gesignaleerde vondsten welwillend op de hoogte hebben gebracht.

J. BELONJE

* Het hiervóór opengelaten gedeelte is nooit ingevuld geworden.

ARCHEOLOGISCH NIEUWS

MEDEDELINGEN VAN DE ARCHEOLOGISCHE INSTELLINGEN IN NEDERLAND REDACTIE RIJKSDIENST VOOR HET OUDHEIDKUNDIG BODEMONDERZOEK

GELDERLAND

Ede. Van 18 april tot 13 mei heeft een onderzoek plaatsgevonden in een gedeelte van een urnenveld op het campingterrein Zuid-Ginkel, 4 km ten oosten van Ede aan de weg naar Arnhem. De eerste vondsten en sporen kwamen tijdens egalisatiewerkzaamheden aan het licht. Door de gemeente Ede, eigenares van het terrein, werd de mogelijkheid geboden het onderzoek, voor zover het grafveld gevaar liep, volledig uit te voeren.

Aangetroffen werden 21 kringgreppels en 4 bijzettingen zonder greppel, in een smalle strook gelegen op een dekzandrug. De greppels zijn in meerderheid rond, éénmaal met een onderbreking in het zuidoosten. Twee kringgreppels behoren tot het rechthoekige type dat de naam Riethoven-type draagt (litt. G. J. Verwers, „Non-circular monuments in

the southern Dutch urnfields”, *Analecta Praehistorica Leidensia* 2, 1966, 49-57). Hun afmetingen zijn 19.00 x 4.50/5.50 m en 8.00 x 3.50 m. De bijzettingen binnen de greppels bleken op een uitzondering na verstoord, vermoedelijk door de bebossing welke hier eertijds is uitgevoerd. De bijzettingen zonder greppel echter waren geheel intact. De gevonden urnen zijn Harpstedt-urnen. Het grafveld kan gedateerd worden in de periode HaC-D. *R.O.B., Amersfoort (R. S. Hulst).*

Kesteren. In februari is op het perceel gem. Kesteren sectie B nr. 1203 aan de zuidzijde van de Nedereindsestraat, ten westen van de oude dorpskom van Kesteren, een bouwput gegraven voor een gymnastiekzaal. In de uitgegraven grond werden door leden van de Historische Kring Kesteren en Omstreken talrijke over-

blijfselen aangetroffen van bewoning uit de Romeinse tijd.

Bij een verkenning kwamen in de wanden van de inmiddels met zand weer ten dele aangevulde bouwput (afm. 33 x 16 m) talrijke sporen van kuilen en greppels aan het licht. Opvallend was een 3.5 m breed grachtvormig spoor, dat van noord naar zuid over een afstand van ca. 16 m was aangesneden.

In het profiel vertoonde zich op meerdere plaatsen op een diepte van ongeveer 0.50 m een zwak afgetekend vegetatieniveau, waarin het maaiveld uit de Romeinse tijd gezien moet worden. Het vormt de afsluiting van een zandige stroomgrond. Op zijn beurt is het niveau in de Middeleeuwen door een kleipakket afgedekt.

Uit de vondsten valt op te maken dat de bewoning op deze plaats een aanzienlijke periode in beslag heeft genomen. Zij begint in de 2de helft van de 1ste eeuw en duurt tot het einde van de 2de eeuw, mogelijk zelfs tot in de 3de eeuw.

Onder de terra sigillata-vormen zijn vergetenwoordigd: Drag. 18/31, 27, 29, 33, 35/36, 37 en 46. De volgende stempels werden genoteerd BOV [...] (Drag. 31), CELSIVS F in rondstempel (Drag. 33), CLEMENS F (Drag. 33) en TRITVS F. Alle stempels zijn 2de-eeuws.

Tegenover de overweldigende hoeveelheid Romeinse ceramiek neemt het inheemse aardewerk een bescheiden plaats in. Hierbij wordt in enkele gevallen schelpgruis als verschringsmiddel aangetroffen. Ook van andere plaatsen in het noordelijke rivierengebied is dit bekend. Van de talrijke dakpanfragmenten draagt één een stempel, t.w. VIX [...], ongetwijfeld betrekking hebbend op een vexillatio van de Exercitus Germanicus Inferior. In dit verband dient verwezen te worden naar de publikatie van G. J. Brenkman betreffende door hem in 1909 en 1910 verrichte opgravingen op enkele aangrenzende terreinen ten westen van het onderhavige perceel. In deze publikatie (G. J. Brenkman, *Bijdr. Gelre*, 15 (1912), 593-609) wordt een beschrijving gegeven van een aantal dakpanfragmenten met stempels, vnl. eveneens afkomstig van het Neder-Germaanse leger.

Tot het vondstenpakket behoren, naast de overige soorten van Romeinse ceramiek, vele ijzerfragmenten w.o. een pijlpunt en een ge-

deelte van een ketting, brokken huttenleem en talrijke beenderresten.

Een proefputje aan de op een afstand van ca. 70 m gelegen westelijke rand van het perceel leverde een overeenkomstige vondstenstelling op. Vermeldenswaard zijn hier enkele fragmenten van Romeins vensterglas.

In april werd ca. 50 m noordwestelijk van de bouwput voor de gymnastiekzaal een 12 x 9 m grote put gegraven t.b.v. een uitbreiding van de hier gelegen Openbare U.L.O.-school. De bodem bleek bij een eerdere gelegenheid al sterk verstoord te zijn. De weinige vondsten die nog geborgen werden, maken het waarschijnlijk dat de bewoning ook hier lang heeft voortgeduurd.

Naast de oostwand van de gymnastiekzaal wordt tegelijkertijd een dorps huis gebouwd. Dank zij de medewerking van de gemeente Kesteren, het stichtingsbestuur van het dorps huis, de firma D. C. van Ravesteijn en Zn. te Kesteren en de Koninklijke Nederlandse Heidemaaatschappij werd de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek in staat gesteld een onderzoek te verrichten in de bouwput van dit dorps huis. Dit onderzoek, dat duurde van 25 maart tot 11 april, heeft de volgende gegevens opgeleverd.

De bewoning manifesteerde zich in de vorm van een groot aantal greppels. Tenminste een deel van deze moet hebben gefunctioneerd als open greppel. Hoewel de sporen een zekere ordening vertonen, wordt de interpretatie belemmerd door de betrekkelijk geringe afmetingen van de bouwput (de grootste te meten lengte en breedte bedragen resp. 36 en 24 m). De greppels zijn noord-zuid en oost-west georiënteerd. Van belang is dat de oostelijke begrenzing is aangetroffen van het totale bewoningsareaal. Een smalle noord-zuid lopende greppel vormt onmiskenbaar de afsluiting.

De vondsten dateren de sporen in de periode IB-IIA. Globaal laten zich de sporen in een twee- tot drietal fasen verdelen, hetgeen weerspiegeld wordt in de vondsten. Zo lijkt het dat het inheemse aardewerk geleidelijk aan belang heeft ingeboet en wellicht in de loop van de 2de eeuw geheel verdrongen is geworden.

De te determineren terra sigillata-vormen zijn: Drag. 18/31, 27 en 37. Gevonden werd het stempel OF.IVCVN, La Graufesenque, 1ste-eeuws. De samenstelling van de vondsten wijkt in een belangrijk opzicht af van die

van de overige vindplaatsen op dit perceel: de bewoning in de 2de helft van de 2de eeuw en mogelijk nog in de 3de eeuw ontbreekt hier volledig. In het zo goed als afwezig zijn van dakpanmateriaal in de opgraving ligt één der verschilpunten.

Het onderzoek tenslotte heeft aangetoond dat de beschrijving die Brenkman geeft van de vondstomstandigheden tijdens diens opgravingen juist zijn.

R.O.B., Amersfoort (R. S. Hulst).

Nijmegen. Tijdens de restauratie van het „Brouwershuis” (vgl. *Nieuwsbulletin K.N.O.B.* 1967, *125) zijn in maart 1968 vlak ten zuiden van de thans geheel opnieuw opgetrokken zuidelijke muur van dit gebouw over een afstand van 2.10 m overblijfselen aan het licht gekomen van een middeleeuws, west-oost gericht muurwerk. De breedte, die zeker meer dan 53 cm heeft bedragen, was niet te bepalen. De fundering bleek te zijn samengesteld uit stukken tuf, basalt en veldkeien. Van het opgaande deel kon aan de noordzijde nog een klamp worden waargenomen van twee lagen rechthoekige tufstenen ter grootte van 25/32 x 15/18/20 x 6/8 cm. Dit metselwerk staat wellicht in verband met de door M. P. M. Daniëls (*Noviomagus - Romeins Nijmegen*, Nijmegen [1955], 270 v.) vermelde sporen van tufstenen muren die indertijd zijn waargenomen in de voormalige Vleeshouwerstraat.

Instituut O.G.A., Nijmegen (J. E. Bogaers).

UTRECHT

Utrecht. Ter aanvulling en verbetering van ons bericht over het onderzoek in de kruising van de Sint-Pieterskerk in *Nieuwsbulletin K.N.O.B.* 1968, *42-43, menen wij er goed aan te doen alsnog op te merken dat onze aanvankelijke indruk, volgens welke in de brandlaag onder het ophogingspakket uit het Karolings-Ottoonse tijdperk geen Gallo-Romeinse pottenbakkerswaar voorkwam jonger dan het Flavische tijdperk, niet juist is gebleken. Dit viel trouwens reeds op te maken uit de determinatie van diverse Gallo-Romeinse aardewerkscherven, in een later stadium van het onderzoek uit de desbetreffende profielen verwijderd, verricht door de heer C. A. Kalee en nog juist medegedeeld achter ons eigen verslag. De reeks kan intussen nog worden aangevuld met een door prof. dr. J. E. Bogaers gedetermineerd bodemfragment van een terra sigillata-schotel,

gemerkt N] ASSO - I-S-F en vervaardigd te Lavoye of Haddersheim. Het fragment dateert uit de regeringstijd van Hadrianus dan wel de Antonini.

R.O.B., Amersfoort (H. Halbertsma).

NOORD-HOLLAND

Limmen. Ten zuiden van de Herv. kerk werd in oktober 1967, tijdens het omwerken van een bollenveldje van de firma H. Rommel, een geheel gaaf potje met randstempelversiering naar boven gebracht. Het lichtbruine, grijs gewolkte potje heeft een hoogte van 10 cm en een grootste diameter van 13 cm. De vondst kwam eerst enige maanden later ter kennis dank zij de heer J. Rommel, onderwijzer te Heiloo. Oorspronkelijk bevonden zich meer van deze potjes in dit veldje, doch deze werden door de dragline vernield. Het karakteristieke van de vondst bestond vooral hierin dat elk potje door een krans van houten paaltjes zou zijn omgeven. In totaal werden zes van deze constructies in dit veldje waargenomen. Een bescheiden opgraving, eind februari, begin maart 1968 had vooral ten doel de vondstomstandigheden beter te leren kennen. Voor onderzoek kwamen slechts in aanmerking de onmiddellijk ten westen en ten zuiden op het bovengenoemde bollenveldje aansluitende terreinen. Het westelijk gelegen terrein bleek echter reeds vroeger tot op het veen te zijn afgegraven voor de winning van het voor de bollenkwekerij zo belangrijke witte zand. Slechts een enkele merovingische scherf, het voetstukje van een Mayenpotje, werd er aangetroffen.

Het ten zuiden hiervan gelegen terrein bleek gedeeltelijk nog een ongestoorde opbouw te hebben, waardoor een duidelijk beeld van de achtereenvolgende bewoningsfasen kon worden verkregen. Op een veenlaag van ca. 50 cm heeft zich op een diepte van 0.81 m —N.A.P. een laag stuifzand afgezet, waarin zich, eveneens door stuifzand gescheiden, twee cultuurlagen aftekenden. De oudste laag is, blijkens de aangetroffen scherven uit de merovingische periode. In de jongste laag werden scherven uit de 8ste-9de eeuw, bestaande uit Badorf-ceramik en primitief kogelpotgoed, aangetroffen. Deze jongste laag gaat over in geroerde grond. Tevens werd in dit terreintje een ovaalvormige krans van 17 paaltjes in het zand, juist boven het veen, aangetroffen. De platte, aangepunte eiken paaltjes hadden een lengte van 30-50 cm. Binnen deze kring,

waarvan de grootste diameter 1.10 m bedroeg, bevond zich een witte, vetachtige laag, omgeven door een laagje klei. Deze vulling bevatte slechts enkele Badorf- en kogelpotscheren, zodat het palenkransje tot de jongst aangetroffen bewoningslaag moet worden gerekend en behoort bij de huizen, waarvan de aanwezigheid zich in de vorm van paalgaten in de profielen verraadde. Mogelijk betreft het hier de resten van grafelijk bezit, waaruit Diederik II voor 988 4½ hoeve aan het klooster van Egmond schonk.

Onder de oudste cultuurlaag werd in het zand, juist boven het veen, een scherfje van inheems aardewerk uit het begin van de jaartelling aangetroffen, namelijk het randfragment van een streeppandpotje.

Het onderzoek werd uitgevoerd onder auspiciën van de R.O.B. te Amersfoort en stond onder supervisie van drs. H. Halbertsma.

Alkmaar, AWN-werkgroep Noord-Holland Noord (E. H. P. Cordfunke).

NOORD-BRABANT

Boxmeer. Omstreeks 1960 is tijdens bouwwerkzaamheden ten westen van de Fabrieksstraat, op het terrein van de fa. Presto Bouwmachines n.v. (destijds Stork) een sestertius van orichalcum gevonden, die geslagen is te Rome tussen 119 en 131, onder de regering van Hadrianus (BMC 1363; determ. Kon. Penningkabinet, Den Haag). De munt is thans in het bezit van mevrouw Van Raay, Exportstraat 2, Boxmeer. *Instituut O.G.A., Nijmegen (J. E. Bogaers).*

St.-Michielsgestel. In de laatste maanden van 1967 en in het begin van 1968 hebben broeders van het Instituut voor Doven in de buurtschap Halder een reeds eerder waargenomen kuil uit de Romeinse tijd aan een nader onderzoek onderworpen (vgl. *Nieuwsbulletin K.N.-O.B.* 1967, *57: „een kuil met een pakket leem”; W. H. Th. Knippenberg in: *Brabants Heem* 19, 1967, 90-95, speciaal 93 v.: „leemkuil 2”).

De vindplaats is gelegen op het perceel kad. sectie E 1, 1057 (eigenaar: E. van Grinsven, St.-Michielsgestel), even ten zuiden van de (oude) weg van Vught naar St.-Michielsgestel. Het maaiveld is in 1966 ca. 1 m verlaagd, als gevolg waarvan ook het niveau uit de Romeinse tijd vergraven is.

Op ongeveer 90 cm onder het huidige maaiveld (dat gelegen is op ca. 4.52 m + N.A.P.)

werd de kuil — in de schone zandgrond — duidelijk zichtbaar als een rechthoek, die omgeven was door een enkele, vrij onregelmatig lopende rij van 117 nog ongeveer 40 cm lange paaltjes (van elzehout?; diam. aan de bovenzijde 8-9 cm; onderlinge afstand — hart op hart gemeten —: ca. 8-28 cm, gemiddeld 14 cm). De door deze paaltjes gevormde rechthoek was ongeveer 4 x 4.60/4.80 m groot. De kuil, die naar beneden toe geleidelijk kleiner werd (onderkant: 2.82 m + N.A.P.), was gevuld met een donkergrijs pakket, ten dele bestaande uit leem, vooral echter uit venige humeuze grond. In de vulling werden verder houtskoolsporen, stukken van houten palen, lei, kwartsiet, tegulae, verbrande leem, slakken, dierenbeenderen (van runderen en schapen of geiten), een dupondius van Hadrianus (geslagen tussen 119 en 121; determ. van deze en andere hier vermelde munten: J. H. Evers, Den Haag) en tal van scherven aangetroffen.

Onder de daaruit afkomstige met reliëf versierde stukken van terra sigillata-kommen Dragendorff 37 (determ. ir. J. A. Trimpe Burger, Aardenburg) bevinden zich fabrikaten van Satto (Chémery-Faulquemont, Mittelbronn, Boucheporn; eerste helft 2de eeuw), uit La Madeleine (ca. 120-140?), Sinzig (twee scherven van dezelfde kom; dat. — naar Ch. Fischer, Frankfurt a.M. —: ca. 150), Lavoye (o.a. met eierlijsten, toegeschreven aan Gesatus en Tribunus; ca. 120 tot in de 3de eeuw) en Rheinzabern (ca. eerste helft 3de eeuw?). Verder zijn er t.s.-fragmenten gevonden van de vormen Drag. 27, (18/) 31, 32, 33, 36 en 38. Van de t.s.-pottenbakkersstempels zijn vermeldenswaard: ATTO FIICI (Drag. 31; Atto van Rheinzabern; ca. 140-175); CADNDIFE (Drag. 31; Candidus van Blickweiler?; ca. 120-140?); CIIISORINVSF (Drag. 18/31; Censorinus van Heiligenberg; ca. 100-175); II AVOVI (Drag. 33;?); [GE]MINI of [RE]MICVS (Drag. 18/31 of 31; Geminus van Lezoux, ca. 120-175, of Remicus uit Oost-Gallië, ca. 140-175); GIAMISS [A] (Drag. 31; Oost-Gallië); LVCANVSF (Lucanus van Heiligenberg en Rheinzabern; ca. 120-175).

Andere vondsten zijn o.a. stukken van „gevernist” aardewerk (H. Brunsting, Hees, type 2, techn. c en type 4a, techn. b); gladwandige kruiken (2de eeuw); ruwwandige kookpotten met platte rand en met dekselgeul; dolia; amforen; een grijsblauwe, dunne, ruwwandige deukbeker; terra nigra-achtige kookpotten met

rond omgeslagen rand; dikke, ruwwandige potten waarvan de klei met stro verschaald is; groenachtige glazen kommen met verticale ribben (C. Isings, *Roman Glass*, form 3).

Van de fragmenten van ruwwandige wrijfschalen vallen er enige op door hun verticale rand, andere door een stempel: -]VS, VERERIVS (2x; vgl. *CIL* XIII, 10006, 103; hoogst waarschijnlijk identiek met het in *Nieuwsbulletin K.N.O.B.* 1966, *94 vermelde exemplaar; zie ook Knippenberg, *o.c.*, 91, C 2) en CAIVSF (retrograde, dwars op de rand, identiek met *CIL* XIII, 10006, 36 c = *Excerptia Romana* II, nr. 75 uit Haelen-Melenborg).

Uit een andere kuil (leemkuil 3) — bij de noordelijke sloot langs de nieuwe provinciale weg van Vught naar St.-Michielsgestel, op de zuidelijke grens van perceel 1057 — zijn te voorschijn gekomen een sterk gesleten as, vermoedelijk uit de tijd van Domitianus of Traianus, een sestertius van Traianus, geslagen in 102 of later, en een t.s.-bodemscherf met het stempel MACRIANU? (Drag. 31?; Macrianus van Lezoux, ca. 100-175?).

Losse vondsten van het terrein 1057 zijn: een as van Domitianus, geslagen in 86 of 87 (BMC 389 v.v. of 402), een randfragment van een ruwwandige wrijfschaal met het stempel ADIV[TOR F] (vgl. *CIL* XIII, 10006, 3), een gedeelte van een getordeerd roerstaafje (kleurloos glas), dat aan een der einden bedekt is geweest met een lichtblauw vogeltje (vgl. Isings, *o.c.*, form 79).

Van het terrein van de fam. C. den Otter (Halder 45; perceel kad. sectie E 1, 1519) is als losse vondst o.a. afkomstig een scherf van een ruwwandige wrijfschaal, die — dwars op de rand — voorzien is van een figuurstempel (of een niet te determineren naamstempel), dat verder nog slechts bekend is van een in 1966 in de legerplaats van het 10de legioen te Nijmegen aan het licht gekomen fragment van een wrijfschaal.

Het door Knippenberg (*o.c.*, 92, nr. C 6) vermelde en eveneens in St.-Michielsgestel-Halder gevonden wrijfschaalstempel C(?) ADSIT (?) dient waarschijnlijk als volgt gelezen te worden: CEVCIVSF.

Instituut O.G.A., Nijmegen (J. E. Bogaers).

LIMBURG

Baexem. In maart 1967 is deels in een zandgroeve, deels in zand, afkomstig uit deze groeve, een tiental urnen gevonden. Dankzij

de bemoeienissen van de gebr. Houben te Nederweert en de heer Berghs te Baexem konden de vondstomstandigheden van een gedeelte der vondsten nog gereconstrueerd worden.

Vier urnen vormen een gesloten complex. Een dubbelconische urn met trechtervormige hals is versierd in een bijzonder fraaie Kerbschnitt-techniek: twee resp. rond de schouder en de buik horizontaal rondlopende lijsten zijn verbonden door vijf maal twee verticale lijsten (h. 18.6 cm, grootste diam. 21.5 cm). Op deze urn, die geheel gevuld was met tamelijk grof verbrande crematie, stond een tweede, wijde urn zonder crematie (h. 15.8 cm, grootste diam. 20 cm) (cf. P. J. R. Modderman en L. P. Louwe Kooijmans, „The Heibloem, A Cemetery from the Late Bronze Age and Early Iron Age between Veldhoven and Steensel, Prov. Noord-Brabant”, *Analecta Praehistorica Leidensia* 2, 1966, 15 fig. 6.2). In deze bovenste urn lagen twee helften van twee „Henkeltassen”, terwijl de ontbrekende helften buiten de urn gevonden werden. De ene „Henkeltasse” (h. 13.7 cm, grootste diam. 16.1 cm) is vrij grof gebakken en heeft 1 cm onder de rand een horizontale lijst van nagelindrukken, de andere is van veel fijnere makelij en draagt geen versiering (h. 15.5 cm, grootste diam. 15.3 cm).

Dicht bij dit complex werden afzonderlijk van elkaar twee kleine potjes gevonden. Het dichtstbijzijnde lag op zijn zijde en bevatte een weinig crematie (h. 10.7 cm, grootste diam. 10.6 cm), het andere, dat opvalt door de hoog-aangezette en scherp geknikte schouder bevatte eveneens crematie, waartussen echter een vuursteenknolletje met een gaatje, een grote ruwe kiezel en twee gladgepolijste kiezels lagen (h. 8.3 cm, grootste diam. 13 cm).

Elders in het terrein werden dicht bij elkaar een grote afgerond-dubbelconische urn met twee oren bovenaan de buik (h. 23.3 cm, grootste diam. 22.5 cm) en een dubbelconische urn met naar buitenstaande rand (h. 22.4 cm, grootste diam. 18.5 cm) gevonden.

Tot de losse vondsten behoren een fraaie „onversierde Kerbschnitturn” (h. 16.7 cm, grootste diam. 18.4 cm) en het fragment van een urn met Kerbschnittversiering in de vorm van twee horizontaal omlopende lijsten, verbonden door verticale lijsten en aan de onderzijde voorzien van minstens vijf halve cirkels van vier concentrische groeven. Andere losse

vondsten zijn fragmenten van een kom met Kalenderbergversiering, een groot deel van een onversierde, enigszins geruwde urn (h. ca. 22 cm), een fragment van een klein bijpotje en een klein bronzen ringetje.

Voor zover de urnen nog „in situ” waren, werden geen randstructuren van grafmonumenten of andere bodemsporen waargenomen.

Datering van het merendeel der vondsten HaB.

R.O.B., Amersfoort (J. H. F. Bloemers).

Helden|Kessel. Op de grens van de gemeenten Helden en Kessel nabij de Landerd, waar in 1965 mesolithische en vroeg-neolithische vondsten waren gedaan (zie *Nieuwsbull. K.N.O.B.* 1965, *56) heeft van 9 tot 26 april 1968 een proefonderzoek plaatsgevonden, waartoe plaatselijk door instanties en particulieren alle medewerking werd verleend.

De mesolithische vondsten konden worden aangevuld met wat vuursteenmateriaal en een haardplekje. De exacte ligging is hiermee vastgelegd.

De vindplaats van het aardewerk dat binnen de Bandceramiek als een Importgroep wordt beschouwd, bleek bij de eerder plaatsgevonden hebbende exploratie grotendeels vergraven te zijn. Toch tekenden zich nog resten van een ondiepe kuil af, waaruit enkele scherven van dit uitzonderlijke aardewerk te voorschijn kwamen. Het ontbreken van echte Bandceramiek wijst er op dat we hier met een aparte cultuur te maken hebben, die niet ten onrechte door Buttler reeds als „Importgruppe 1” werd beschreven in Köln-Lindenthal. Het heeft dus zin om de cultuur een wat meer zeggende naam te geven dan die van „Importgruppe 1”. Voorgesteld wordt de naam Limburger cultuur omdat in deze provincie de cultuur zuiver voorkomt en de relatie met de oude lineaire Bandceramiek in Elsloo en Geleen meerdere malen aantoonbaar is. De proefsleuf leverde voorts nog een concentratie van 2^{Ib} bekerscherven en klaarblijkelijk even oude ceramiek op, waaronder scherven met paarsgewijs geplaatste V-vormig gestelde nagelindrukken.

Tenslotte bracht het onderzoek nog in het terrein grenzend aan de Landerd, een weg die zich over een afstand van enkele kilometers als een dijk in het landschap manifesteert, vier palissaden aan het licht, die naar alle waarschijnlijkheid met een middeleeuwse landweer in verband moeten worden gebracht. De palis-

saden zijn resp. drie, vijf tot zes, zeven en drie tot vier rijen dik. Het vermoeden is geuit dat deze weerwal gediend heeft ter bescherming van de graafschappen Kessel of Gelre.

Het voornemen bestaat om het onderzoek in 1969 voort te zetten op dit voor de prehistorische mens kennelijk gunstig gelegen terrein.

Instituut voor Prehistorie, Leiden (P. J. R. Modderman).

Meerlo. Onder auspiciën van het Instituut voor Prehistorie te Leiden werd van 11 tot 29 maart 1968 een opgraving uitgevoerd op de Meerloër Heide. De vindplaats is eerder reeds bekend geworden onder de naam „Boddenbroek”, gem. Venray. De werkgroep Venray van de Archeologische Werkgemeenschap Limburg heeft de afgelopen 10 jaar reeds vuursteen en nederzittingsaardewerk van de Klokbekercultuur van het terrein verzameld. Het terrein werd bedreigd door de aanleg van een aspergeveld, wat de directe aanleiding tot het onderzoek vormde.

De opgraving is gelegen op het zuidelijk uiteinde van een n.w.-z.o. georiënteerde dekzandrug. De grondsporen in het opgravingsvlak bestaan uit een tiental paalgaten, welke op twee onderling loodrechte rijen staan. De aangetroffen vondsten behoren tot het nederzettingsmateriaal van de Klokbekercultuur. Zij bestaan ten dele uit aardewerk, dat vaak versierd is met horizontale groeflijnen, vinger- en nagelindrukken en wikkeldraadstempel, terwijl ook enige scherven van dun- en dikwandige Veluwe Klokbekers en Zonebekers voorkomen. Verder is aangetroffen: vuursteenmateriaal (waaronder diverse pijlpuntjes), maalsteenfragmenten, kwarts en schisteus gesteente, de beide laatste met een bijzonder hoog breukpercentage. De opgraving is 1200 meter verwijderd van de Klokbekertumulus te Meerlo (zie *Analecta Praehistorica Leidensia* I, 17-24). 20 meter ten noorden van de opgraving kwam bij diepploegen een schervenconcentratie van de Hilversum-Drakestein groep te voorschijn.

Instituut voor Prehistorie, Leiden (A. D. Verlinde).

Stein. Een hele reeks urnenvondsten, verzameld door pater A. Munsters M.S.C. in het gebied rond de Sanderboutlaan, is aanleiding geweest om op een terrein aan de oostzijde van de Brouns Moeshofstraat een opgraving te doen. De opzet was om gegevens te verzamelen over

de structuur van een urnenveld op de löss. De gemeente Stein gaf geredelijk toestemming tot het doen van het onderzoek.

Helaas bestond de oogst na ca. 542 m² te hebben vrijgemaakt uit één urn, die zich bovendien in een uithoek van het terrein bevond.

Geen enkel grondspoor gaf hoop op meer gegevens, zodat al met al besloten werd de opgraving na vijf werkdagen te beëindigen.

Instituut voor Prehistorie, Leiden (P. J. R. Modderman).

MUSEUM-NIEUWS

De Museumboerderij te Borger in Drenthe heropend

Op donderdag 11 april vond de officiële heropening van dit museum plaats. De oude boerderij, die negen jaar geleden in het plan van de herverkaveling werd ontruimd en aan de sloop ten offer dreigde te vallen, kon dank zij de activiteit van de Stichting Oud-Borger behouden blijven. Na voltooiing van restauratie en inrichting werd deze op 30 juni 1967 voor het publiek opengesteld, doch brandde negen dagen later geheel uit.

Zonder bij de verkoolde resten neer te zitten, hebben stichting en gemeente alles in het werk gesteld om het geheel weer op te bouwen. Hierin zijn ze binnen het jaar geslaagd.

Desondanks blijft het een onherstelbaar verlies, dat er zoveel van het authentieke is verloren gegaan. Wie derwaarts komt, om een stuk verleden tijd te zoeken, zal de splinternieuwe dakbedekking pijnlijk vinden. Onvervangbaar is ook in het woonvertrek, de originele houten betimmering met de drie paar bedsteedeuren. Evenwel is het nieuwe houten schot met zoveel toewijding en kunde vervaardigd, dat het een eigen geschiedenis heeft gekregen. Het interieur zal zeker aan sfeer winnen, als de pseudo-rustieke tafels en stoelen in de toekomst kunnen worden vervangen door echte oude boerenmeubels uit deze streek.

Het museale hoogtepunt vormt de schuur met koestal, waarvan de inrichting op meesterlijke wijze beantwoordt aan de beide — in wezen uiteenlopende — doelstellingen, namelijk:

1. het tonen van deze schuur in zijn oorspronkelijke functie;

2. het exposeren — tegelijk didactisch en esthetisch — van gegevens betreffende de hunebedden, waarvan er tien in de gemeente Borger liggen en twee daarvan tot de grootste in Drenthe behoren.

De expositiestof, samengesteld in overleg met professor van Giffen uit Groningen, is ingedeeld volgens acht van de meest voorkomende vragen,

die het publiek pleegt te stellen omtrent het wat, hoe, wanneer en waartoe van de hunebedden. Op elk van deze vragen volgt het antwoord, beknopt en ter zake; bovendien visueel begeleid door voortreffelijke foto's die zijn vervaardigd door de Centrale fotodienst van de Rijksuniversiteit te Groningen.

Een kostelijke vondst van de inrichters (de archeoloog dr. J. D. van der Waals, de architect L. C. Röling en de schilder van Gemeentewerken te Borger, H. Enting) is het, dit alles in de koestal te plaatsen. In een speels arrangement zijn de borden met vragen, antwoorden en foto's, opgehangen met koperen koorden aan de spanten er boven.

Waar vroeger de boer stond om zijn op stal staande koeien gade te slaan, staat nu het publiek in aandachtige studie van de teksten en foto's.

Een hoekje van de schuur is ingeruimd voor een oude klompenmakerij. Daarin treft men alle fasen aan van boomstronk via houtblok tot voetklare klomp; tezamen met de oude werkbank, de werktuigen en de houtspaanders schijnen ze spontaan bijeen te liggen, alsof de klompenmaker aanstonds weer aan het werk zal gaan.

Deze gelukkige combinatie van heemkundig museum en „site-museum” (zoals die zijn gestueerd bij de Nationale Parken in de Verenigde Staten en bij belangrijke archeologische opgravingen) zal stellig kunnen bijdragen tot geestelijke verkwikking van toeristen en vakantiegangers.

O. L. BOUMA

Wijzigingen Museumgids

blz. XXX

Monumentenraad 070-694041
afd. II 070-694041

blz. XXXI

afd. IV 070-694041
afd. V 070-694041

Rijksdienst v. d. monumentenzorg 070-694041
Amsterdam — 38

Afd. Beeldhouwkunst en Kunstnijverheid:
wet. hoofdamt. — J. Verbeek

- Assen — 56
 drs. C. F. Janssen — lees: C. F. Janssen
- Beverwijk — 66
 corr. adres — Van Tuylweg 9, Velsen-Z.
 Tijdens kantooruren 02510-93925; daarna
 02550-16936, b.g.g. 02510-25120
 secretaris — drs. R. M. T. Verwer, Van
 Tuylweg 9, Velsen-Z., 02550-13936
 beheerder — P. Prins, Lijsterbeslaan 23,
 02510-25120
- Leiden — 225
 drs. S. J. Ooststroom (europese flora, incl.
 Flora Neerlandica)
- Utrecht — 330
 bereikbaar — bus 2 vanaf N.S.
 — 331
 bereikbaar — bus 3 vanaf N.S.
 — 340
 bereikbaar — bus 2 vanaf N.S.
- Weesp — 371
 secretaris — mej. W. M. Melchior, Keulse-
 vaartstr. 215
- Zaltbommel — 388
 voorz. — A. F. van Goelst Meyer, Kasteel
 Waardenburg, Waardenburg, 04181-2350

TENTOONSTELLINGEN

- AMSTERDAM
 — *Rijksmuseum*. Oud Nieuws, geschiedenis in
 prenten 30 juni
 — *Tropenmuseum*. Verborgen schoonheid, uit
 zeldzaam getoonde collecties
 — *Toneelmuseum*. Toneel bij gaslicht en gloei-
 lamp -31 aug.
- ANTWERPEN
 — *Sterckshof*. Diamant, geschiedenis en techniek
 -8 sept.
- ARNHEM
 — *Gemeentemuseum*. Bloesemtocht tussen Rijn
 en Waal, prenten en tekeningen uit eigen
 collectie -30 juni
 Carel Willink -1 sept.
- DELFT
 — *Ethnografisch Museum*. De Bataks op weg
 -15 sept.
 — *Prinsenhof*. Oude Kunst- en Antiekbeurs
 20 juni-10 juli
- DEN HAAG
 — *Gemeentemuseum*. De opera van Monteverdi
 tot Mozart -30 juni
 M. C. Escher -22 juli
 — *Galerie Cramer*. Meesters uit 3 eeuwen
 -15 juli
 — *Museum Meermanno-Westreenianum*. Van
 diverse pluimage -17 aug.
- DEURNE
 — *Dinghuis*. Otto van Rees -31 juli
- DORDRECHT
 — *Museum mr. S. van Gijn*. De Munt van
 Dordrecht
- HARDERWIJK
 — *Oudheidkundig Museum Nairac*. 3 eeuwen
 merklappen -21 juli
- LEIDEN
 — *Rijksmuseum voor Volkenkunde*. Viva
 Mexico -2 dec.
- MANCHESTER
 — *City Art Galleries*. Kunst en Industriële Re-
 volutie -14 juli
- MIDDELBURG
 — *Rijksarchief*. 100 jaar spoorlijnen in Zeeland
 -31 aug.
- OTTERLOO
 — *Rijksmuseum Kröller-Müller*. Henry Moore
 -8 juli
- PARIJS
 — *Louvre*. De gotische kunst -1 juli
 — *Petit Palais*. Israël in de loop der tijden
 -2 sept.
- ROTTERDAM
 — *Museum van Land- en Volkenkunde*. Wajang
 Purwa. Afrikaanse sculpturen uit de collectie
 Meulendijk -21 sept.
- STUTTGART
 — *Stuttgarter Kunstgebäude*. Vijftig jaar Bau-
 haus -28 juli
- TILBURG
 — *Ned. Volkenkundig Missiemuseum*. Verdwij-
 nende cultuur in Z.W. Irian 30 sept.

MEDEDELINGEN

VACATURES

RIJSWIJK

Bij de directie Oudheidkunde en Natuurbescherming van het ministerie van Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk Werk wordt gevraagd (vac. nr. 7-1977/2035) een

HOOFD AFDELING OUDHEIDKUNDE

Deze afdeling draagt o.m. de zorg voor het beleid t.a.v. de Rijksmusea, de Rijksarchieven en de Monumentenzorg.

Gevraagd: een jurist met ambtelijke ervaring. De voorkeur gaat uit naar kandidaten die van belangstelling en/of activiteiten terzake kunnen getuigen.

Standplaats Rijswijk (Z.H.).

Salaris max. f 2457.— per maand.

UTRECHT

Bij de Rijksuniversiteit Utrecht komt omstreeks 1 juli a.s. de functie vrij van

DIRECTEUR UNIVERSITEITSMUSEUM

Tot de taak van deze functionaris behoort de leiding en de organisatie van het museum, dat een verzameling omvat van prenten en instrumenten, welke betrekking hebben op de geschiedenis van de Universiteit te Utrecht. Tevens is de directeur belast met de inrichting van exposities, het catalogiseren, de acquisitie en het wetenschappelijk werk, voor welke taken hij assistentie heeft van enkele medewerkers.

Historisch en museaal inzicht zijn voor de uitoefening van deze functie een vereiste, evenals belangstelling voor de ontwikkeling der wetenschappen.

Salarisvaststelling in de rang van wetenschappelijk ambtenaar eerste klasse (f 1 644.— tot f 2 108.—) of wetenschappelijk hoofdamtenaar (f 2 042.— tot f 2 457.—) is afhankelijk van leeftijd, ervaring en bekwaamheid.

Genoemd salaris is exclusief 6% vakantietoelage, terwijl de AOW-premie voor rekening van de Universiteit is.

Sollicitaties met uitvoerige inlichtingen te richten aan de Secretaris van de Universiteit, Bureau van de Universiteit, Kromme Nieuwe Gracht 29 te Utrecht.

DE ZILVEREN ANJER VOOR A. BICKER CAARTEN

Het is zinvol, in het orgaan van de Bond even aandacht te schenken aan het feit, dat het bestuur van het Prins Bernhard Fonds de Zilveren Anjer 1968 heeft toegekend aan de ook in onze kringen zeer bekende heer A. Bicker Caarten. Deze onderscheiding werd hem op 21 juni j.l. in het Koninklijk Paleis te Amsterdam door de Regent van het Fonds uitgereikt.

De volgende overwegingen hebben aanleiding gegeven tot het verlenen van de Zilveren Anjer aan de heer Bicker Caarten:

Zijn reeds in de jeugd jaren ontstaan en gedurende bijna een halve eeuw volgehouden streven naar het beschermen van het molenbezit in Nederland, resulterend onder meer in de oprichting in 1923 van de Vereeniging tot behoud van molens in Nederland „De Hollandsche Molen”. Het in talloze publicaties verbreiden van de kennis omtrent het wezenlijk belang der molens in onze samenleving als voor Nederland typerend cultuurbezit. Het inventariseren van dit bezit en het tijdig signaleren, door middel van talloze geschriften en lezingen, van de reeds ver gevorderde en dreigende staat van verval waarin het molenbezit in het begin dezer eeuw door verwaarlozing en door gebrek aan historische belangstelling verkeerde. Voorzitter van de Rijnlandse Molenstichting, erelid en bestuurslid van vele Nederlandse organisaties op het gebied van molenbescherming en heemkunde. Schrijver met diepgaande kennis van een groot aantal publicaties over de historie der molens en over het leven op de molen, van het voor de kennis omtrent de Nederlandse molen unieke boek „De Molen in ons Volksleven”.

Bicker Caarten, die in 1902 te Elburg is geboren, heeft het grootste gedeelte van zijn jeugd in Giethoorn doorgebracht, waar zijn vader huisarts was. Dit toentertijd nog zeer landelijke dorp met zijn onder moeilijke economische omstandigheden zwoegende boerenbevolking, zijn weinig vruchtbare landouwen, zijn ruige omgeving van riet en water, zijn wijde wieden met hun rijke planten- en dierenwereld, dat alles heeft op de jonge Bicker Caarten een diepe indruk gemaakt. In al zijn vrije uren trekt hij er op uit, te voet, met de fiets, op de schaats, hier wordt hij de

zwerfver in de vrije natuur, die hij zijn leven lang — ook nu nog! — is gebleven. Het verhaal gaat — de Regent heeft er in zijn toespraak op gewezen — dat de jonge Bicker uit het venster van het doktershuis in de verte de molen van Nijevenen kon zien malen en dat de stoere, regelmatige rondgang van de wieken hem dermate heeft gefascineerd, dat hierdoor zijn onuitblusbare liefde voor de molen was gewekt. Hoe het ook zij, voortaan is de molen uit het leven van Bicker Caarten niet meer weg te denken. Natuurlijk kan het verzamelen van zoveel mogelijk afbeeldingen van molens hem op den duur niet bevredigen, hij zwerft door het land om de molens te zien, om met molenaars en molenmakers te praten en om de geheimen van het maalbedrijf of van de beheersing van de waterhuishouding, als het een poldermolen betreft, te doorgronden. Steeds heeft hij de mens op en om de molen gezocht en gevonden en daarom is het logisch, dat hij zich liever „volkskundige” dan „molenkundige” noemt. In 1923 — hij was toen 20 jaar — houdt hij met zijn oom ir. A. ten Bruggencate in het weekblad „Buiten” zijn eerste pleidooi voor molenbehoud. Dit artikel heeft mede de stoot gegeven tot de oprichting van de Vereeniging „De Hollandsche Molen” enige maanden later; Ten Bruggencate wordt archivaris van de vereniging en Bicker Caarten lid van het bestuur. In de molenrijke omgeving van Leiden, waar hij inmiddels een functie ter gemeentesecretarie had aanvaard, vindt Bicker Caarten een verrukkelijk terrein om zijn hobbies uit te leven; tal van artikelen getuigen daarvan en na de oorlog verschijnt zijn boek *Molenleven in Rijnland*. Daarna volgen *In Holland staat een molen* en *De Molen in ons Volksleven*, waarin hij zich een scherp waarnemer toont en ook weer de folklore om de molens centraal stelt.

Na een eervolle loopbaan bij de Rijksdienst voor de Monumentenzorg heeft Bicker Caarten zich bij zijn pensionering met zijn vrouw in Meppel gevestigd, vlak bij het hem dierbare en van kinds af zo vertrouwde land van de kop van Overijssel. Het heeft zijn vele vrienden in den lande niet verbaasd dat hij zich ook in zijn nieuwe woonplaats van meet af thuis voelt; een opstel over

de (verdwenen) windmolens in Meppel en omgeving zal binnenkort het licht zien. Moge de drager van de Zilveren Anjer de tijd vinden zijn gedegen studie over de geschiedenis van de toren-

molens, waarnaar de molinologen van binnen- en buitenland met verlangen uitzien, spoedig te voltooiën!

P. J. VAN DER MARK

ARCHEOLOGISCH NIEUWS

MEDEDELINGEN VAN DE ARCHEOLOGISCHE INSTELLINGEN IN NEDERLAND
REDACTIE RIJKSDIENST VOOR HET OUDHEIDKUNDIG BODEMONDERZOEK

FRIESLAND

Jorwerd, Baarderadeel. In een tuin aan de n.w.-zijde van Jorwerd is door de heer A. Greydanus een ná 104 geslagen sestertius van Traianus (98-117) gevonden. De munt werd door het Koninklijk Penningkabinet gedetermineerd, maar kon door sterke corrosie niet nader worden gepreciseerd.

Fries Museum Leeuwarden en B.A.I. Groningen (G. Elzinga).

Leeuwarden. Bij het graven van een bouwput voor een kobalt-kelder op de terreinen van het Diaconessenhuis werd een ca. 4 m diepe, 1 m in doorsnede grote waterput gevonden, die op 2.60 m beneden het maaiveld door een ca. 35 cm dikke veenlaag sneed. Deze veenlaag bevond zich tussen kleilagen van verschillende aard: eronder was het een met biezen doorwortelde grijze klei, vlak erboven een 40 cm dikke slappe „blauwe” klei. Deze was op zijn beurt tot aan het maaiveld afgedekt met sterk zavelige klei, waarin naast opslibingslagen ook vegetatiebandjes zichtbaar waren. Het geheel maakt de indruk dat de bouwput zich bevindt ter plaatse van een eertijds vrij diepe, maar geheel dichtgeslikte slenk, die tot het mondingssysteem van de in de Middellzee uitlopende Dokkumer Ee zal hebben behoord.

In de waterput bevond zich, naast enkele kogelpotscherven, een gave, ca. 1200 te dateren bolpot op standring; in de pot werd een beschadigde schedel van een volwassen, enkele jaren oud zijnd schaap aangetroffen. De waterput zelf is waarschijnlijk met behulp van een bodemloze ton uitgegraven; van een randstructuur e.d. was niets zichtbaar.

— Op de hoek van de Archipelweg/Noordvliet-slot vonden arbeiders van de N.V. Intercomm. Waterleiding Gebied Leeuwarden op 80 cm diepte een zilveren snaphaanschelling van Zee-

land, geslagen te Middelburg in 1585 (Muntboek Verkade pl. 92, fig. 1).

Fries Museum Leeuwarden en B.A.I. Groningen (G. Elzinga).

Ooststellingwerf. In het Bovenveld nabij Donkerbroek werd bij het graven van zand ten behoeve van erfophoging door de heer J. Drenth een bijzonder fraaie, geslepen bijl van „groensteen” gevonden. De 10.9 cm lange bijl kwam aan het licht aan de zuidzijde van een kleine, oost-west verlopende rug. Het moet niet onmogelijk worden geacht dat het stuk, dat wellicht aan de standvoetbekercultuur is toe te schrijven, tot een grafinventaris heeft behoord.

Fries Museum Leeuwarden en B.A.I. Groningen (G. Elzinga).

IJlst. Binnen het kader der herdenkingsfeesten IJlst 1268-1968 werden op verzoek van het stadsbestuur enige steekproeven verricht naar mogelijke overblijfselen van de voormalige St.-Mauritiuskerk, afgebroken in het jaar 1824, en de voormalige stins of burchttoren, gesloopt in het jaar 1710. Deze monumentale bouwwerken verzezen eertijds aan weerszijden van het natuurlijke water, de „Y-leke”, waaraan het stadje IJlst zijn naam zowel als ontstaan dankte. Voor de standplaats en het uiterlijk van deze gebouwen zijn wij overwegend aangewezen op de tamelijk summiere afbeeldingen, voorkomende op de vogelvluchtkaart met prospect van IJlst uit de atlas van Chr. Schotanus, in 1664 gedrukt.

Helaas bleken de plaatselijke omstandigheden te ongunstig om tot bevredigende uitkomsten te kunnen geraken. Zo kon de eigenlijke standplaats van de stins niet worden bereikt, terwijl anderzijds de fundering van de kerk volkomen scheen te zijn uitgebroken ten behoeve der talloze begravingen, welke na de afbraak boven de kerkstede hadden plaatsge-

vonden. Slechts een met aarde gevulde regenwaterbak, die na het jaar 1824 klaarblijkelijk nog enige tijd in stand was gehouden, herinnerde aan de vergane glorie. Tuf werd temidden van het door de kerkhofaarde gemengde steengruis niet aangetroffen; daarentegen wel fragmenten van gele of bonte kloostermoppen. De kloostermoppen, welke men hier en daar in de zijmuren van woningen te IJlst vermeteld vindt, zullen daarentegen wel van de in 1710 afgebroken stins afkomstig zijn geweest.

Vermoedelijk bestond de IJlster stins reeds kort na het jaar 1400, toen de Sneker hoofdeling Agge Harinxma de gebroeders „Hessel ende Eggen utter Ylst” verdreef. Het kan echter ook zijn dat de Harinxma's daarna eerst de stins bouwden, teneinde het stadje daarmee te kunnen beheersen, zoals zij dit ook te Sneek en Sloten hadden gedaan. Genoemde Hessel bezat een andere stins nabij Irnsum en bemoeijikte vandaar uit, als een roofridder aan de Rijn, het scheepsverkeer langs de Boorne, totdat de Harinxma's zich ook van deze stins meester maakten.

Tijdens de onderzoekingen werd nog weer eens duidelijk dat de middeleeuwse lintbebouwing langs beide oevers van de „Y-leke” — die voorheen aanzienlijk breder en dieper was dan het grachtje, dat er thans nog van rest — rustte op walachtige terpen, opgeworpen uit klei, vermengd met veen. De oudste cultuurresten, in of onder deze ophogingen aangetroffen, bestaan uit kogelpotten-aardewerk, daterende uit de tweede helft van de 12de eeuw of de eerste helft van de 13de eeuw. Volkomen analoog is in dit opzicht de situatie in het naburige Sneek. Blijkbaar werden eerst in genoemd tijdsgewricht de omstandigheden gunstig voor het ontstaan van beide steden, waarbij IJlst echter spoedig door Sneek werd overvleugeld en verkommerde tot een oudheidkundig fossiel. Het patronaat van St.-Mauritius, een ridderheilige, is voor Friesland uiterst zeldzaam. Zou het wel op toeval berusten dat juist Irnsum eveneens St.-Mauritius tot beschermheilige bezat, waar eenmaal dezelfde hoofdelingen de lakens uitdeelden als te IJlst? De verering van St.-Mauritius straalde over Friesland vanuit Keulen, waar deze heilige in de 12de eeuw populair werd en in 1144 zijn eerste parochiekerk verkreeg.

R.O.B., Amersfoort (H. Halbertsma).

GRONINGEN

Godlinze, gem. Bierum. Naar later bekend werd was tijdens de aanleg van een hoogspanningsleiding tussen Godlinze en 't Zandt in maart j.l. terpenaardewerk opgedolven. Zowel het materiaal, daterend uit de eerste eeuwen na de jaartelling, als de ligging van de vindplaats wijzen op een nederzetting, die in de post-Romeinse transgressieperiode ten gronde ging. Van het aardewerk kon een representatieve collectie voor het Groninger Museum in eigendom worden verworven.

B.A.I. en Groninger Museum, Groningen (J. W. Boersma).

Sauwerd, gem. Adorp. Tijdens werkzaamheden in zijn tuin vond de heer J. Niehoff in mei j.l. een sterk afgesleten Romeinse munt en wel een sestertius van Hadrianus met op de kz. een staande vrouwenfiguur. Een nadere determinatie kon door het Kon. Penningkabinet niet worden verschaft. De vindplaats bevond zich op de vroegere westelijke rand van een kleine wierde, die noordelijk van de Laanweg te Sauwerd gelegen is. De munt is in bruikleen aan het Gron. Museum afgestaan.

B.A.I. en Groninger Museum, Groningen (J. W. Boersma).

Wedderveen, gem. Wedde. Via de heer H. Hillinga te Heveskesklooster werd de vondst van een trapeziumvormig vuurstenen bijltje bekend, dat waarschijnlijk tot de standvoetbekercultuur moet worden gerekend. Het voorwerp is op de brede vlakken over een aanzienlijk gedeelte geslepen en gepolijst, aan de snede is dit secundair geschied. De smalle zijvlakken zijn zeer grof bekapt. Het stuk maakt de indruk oorspronkelijk groter te zijn geweest. Het bijltje werd gevonden bij het graven van sleuven op het in aanleg zijnde intercommunale recreatieterrein „Wedderbergen” te Wedderveen en wel in opgespoten grond afkomstig uit de langs dit terrein vlietende Westerwoldse A. Door bemiddeling van de beheerder, de heer G. Schuthof, schonk de Stichting Recreatieterrein Wedderbergen het gevonden voorwerp aan het Groninger Museum. Afmetingen: lengte 6.4 cm, breedte 1.6 cm (top) en 4 cm (snede), grootste dikte 1.9 cm.

B.A.I. en Groninger Museum, Groningen (J. W. Boersma).

DRENTHE

Drouwenerveld, gem. Borger. Met toestemming van de Minister van Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk Werk is het hunebed D26 (rijkeigendom) in het Drouwenerveld van 16 april tot 3 mei gedeeltelijk onderzocht in het kader van een veldcursus voor studenten in archeologische vakken aan de Universiteit van Amsterdam. Het ging er hierbij om de, reeds in 1918 opgemerkte, betrekkelijke ongestoordheid van de kelderinhoud te benutten en vast te stellen of eventuele boven elkaar liggende stenen vloeren een stratigrafische geleiding van de grafgraven in de kelder mogelijk maakten.

In het nabij gelegen hunebed D21 te Bronneger, gem. Borger, scheen dit immers het geval te zijn (A. E. van Giffen, *De hunebedden in Nederland* II, 1927; H. Knöll, *Die nordwestdeutsche Tiefschichtkeramik*, 1959). De grote 'vertandheid' van het vaatwerk tussen de goed afgewerkte, met granietgruis geëgaliseerde onderste vloer en de drie hogere, meer onregelmatige plaveisels in de kelder van hunebed D28 te Buinen, gem. Borger, deed echter derde schrijver dezes later gedeeltelijk op de juistheid van zijn eerstgenoemde waarneming terugkomen (*Nieuwe Drentsche Volksalmanak*, 1943).

De oosthelft van de grafkelder van D26 — waarvan de nog aanwezige dekstenen 4 en 6 tevoren door een kraanwagen der Nederlandse Aardolie Maatschappij waren afgenomen — is thans geheel onderzocht. Hierbij is de positie van ieder artefact en elke veldklei nauwkeurig vastgelegd. Bovendien werden in de lengteas van de kelder en loodrecht daarop om de meter verticale profielen getekend. Een deel van de keldervulling is gezeefd.

Voorschands lijkt dit tijdrovende onderzoek — dat komende september in de westhelft van de kelder zal worden voortgezet — tot eensdeels teleurstellende, anderdeels bevredigende resultaten te voeren. Inderdaad bleek de kelderinhoud weinig recente storingen te vertonen. Boven een 'onderste' vloer van het normale, hierboven beschreven type bevond zich — zo men wil —, geheel overeenkomstig de oude beschrijvingen, nog slechts één andere. Dit was een laag van vrij chaotisch los dooreen liggende, betrekkelijk grote, soms platte stenen (diameters tot ca. 40 cm), die niet door granietgruis werd afgedekt. Haar basis bevond zich op ca. 7 cm boven de top van de 'onderste'

vloer, en het merendeel der mobiele vondsten lag er tussen, in een — plaatselijk grijze — zandlaag. Boven de hogere steenlaag bevond zich een in de laatste vijftig jaar plaatselijk gestoord pakket van zand en losse stenen. Dit was blijkbaar deels afkomstig van de vroeger aanwezige dekheuvel en stopstenen, deels mogelijk ook van oude (neolithische) bosgrond, die door de hunebedbouwers zelf opzettelijk was aangebracht. Een situatie dus als die, welke P. Hofstede in 1809 zo duidelijk beschrijft (en analoog interpreteert) van het hunebedje D41 bij Emmen (Van Giffen, *De hunebedden* II, 1927). Overigens blijft het de vraag of het vraagstuk van het ontstaan en de eventuele functie van de extra 'vloeren' in D26 afdoende kan worden beantwoord.

De in de oostelijke kelderhelft gevonden mobilia maken op het eerste gezicht een vrij homogene indruk. Het aardewerk behoort althans hoofdzakelijk tot de Drouwener stijlgroep en dan vooral tot een verder gevorderde fase daarvan (cf. Knöll 1/2), waarin de pseudo-wikkeldraadlijnen in het ornament overheersen. Ceramiek van de Vroege en Late Havelter stijlgroep is (nog) niet opgemerkt. Voordat het ceramische materiaal geheel gesorteerd zal zijn, is echter nog niet met zekerheid te zeggen of aardewerk van de Vroege Havelter stijlgroep (vooral de variant die versierd is met pseudo-wikkeldraadlijnen) in de oostelijke kamerhelft geheel ontbreekt.

Aan vuurstenen artefacten werden vele tientallen transversale pijlspitsen, enkele schrabbars, 'bikkels' en sikkelmesjes met 'hoogglans' aangetroffen. Sikkelmesjes waren van de Nederlands-Noordwestduitse trechterbekercultuur tot dusver alleen bekend uit de hunebedden te Tannenhausen (I. Gabriel, *Friesisches Jahrbuch* 1964). Het troffelen en zeven leverde voorts een kleine dertig barnstenen kralen op (24 ervan dicht bijeen: van één snoer?), alsmede vrij veel verbrande beenderfragmenten.

Vreemd in dit milieu zijn één potbekerachtig scherfje met plastische versiering (uit een verstoring) en een onbeschadigde strijdhamer van diabaas, die bij zijsteen Z3', dus dicht bij de poort, werd gevonden op en onder stenen van de 'bovenste vloer'. De strijdhamer (type Brandt C3 of A3) is te beschouwen als een degeneratie van het pan-europese type A (Glob). Deze vorm moet ongetwijfeld tot de standvoetbeker- en/of klokbekercultuur gerekend worden. Standvoet- of klokbekers zijn

(nog?) niet aangetroffen in de kelder. Er bevond zich echter een recente storting tot binnen handbereik van de oorspronkelijke steel van de strijdhamer.

Buiten de kelder van het hunebed — dat tot een van de meest complete hunebedden in ons land behoort (Van Giffen, *De hunebedden* II, 1927, atlas) — zijn het gehele n.o.-kwadrant en een klein deel van het z.w.-kwadrant onderzocht. Hierbij zijn de meeste standplaatsen van thans ontbrekende kranstenen teruggevonden. Buiten tegen de kranstenen aan en tot 2½ m daar vanaf bevond zich een kraagvormige opeenhoping van keien: de aanzet van de oorspronkelijke hunebedheuvel, of de uit de kranen gevallen stenen van een ingestort cyclopiësch muurtje dat de heuvelvoet begrensd heeft en waarvan de grote kranstenen een laatste rest zouden zijn (cf. het Jutse hunebed Jordhøj, *Palaeohistoria*, 12, 1967, 296-297, fig. 5-6).

Deze al dan niet uitgezakte heuvelvoet was afgedekt door een podsolbodem. De hunebedheuvel zelf bestond uit geel zand, waaronder het oorspronkelijke oppervlak (aan zijn basis) zich niet steeds even duidelijk aftekende als een vuilgrijswitte laag met stukjes houtskool en granietblokjes.

Tussen kranen en kelder is in het n.o.-kwadrant een graf- of offerkuil aangetroffen die twee complete 'Drouwener' trechterbekers en het benedenstuk van een derde (elk van verschillend profiel!) bevatte. De begrenzing van deze kuil was niet te zien. Mede hierdoor is het onzeker of deze potjes (veel) ouder dan de hunebedheuvel, of met de constructie daarvan gelijktijdig zijn. Het lijkt minder waarschijnlijk — maar kan niet geheel worden uitgesloten — dat de trechterbekers eerst na de aanleg van de hunebedheuvel zo diep zijn ingegraven. In ieder geval zijn twee trechterbekers typologisch niet later dan die uit de hunebedkelder.

Houtskool uit (1) het oude oppervlak onder de hunebedheuvel, (2) uit een kuil schuin onder (en dus — iets? — ouder dan) één der kranstenen en (3) uit de granietgruislaag op de 'onderste' vloer van de kelder maken C14-benadering van 'het bouwjaar' van dit grafmonument mogelijk.

I.P.P., Amsterdam (*W. Glasbergen en J. A. Bakker*).

Rijksadviseur voor de bescherming en de instandhouding van de hunebedden en de gerestaureerde archaeologische monumenten (*A. E. van Giffen*).

GELDERLAND

Groevenbeekse Heide, gem. Ermelo. Een in het noorden van de Groevenbeekse Heide gelegen grafheuvel, waarvan in 1959 reeds twee kwadranten waren onderzocht (*Berichten R.O.B.* 9, 1959, 286) vormde het studieobject van een veldpracticum met studenten. Voor het opgraven van de door de Monumentenwet beschermde heuvel werd toestemming verkregen van de Minister van Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk Werk. De uitbreiding van de bebouwde kom van Ermelo maakt het onmogelijk de tumulus te handhaven; vier andere grafheuvels zijn evenwel in een groenstrook opgenomen.

Op de eerder verkregen waarnemingen konden enkele interessante aanvullingen gemaakt worden. Zo heeft men in de greppel die de oudste bijzetting heeft omgeven, palen geplaatst die zeer waarschijnlijk uit gekloofde stammen waren vervaardigd, gezien hun langwerpige aftekening in het vlak. Er zijn aanwijzingen dat de heuvel in drie fasen is opgeworpen, maar geen van de onderbrekingen is in de profielen door de vorming van een oud oppervlak te zien geweest. Wellicht hebben de fasen elkaar relatief snel opgevolgd. Bij één der fasen, waarschijnlijk de tweede, heeft vermoedelijk een breed gestelde paalkrans behoord, waarvan vijf paalgaten in de thans ontgraven z.w.- en n.o.-kwadranten zijn vastgesteld. Twee crematies werden als secundaire bijzettingen boven de greppel van de oudste fase aangetroffen. Een ervan bleek in een tangentiaal gerichte kuil te zijn gedeponed. De eerder waargenomen kringgreppel bovenin de heuvel is naar onze overtuiging van recente datum.

Instituut voor Prehistorie, Leiden (P. J. R. Modderman).

GELDERLAND

Ubbergen. Op het terrein van de camping De Ravenberg te Beek zijn volgens een mededeling van de beheerder, Th. A. Merkus, Romeinse vondsten gedaan in de lössgrond, op een diepte van ruim 1 m onder het maaiveld. Het betreft o.a. een fragment van een wrijfschaal met horizontale rand van ruwwandig Holdeurns aardewerk, stukken van tegulae, imbrices en lateres (waaronder een met het stempel V[- - -]), ronde hypocausttegels, vermoedelijk een randfragment van een aarden waterleidingbuis en min of meer wigvormige stukken tufsteen.

Een tweede Romeinse vindplaats is door de heer Merkus ontdekt op een afstand van ca. 100 m in z.o. richting, aan de overzijde van de Beek en het Kastanjedal. Daar is op ongeveer 1.50 m diepte veel puin gevonden, o.a. stukken van dakpannen, tufsteen en specie. Het ziet er naar uit dat er nog Romeins muurwerk in de grond aanwezig is.

Instituut O.G.A., Nijmegen (J. E. Bogaers).

NOORD-BRABANT

Bakel-Milbeez. Ten noordoosten van Milbeez liggen talrijke vuursteenconcentraties langs de westrand van een vroeger Peelmoeras, dat thans grotendeels tot ontginning is gebracht. Het gevonden materiaal behoort tot de Jong-Paleolithische Tjongercultuur. Reeds in 1958 en 1959 werd een dezer vindplaatsen voor een groot gedeelte onderzocht (*Nieuwsbull. K.N.O.B.* 1959, *24, 1960, *134 en *249). Dicht hierbij lag een andere vindplaats die sterk doorgraven was en door verstuiwing bedreigd werd. Om te voorkomen, dat de vondsten bij te veel verschillende personen verspreid zouden raken, waardoor het complex niet meer als één geheel bestudeerd zou kunnen worden, werd een klein systematisch noodonderzoek ingesteld, waarbij P. Wiro Heesters en drs. L. H. Verhoeven uit St.-Oedenrode en onze correspondent G. Fonteyn uit Duizel vrijwillige medewerking verleenden, samen met nog enige andere tijdelijke en wisselende hulpkrachten. De vondsten waren geconcentreerd in de z.g. allerödlag en enige dieper liggende kuiltjes.
R.O.B., Amersfoort (G. Beex).

Enschot, gem. Berkel. De heer M. Hoogedoorn te Enschoot meldde de vondst van enige scherven van Romeins en inheems materiaal, door zijn elfjarig neefje gevonden in een bouwput, ongeveer 200 meter zuidwestelijk van de Enschootse kerk. Waarschijnlijk betreft het een nederzetting uit de Romeinse tijd, die op een hoog perceel langs de Bollekensloop heeft gelegen.

De heer Hogedoorn ontdekte eveneens Romeins en inheems materiaal op twee plaatsen langs de noordelijke oever van de Voorste Stroom. Deze percelen lagen van ouds eveneens onder de gemeente Berkel-Enschot, maar na grenswijzigingen komen deze vindplaatsen onder de gemeente Oisterwijk.

R.O.B., Amersfoort (G. Beex).

Geldrop. Daags vóór het Pinksterweekeinde had een dragline bij het uitzanden van een hoge akker een boomstamput weggegraven en een andere licht beschadigd. Het weekeinde leverde ruimschoots vrijwillige arbeidskrachten op om een noodonderzoek in te stellen voordat de put definitief zou verdwijnen bij de verdere afgraving. Vooral de leden van de heemkundige kring en van de Nederlandse Jeugdbond ter Bestudering van de Geschiedenis verleenden hun gewaardeerde medewerking. In de grond, afkomstig uit het afgegraven gedeelte, en ook in de vulling van de put kwamen scherven van Romeins aardewerk voor. Veel organisch materiaal bleek op de bodem van de put uitstekend geconserveerd, zoals eikels en hazelnoten en zelfs bladeren van de inlandse eik en de haagbeuk.

De putten waren vervaardigd van uitgeholde dikke eikestammen die tevoren waren gespleten en daarna uitgehold tot op 10 à 15 cm vanaf de buitenwand en vervolgens weer aan elkaar gelast door naast de naden houten wiggen of pennen te plaatsen en aan de buitenkant te verbinden met in elkaar gedraaide twijgen van de waterwilg. De putrestanten en de overige vondsten werden afgestaan aan de plaatselijke oudheidkamer te Geldrop.

R.O.B., Amersfoort (G. Beex).

Hilvarenbeek. Nabij de Heimolen vond onze correspondent, de heer A. Leenhouders uit Hilvarenbeek een groot aantal mesolithische vuursteenartefacten. De voorwerpen werden afgestaan aan de Oudheidkamer te Hilvarenbeek.

R.O.B., Amersfoort (G. Beex).

Moergestel. In het uiterste zuidelijke puntje van de gemeente werd door de heer J. L. Hermus een glanzend gepolijste vuurstenen bijl gevonden, met een fraaie bruingevlekte patine. Uit een recente beschadiging aan de top blijkt, dat de kern uit grijze vuursteen bestaat en dat dus de bruine patine secundair is ontstaan. Het bijltje is in duidelijke facetten geslepen. Het heeft een lengte van 11.2 cm, de grootste breedte bedraagt 6.5 cm en de dikte 3 cm. De vondst werd gemeld door dr. H. A. M. Ruhe te Hilvarenbeek.

R.O.B., Amersfoort (G. Beex).

St.-Oedenrode. Ongeveer 750 meter ten zuidoosten van de kerk van Nijnsel werd een hoge akker langs de Dommel, „De Duifakker” genaamd, afgegraven.

P. Wiro Heesters van het Damiaancollege te St.-Oedenrode, die de afgraving regelmatig controleerde, vond hier scherven met wikkeldraadversiering en paalsporen die op bewoning uit de Vroege Bronstijd wezen. De paalsporen zetten zich waarschijnlijk voort in het westelijk hiervan gelegen perceel, dat voorlopig nog niet met afgraving wordt bedreigd. Behalve deze sporen uit de Vroege Bronstijd werden op het perceel ook talrijke mesolithische vuursteenartefacten gevonden, alsmede de resten van een of meer baksteenovens (veldovens).

R.O.B., Amersfoort (G. Beex).

NOORD-HOLLAND

Hoogkarspel. Het onderzoek van de nederzetting uit de vroege IJzertijd ten zuidwesten van het Medemblicker Tolhuis is sedert januari 1968 onderbroken geweest. Per 1 juli wordt het hervat, wederom met steun van het Provinciaal Bestuur van Noord-Holland en onder auspiciën van de Archeologische Werkgroep ‚Westfriesland’.

Verslagen over de opgravingen 1964-1967 vindt men in *West-Friesland's Oud en Nieuw* 33 (1966), 34 (1967) en 35 (1968), uitgegeven door het Historisch Genootschap ‚Oud West-Friesland’ te Hoorn.

Instituut voor Prae- en Protohistorie van de Universiteit van Amsterdam (J. A. Bakker).

Limmen. Het onderzoek naar de bouwgeschiedenis van de herv. kerk, eertijds aan St.-Maarten gewijd, werd begin juni 1968 afgesloten. In aansluiting op een voorlopige mededeling (H. Halbertsma, *Nieuwsbulletin K.N.O.B.* 1968, *48) kan thans worden gemeld dat het noordelijke gedeelte van de gotische koorsluiting, alsmede het zuidelijke deel van het schip met versmalling naar het koor, konden worden blootgelegd. De rest van de fundering bleek grotendeels te zijn uitgebroken, doch het overgebleven gedeelte stelde ons in staat de plattegrond van de oorspronkelijke kerk te reconstrueren.

Het betreft een gotische kerk, die, mede gezien het baksteenformaat van het schip 29/30 x 13/14 x 6 cm, uit de 14de eeuw stamt en

waarvan de noord-, west- en zuidgevels van de huidige kerk de westelijke afsluiting vormden. Het oorspronkelijke gebouw had derhalve een totale lengte van ruim 49 m en een grootste breedte van 13.25 m. De grens van schip en koor werd door een versmalling van 1 m aan beide zijden aangeduid. Het koor staat koud tegen het schip aan en zal derhalve uit een wat latere bouwfase zijn, waarin, gezien het secundair verwerkte baksteen en de lichtere opzet, met krappere middelen moest worden gewerkt. De kerk heeft geen zijbeuken gehad.

Een onderzoek, zowel binnen als buiten de huidige kerk, heeft aangetoond dat de fundamenten van de tufstenen voorganger van het gotische bouwwerk geheel uitgebroken zijn. Slechts een stukje van de westgevel is overgebleven in de oostmuur van de later tegen de tufstenen kerk aangezette toren. Hierop werden, op een achtergrond van witte pleister, restanten van een roodgekleurde muurschildering aangetroffen. Aan de hand van puinsporen en de aanwezigheid van het schelpenbed, dat eens de tufstenen kerk tot onderlaag diende, is het mogelijk gebleken op een viertal plaatsen de loop van de fundering na te gaan, waardoor een tamelijk nauwkeurig beeld van de omvang van de tufstenen kerk kon worden verkregen. De aanwezigheid van Pingsdorf-aardewerk in de schelpen fundering dateert dit bouwwerk in de eerste helft van de 12de eeuw. Het is bepaald verrassend dat algehele herbouw van de kerk te Limmen zo betrekkelijk kort na de bouw van de tufstenen kerk nodig bleek. De oorzaak is wellicht te zoeken in de ondiepe fundering van laatstgenoemd gebouw.

AWN-werkgroep Noord-Holland Noord, Alkmaar (E.H.P. Cordfunke).

Medemblik. De opgraving van de nederzettingssporen uit de Karolingische periode en uit de Bronstijd in het uitbreidingsplan Randwijk is 27 mei hervat. Een verslag over het onderzoek in 1967 vindt men in *West-Friesland's Oud en Nieuw* 35 (1968). Dit is een aangevulde en herziene versie van de mededeling in *Nieuwsbulletin K.N.O.B.* 1967, 121-122.

Instituut voor Prae- en Protohistorie van de Universiteit van Amsterdam (H. H. van Regteren Altena).

TENTOONSTELLINGEN

AKEN

- *Rathaus*. Grote kunst uit 1000 jaren.
-15 sept.

ALKMAAR

- *Stedelijk Museum*. 18de- en 19de-eeuws speelgoed
-2 sept.

AMSTERDAM

- *Rijksmuseum*. Diertekeningen door de loop der eeuwen
-22 sept.
— *Toneelmuseum*. Toneel bij gaslicht en gloeilamp
-31 aug.
— *Tropenmuseum*. Verborgen schoonheid, grepen uit zelden getoonde collecties

ANTWERPEN

- *Sierckshof*. Diamant, geschiedenis en techniek
-8 sept.

ARNHEM

- *Gemeente Museum*. Carel Willink
Per postkoets en trekschuit
-1 sept.
-30 sept.
— *Openluchtmuseum*. Klederdrachten
-1 nov.

ASSEN

- *Ontvangershuis*. Egbert van Drielst
20 juli-31 aug.

AUGSBURG

- *Rathaus*. Augsburgse barok
-13 okt.

BRED A

- *De Beyerd*. Joep Nicolas, schilderijen en glas-in-lood
-5 aug.

DELFT

- *Ethnografisch Museum*. De Bataks op weg
-15 sept.

DEN HAAG

- *Gemeentemuseum*. M. C. Escher
-22 juli
— *Museum Meermanno-Westreenianum*. Van diverse pluimage
-18 aug.
— *Postmuseum*. Toeristische attracties
-2 sept.

DEURNE

- *Dinghuis*. Otto van Rees
-31 juli

DORDRECHT

- *Museum van Gijn*. De Munt van Dordrecht

ESSEN

- *Villa Hügel*. Het Mariabeeld in Rijnland en Westfalen
-22 sept.

GOUDA

- *Catharina-Gasthuis*. Tibet
-6 okt.

LEIDEN

- *Rijksmuseum voor Volkenkunde*. Viva Mexico
-2 dec.
— *Leger- en Wapenmuseum*. Maquette van een vroeg middeleeuws kasteel en uniformen
-30 dec.

LILLE

- *Palais des Beaux Arts*. Van Raphael tot Guardi, 130 tekeningen uit de coll. Wicar

LOCHEM

- *Grote Kerk*. Oud handwerk
-18 aug.

MIDDELBURG

- *Rijksarchief*. 100 jaar spoorlijnen in Zeeland
-31 aug.
— *Stadhuis*. Het Oog van de Meester, Nederlandse schilderkunst uit de 17de eeuw
-1 sept.

PARIJS

- *Petit Palais*. Israël in de loop der tijden
-2 sept.

ROTTERDAM

- *Museum van Land- en Volkenkunde*. Afrikaanse sculpturen uit de collectie Meulendijk
-21 sept.
Wajang Purwa: schaduwtoneel en wereldbeeld van Java

STUTTGART

- *Stuttgarter Kunstgebäude*. Vijftig jaar Bauhaus
-28 juli

TILBURG

- *Ned. Textielmuseum*. Schering en inslag
-1 nov.
— *Ned. Volkenkundig Missiemuseum*. Verdwijende cultuur in Z.W. Irian
-30 sept.

UTRECHT

- *Ned. goud-, zilver- en klokkenmuseum*. Belgisch zilver
-1 sept.

BONDSNIEUWS

VERSLAG VAN DE ALGEMENE LEDENVERGADERING VAN DE KONINKLIJKE NEDERLANDSE OUDHEIDKUNDIGE BOND OP VRIJDAG 21 JUNI 1968 'S AVONDS OM 9 UUR IN DE KLEINE ZAAL VAN DE VEREENIGING TE NIJMEGEN

De presentielijst is getekend door 68 leden en introducés. De voorzitter, prof. dr. W. Ph. Coolhaas, opent de vergadering en heet in het bijzonder welkom mr. R. Hotke, die het ministerie van Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk Werk vertegenwoordigt, en dr. Fr. Mühlen uit Münster.

„Het is vanlaag juist een maand geleden — aldus de voorzitter — dat, geheel onverwacht, prof. dr. M. D. Ozinga overleed. Hij was op het Kunsthistorisch Instituut te Utrecht boeken gaan lenen en juist teruggekeerd in het nieuwe huis in Vianen, dat geheel naar zijn wensen was gebouwd, toen hem een hartaanval trof, die zeer snel een einde aan zijn leven maakte.

Ozinga is een grote steunpilaar en een van de beste vrienden van onze Bond geweest. Sinds 1932 was hij zonder onderbreking lid van de redactie van het Oudheidkundig Jaarboek en ons Bulletin; bestuurslid was hij van 1953 tot 1959 en van 1960 tot 1967, voorzitter in 1958-1959 en van 1960-1963. Al die jaren heeft hij zich volledig voor ons werk ingezet en er zijn bijna geen uitingen van onze Bond te noemen, waar hij geen deel in heeft gehad. Geen onzer vermoedde dat wij hem niet meer in het bestuur zouden terugzien.

Wat direct opviel bij de kennismaking was zijn bijzonder grote kennis van de aangelegenheden, waarvoor onze Bond pal staat. Het is niet zo moeilijk in het algemeen op te komen voor het behoud van de monumenten van weleer, maar het is zeer moeilijk te strijden in elk concreet geval, waarbij het er om gaat de waarde van een bepaald gebouw, van een bepaald cultuurlandschap, aan te tonen en de wenselijkheid en mogelijkheid te bewijzen van de integratie daarvan in het moderne leven. En daarbij muntte Ozinga door zijn grote kennis uit, zijn woord had gezag en viel niet te weerleggen. Dan viel op zijn strijdvaardigheid; wannéer en wáár ook gevochten moest worden voor het behoud van cultuurwaarden, wist men dat men een beroep op hem kon doen en dat hij zich met grote

energie de zaak zou aantrekken. Strijdvaardig, niet strijdlustig; zijn bereidheid zich in te zetten voor het behoud van een cultuurmonument kwam voort uit zijn toewijding. Hij zag het als de hem opgelegde taak daarvoor het zijne te doen met achterstelling van zijn persoonlijke verlangens.

Heeft de Bond door zijn overlijden een zeer groot verlies geleden en is hij hem grote dank verschuldigd, anderzijds was de Bond Ozinga een bron van vreugde. Velen onzer zullen zich de redevoeringen herinneren, die hij bij allerlei gelegenheden in ons midden uitsprak; zij waren uitstekend voorbereid, maar zij getuigden ook van een gevoel van thuis zijn, van een vertoeven onder mensen, die zijn medestanders en zijn vrienden waren. Wie verleden jaar aanwezig was bij ons bezoek aan het Koninklijk Paleis te Amsterdam, zal levendig voor de geest staan hoe voortreffelijk en opgewekt hij als gids optrad, toen hij daartoe door de grote toeloop zonder enige voorbereiding geroepen werd.

Wij kunnen zijn nagedachtenis niet beter eren dan door voort te gaan op het pad, waar hij ons zo lang is voorgegaan.

In het achter ons liggende verenigingsjaar zijn de Bond voorts een vijftiental leden door de dood ontvallen. In alfabetische volgorde luiden hun namen:

Mr. D. Aten te Zaandam, P. C. J. Blom te 't Joppe, A. van Essen, architect te Voorburg, W. Chr. de Haan, architect te Utrecht, J. W. A. Honig te Zaandijk, Mejuffrouw H. A. J. Hoste 's-Gravenhage, P. C. A. Janszen Spitman te Leidschendam, Prof. Dr. J. H. Jongkees te Utrecht, Ir. G. M. Leeuwenberg, architect te Utrecht, Dr. D. P. Oosterbaan te Delft, B. M. Oostendorp Sr. te Amsterdam, Jhr. H. J. Repelaer van Driel te 's-Gravenhage, T. Snijders te Groesbeek, Mejuffrouw M. A. de Visser te Groningen, J. Wiegiersma te Utrecht.

Ik verzoek u een ogenblik op staan teneinde hun nagedachtenis te eren.

Het afgelopen jaar stelde de Bond niet voor

grote of onverwachte vraagstukken. Er kon worden voortgegaan met het gewone werk; soms leek het ons dat de belangstelling in den lande voor de cultuurmonumenten toenam, maar soms ook, en ik vrees meer terecht, dat de bereidheid daarvoor offers te brengen, nog maar zeer gering was, zelfs nog afnam. Dat het hier in wezen gaat om het bewoonbaar houden van een overvol land, wordt bepaald veel te weinig ingezien. Een jaar geleden had ik gelegenheid uw aandacht te vragen voor het binnen onze Bond brengen van mensen, die bij het onderwijs zijn betrokken om zo bij het opgroeiende geslacht meer belangstelling aan te kweken en om leidende figuren aan te trekken uit het maatschappelijke leven, zowel in het ambtelijke als het niet-ambtelijke vlak. Ik moge er mee volstaan u nogmaals te verzoeken de aandacht van uw kennissen uit deze beide sectoren op onze Bond te vestigen.

Het steeds hoger worden van de kosten van drukwerk maakte, dat het Bulletin wat kleiner van omvang moest zijn dan in voorafgaande jaren. Wel waren de autoriteiten van het ministerie van Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk Werk bereid ons financieel bij te staan, waarvoor wij zeer dankbaar zijn, maar dit betekent niet dat wij ons zo ruim zouden kunnen bewegen, als wij graag zouden willen. Het is nog maar kort geleden dat de contributie verhoogd is en het ligt geenszins in ons voornemen, u wederom een verhoging voor te stellen. Men dient echter te bedenken, dat de gulden zo sterk gedevalueerd is en het inkomen van de meesten onzer zo is toegenomen, dat wat men thans aan contributie betaalt een geringer deel van ieders inkomen uitmaakt dan een jaar of tien geleden. Hebben wij het uit de verkoop van het derde deel van ons Repertorium ontvangen bedrag gespaard, het is er verre van dat wij daarvan het vierde deel zouden kunnen laten drukken. Wij hebben de financiële hulp ingeroepen van de organisatie voor Zuiver Wetenschappelijk Onderzoek en verwachten, dat die ons ook zal worden geschonken.

Een nieuw terrein, waarop onze Bond hoopt wat te kunnen bereiken, is dat van het in goede staat bewaren van oude tuinen en parken. Ons bestuurslid de heer Buurman nam het initiatief tot besprekingen hierover met verscheidene daarvoor in aanmerking komende organisaties en wij hopen dat ons bestuur weldra een commissie in kan stellen, die in staat is een en ander uit te werken. De heer Buurman zal u hieromtrent zo straks nader inlichten.

Wij hopen en verwachten dat onze Bond in

het komende jaar op de ingeslagen weg zal kunnen voortgaan".

De *notulen* van de algemene ledenvergadering, op 17 februari 1968 te Rotterdam gehouden en afgedrukt in het Nieuwsbulletin van april 1968, blz. *35 e.v., worden ongewijzigd goedgekeurd.

Onder de *ingekomen stukken* bevinden zich berichten van verhindering, de vergadering bij te wonen, van de bestuursleden Halbertsma, Lunsingh Scheurleer, Meischke, Temminck Groll en Wit.

De secretaris, mr. P. J. van der Mark, leest vervolgens het *jaarverslag* voor:

„In het jaar 1967 werd de Bond opnieuw diep geschokt door het overlijden van een van de leden van het bestuur: op 28 juli ontviel ons, geheel onverwacht, dr. D. P. Oosterbaan. Na de dood van Van der Haagen in januari 1966 is Oosterbaan het tweede bestuurslid in successie, dat „in het harnas” is heengegaan. Oosterbaan heeft zich gedurende de zes jaren, dat hij deel uitmaakte van het bestuur, daarvan een voortreffelijk lid betoond. Naast zijn grote kennis van zaken en zijn enthousiasme bezat hij zeer bijzondere eigenschappen op organisatorisch terrein; het welslagen van talrijke, door de Bond uitgeschreven excursies is voor een belangrijk deel aan de door hem met veel verve ondernomen voorbereidingen te danken. Bij de ter aarde bestelling op 1 augustus op de begraafplaats Jaffa te Delft heeft oud-voorzitter Braat getuigd van de waardering voor de mens-Oosterbaan en hem dank gebracht voor de belangrijke diensten, die hij de Bond heeft bewezen.

In den lande viel alom een opvallende groeiende belangstelling voor onze monumenten, zowel natuur- als cultuurmonumenten, te constateren. De Vereniging tot Behoud van Natuurmonumenten stelde met de financieel gedurfd aankoop van het Deelerwoud een daad, die warme weerklank vond in ons volk. In Amsterdam heeft de door de Bond Heemschut gepropageerde actie „Amsterdaad” geleid tot een adres met verlangens aan het gemeentebestuur en tot een bundeling van alle krachten, die opkomen voor het behoud van de historische stadskern. Rotterdam maakt ernst met het weder gezond maken van het stadsdeel Oud-Delfshaven om de Aelbrechtskolk, in Utrecht komt geleidelijk aan meer belangstelling bij de burgerij voor de gemeentelijke plannen tot vernieuwing (of vernieling?) van de bindestad en in Deventer worden initiatieven uitgewerkt voor een algehele restauratie van het zogenaamde Bergkwartier. Het spreekt vanzelf dat

de Bond al deze activiteiten — ook al is hij er niet direct bij betrokken — met voldoening begroet. Dat het niet nodig is, het hoofd te spoedig in de schoot te leggen onder het motto dat alle bezwaarschriften toch niets uithalen, heeft het geval-Alkmaar geleerd, waar de gemeenteraad nu ineens een — voor de zoveelste maal — herzien plan voor de binnenstad heeft aanvaard, waarbij geen enkele gracht meer behoeft te worden gedempt. Is het al te boud te veronderstellen dat het door de Bond in 1958 tot de Alkmaarse raad gerichte rekest uiteindelijk toch een klein steentje tot dit door ons met grote vreugde vernomen resultaat heeft bijgedragen?

Komende tot de interne wederwaardigheden van de Bond in het jaar 1967 dient in de eerste plaats het nieuwe (vierde) deel van het Repertorium te worden genoemd. Het bestuur heeft de Uitgeversmaatschappij Martinus Nijhoff te 's-Gravenhage in beginsel bereid gevonden dit nieuwe deel, alsmede de nog onverkochte voorraad van deel III, in depot te nemen. Het boek wordt dan in de catalogus van Nijhoff vermeld en zal zo — naar wij hopen — meer in de publieke belangstelling komen. De kosten van het drukken en binden van deel IV, die voorlopig op rond f 25 000.— zijn geraamd, moeten door de Bond worden gedragen. Het bestuur heeft een verzoek om subsidie in deze kosten gericht tot de organisatie voor Zuiver Wetenschappelijk Onderzoek (Z.W.O.). Deze heeft toegezegd het verzoek in welwillende overweging te nemen, zodat de uiteindelijke beslissing in de loop van het jaar 1968 mag worden verwacht. Het bestuur zal er naar streven het boek voor leden beschikbaar te stellen voor een prijs van rond f 30.—; niet-leden zullen aanmerkelijk dieper in de beurs moeten tasten.

In de ledenvergadering van 25 februari 1967 kregen enkele kleine, doch niet van belang ontblote wijzigingen van het Huishoudelijk Reglement hun beslag: het ledental van de commissie van redactie werd van 9 op 13 gebracht en de mogelijkheid van herbenoeming, die tot eenmaal was beperkt, werd verruimd. In de ledenvergadering van 16 juni 1967 werden de aftredende bestuursleden Bernet Kempers en Ozinga, die niet herkiesbaar waren, vervangen door de heren Boschma en Landheer. De vergadering koos de heer Coolhaas opnieuw voor een jaar tot voorzitter.

In de financiële toestand van de Bond kwam een kleine verbetering. Ten dele door de verhoging van de contributie, welke op 1 januari

1967 is ingegaan, en ten dele door een — op zichzelf te betreuren — inkrimping van de omvang van het Bulletin was het mogelijk het tekort op de exploitatie over het jaar 1967 terug te brengen tot f 16 000.—. Het ministerie van Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk Werk verlichtte de financiële zorgen enigermate door bij de aanvang van het verenigingsjaar een voorschot op het te verlenen subsidie beschikbaar te stellen, waarvoor wij erkentelijk zijn. De administrateur, mr. G. J. Kalf, zette zijn dikwijls ondankbaar werk met enthousiasme en taaie volharding voort. Zulks had het verheugende gevolg dat de penningmeester een door hem in overweging genomen verzoek om ontslag uit zijn functie heeft teruggenomen.

Het ledental, dat tengevolge van de door de administrateur doorgevoerde sanering van het ledenregister was teruggelopen, vertoont weer een voorzichtige stijging. Belangrijk is, dat alle leden — oude zowel als nieuwe — thans de door hen verschuldigde contributie ook werkelijk betalen, hetgeen in het verleden niet steeds het geval was! Met een variant op de door een belangrijke organisatie in den lande gehanteerde slagzin „méér leden, méér mogelijkheden” mag het bestuur U op het hart drukken te trachten meer leden voor de Bond te winnen, want bij ons betekent meer leden in de eerste plaats meer pagina's waardevolle lectuur in het Bulletin!”

Aangezien de financiële stukken over het verenigingsjaar 1967 reeds in de ledenvergadering van 17 februari 1968 zijn behandeld, stelt de voorzitter dan de *bestuursverkiezing* aan de orde. De heer Oosterbaan is overleden; ingevolge het bepaalde in artikel 5 van het Huishoudelijk Reglement is aan de beurt van aftreden de heer Buurman. Deze is, daar hij reeds meer dan zes jaren onafgebroken zitting heeft gehad in het bestuur, niet herkiesbaar. Het bestuur stelt voor in de vacature-Oosterbaan te benoemen mr. P. J. W. Beltjes te Arnhem en in de vacature-Buurman dr. W. C. Braat te Oegstgeest. De vergadering kan zich met dit voorstel verenigen. De zojuist benoemden, beide ter vergadering aanwezig, verklaren hun benoeming te aanvaarden. Het bestuur geeft de vergadering in overweging, de heer Braat tot *voorzitter* aan te wijzen. De vergadering gaat hiermede accoord, waarop de heer Braat, bewogen door het in hem gestelde vertrouwen, zegt de benoeming gaarne te accepteren.

De secretaris brengt daarop artikel 9 van het Huishoudelijk Reglement in herinnering, waarin wordt gezegd dat met uitzondering van de hoofd-

redacteur iedere twee jaar de helft van het aantal leden van de *commissie van redactie* aftreedt, doch herbenoembaar is. Het lid van de commissie prof. Ozinga is overleden; het aftredende lid prof. Lunsingh Scheurleer heeft medegedeeld niet voor een herbenoeming in aanmerking te willen komen. Het bestuur stelt thans voor de aftredende leden Renaud, Korf, D. Lunsingh Scheurleer, Temminck Groll en prof. Van de Waal opnieuw te benoemen. De vergadering stemt hiermede in.

De voorzitter geeft dan het woord aan het bestuurslid, de heer Buurman, die een toelichting zal geven op het door hem ontwikkelde initiatief, een *commissie voor het behoud van historische parken en tuinen* in het leven te roepen. De heer Buurman zet uiteen dat gedacht wordt aan een commissie, die primair tot taak heeft het inventariseren van voorbeelden van oude tuinaanleg en het adviseren, op welke wijze een dergelijke aanleg kan worden beschermd en behouden, een en ander in overleg met de Rijksdienst voor de Monumentenzorg. Het bevorderen van een reconstructie van de oorspronkelijke aanleg, waarmede uiteraard veel geld zal zijn gemoeid, ligt voorlopig niet op haar weg. Uiteraard zullen het Staatsbosbeheer en wellicht nog andere instanties bij het werk worden ingeschakeld. Het heeft in de bedoeling gelegen, thans wijlen prof. Ozinga aan te zoeken als voorzitter van deze commissie op te treden, maar zijn plotseling verscheiden noopt het bestuur zich nader te beraden, mede over de vraag, welke personen in de commissie zitting moeten hebben. De voorzitter dankt uit naam van de vergadering de heer Buurman voor zijn uiteenzetting en hij vraagt tevens machtiging voor het bestuur, deze aangelegenheid verder uit te werken. Spreker wil daar een woord van erkentelijkheid aan verbinden voor de toewijding, waarmede de heer Buurman gedurende zijn welhaast achtjarig lidmaatschap van het bestuur de belangen van de Bond heeft behartigd. De vergadering stemt hiermede met een hartelijk applaus in.

Wat de in het jaar 1969 uit te schrijven *ledenvergaderingen* betreft legt de voorzitter de vergadering het plan voor, in februari van dat jaar te Zeist bijeen te komen om een bezoek te brengen aan het Slot en het door brand geteisterde Hernhutter-complex. Voor de zomervergadering stelt het bestuur Breda voor met de mogelijkheid van een excursie naar het westelijk gedeelte van Brabant en (of) België. Uit de vergadering komt de suggestie voor een bezoek aan zuid-oost-

Groningen en Ter Apel; het bestuur zal de mogelijkheid daarvan gaarne onderzoeken.

Bij de *rondvraag* dringt de heer Van Hessen er op aan dat verschillende oudheidkundige verenigingen in den lande bij het organiseren van excursies met elkander voeling houden teneinde doublures in het programma te voorkomen. De voorzitter zegt toe hier aandacht aan te zullen schenken. De heer Van Hoogenhuyze biedt zijn goede diensten aan bij het opstellen van een programma voor het bezoek aan Zeist. Daar zal gaarne gebruik van worden gemaakt. Nadat, overeenkomstig de traditie, de heer Koster als oudste lid in jaren de scheidende voorzitter dank heeft gebracht voor het vele, dat hij tijdens zijn tweejarig presidentschap voor de Bond heeft gedaan, wordt de vergadering gesloten.

Die middag waren tegen 2 uur tal van leden bijeengekomen in de Stevenskerk om te luisteren naar een boeiend betoog over de bouwgeschiedenis van dit bedehuis door dr. J. M. G. M. Brinkhoff, het enthousiaste bestuurslid van onze zustervereniging Numaga. Onder leiding van dr. Brinkhoff en de gemeente-archivaris, dr. J. A. Schimmel, vindt dan een rondwandeling in groepen door de oude binnenstad van Nijmegen plaats, waarbij naast waardering voor de herstelde monumenten ook critiek op de rigoureuze afbraak van de benedenstad en de hier gemiste kansen voor revalidatie wordt gehoord. Een fikse regenbui vermag de goede stemming niet te verstoren en tegen 5 uur verzamelt men zich in het stadhuis, waar uit naam van het gemeentebestuur loco-burgemeester mr. J. J. de Haas het gezelschap welkom heet. Na een dankwoord van de voorzitter blijft men nog geruime tijd bijeen alvorens zich naar „De Vereeniging” te begeven voor het gemeenschappelijk diner. De maaltijd, waaraan als gasten aanzitten de heer en mevrouw Schimmel en de gemeente-archivaris van Kleef, dr. Fr. Gorissen, wordt tegen 9 uur in verband met de avondvergadering beëindigd.

De volgende dag, zaterdag 22 juni, vertrekken de bussen van de firma Matser om half negen van het parkeerterrein bij de nieuwe Schouwburg. De grensovergang levert geen enkele moeilijkheid op, zodat nog voor de vastgestelde tijd Kranenburg wordt bereikt. In de St. Petrus- en Pauluskerk spreekt de pastoor een begroetingswoord, waarna het folkloristisch museum in de Molentoren en het streekmuseum Katharinenhof wordt bekeken. Door het aan natuurschoon zo rijke Reichswald gaat de tocht

verder naar de in grote eenzaamheid gelegen voormalige abdij Grevendal. Ir. G. Cremers van het architectenbureau Pouderoyen te Nijmegen, dat met de restauratie is belast, verstrekt hier een toelichting op de plannen. Het in een prachtige omgeving gelegen, geheel ommuurde complex met zijn ten dele bewaard gebleven kloostergang maakt op de bezoekers een grote indruk. Via Kessel, Asperden, Goch en Weeze rijden de bussen tegen 12 uur Kevelaer binnen. Tot 3 uur is hier ieder vrij in zijn doen en laten; in restaurant „Zum Goldenen Apfel” wordt een koude lunch geserveerd en velen nemen een kijkje in het hoogst interessante Kreis-Heimatmuseum, waar Frau Dr. M. Scholten een degelijke toelichting op het geëxposeerde geeft. Tegen 4 uur komt het gezelschap in Kalkar aan. In de St.-Nicolaaskerk houdt dr. Fr. Gorissen (in het Nederlands) een uitermate helder betoog over het houtsnijwerk van de zich in deze kerk bevindende altaren, waarna met toestemming van de

deken de excursisten het koor mogen betreden om alle details van nabij gade te slaan. Dr. Gorissen is onvermoeibaar in het verklaren van de techniek en het beantwoorden van de talrijke vragen, die hem worden gesteld, zodat voor velen wellicht toch nog te vroeg de laatste étape van deze tocht, naar de graftombe van Johan Maurits van Nassau in het Oude Park in de omgeving van Kleef, aanvangt. Staande op de tombe geeft dr. Gorissen „en passant” een causerie over de Nederlandse historie ten beste, die een landgenoot-vakman moeilijk zou kunnen verbeteren. Het door de voorzitter gesproken hartelijke dankwoord geldt dan ook terecht in de eerste plaats dr. Gorissen, voor wie geen moeite te veel is geweest om deze dag aan de Nederrijn tot een zeer bijzondere onder de vele excursies van de Bond te maken. Tegen 7 uur bereiken de bussen Nijmegen weer, waarop de deelnemers, moe doch voldaan, naar huis terugkeren.

V. D. M.

ARCHEOLOGISCH NIEUWS

MEDEDELINGEN VAN DE ARCHEOLOGISCHE INSTELLINGEN IN NEDERLAND
REDACTIE RIJKSDIENST VOOR HET OUDHEIDKUNDIG BODEMONDERZOEK

DRENTHE

Coevorden. De op handen zijnde restauratie der middeleeuwse gedeelten van het stadhuiscomplex vormde aanleiding tot enig graafwerk op de plaats waar de omstreeks 1840 afgebroken toren had gestaan, namelijk op het zuidwestelijk uiteinde van de lange vleugel. De resultaten moedigden aan tot verder gaande onderzoekingen.

Zo werd dan in mei aangevangen met de uitvoering van een uitgebreid opgravingsprogramma, dat zowel het terrein achter de kasteelvleugel — d.m.i. dus westelijk van het complex — als de ruimte op het Raadhuisplein, oostelijk van de middeleeuwse gebouwen, zou bestrijken. De in 1958 plaats gehad hebbende oriënteringen bepaalden daarbij tot op zekere hoogte de doeleinden.

De tot nu toe verzamelde gegevens zijn alszins belangwekkend te noemen. Het is gebleken, dat men — wellicht omstreeks 1150 — begonnen is in de moerassige streek een verhoging op te werpen, die met plaggen werd afgewerkt en verstevigd. Kennelijk is deze ophoging in de loop der tijden weer wat afgegraven; er zijn nog geen sporen van de

bebouwing van de kasteelwerf aangetroffen.

Gaandeweg werd de werf steeds vergroot. Concentrische rijen van palen en staketsels laten duidelijk zien hoe de voet van de ophoging steeds verder naar buiten verlegd werd. Naast verticaal gestelde palen komen rijen voor van palen die onder een hoek van 45° naar buiten gericht zijn, klaarblijkelijk als afweer bedoeld. De vele scherven uit de aangevoerde grond achter de buitenste palenrij wijzen op veel omvattende activiteiten omstreeks 1400.

De grote ronde toren met de aansluitende buitenmuur staat niet op de oudste ophoging, maar werd kennelijk pas opgetrokken nadat de kasteelstede „uitgedijd” was. Het metselwerk bestaat uit rode baksteen, doorschoten met banden van ijzeroersteen.

Aan de oostzijde — op het Raadhuisplein — werd een brede sleuf aangelegd, waarin dicht bij de rijweg bruggepalen werden aangetroffen. Halverwege het Raadhuis kwam een wang van het middeleeuwse poortgebouw aan het licht, terwijl nog dicht bij de lange middeleeuwse vleugel zich de helling van de oudste kasteelwerf in de profielen aftekende. Ook hier van

een eventuele bebouwing uit de 12de eeuw nog geen spoor. Het onderzoek wordt op dit punt voortgezet.

R.O.B., Amersfoort (J. G. N. Renaud).

GELDERLAND

Nijmegen. Tijdens graafwerkzaamheden voor de aanleg van een nieuwe riolering en van gas- en electriciteitsleidingen in de Kanaalstraat en ten oosten en zuidoosten daarvan, in de Weurtseweg, zijn in de maanden april tot en met juli tal van Romeinse vondsten aan het licht gekomen, voornamelijk in het oostelijke gedeelte van de Kanaalstraat (van de Weurtseweg tot aan de Rijnstraat).

Dit gebied, waarin reeds door M. P. M. Daniëls — vooral in de jaren 1911-1921 — vele archeologische waarnemingen zijn verricht (*Oudb. Meded. Leiden*, N.R. 8, 1927, 65-115; *Noviomagus — Romeins Nijmegen*, [1955], 34-41 en 193-214), heeft deel uitgemaakt van Ulpia Noviomagus.

De vondsten zijn afkomstig uit afvalkuilen en een daarbij behorende, sterk met brandsporen gemengde laag, die — op een diepte van ca. 1.35-1.70 m onder het straatniveau — is gelegen op een natuurlijk grindpakket. De Romeinse laag bleek aan de bovenkant ernstig verstoord te zijn, o.a. als gevolg van de aanleg van de eerste riolering in 1920; ten noorden van de sleuf is de Romeinse grond hier en daar nog intact tot op 0.40 m onder het maaiveld.

In de Kanaalstraat, ter hoogte van de Waterstraat (noordelijk gedeelte), zijn resten ontdekt van een uitgebroken muur van specie en stukken kwartsiet, die waarschijnlijk van noord naar zuid heeft gelopen. Op de kruising van de Kanaalstraat en de Merwedestraat (zuidwestelijk deel) zijn in een put voor een lichtmast tufsteen, kwartsiet, stukken dakpan en fragmenten van muurschildering te voorschijn gekomen; het betreft hier vermoedelijk de resten van een gebouw dat in de onmiddellijke nabijheid heeft gestaan, eventueel puin van de door Daniëls ontdekte Gallo-Romeinse tempels.

Hieronder volgt een overzicht van de losse vondsten, waarvan het merendeel thans is ondergebracht in het Rijksmuseum G. M. Kam (zie ook M. H. P. den Boesterd in: *Nieuwsbulletin K.N.O.B.* 1968, *42).

Terra sigillata. Typen: Dragendorff 15/17, 18, 18/31, 31, 27, 29, 32, 35, 36, 37, 38, 42, 45 en 46; Curle 11 (en latere ontwikkelingen)

en 15; Ludowici Smb en Va (deukbeker); Déchelette 72; inktpot. Stempels, gedetermineerd volgens Oswald, Stamps:]ABILIS F (Drag. 31; h.w. Amabilis; Rheinzabern, Hadrianus-Antonini),]NAILLVS (Drag. 31?; Anaillus; Lezoux, Traianus-Hadrianus), BVCCVS FE (Buccius; Lezoux, La Madeleine (?)) en Rheinzabern, Traianus — ca. 190), Ceriali·M̄A (Drag. 31; Cerialis I; Lezoux, Traianus-Hadrianus), ELVISSA (Drag. 31?; Trier, Antonini), GENITOR (Drag. 31; Lezoux, Domitianus-Traianus), MARTIALFE (Drag. 31; Martialis II; Oost-Gallië en Rheinzabern, Traianus-Antonini),]MORIS̄M (Drag. 27; Memor; La Graufesenque, Claudius-Vespasianus), MITTIM (Drag. 31?; Mettius; Lezoux, Traianus-Antonini),]IDIANVS (Drag. 31; Pridianus; Oost-Gallië, Traianus-Hadrianus), OFRVFI (Drag. 33; Rufus; La Graufesenque en Montans, Nero-Vespasianus),]ABELLVS (Drag. 33?; Sabell(i)us; La Madeleine, Traianus-Hadrianus),]ABNIM (Drag. 31; Sabinus II; Lezoux, Traianus-Hadrianus), SABINVS (Drag. 31?; Sabinus III; Rheinzabern, Antonini), SECVNDA[(Drag. 31; h.w. Secundanus; Rheinzabern, Antonini), TVLLVSF (Drag. 32; Pont-des-Rêmes (Florent), Hadrianus-Antonini), rozetvormig figuurstempel (Drag. 33; Oost-Gallië?).

Tot de met reliëfs versierde t.s.-kommen behoren enkele Flavische stukken (Drag. 29 en 37) uit La Graufesenque (determ. C. G. A. Morren) en een Drag. 37 van Albillus (La Madeleine, Traianus-Hadrianus; cf. H. Ricken in: *Saalburg-Jahrbuch* 8, 1934, Taf. IX, 12).

Gevernist aardewerk. Fragmenten van bekertjes van de typen Brunsting (*Grafveld Hees*) 1-5 en 11; borden van Brunsting, type 17a en 22 (Pompejaans rood); verder is ook „Niederbieber” met enkele stukken vertegenwoordigd.

Gladwandig en ruwwandig aardewerk. Fragmenten van kruiken en kruikamforen (Id-IIIB), honingpotten (Brunsting, type 28), kelkbakjes (Brunsting, type 27), waarvan een exemplaar van baksteenachtig Holdeurns aardewerk, een zeef (Stuart, *Aardewerk legerplaats*, type 152), wrijfschalen met horizontale en met verticale, ook naar beneden uitstekende rand (Brunsting, type 36 en 37); enkele exemplaren van Holdeurns fabrikaat; van een zeer grote wrijfschaal met horizontale rand — cf. Gose, *Gefäßstypen*, 461 — is de rand minstens 7 cm breed geweest en heeft de grootste diameter ongeveer 1 m bedragen), borden (Brunsting,

type 19, 20, 21 en 22; Niederbieber 112), kommen (Brunsting, type 5, 8 en 9), kookpotten (Brunsting, type 1a, 2, 3 en 7) en dek-sels (Brunsting, type 23).

Van *fijn „Nijmeegs“* en *gebronsd aardewerk, terra nigra* en *kurkurnen* (Brunsting, type 16a, b en c) kwamen slechts enkele fragmenten aan het licht.

Het aardewerk is te dateren in een periode die zich heeft uitgestrekt van de Flavische tijd tot in de tweede helft van de 3de eeuw na Chr. Ten slotte vermelden we enige bijzondere vondsten. In de eerste plaats het voetstuk van een pijpaarden beeldje met het onderste gedeelte van een in een mantel gehulde mannelijke (?) figuur; op de achterzijde van dit voetstuk is *ante cocturam* geschreven: [L]VCIVS / FECIT / CCAA (lezing J. E. Bogaers; de letters zijn grotendeels opgevuld met een engobe; ook zijn sporen van een lichtbruine beschildering zichtbaar). Verder: een gouden oorhanger, een benen naald, een benen speelsteentje, twee groene meloenvormige kralen van glaspasta, een gedeelte van een bronzen stilus, een bronzen ring, twee gebakken klosvormige, bij een pottenbakkersoven behorende voorwerpen (cf. Holwerda-Braat, Holdeurn, pl. XXII, 80) en fragmenten van tegulae en lateres met de volgende stempels: sv̄BDI[(Didius Julianus; cf. Holwerda-Braat, pl. XXX, 1); L.X.G. (tweemaal een type dat te vergelijken is met Holwerda-Braat, pl. XXVI, 9; VE:X:EX:F (= CIL XIII/6, 12546, 2 uit Neuss; uniek voor ons land); VE[(rond stempel met reliëfletters). Zie over de reeds vroeger in het gebied van Ulpia Noviomagus gevonden militaire dakpanstempels: Daniëls, O.M.L., N.R. 8, 1928, 105 en id., *Noviomagus* 114, 196 en 205.

Van de fragmenten van wrijfschalen zijn er twee voorzien van een stempel (op horizontale randen en parallel daarmee): TRACO F en LHSVRO (tweemaal, aan weerszijden van de uitgiëtopening). Beide stempels zijn niet van elders bekend.

Een oor van een amfoor draagt het stempel MM[; cf. Callender, *Roman Amphorae*, nr. 1139b. Op aardewerkscherven is een viertal graffiti aangetroffen: SPII en F (op terra sigillata) en X en XII (inhoudsmaten op oren van amforen).

Instituut O.G.A., Nijmegen (J. T. J. Jamar-J. R. Thijsen).

NOORD-BRABANT

Berlicum. In de noordwestelijke hoek van de gemeente, bij de Ingelandse Brug, werden door de heer C. de Rooy uit Hintham nederzettingssporen uit de Late IJzertijd aangetroffen. Zeer veel scherven uit de La Tène-periode werden gevonden in een duidelijk waarneembare cultuurlaag op 30 cm onder het huidige maai-veld. De scherven hebben o.a. een versiering van een kamstreek- en vingertopindrukken. De vondsten werden aangetroffen op een lichte terreinverhoging tussen het riviertje de Aa en de Wamberge Loopgraaf en wel juist ten oosten van de samenvloeiing dezer riviërtjes. Het zuidelijk gedeelte van deze hoogte wordt thans afgegraven voor zandwinning; het noordelijk gedeelte is nog intact.

Een tweede nederzetting te Berlicum, eveneens uit de La Tène-periode werd door de heer C. de Rooy ontdekt op de rechter oever van de Aa ruim 1½ km oostzuidoost van de vorige vindplaats. Behalve soortgelijk aardewerk vond hij ook een fragment van een blauw-glazen armband.

Een derde nederzetting te Berlicum ligt op ongeveer 2 km ten z.o. van de vorige bij het gehucht Beekveld en eveneens op de rechter oever van de Aa. In het profiel van een zandafgraving vond de heer C. de Rooy een aantal scherven van Romeins aardewerk, hetgeen erop wijst, dat hier of in de naaste omgeving een nederzetting heeft gelegen in de eerste eeuwen onzer jaartelling.

R.O.B., Amersfoort (G. Beex).

Geldrop. Door de leden van de Heemkundekring te Geldrop werden zeer veel Romeinse aardewerkscherven, waarbij vrij veel terra sigillata, gevonden op een klein uitgezand perceeltje tussen Genoehuis en Hoog-Geldrop. De hierbij behorende nederzetting heeft gelegen of zette zich voort in het zuidelijk hiervan gelegen hoge perceel zoals uit de bodemsporen in het talud van de afgraving is op te maken.

R.O.B., Amersfoort (G. Beex).

St.-Michielsgestel. P. Wiro Heesters uit St.Oenderode meldde de vondst van een groot aantal scherven van Romeins en inheems aardewerk tussen Haanwijk en Ruimel, hetgeen wijst op een nederzetting ter plaatse. De vondst van een grote Merovingische scherf met radstempelversiering doet vermoeden, dat de plaats ook

in de Vroege Middeleeuwen bewoond is geweest.

R.O.B., Amersfoort (G. Beex).

Riethoven. Onze correspondent de heer J. H. C. Biemans uit Bergeijk berichtte dat er opnieuw scherven en crematieresten waren bovengeloegd op een reeds eerder bekende vindplaats (*Nieuwsbulletin K.N.O.B.* 1967, *65). Bij controle ter plaatse werden behalve de sporen van dit inheems-Romeinse grafveld ook wat silexafslag en een klein fragment van een vuursteen bij aangetroffen.

Ongeveer 600 meter ten n.n.o. van deze vindplaats vond hij op een geploegde zandweg een fragment van een andere stenen bijl waarvan het snijvlak nog geheel intact was. Het glanzend gepolijste bijltje was vervaardigd van grijze vuursteen en in facetten geslepen. De grootste breedte bedroeg 5.7 cm. De oorspronkelijke lengte was niet meer te bepalen, maar zal ongeveer 12 cm hebben bedragen.

R.O.B., Amersfoort (G. Beex).

ZUID-HOLLAND

Valkenburg. De 12de campagne (1962) — werkput VIk in het rechter deel van de praetentura¹ — beperkte de op de dorpsheuvel voor onderzoek nog in aanmerking komende terreinen tot een viertal. De twee voornaamste daarvan waren de Korte Kommandeurstraat met de ten oosten daarvan gelegen bebouwde strook gronds resp. het perceel met dubbel woonhuis, aan zuid- respectievelijk oostkant door Broekweg en Kerkweg begrensd.

Laatstgenoemd terrein — op het hoogste deel van de Valkenburgse dorpsheuvel, ter plaatse van de zuidwesthoek van de principia resp. noordwesthoek van de daarnaast gelegen barak der opeenvolgende castella 1-6 (zie fig.) — kwam in 1967 vrij van bebouwing. Dankzij de welwillende medewerking van de eigenaar, de heer W. Oosterlee, kon in de tijd tussen amovering der opstallen en de bouw van een bungalow van 22 VI tot 1 XII '67 een systematisch oudheidkundig bodemonderzoek worden ingesteld vanwege het Instituut voor Prae- en Protohistorie van de Universiteit van Amsterdam, waarbij de dagelijkse leiding berustte bij H. L.

¹ Zie *Verslag over het jaar 1962 gedaan door Ge-deputeerde Staten aan Provinciale Staten van Zuid-Holland*, 106-113 (met 2 afbeeldingen), met name voor de daar gegeven korte samenvatting van de resultaten der vroegere onderzoekingen („Retrospect”, 106-109).

A. Rutten, ass. I.P.P., bijgestaan door B. L. van Beek, ass. I.P.P. (tegen het einde van het onderzoek tijdelijk belast met de dagelijkse leiding) en J. K. Haalebos, ass. I.P.P.

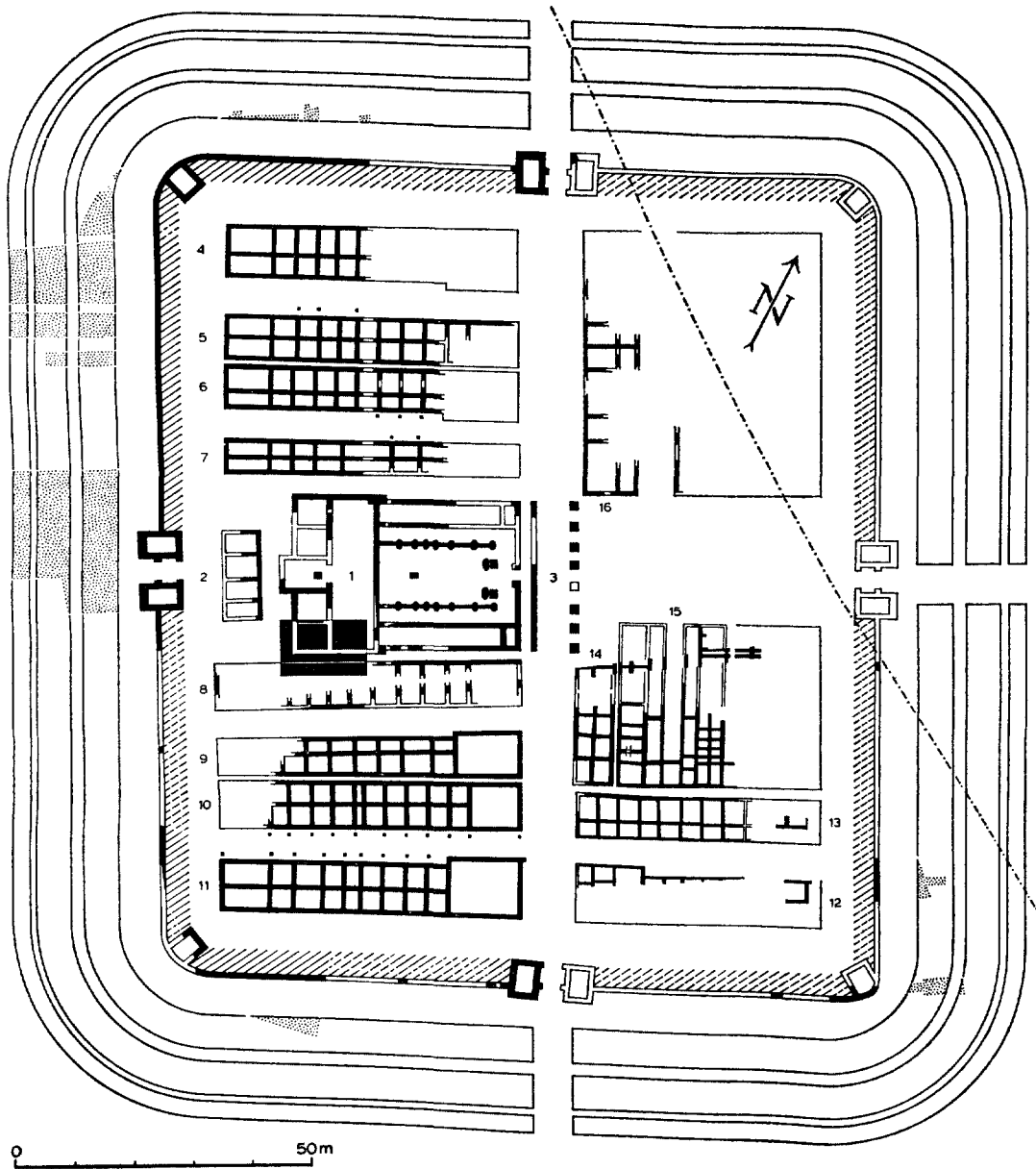
Voorname campagne van de 14de campagne² waren de completering van de grondplannen der opeenvolgende principia resp. een nadere precisering van de datering van castella 1-6 middels nauwkeurig stratigrafisch verzamelen van archaeologica.

Aanvangende op 2.20 + N.A.P. werd tot 0.40 + om de 10 cm een vlak afgeschaafd en getekend (in totaal 24 vlakken). Niet alleen overlast van het — soms overvloedige — hemelwater werd vanaf 11 IX '67 geëlimineerd door het construeren van een overdekking van de gehele werkput (middels metalen buizen en zeildoek), doch ook het nuttig effect van de aan de westkant opgestelde fototoren. Deze afdekking van de werkput — de eerste maal hier te lande! — maakte het mogelijk de opgraving tot de winter voort te zetten.

Werkput Ik (15 x 12 m) grenst aan tijdens de 1ste en 2de campagne (1941 resp. 1942) gegraven werkputten. Met het oog op het verzamelen van gegevens omtrent het einde van het laatste castellum (6) — contemporain met het abandonneren van de limes in Beneden-Germanië? — werd reeds op 2.20 + een eerste vlak gemaakt (60 cm hoger dan het bij de meeste vroegere campagnes gebruikelijke eerste vlak op 1.60 +). Achtereenvolgens werd van de opeenvolgende castella aangetroffen:

Van *castellum* 6 de puinsleuven van de zuidwesthoek van de principia (van zowel de west- als de zuidwand een restant van het beneden-deel van de muur nog aanwezig, laatstgenoemd restant ter hoogte van de dwarshal), alsmede het z.-deel van de puinsleuf van de westwand van de dwarshal (er binnen een dikke laag dakpanfragmenten en tufpuin over een brandlaagje op 1.80 +, een gewelddadig einde van deze vesting suggererende). Van het restant van de westwand waren zowel aan binnen- als buitenkant tegen het stortwerk vijf steenlagen bewaard (resp. van beneden naar boven: drie tufsteenlagen — de laatste beiderzijds met afschuining naar binnen — en twee lagen bakstenen), terwijl aan de binnenkant nog een tufsteen van de zesde laag in situ werd aange-

² De 13de campagne (1965) betrof een proefonderzoek op een terrein ten noordwesten van het vesting-complex.



Valkenburg Z.H. 1967. Werkput Ik geprojecteerd in de plattegrond van castellum 6.

Tekening I. P. P.

troffen. Onder de puinsleuven was vrijwel overal de heipaalfundering (tot 0.00) en plaatselijk de kiezellaag daarboven voorhanden. In de noordoosthoek van de werkput kwam in de dwarshal een gedeelte van een betonnen vloer aan het licht; dat deze vloer in een vroege fase van castellum 6 moet hebben dienst ge-

daan wordt gesuggereerd door een laag klei, die zich bevindt tussen deze vloer en de genoemde destructie laag. Vóór het ontstaan/opbrengen van de kleilaag is de betonnen vloer plaatselijk opgebroken met het oog op het wegwerken van hoeveelheden tufsteen.

Op de talloze dakpanfragmenten werden ruim

200 stempelafdrukken aangetroffen, o.a. van de Legio I Minervia Antoniniana (standplaats Bonn) en de Legio XXX Ulpia Victrix (standplaats Xanthen), met en zonder bijnamen, van de Exercitus Germanicus Inferior, van de proconsules Didius Julianus en Junius Macer (of Macrinus), voorts enkele figuurstempels (stier met vittae, zesbladige bloem). Van de bewerking van dit stempelmateriaal kunnen nieuwe gegevens inzake de datering van de bouw van castellum 6 worden verwacht.

Van een parallel met de zuidwand verlopende tufsteenfundering, onderheid met dunne aangekoolde paaltjes, bleven periodisering (6a?) en betekenis onzeker (een tegenhanger werd in 1941 ten noorden van de noordmuur aangetroffen, toen eveneens onverklaard).

Van de principia van castellum 5, gelijkvormig aan die van 6, is het muurwerk geheel weggebroken. Aanwezig zijn alleen de heipaalfunderingen, deels samenvallend met, deels direct ten oosten en ten zuiden van die van 6.

Van het houtskelet van de principia van castellum 4 werden vele zeer zware, op dwarsdoorsnede rechthoekige palen met vlakke onderkant aangetroffen. Een n.z.-reeks ervan (van de westwand van de dwarshal?) bleek op een lange dikke plank geplaatst te zijn.

Onder de brandlaag uit het jaar 69 — in de noordoosthoek van de werkput grote hoeveelheden verkoold graan bevattende³ — kwamen resten van twee houten voorgangers aan het licht. In de eerste plaats van de principia van castella 2|3 (hier niet onderscheidbaar), in de vorm van op dwarsdoorsnede rechthoekige (zijden maximaal 10 cm), beneden iets afgeschuinde palen. In de tweede plaats van de principia van castellum 1|1a, waarvan het meest

zuidelijke van de vertrekkenreeks langs de achterwand een haardplaats bleek te bevatten. Bijzonder fraai waren — zoals gewoonlijk — de ondereinden der vlechtwanden geconserveerd, ook van een deel van de noordwand van de ten zuiden van de principia gelegen barak.

De goed geconserveerde palen van de heipaalfunderingen van de principia van 6 en 5, van de wanden van 4, 3/2, 1/1a, en verdere houtresten werden geborgen voor onderzoek (houtsoort, selectie voor bepaalde doeleinden, methoden van bekapping/bewerking, dendrochronologie).

De mobilia archaeologica omvatten enkele bronzen voorwerpen (munten, fibulae, een wangklep van een helm), vijf fragmenten van houten tabulae, talrijke restanten van lederen uitrustingsstukken, de reeds genoemde ruim 200 stempelafdrukken op dakpannen, en een grote hoeveelheid aardewerkfragmenten (waaronder een grotendeels in scherven bewaard gebleven zeer fraaie knikpot van terra nigra met een wanddikte van minder dan 1 mm!). Opmerkelijk is voorts een grote hoeveelheid fragmenten van enkele malen overgewitte wandbepleistering met op de achterzijde de afdrucken van de oorspronkelijke ondergrond (bakstenen platen met kamstrepen), na losbreken begraven in een kuil in de dwarshal van de principia van 6. Vermoedelijk van de principia van 5 zijn stukken van een enkele malen overgewitte dunnere wandbepleistering.

I.P.P., Amsterdam (W. Glasbergen, H. L. A. Rutten en J. K. Haalebos).

³ Accentuerende de verzorgingsfunctie van de principia!

MUSEUM-NIEUWS

Amsterdam, Aanwinsten Allard Pierson Museum, Amsterdam

In de periode januari-juli 1968 zijn vele kunstvoorwerpen van verschillende herkomst door het Allard Pierson Museum aangekocht. Enkele van de belangrijkste zijn:

Marmeren beeldje van staande Aphrodite met Eros; de laatste houdt in zijn linkerhand een fakkel naar de aarde gericht; hoofd van Aphrodite ontbreekt; hoogte 25.6 cm; afkomstig uit Aphrodisias (Klein-Azië), waar een aanzienlijke beeldhouwactiviteit bestond; 2de eeuw na Chr.;

goede laat-Griekse stijl. Een parallel van mindere kwaliteit bevindt zich in het Archaeologisch Museum van Istanbul. Deze kleine marmersculpturen, die ons sterk aan terracotta beeldjes doen denken — de antieken beschouwden natuurlijk omgekeerd de terracotta's als goedkope imitaties van duurder miniatuur beeldhouwwerk — zijn tamelijk zeldzaam. In deze categorie hoort ook een in schitterend grofkorrelig marmer uitgevoerd *Handje met guirlande uit Egypte* (zoals afgebeeld op mummiekisten in het museum), 1ste eeuw na Chr.?

De collectie Griekse vazen werd eveneens op gelukkige wijze verrijkt met *twee belangrijke Attische lekythen* (olieflessen):

Grote roodfigurige lekythos met zeer fijn gestileerde bloemversiering in friezen aangebracht; hoogte 35 cm. Het komt zelden voor, dat — zoals op deze lekyth het geval is — de versiering geheel beperkt is tot non-figuratieve ornamentiek.

Op de tweede roodfigurige lekythos (hoogte 25 cm) staat een vrouw die wol uit een wolmand neemt om te gaan spinnen. Twee spinrokken hangen aan de wand. Schilder vermoedelijk de zg. Bowdoin-schilder, van wie meer werk in het museum aanwezig is; 470 v. Chr. (gerestaureerd).

Van de latere ceramiek verdient een *Hellenistische zg. Megarische kom*, met bijzonder strakke versiering in een vorm (matrix) gedraaid; vermelding: 1ste eeuw v. Chr. (gerestaureerd).

In deze periode werden ook de Griekse vazen uit de collectie Six naar het museum overgebracht. Uitgebreider mededelingen hierover, wanneer de opstelling gereed is.

Oproep

Nogmaals richten wij ons tot de musea met het verzoek, mededelingen betreffende de museumactiviteiten (uitgezonderd tentoonstellingsnieuws) aan ons te zenden voor eventuele plaatsing in het Museum-Nieuws. Een van de weinigen die aan onze eerste oproep gehoor heeft gegeven, is het Allard Pierson Museum. Doet goed voorbeeld, goed volgen?

Kopij zenden aan: Bureau v. d. Rijksinspector v. roerende monumenten, Kazernestraat 3, 's-Gravenhage, t.a.v. mej. J. L. Hofsteenge.

Wijzigingen Museumgids

p. XXXII

Provinciale Inspecteurs Kunstbescherming:
Drenthe — A. E. Ebbinge, Westerpark A 1,
Assen, tel. 05920-4338 (kantoor 05920-5146)

ALKMAAR — 3

adres museum — Doelenstraat 3, tel. 02200-10737

wnd. directeur — mr. M. J. Kriek

AMSTERAM — 14

voorl. niet voor publiek toegankelijk

ARNHEM — 51

conservator afd. schilderijen — drs. J. R. de Groot

DOETINCHEM — 98

secretaris — A. K. Kisman, v. Limburg Stirumlaan 97, tel. 08340-4887

kantoor tel. 08340-3741

penningmeester — W. G. Rijks-Vaags, van Entstraat 9, tel. 08340-3643

EDE — 112

secretaris — G. W. Bos, Kazernelaan 27, tel. 08380-10129

KOOG A/D ZAAAN — 203

conservator — A. F. Neuhaus, Warmoesstraat 93, Wormerveer, tel. 02980-83780

beheerder — A. O. Brucker

KOOG A/D ZAAAN — 204

conservator — A. F. Neuhaus

MAASTRICHT — 237

directeur — drs. I. L. Szenassy

conservator — dr. J. H. Bloemers

UTRECHT — 341

tel. 030-39111

ZALTBOMMEL — 388

voorzitter — J. V. M. Keeser, Savornin Lohmanstraat 25, kantoor, tel. 04180-2937

conservator — L. Leeuwis

TENTOONSTELLINGEN

AKEN

— *Rathaus*. Grote kunst uit duizend jaren
-15 sept.

ALKMAAR

— *Sted. Museum*. 18de- en 19de-eeuws speelgoed
-2 sept.

AMSTERDAM

— *Rijksmuseum*. Diertekeningen uit eigen bezit
-22 sept.

— *Toneelmuseum*. Toneel bij gaslicht en gloeilamp, theaterleven rond 1900
-31 aug.

— *Tropenmuseum*. Verborgene schoonheid, grepen uit zelden getoonde collecties
eind 1968

— *Siam Galerij*. Siamees buddhistische kunst
7de tot 20ste eeuw
-30 sept.

ANTWERPEN

— *Nat. Scheepvaartmuseum*. Wasa, Kon schip
-29 sept.

— *Het Sterckshof*. Diamant, geschiedenis en techniek
-8 sept.

APELDOORN

— *Museum Moerman*. Oud speelgoed -1 nov.

ARNHEM

— *Gemeente Museum*. Carel Willink, schilderijen -1 sept.
 Per postkoets en trekschuit -30 sept.
 — *Openluchtmuseum*. Klederdrachten -1 nov.

ASSEN

— *Prov. Museum*. Egbert van Drielst -31 aug.

AUGSBURG

— *Raadhuis*. Augsburgse barok -13 okt.

DAMME

— *Stadhuis*. Uilenspiegel in Vlaanderen -17 sept.

DELFT

— *Ethnografisch Museum*. De Bataks op weg -13 okt.

DEN HAAG

— *Ned. Postmuseum*. Toeristische attracties -2 sept.
 — *Museum Bredius*. Roemeense schilderijen achter glas -1 sept.
 — *Gemeentemuseum*. Prenten uit eigen bezit -1 okt.
 Nieuw Den Haag 1840-1850 -9 sept.
 Naslagwerken uit het verleden -1 okt.
 — *Scheveninger Oudheidk.- en Visserijmuseum*. Schuiten-voarin -1 okt.

DROUWEN

— *Natuurhist. Museum*. Drenthe vroeger en nu

ESSEN

— *Villa Hügel*. Het Mariabeeld in Rijnland en Westfalen -22 sept.

GOUDA

— *Catharina Gasthuis*. Tibet, religieuze kunst -7 okt.

GRONINGEN

— *Groninger Museum*. 17de-eeuwse tekeningen. Coll. Hofstede de Groot -16 sept.

HAARLEM

— *Teylers Museum*. Langs de waterkant, 17de-eeuwse kunstenaars -1 sept.

LAREN

— *Singer Museum*. Kees Verwey -30 sept.
 M. C. Escher -23 sept.

LEEUWARDEN

— *Kunstcentrum Prinsetun*. Jeroen Bosch, foto-expositie -9 sept.

LEIDEN

— *Rijksmuseum v. Volkenkunde*. Viva Mexico -2 dec.
 — *Legermuseum*. Maquette van een vroeg middeleeuws kasteel -30 dec.
 — *Rijksmuseum v. d. geschiedenis v. d. Natuurwetenschappen*. Herman Boerhaave -1 dec.
 — *Academische Plantentuin*. Walvissen en walvisvaart

LONDON

— *Queen's Gallery, Buckingham Palace*. Van Dijk en zijn koning

MAASTRICHT

— *Bonnefantenmuseum*. Henri Jonas

MIDDELBURG

— *Rijksarchief*. 100 jaar spoorlijnen in Zeeland -31 aug.
 — *Stadhuis*. Het Oog van de Meester, Ned. schilderkunst uit de 17de eeuw -1 sept.

MÜNCHEN

— *Residenz*. Ludwig II en de kunst -14 okt.

PARIJS

— *Petit Palais*. Israël in de loop der tijden -2 sept.
 — *Louvre*. L'Art gothique -26 aug.

ROTTERDAM

— *Museum Boymans-Van Beuningen*. Vakantie in de Benelux, prenten met stadsgezichten uit de 17de en 18de eeuw -1 sept.
 — *Maritiem Museum Prins Hendrik*. Alle hens gered -30 sept.
 — *Museum van Land- en Volkenkunde*. Wajang Purwa Afrikaanse sculpturen uit de coll. Meulendijk -21 sept.

ROZENDAAL (bij Arnhem)

— *Kasteel*. Het Nederlands Kasteel

STAVELOT

— *Oude Abdij*. Kunstschaten: Sint-Remaclus en St. Lambertus -17 sept.

STEDUM	— <i>Ned. Volkenkundig Missiemuseum.</i> Verdwij- nende cultuur in z.w.-Irian	30 sept.
— <i>Niehof.</i> Reproducties van beschilderde Roe- meense kerken	-14 sept.	
STRAATSBURG	— <i>Ned. Goud- en Zilver- en Klokkemuseum.</i> Belgisch zilver	-1 sept.
— <i>L'Ancienne Douane.</i> Europa rond 1918	-15 sept.	— <i>Centraal Museum.</i> 19de- en 20ste-eeuwse schilderijen uit eigen bezit -9 sept.
TER APEL	— <i>Klooster.</i> 100 stuks keramiek	-15 sept.
TILBURG	— <i>Ned. Textielmuseum.</i> Schering en inslag	-1 nov.
	WEST-TERSCHELLING	
	— <i>'t Behouden Huys.</i> Boerengereedschap	-1 okt.

MEDEDELINGEN

DE MUSEUMDAG

De Vereniging „De Museumdag” heeft wederom een cursus voor middelbaar museum personeel georganiseerd. Deze zal, evenals die, welke in mei j.l. werd beëindigd, twee jaar duren. De deelnemers worden verdeeld in 2 groepen:

groep 1, bestaande uit 12 deelnemers, die reeds werkzaam zijn aan een museum en uitsluitend de lessen op dinsdagmiddag volgen; cursusgeld f 75.— per jaar.

groep 2, bestaande uit 12 deelnemers, die nog niet werkzaam zijn aan een museum; deze volgen:

a. de lessen op dinsdagmiddag met de cursisten van groep 1

b. bovendien nog lessen op dinsdagmorgen; cursusgeld f 125.— per jaar.

Tot het eind van dit jaar zullen de theoretische lessen in museumkunde en inventarisatie plaatsvinden te 's-Gravenhage; daarna volgen lessen van meer praktische aard in verschillende musea van ons land. De reiskosten zijn niet in het cursusgeld begrepen.

De eerste les zal voor beide groepen aanvangen op disdag 8 oktober a.s. te 14 uur op onderstaand adres.

Voor groep 1 zijn nog 7 plaatsen open. In verband hiermede zal selectie worden toegepast.

Groep 2 is volgeboekt.

Gegadigden voor groep 1 kunnen zich wenden tot mevr. drs. O. L. Bouma, Bureau van de Rijksinspecteur voor roerende monumenten, Kazernestraat 3, 's-Gravenhage.

SOLLICITATIE

Academicus, 34 jaar, afgestudeerd in de faculteit der sociale wetenschappen, die over enige museumervaring geschikt, en brede belangstelling voor de cultuurhistorie heeft, zoekt werkkring in een der Nederlandse musea.

Brieven te zenden aan de redactie van het Nieuwsbulletin onder vermelding van „solicitatie”.

*92

VACATURE

DORDRECHT

Burgemeester en wethouders van Dordrecht roepen sollicitanten op voor de functie van

CONSERVATOR

bij het Dordrechts Museum.

De te benoemen functionaris zal in de eerste plaats worden belast met het pedagogische werk in het museum (o.a. het leggen van contacten met scholen en publiek), daarnaast met het vervaardigen van een wetenschappelijke catalogus.

Tot zijn (haar) taak behoren bovendien de gebruikelijke werkzaamheden van een dergelijke functionaris in een schilderijmuseum, waarin veel tentoonstellingen worden gehouden.

Museumervaring strekt tot aanbeveling.

Salarisgrenzen: f 1205.— tot f 1577.— per maand, exclusief 6% vakantietoelage.

De premie AOW/AWW komt voor rekening van de gemeente.

Uitvoerige sollicitaties met opgave van referenties te richten aan de directeur van de musea, Vest 117, Dordrecht.

ARCHEOLOGISCH NIEUWS

MEDEDELINGEN VAN DE ARCHEOLOGISCHE INSTELLINGEN IN NEDERLAND REDACTIE RIJKSDIENST VOOR HET OUDHEIDKUNDIG BODEMONDERZOEK

GRONINGEN

Ranum, gem. Winsum. Bij het leggen van buizen ten behoeve van de vuilafvoerleiding Hoogkerk-Waddenzee werden in juni 1968 te Ranum ten westen van de weg Winsum-Baflo twee wierden aangesneden. De meest noordelijke wierde, de „groene wier” genaamd, werd slechts aan de voet van haar westzijde geraakt. In de zuidelijke terp, de zogenaamde „rode wier”, werd in het midden van noord naar zuid een sleuf van ca. 7 m breedte (boven) en ca. 2 m breedte (onder) tot ca. 3.5 m onder het maaiveld gegraven. Vanwege de aard en het tempo der werkzaamheden was het niet mogelijk een groot profiel schoon te steken, zodat de waarnemingen steekproefsgewijs dienden te geschieden.

Zoals reeds werd vermoed, moeten deze wierden op grond van het gevonden materiaal (aardewerk, een netverzwaring, beenderen en hout) in de eerste eeuwen na onze jaartelling worden gedateerd. Zij zijn gelegen op een natuurlijke hoogte — de diluviale ondergrond ligt ter plaatse relatief hoog — aan de oever van een oude stroombedding, die nog duidelijk in het terrein herkenbaar is. De zool van de terp was op haar hoogste punt 0.69 m + N.A.P. gelegen. Tijdens de post-romeinse transgressieperiode zal aan de bewoning ter plaatse een einde gekomen zijn. Het relatief geringe aantal vondsten vestigde de indruk, dat deze bewoning niet erg intensief geweest is.

B.A.I./Groninger Museum (J. W. Boersma).

NOORD-BRABANT

Berlicum. Onder Middelrode werden nabij het Klotven enige crematieresten en twee urnen aangetroffen in de rand van de berm sloten van een nieuw aangelegd landbouwweggetje. Over een strook van ruim 100 m lagen nog talrijke urnscherfjes en stukjes verbrand leem, hetgeen er op wijst, dat nog meer bijzettingen

zijn vergraven. De vondsten maken ongetwijfeld deel uit van een urnenveld, gelegen op een hoge zandrug die ruim 2 m boven de omgeving uitsteekt. Daar de vondsten op de uiterste westrand van deze hoogte werden aangetroffen, zal het urnenveld waarschijnlijk nog grotendeels intact zijn, vooral ook omdat de vondsten op een diepte van ongeveer 60 cm onder het huidige maaiveld zijn gelegen.

R.O.B., Amersfoort (G. Beex).

Gassel en Beers. In het begin van dit jaar werd bij Gedeputeerde Staten een ontheffing aangevraagd voor het ontgronden van een perceel bij Dommelsvoort, gelegen ongeveer 3 km ten westen van Cuyk. Reeds in 1928 was een klein gedeelte van dit perceel voor zandwinning afgegraven, waarbij ongeveer 15 urnen werden ontdekt (*Brabants Heem* 1967, 66-67). Wij adviseerden Gedeputeerde Staten daarom voor deze ontgroning geen toestemming te geven. Op 2 augustus j.l. passeerden wij dit punt waarbij bleek, dat het gehele perceel tot een diepte van 2 m beneden het vroegere maaiveld was afgegraven.

Ongeveer 1 km ten noordwesten van Groot Linden werd in een kleine zandafgraving een nederzetting uit de IJzertijd ontdekt. Op ongeveer 40 cm beneden het huidige maaiveld werd een cultuurlaag aangetroffen, waarin een zeer sterke concentratie van urnscherven. De scherven dateren uit de laatste eeuwen voor het begin der jaartelling. De bewoning op dit punt moet in de Romeinse tijd zijn afgebroken, want er werd geen enkel Romeins scherfje ontdekt. De nederzetting ligt op een hoge zandrug vlak langs de Maas en strekt zich van oost naar west uit. Op 150 m ten noordoosten van de nederzetting heeft de begraafplaats gelegen: bij opheffing van de Beerse Overlaat werden hier talrijke urnen gevonden (*Brabants Heem* 1967, 66).

R.O.B., Amersfoort (G. Beex).

Grave. Onder een gedeeltelijk afgegraven oude dijk westelijk van het riviertje de Raam, zuidelijk van Escharen werd een aantal Romeinse aardewerkscherven aangetroffen. Iets ten noordwesten hiervan werden in 1929 sporen van palen met vlechtwerk en tufsteen aangetroffen samen met veel Romeins aardewerk (aantekeningen Bursch d.d. 6.9.1929, R.M.O. Leiden). Het blijkt nu dat deze nederzetting zich nog verder in zuidoostelijke richting voortzet.

R.O.B., Amersfoort (G. Beex).

Ravenstein. In verband met de bestemmingsplannen in de gemeente Ravenstein werd voor het kerkdorp Deursen een wijziging in de dorpskern geprojecteerd, waarbij enige tot nu toe onbebouwde percelen als bouwterrein staan aangegeven. Enige proefsleufjes, gegraven door vrijwillige arbeidskrachten, toonden aan dat op het perceel westelijk van de kerk veel Romeins aardewerk aanwezig was. Op het perceel noordelijk van de kerk, dat gedeeltelijk voor uitbreiding van de begraafplaats is bestemd, kwamen eveneens veel scherven aan het licht, zowel uit de IJzertijd als uit de Romeinse tijd.

Een klein proefsleufje ten westen van de kerk van Dennenburg leverde scherven uit de IJzertijd op en een doorboord driehoekig weefgewicht.

Te Deursen werden in de vorige eeuw reeds talrijke urnen en andere voorwerpen gevonden op een woerd genaamd „Het Steenwerk” (Hermans, *Noord-Brabant*, Oudheden, 28) en opnieuw in 1932 (brief Bloemen uit Wychen aan R.M.O. Leiden d.d. 17.3.1932). Tussen Deursen en Dennenburg werden in november 1967 enige Merovingische graven aangesneden (*Archeologisch Nieuws* 1968, 29-30). Enige oude woongronden in dit gebied staan vermeld in: P. J. R. Modderman, „Het oudheidkundig onderzoek van de oude woongronden langs de Maaskant in Noord-Brabant”. (*Brabants jaarboek* 1950, 92-107).

R.O.B., Amersfoort (G. Beex).

ZUID-HOLLAND

Rijswijk. Op 20 juli 1967 werd een begin gemaakt met een proefonderzoek, waarvan de duur op vijf weken geraamd was. De resultaten waren echter van dien aard, dat de opgraving uitliep tot 9 januari 1968, waarna de eerste

campagne afgesloten werd. De tweede campagne is op 11 maart begonnen.

Het betreffende terrein, genaamd „De Bult”, manifesteert zich als een ca. 1 m hoge rug in het overigens vlakke polderland. Gedurende de voorgaande jaren hadden o.a. de heren Stuurman, Postma en Jung, leden van de A.W.N., in enkele proefputjes een aanzienlijke hoeveelheid inheems-Romeins en Romeins aardewerk gevonden. Zelfs waren zij op het hoogst gelegen gedeelte van het terrein op een funderingsrest gestoten! Aangezien „De Bult” bedreigd wordt door aanleg van een autosnelweg, was een onderzoek geboden.

Op het hoogst gelegen punt is een deel van een bewoning uit de Romeinse tijd aangesneden. De kern van de bewoning wordt gevormd door een klein optrekje, omgeven door een wandgreppel, vermoedelijk voor een vlechtwand, en voorzien van 2 of 3 x 2 staanders (5.10 x 9 m). Dit gebouwtje is vervangen door een groter, dat het eerste direct omsloot, maar aan de oostzijde verlengd is door een extra ruimte, afgescheiden door een tussenwand. Ook hier geven greppels de begrenzing aan (6.75 x 13 m). 4 x 2 en 2 x 2 staanders droegen het dak van resp. het hoofd- en voorvertrek. In een derde fase is deze boerderij opnieuw vergroot, waarbij gedeeltelijk van bestaande dragende constructie gebruik gemaakt moet zijn (6.50 x 16 m of meer). Een brede greppel heeft het geheel vermoedelijk omgeven. Al deze plattegronden, die zich op nagenoeg dezelfde plaats opeenhopen, hebben een wat „slappe” vorm. Meer westelijk in het verlengde van de hierboven beschreven plattegrond zijn de enigszins lacuneuse sporen van een huis met zeer strakke wandgreppels waargenomen (6.25 x minstens 20 m), op de hoek waarvan een kleine rechthoek van verkoolde paaltjes is gelegen (4 x 1.75 m). Over dit alles heen ligt een bijzonder fraaie huisplattegrond (7.50 x 23.50 m), waarvan langs de wanden aan weerszijden paarsgewijze uitkragingen binnewaarts steken. De funderingsgreppels zijn compact en homogeen gevuld met verbrand huttenleem en brokken rood puin. Aan het westelijke uiteinde heeft een diep gefundeerde aanbouw aangesloten, die vermoedelijk uit tuf is opgetrokken. Deze aanbouw is in een later stadium opgegeven en vervangen door een complex van drie vertrekken (3.50 x 3.10; 2.85 x 2; 3.50 x 2.50 m) in steen (tuf, grauacke, secundaire verwerkte Franse kalksteen).

Het noordelijke vertrek is aanzienlijk dieper gefundeerd dan de overige en heeft op de noordoosthoek twee uitkragingen. In de uitbraak binnenin dit vertrek werden talrijke fragmenten van muurschildering gevonden benevens enkele ronde hypocausttegels, tubuli-fragmenten en plintstukken van een vloer in „opus signinum”. Vermoedelijk gelijktijdig met deze verbouwing is iets meer naar het zuidwesten een vrijstaand stenen gebouwtje verzezen (4.75 x 6.10 m).

De vondsten bestaan voor een groot deel uit inheems-Romeins materiaal, dat grote gelijkenis vertoont met het aardewerk uit het terpengebied en dateert van na het begin van de jaartelling. Sporadisch komen nog specimina van het zogenaamde Streepbandaardewerk voor. Het oudste Romeinse aardewerk is een Flavisch terra sigillata fragment. Het merendeel van het Romeins aardewerk dateert echter uit de 2de helft van de 2de eeuw en de 1ste helft van de 3de eeuw na Chr.

Hadden alle sporen uit de voorgaande periode een oost-west oriëntering, de middeleeuwse bewoning is noordwest-zuidoost en loopt exact parallel met de moderne verkaveling. Een boerderij van 6 x 17 m vormt het middelpunt van een stelsel van diepe en brede greppels en rechthoekige kuilen, die voor een gedeelte houten bekistingen hebben. Het aardewerk bestaat uit import uit Paffrath, Pingsdorf en Andenne.

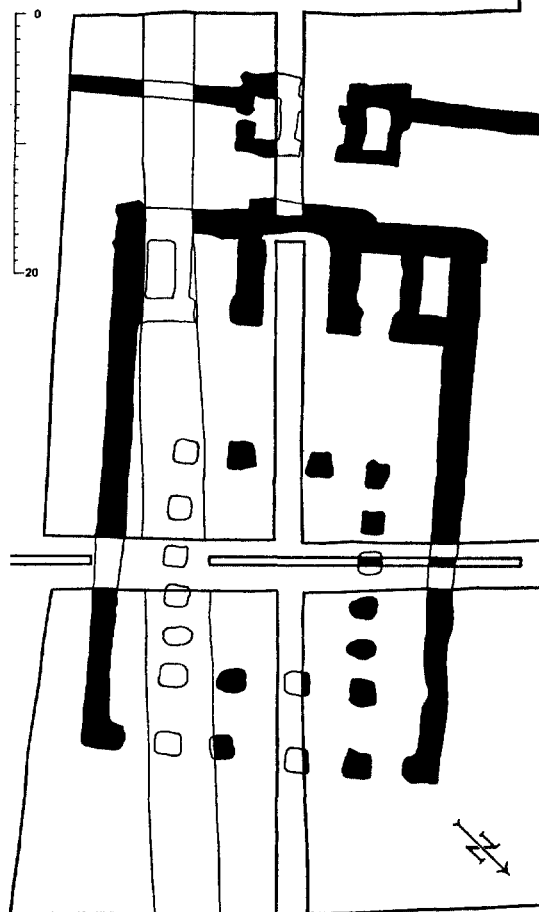
R.O.B., Amersfoort (J. H. F. Bloemers).

Zwammerdam, gem. Alphen aan de Rijn. Op 27.3.68 werd aangevangen met een proefonderzoek op een onlangs door de Vereniging Johannesstichting verworven terrein van ca. 45 ha ten noordwesten van het voormalige N.S.-station te Zwammerdam, gem. Alphen aan de Rijn.

Aanvangende bij het N.S.-station werden op een o.z.o.-w.n.w. over het terrein lopende zandrug vijftien in een lijn geprojecteerde proefputten gegraven (in enkele gevallen uitgebreid tot proefsleuven) tot voorbij de boerderij 'De Hooge Burgt'. Tengevolge van afkleien en omwerken van het terrein was de uitslag dezer prospectie vrijwel negatief. Vervolgens werd op ca. 200 m ten w.n.w. van het NS-emplacement loodrecht op de proefputtenreeks een sleuf (sleuf 3, 1') gegraven, die de zuidelijke oever van een oude Rijnbedding bleek te snijden. Deze was in de Romeinse tijd kennelijk

NIGROPVLLO

1968



Zwammerdam, plattegrond van principia en porta decumana.

gebruikt als stortplaats voor afval. Verschillende lagen vielen daarin te onderscheiden. De onderste laag bevatte tegen de zandige oever — waarin een driedubbele reeks nog onverklaarde palen — hoofdzakelijk Neronisch en Flavisch materiaal. Tegen de oever liggende takken wekten de indruk intentioneel ter bescherming van de walkant te zijn aangebracht. Daarboven, en meer de rivier in, een grote hoeveelheid materiaal — waarbij veel baksteenpuin — uit de 2de eeuw en de eerste helft van de 3de eeuw. In de bedding kwam een zware w.n.w.-o.z.o. verlopende paalfundering aan het licht (kade?). Onder de mobilia uit de diepst onderzochte lagen bevinden zich terra sigillata, leder, etc.; tot het bepalen

van het karakter van de Romeinse vestiging vormt de sleutel een bijzonder fraai bewaard gebleven („Moorpatina“) bronzen umbo met op de rand twee gepunteerde inscripties

TVERACISPVPI (= Turmae¹ Veracis Pupi)

TVERIHAVCI (= Turmae¹ Veri Hahuci).

Op de aanwezigheid van ruiters wijst ook de vondst van een ijzeren paardebit.

De bovenste laag bevat een uitgelezen assortiment aan ceramiek uit de periode II d-III A. Op baksteenmateriaal uit de bedding werden stempels aangetroffen van de EX(ercitus) GER(manicus) INF(erior) en de L(egio) X G(emina)[.

Een op 50 m ten zuiden van de proefputtenreeks (met een zgn. dieplepel = voor leggen van kabels gebezigde graafmachine) gegraven proefsleuf sneed op ca. 200 m w.n.w. van het stationemplacement een ca. 15 m lange onderheide fundering van grote kiezelstenen, ca. 100 m resp. ca. 105 m verder ongeveer 1.5 m brede dito funderingen. Ter weerszijden van de twee laatstgenoemde funderingen gemaakte vlakken wezen uit, dat resp. vrijwel haaks gesneden waren een „poer“ voor een zuil van het peristylum en de westmuur van een principia. Na het verrichten van aanvullende puncties werd de gehele plattegrond ontsloten met uitsparing van twee de proefsleuf flankerende profieldammen en een mediane profieldam loodrecht daarop.

Van de *principia* (ca. 27 x 43 m) — met iets naar achteren uitspringend sacellum, met aan weerszijden twee vertrekken, een peristylum van 6 x 4 zuilen — is het open front (4 zuilen of pijlers) naar de Rijnsoever gericht. Uit een der poeren is afkomstig een tegulafragment met stempel EXGERINF. Opvallend is, dat lengte en breedte van de principia vrijwel overeenkomen met die van de stenen principia van het laatste castellum (6) te Valkenburg Z.H. (ca. 27 x 41 m).

Direct achter de principia kwamen de *porta decumana* en aansluitende delen van de zuidmuur — in de vorm van een breuksteenfundering — te voorschijn, met daarbuiten minstens drie grachten.

Na vaststelling van de ombuiging van de grachten aan de zuidwestkant kon de breedte van de achterzijde van het castellum worden bepaald op iets minder dan 140 m. Ook aan de noordkant — langs de oude Rijnsoever — werd de grachtengordel aangesneden. Indien de daar vastgestelde vijf grachten qua periodiciteit zullen blijken te correleren met de zuidelijke bedraagt de diepte van het castellum slechts ca. 90 m. In dat geval zou Zwammerdam een extreem voorbeeld zijn van het castellumtype „met breed front“, dat met name gepresenteerd wordt door Utrecht, Valkenburg Z.H. en Hod Hill.

De fundering van de principia doorsnijdt een zware brandlaag (half gebakken bepleistering van houten barakken). De onder, in en boven deze brandlaag verzamelde mobilia suggereren een datering van de calamiteit in de periode Nero-Vespasianus — waarbij vanzelfsprekend gedacht wordt aan het jaar 69. Onder en naast de principia tekenen zich reeds standsporen van houten gebouwen af. Op de van dit terreingedeelte afkomstige terra sigillata werden de volgende stempels gelezen: OFAQVITAN, OFAQVIL, OFBAS, BA[₂ BITVIS, C]RES[_{TI}, LOGIRNVS, MARTIALFE, MEDDICFE, OFMODEST, PRAETERITI, PRI[_{MI}, SABELLV, OF-SEVERI, SEVERVS. Uit een gracht kwam een imbrexfragment met gedeeltelijk retrograde stempel LEG XXX (in een vaandeltje).

Nog onzeker is de betekenis van de het eerst aangesneden fundering, die wel zeker buiten het castellum gelegen is. Het gebouw bleek over het *gehele* oppervlak onderheid te zijn. Gedacht wordt aan een badgebouw. Ernaast werd een vierkante houten put aangetroffen, die puin en 2de-eeuwse scherven bevatte.

De prospectie, aanvankelijk uitgevoerd in het kader van een veldcursus (27.3-11.4.68) voor studenten in archeologische vakken van de Universiteit van Amsterdam vanwege het Instituut voor Prae- en Protohistorie, werd beëindigd op 21.6.68. Met de dagelijkse leiding waren belast de heren J. K. Haalebos, ass. I.P.P., en H. N. Donker, techn. ass. I.P.P.

I.P.P., Amsterdam (W. Glasbergen en J. K. Haalebos).

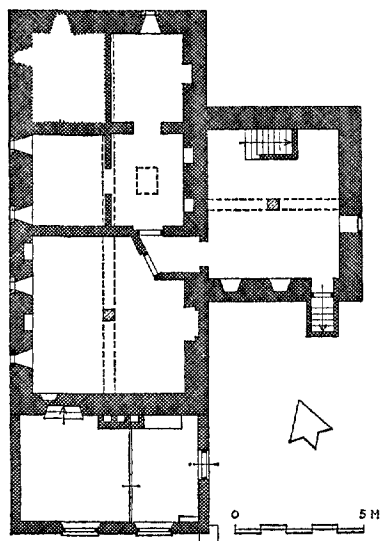
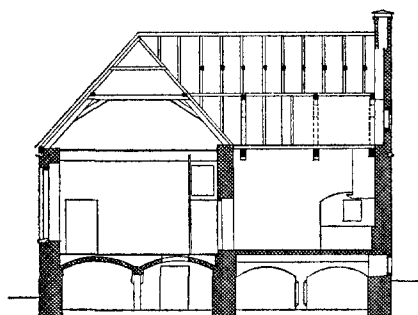
¹ Aanvulling prof. dr. J. E. A. Th. Bogaers.

MONUMENTEN-NIEUWS

Bredevoort (gem. Aalten), havezathe Walfort
 „Een huys en hofstat, geheiten die Waelvaert”
 wordt genoemd in het begin van de 16de eeuw,
 toen Evert van Lintelo het erfde. Het leen Wal-
 fort was in 1402 al in het bezit van een van zijn
 voorvaderen. Later vererfde het bezit op de ge-
 slachten van Coeverden (1609) en van Pallandt
 (1743). Thans is het huis eigendom van de ge-
 meente Aalten.

Het gebouw bestaat uit drie gedeelten:

- een ongeveer noord-zuid gerichte langwer-
pige hoofdvleugel,
- een ongeveer vierkante uitbouw tegen de
oostgevel hiervan,



Havezathe Walfort bij Bredevoort. Kelderplattegrond en dwarsdoorsnede. Schaal 1:300. Naar opmeting gemeentewerken Aalten.

- een jongere verlenging van de hoofdvleugel
naar het zuiden.

De twee eerste gedeelten bevatten kelder, be-
gane grond en zolder; het laatste heeft geen
kelder, terwijl de beganegrondvloer en de zolder-
vloer hierin lager gelegen zijn.

Blijkens een tekening van Jan de Beyer uit
1743 (afb. 1) had het gebouw destijds een ver-
dieping meer. Het is niet zonder meer duidelijk
uit welke hoek deze tekening het kasteel weer-
geeft. Waarschijnlijk is dit uit het noord-oosten.
De beide hoeken tussen de hoofdvleugel en de
uitbouw zijn dan volgebouwd geweest, zij het
waarschijnlijk niet van meet af aan. Inderdaad
zijn in de kelder van de hoofdvleugel ter weers-
zijden van de uitbouw gedichte doorgangen aan-
wezig; ook op de begane grond zijn er gedichte
doorgangen, in de noordoostelijke hoek, zowel
in de hoofdvleugel als in de aanbouw.

De kelders hebben in het midden een rij
steunpunten, die door segmentbogen verbonden
zijn. Tussen deze bogenrij en de lange wanden
zijn segmentboogvormige tongewelven geslagen.
In de hoofdvleugel worden de steunpunten ge-
vormd door één zandstenen zuiltje met afge-
schuinde hoeken en twee misschien niet oorspron-
kelijke dwarsmuren; in de uitbouw is er één
soortgelijk zandstenen zuiltje in het midden. Der-
gelijke kelders komen veel voor in Deventer, zij
het, dat daar de bogenrijen en de tongewelven
meestal een kwartslag gedraaid zijn (vgl. p. 47).
Het meest noordwestelijke vak van de kelder van
de hoofdvleugel is thans niet toegankelijk. Uit de
aanwezigheid van gedichte keldervenstertjes en
de segmentboog in aansluiting op de andere
segmentbogen blijkt, dat dit vak vroeger wel
deel van de kelder heeft uitgemaakt.

De uitbouw heeft op de begane grond tegen de
oostmuur een brede oude schouw, geflankeerd
door oude smalle vensternissen. In de noordmuur
bevindt zich een vrij brede, segmentbogig afge-
dekte nis, waarin een doorgang is geweest. Langs
de vloer is een plint van oude blauwe (en enkele
paarse) tegels met een bloempot in een cirkel en
Wan-Li-ornament op de hoeken. Het plafond be-
staat uit moer- en kinderbalken op sleutel-
stukken met een profiel van een peerkraal met
neuslijstje tussen twee hollen en vrij grote uit-
gestoken driehoeken aan de onderzijde. De kin-
derbalken liggen op de moerbinten. Het lijkt

enigszins twijfelachtig of dit samenstel onge-rept is.

Op de begane grond van de hoofdvleugel zijn de balken achter vlakke plafonds weggewerkt. Het zuidelijkste vertrek hierin heeft een 19de eeuwse schouw en een eenvoudig stucplafond.

De kappen hebben eiken spanten en sporen. Alleen het hoge spant in de zuidelijke verlenging van de hoofdvleugel heeft ook grenen onderdelen. In de hoofdvleugel zelf zijn de spanten van zuid naar noord aldus gemerkt: III, IIII, I, II, V, VI; in de uitbouw van west naar oost VII, VIII, VIII (gehakte merken). Op de meeste onderdelen komen ook oudere gesneden telmerken voor (rechte en gebroken), wat op secundaire toepassing wijst. Ook de sporen zijn blijkens niet meer functionerende kepen secundair verwerkt. Zij zijn ook voorzien van gehakte telmerken, die niet opvolgorde staan.

Van het uitwendige zijn alleen de noord- en de westgevel van de hoofdvleugel niet gepleisterd. Deze hebben vlak onder de huidige dak-aanzet een zandstenen waterlijst, die aan de oost-zijde nog een eindje omgaat (gedeeltelijk afge-hakt). In de westmuur is een gedicht kruisven-ster te zien met restanten van natuurstenen dor-pels, links daarvan bevindt zich onder de klimop de dagkant van een tweede. Ter weerszijden van het eerste zien wij de natuurstenen omlijstingen van twee (schijn)schietspleten. De kelder heeft in deze gevel vier venstertjes; drie ervan heb-ben zandstenen kozijnen met een luikspinning aan de buitenzijde en zijn voorzien (of voorzien geweest) van diefijzers en een bakstenen ont-lastingsboogje. Alleen het meest rechtse venster-tje heeft een houten kozijn. Van alle vier zijn de kozijnen aan de buitenzijde met specie bedekt. Links van het viertal bevindt zich achter de klimop nog een gedicht venstertje.

In de noordgevel bevindt zich een eveneens door een specierand omgeven keldervenster, dat blijkens het ontbreken van een ontlastingsboogje blijkbaar niet oorspronkelijk is; voorts een ge-dicht keldervenster en een soortgelijke schiet-spleet als in de westgevel. Verder is hier een ge-dichte doorgang, die misschien leidde naar de uit-bouw op bogen, die Jan de Beyer afbeeldt (afb. 1 en 2).

De uitbouw heeft aan de oostzijde vlak onder de huidige dakaanzet een zandstenen waterlijst, die aan de noordzijde ruim twee meter omloopt, zij het grotendeels afgehakt. Van deze gevels en het aansluitende gedeelte van de oostgevel van de hoofdvleugel is de pleister gedeeltelijk afgeval-len, zodat een tweetal gedichte doorgangen (reeds genoemd) en een gedicht venstertje (in de noord-muur van de uitbouw) zichtbaar zijn geworden (afb. 2). De nog niet besproken gevels zijn ste-vig gecementeerd.

De hoofdvleugel is opgetrokken van baksteen van het formaat $26\frac{1}{2}/27\frac{1}{2} \times 13 \times 6\frac{1}{2}/7\frac{1}{2}$ cm, 10 lagen = 84 cm. Aan de uitbouw komt vrij-wel hetzelfde formaat voor. Vermoedelijk zijn deze beide gedeelten even oud; dit kon echter nog niet met zekerheid vastgesteld worden. Ze mogen gedateerd worden in de 15de eeuw (ge-zien de algemene opzet, het profiel van de sleutel-stukken en de oudste telmerken op de kapspan-ten) en vormden dus — zij het met een verdie-ping meer — het huis, dat de genoemde Evert van Lintelo erfde.

Uit een naad in de westgevel blijkt, dat de zuidelijke verlenging van de hoofdvleugel van jonger datum is. Deze heeft in de westmuur een gedicht venster en klezortjes in de koppenlagen nabij de zuidelijke hoek. Wij zullen hem dus niet jonger mogen dateren dan XVIII A. Het bak-steenformaat bedraagt $25/26\frac{1}{2} \times 12\frac{1}{2}/13 \times 5\frac{1}{2}/6$ cm, 10 lagen = 72 cm.

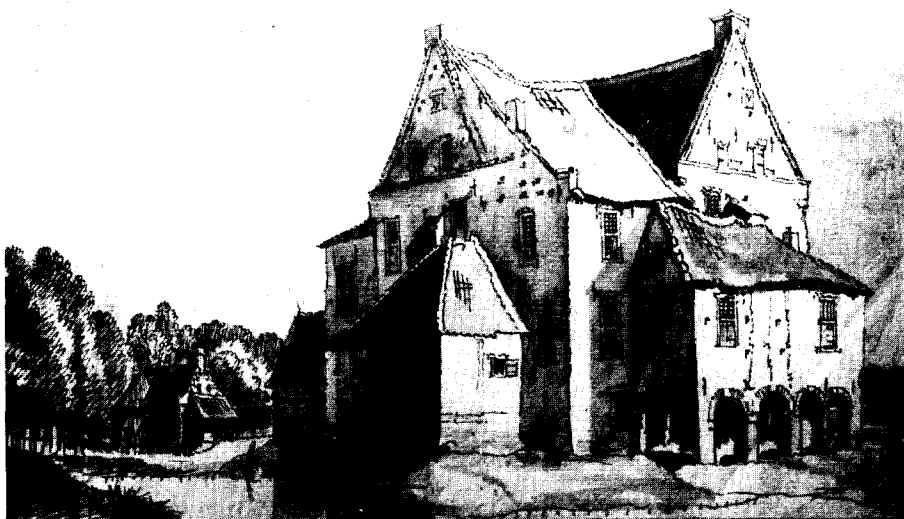
Wanneer de overige aanbouwen, die op de tekening van Jan de Beyer te zien zijn en vermoe-delijk dateerden uit de 16de en 17de eeuw, ge-sloopt zijn en het resterende gebouw verlaagd werd, is niet bekend.

G. BERENDS

GERAADPLEEGDE LITTERATUUR

- J. W. Staats Evers, *Gelderland's voormalige steden*, Arn-hem, 1891, 6.
 J. S. van Veen, *Register op de Leenaktenboeken van het vorstendom Gelre en graafschap Zutphen — Het Kwartier van Zutphen*, Arnhem 1917, 506-508
 E. H. ter Kuile, *Het Kwartier van Zutphen — De Ne-derlandse monumenten van geschiedenis en kunst*, III, 2, Den Haag 1958, 5.

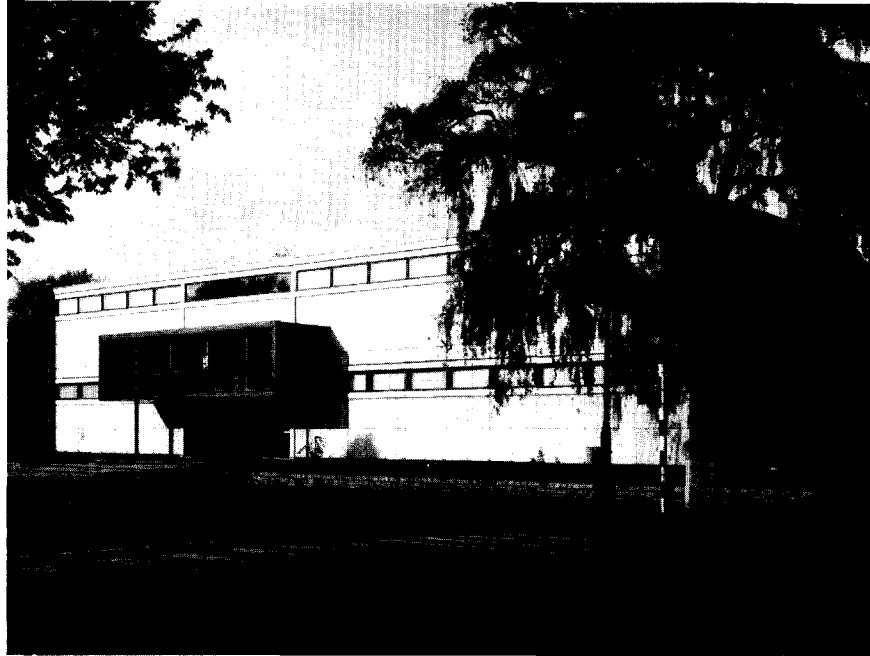
*Mijs Walfort bij Bredevoort. 27. 13. August. 1743.
aan Kappot.*



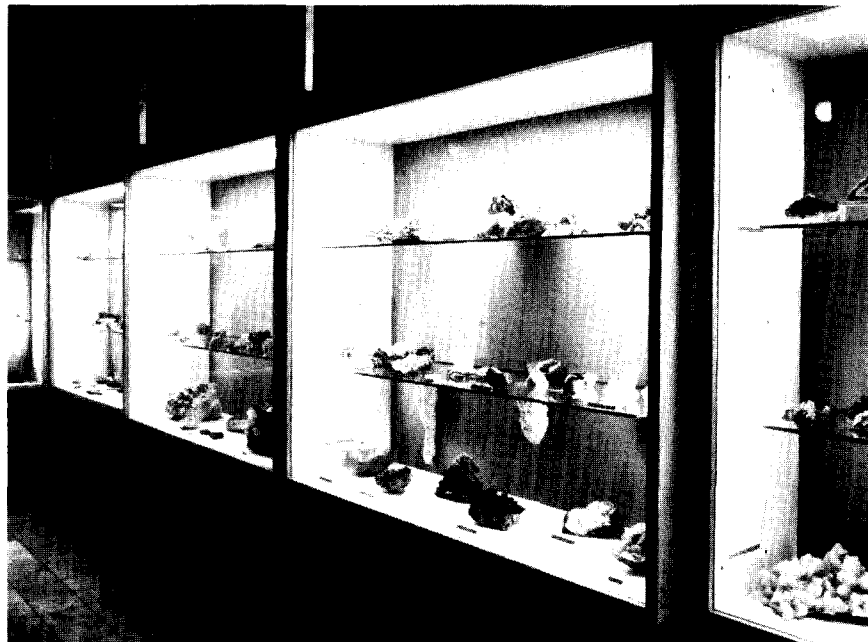
Afb. 1. Havezathe Walfort bij Bredevoort, waarschijnlijk gezien uit het noordoosten
Tekening van Jan de Beycr, 1743. (Collectie de Poll)



Afb. 2. Havezathe Walfort bij Bredevoort, gezien uit het noord-oosten. Links de
uitbouw, rechts de hoofdvlugel. (Foto Monumentenzorg, 1952)

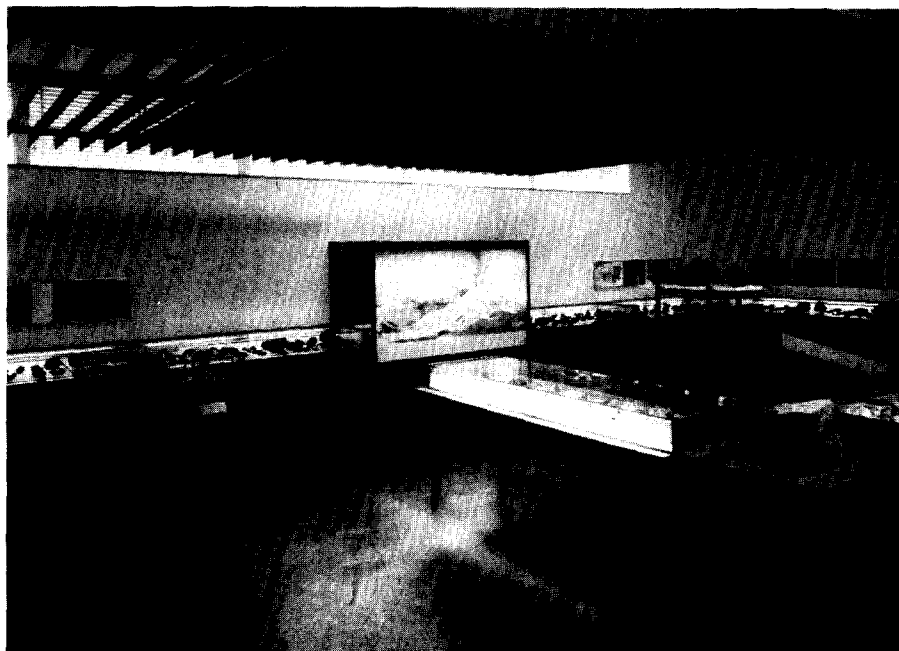


Afb. 1. Het nieuwe Natuurmuseum te Enschede, voorgevel.

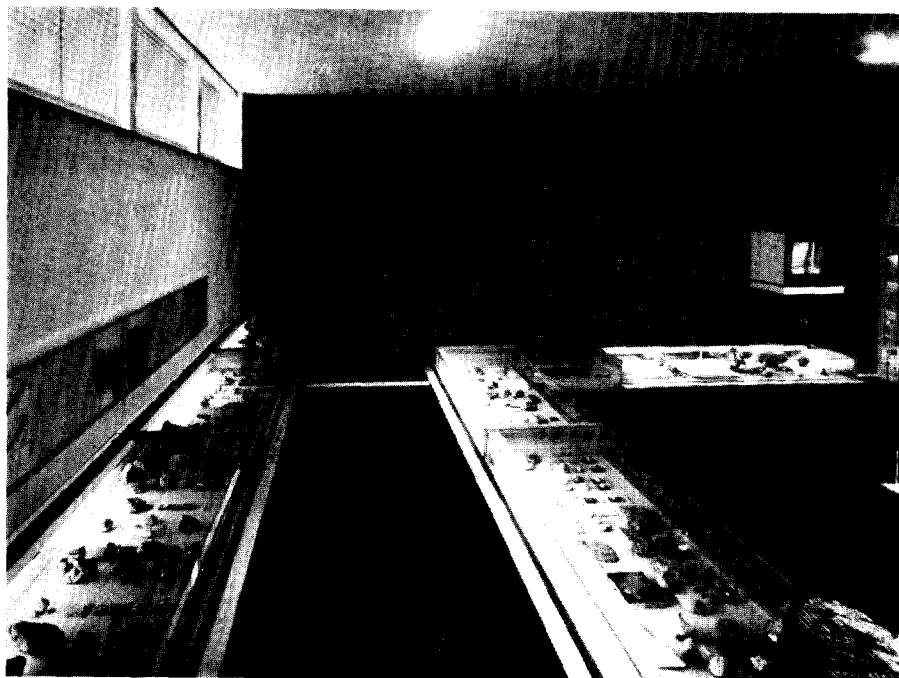


Afb. 2. Het nieuwe Natuurmuseum te Enschede, afdeling mineralen. Wandvitrines: de objecten liggen op glasplaten zonder in het zicht zijnde dragers; de binnenverlichting is op eenvoudige wijze uitwisselbaar.

(Foto's Advigrafo, Enschede)

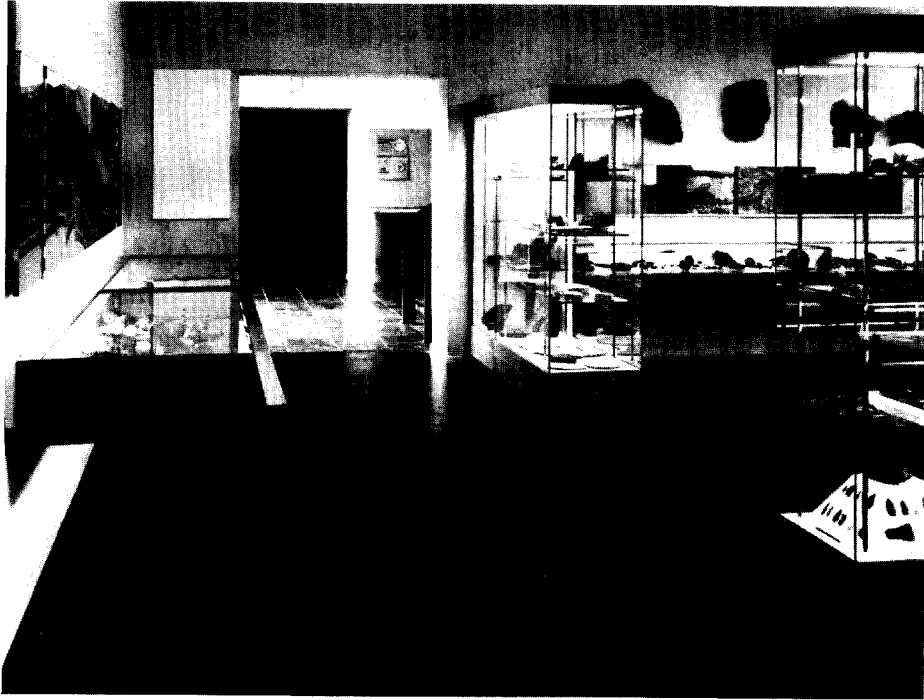


Afb. 3. Het nieuwe Natuurmuseum te Enschede, afdeling geologie. Overzicht van het voorste deel der zaal (algemene en regionale geologie).

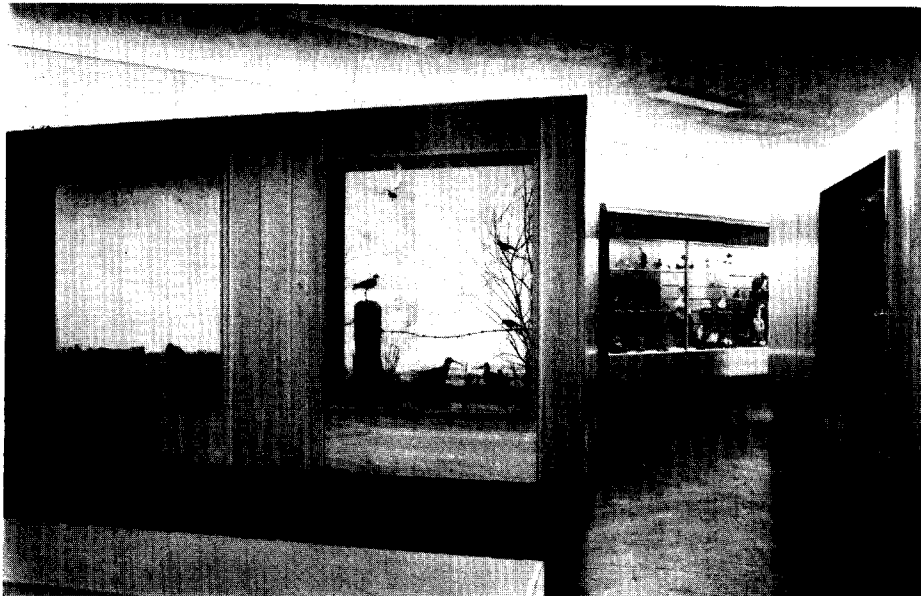


Afb. 4. Het nieuwe Natuurmuseum te Enschede, afdeling fossielen. Overzicht van de zaal met skeletdelen mammoet en fotoscoop (automatische diaprojectie) op de achterwand.

(Foto's Advigrafo, Enschede)



Afb. 5. Het nieuwe Natuurmuseum te Enschede, afdeling fossielen. Voorste deel van de zaal.



Afb. 6. Het nieuwe Natuurmuseum te Enschede, vogelzaal: diorama's en vitrine. De gehele voorwand van de diorama's kan als een deur geopend worden; het glas is erin geplaatst onder een hoek van ca. 20°, waardoor spiegeling voorkomen wordt.
(Foto's Advigrafo, Enschede)

MUSEUM-NIEUWS

Het Nieuwe Natuurmuseum te Enschede

Voorgeschiedenis

Toen in 1939 het Natuurhistorisch Museum te Enschede geopend werd, was het op dat moment reeds duidelijk, dat dit geen definitieve behuizing kon zijn.

Het gebouw — een voormalige villa — kon door een ingrijpende verbouwing weliswaar aangepast worden aan de eisen, die men minimaal kon stellen aan een onderkomen voor een show-collectie ten behoeve van een bescheiden aantal bezoekers, maar enkele wezenlijke elementen als laboratorium en magazijnruimten ontbraken geheel. Vooral dat laatste was een enorm bezwaar, want daarom moest een magazijnruimte op de zolder van een school elders in de stad worden aangehouden. Daarnaast bleek, met het stijgen van het aantal bezoekers, een afzonderlijk lokaal voor tijdelijke tentoonstellingen en één voor het ontvangen van groepen bezoekers — vooral schoolklassen — absolute noodzaak te zijn.

Gedurende de oorlog was het vanzelfsprekend niet mogelijk om verbeteringen van enige omvang aan te brengen, maar wel werd in die jaren het belendende perceel grond door een ingezetene geschonken, terwijl een ander een fikse bedrag legatteerde, dat als begin van een bouwfonds moest dienen.

In 1951 werd een bescheiden uitbreidingsplan ontworpen, dat echter op aanraden van het gemeentebestuur werd teruggenomen om plaats te maken voor een plan, dat aan alle eisen zou voldoen.

Allereerst werd nu een lijst gemaakt van eisen en wensen: een bepaald aantal zalen van een zekere inhoud, een maximale wandruimte en van boven invallend, geheel te beheersen licht en het geheel onderkelderd voor magazijnruimte; de administratie, bibliotheek, tentoonstellings- en ontvangstruimten zouden in het oude gebouw gevestigd worden. Tenslotte moest er ook een zaal komen waar levende dieren ondergebracht konden worden.

Een drietal architecten werd uitgenodigd om, rekening houdend met deze verlangens, een schetsontwerp te maken en van deze drie bleek dat van de Enschedese architect P. Roze H.B.O., B.N.A. de meest aanvaardbare oplossing te bieden. In 1955 waren zijn uitgewerkte plannen in een maquette gereed.

De volgende hindernis vormden uiteraard de financiën. Weliswaar was de overheid niet ongenegen om ons in dezen de helpende hand te bieden, doch zij stelde hierbij de eis, dat eerst getracht moest worden uit andere bronnen een basisbedrag bijeen te brengen.

Ons beroep op de burgerzin van de Twentenaars was niet te vergeefs, want niet minder dan ruim f 400 000.—, dus meer dan een derde van de totale kosten van deze uitbreiding werd door industrie en particulieren bijeengebracht.

Helaas maakte het destijds nog geldende stelsel van bouwvergunningen het ons onmogelijk om het nieuwbouwplan in één keer te verwezenlijken, maar in 1959 kon toch een eerste deel in gebruik worden genomen. Ook konden wij nog in 1963 een goed geoutilleerde werkplaats bouwen, maar het duurde tot eind 1965 voor de bouw van het nieuwe hoofdgebouw kon beginnen. In het voorjaar van 1967 kon met de inrichting begonnen worden en op 18 april 1968 werd het nieuwe museum officieel geopend (afb. 1).

Architectuur

Het streven van de architect was erop gericht, de ruimten met beheerst licht af te wisselen met die waarin het daglicht onbelemmerd kan toetreden, als ontspannende elementen na die van concentratie. Verschillende ruimten als hal, trapenhuis en zelfs één der zalen hebben direct contact met de buitenwereld, hetzij met de straat, hetzij met de tuin en vijver.

De verwarming geschiedt deels door inblazen van voorverwarmde buitenlucht, deels door middel van radiatoren; een eenvoudige airconditioning zorgt voor een goede atmosfeer.

Interieur

Aan de interieur-architect werden zeer zware eisen gesteld. Hij immers had tot taak een aantal voor hem onbekende materialen, voorwerpen en opstellingen te groeperen en zondig in passende vitrines onder te brengen en daarbij ook nog een bepaalde volgorde aan te houden. Vanzelfsprekend werd van hem verwacht, dat hij de eisen der aethetica niet tekort zou doen.

Dat hij daarbij de gebruikelijke eisen, die aan een vitrine gesteld worden als: stabiel, stofdicht, goed afsluitbaar maar gemakkelijk door één man te openen en niet dominerend over de voorwerpen zelf, niet uit het oog mocht verliezen maakte het hem nog moeilijker. De interieur-architect G.

K. F., de heer Jan van Vliet te Enschede heeft zich zeer goed van zijn taak gekwet. Alle vitrines werden ook door hem ontworpen, waarbij glas en (grenen)hout domineren. De verlichting werd in T.L., hier en daar ondersteund door spotlights, uitgevoerd.

De indeling

Wij zijn uitgegaan van de gedachte, dat een modern museum niet alleen maar een kijkspel moet zijn, maar dat de bezoeker ook graag iets zelf wil doen en daardoor leren. Daarnaast trachten wij de bezoekers tot goed waarnemen te prikkelen en het zinvol en verantwoord verzamelen te stimuleren. Er is afgezien van een systeem van een vaste route.

De afdelingen zijn dusdanig rond de hoofdingang gegroepeerd, dat men op gemakkelijke wijze de weg kan vinden en snel diè afdeling kan bereiken, waarnaar op zeker ogenblik de voornaamste belangstelling uitgaat. Men moet bij een museumbezoek niet in één keer alles willen zien, maar na een oriënterend bezoek, zo nu en dan bepaalde afdelingen gaan bekijken.

De verschillende afdelingen

In de afdeling mineralen (afb. 2) is niet de traditionele indeling naar chemische samenstelling gevolgd, maar een voor het publiek meer bevattelijke in groepen als „edelstenen”, „ertsen” enz. Met behulp van een Geiger-Müller teller kan men zelf radio-actief materiaal onderzoeken en de wijzerplaat van zijn eigen horloge testen, terwijl hier ook het veelzijdig gebruik van fluorescent licht kan worden beproefd.

Omdat de geologie nog altijd een stiefkind is van ons onderwijs, hebben wij gemeend zowel in de geologiezaal (afb. 3) als ook in die, welke gewijd is aan de fossielen (afb. 4 en 5), een algemene inleiding centraal te stellen.

Wij beginnen met het ontstaan der aarde, laten daarna zien hoe verschillende gesteenten gevormd worden en hoe verschillende krachten voortdurend bezig zijn het oppervlak der aarde te verformen. Steeds wordt er aan de hand van voorbeelden op gewezen, dat men door goed waarnemen zelf iets van die geschiedenis der aarde kan ontdekken.

Aansluitend wordt een overzicht gegeven van gesteenten, die speciaal in het oosten van ons land worden aangetroffen en ook van die welke nu nog gevormd worden.

Een derde van deze zaal is gewijd aan de Nederlandse delfstoffen. Onder een doorsnede door

Nederland van zuid naar noord, worden achtereenvolgens mergel, steenkool, zout, aardolie, aardgas en soda behandeld, waarin de betreffende industrieën een groot aandeel hebben gehad. Een aantal krukjes in het midden van de afdeling noodt de bezoekers uit om alles eens rustig te bekijken, terwijl een geluidsband voor de toelichting zorgt.

Een doorsnede van Overijssel met daaronder de resultaten van diverse diepboringen geeft een beeld van de wijze waarop een geologisch profiel tot stand komt.

Bij de algemene inleiding in de fossielenzaal worden in systematische volgorde fossielen uit het planten- en dierenrijk getoond met de verschillende wijzen van fossilisatie. Hier ziet men fraaie en vaak zeer spectaculaire fossielen van klassieke vindplaatsen, die op diverse plaatsen ter wereld zijn gevonden, waar nodig aangevuld met gips-afgietsels.

Deze zaal sluit aan op die welke gewijd is aan de (recente) lagere dieren, zodat een vergelijking met de huidige fauna steeds mogelijk is.

Ook van de ontwikkeling van de mens laten wij het een en ander zien, zodat men een idee krijgt van de Pithecanthropus, de Heidelbergmens en de Neanderthaler alsook van de typische materialen en voorwerpen, waarmee de mens zich omringde. Dank zij een schenking van wijlen dr. W. G. N. van der Sleen — aan wie ons museum toch al zoveel te danken heeft — kunnen wij hier bijv. ook zien hoe tal van volken over de gehele aarde verspreid hun steentijdperiode beleefden.

Door middel van een automatische dia-projectie krijgt men een overzicht van de geologische perioden met hun karakteristieke flora en fauna. Gerangschikt naar de geologische ouderdom wordt tenslotte nog een overzicht gegeven van de fossielen in Oost-Nederland, resultaat van een halve eeuw verzamelen, waardoor men een goed beeld krijgt van de geweldige rijkdom van dit gebied.

Op een tussenverdieping, boven de hoofdingang, is een „etalage” ingericht waarin, goed zichtbaar vanaf de straat, enkele grote stukken zijn opgesteld als het geraamte van een wolharige neushoorn uit Almelo, een doorsnede van een reusachtige eik en een wereldbol van 80 cm doorsnede, die rustig zijn rondjes draait. Aan een lantaarnpaal die er op goede afstand tegenover staat, is een model van de maan in juiste verhouding opgehangen.

De bovenverdieping is gewijd aan de vogels en zoogdieren van Nederland, die voor een deel

in een 19-tal diorama's zijn opgesteld (afb. 6). De Enschedese kunstschilder Klaas Visser toont hier prachtige staaltjes van zijn kunnen.

Als aanvulling hierop worden de overige dieren in vitrines getoond, terwijl ook een mogelijkheid aanwezig is om de vogelstemmen te beluisteren. Met opzet is in deze ruimten afgezien van een totale buitensluiting van het daglicht; een door jalouziën gezeefd licht doet een veel prettiger sfeer ontstaan, dan de totale duisternis die de traditie voor dergelijke exposities voorschrijft.

De overige ruimten in het nieuwe complex: het vivarium en de zaal voor de lagere dieren werden reeds besproken (*Nieuwsbulletin K.N.O.B.*, 1959, *221), met uitzondering van de afdeling walvissen, die door een verbouwing in het oude gebouw kon worden ingericht.

Reeds twee eeuwen geleden werden in het oosten van ons land fossiele walvisresten gevonden en als zodanig herkend en het is daarom niet verwonderlijk dat ons museum daarvan een zeer grote collectie bezit en er iets van wil tonen. Gedachtig aan het principe, dat een fossiel nooit op de juiste wijze kan worden beoordeeld als men niet een vergelijkbaar object uit de huidige tijd ernaast ziet, is hier ook aan de thans levende walvissen veel aandacht besteed. Deze afdeling is net groot genoeg om de beide onderkaakshelven te bevatten van een dertig meter lange Blauwe Vinvis, zodat men een uitstekend beeld krijgt van de enorme afmetingen van deze dieren. Vanzelf-

sprekend is ook aan de walvisjacht van vroeger en nu de nodige aandacht besteed.

Ook de rest van het oude gebouw is ingrijpend veranderd. Naast ruimten voor administratie, bibliotheek en laboratorium zijn hier een tweetal grotere ruimten ontstaan.

De eerste is een zaal voor tijdelijke tentoonstellingen, waar tevens bijeenkomsten kunnen worden gehouden. De tweede is een leslokaal, voorzien van de noodzakelijke attributen, waar overdag de schoolbioloog zijn schoolklassen kan ontvangen en dat 's avonds regelmatig in gebruik is voor diverse verenigingen op natuurhistorisch gebied, die daar hun bijeenkomsten houden en cursussen organiseren.

Tijdens de opening werd bekend gemaakt dat de Enschedese Natuurhistorische Museumvereniging boven op het gebouw een koepel zal laten plaatsen, waar onder leiding van leden van de plaatselijke afdeling van de Vereniging voor Weer- en Sterrekunde het publiek zal worden ingewijd in de geheimen van die wetenschap, door middel van een in die koepel te plaatsen kijker. In een ruimte geschikt voor groepen van 15 à 20 personen wordt eerst besproken en eventueel met dia's toegelicht wat er te zien zal zijn.

Wij zijn ervan overtuigd, dat ook dit nieuwe aspect een bijdrage zal zijn tot de oplossing van het vrijetijds-probleem, dat onze verstedelijkende wereld zo zeer bezighoudt.

G. M. RODING

TENTOONSTELLINGEN

AMSTERDAM

- *Tropenmuseum*. Verborgen schoonheid.
Grepren uit zelden getoonde collecties
-eind 1968
- *Museum Willet Holthuysen*. De Chinese porceleinkast
vanaf 29 aug.

ANTWERPEN

- *Nat. Scheepvaartmuseum*. Wasa, Kon. schip
-29 sept.

APELDOORN

- *Historisch Museum Moerman*. Oud speelgoed
-1 nov.

ARNHEM

- *Gemeente Museum*. Per postkoets en trek-schuit
-30 sept.

AUGSBURG

- *Raadhuis*. Augsburgse barok -13 okt.

DEN HAAG

- *Gemeentemuseum*. Naslagwerken uit het verleden -1 okt.
- *Scheveningen Oudheidk.- en Visserijmuseum*. Schuiten-voorin -1 okt.

GOUDA

- *Catharina Gasthuis*. Tibet, religieuze kunst
-7 okt.

LAREN

- *Singer-museum*. Kees Verwey -30 sept.

LEIDEN

- *Nederl. Leger- en Wapenmuseum*. Maquette van een vroeg middeleeuws kasteel -30 dec.

- | | | | |
|---|----------|---|--|
| — <i>Rijksmuseum v. Volkenkunde. Viva Mexico</i> | -2 dec. | ROZENDAAL | — <i>Kasteel Rozendaal. Het Nederlands Kasteel</i> |
| — <i>Rijksmuseum v. d. gesch. v. d. Natuurwetenschappen. Herman Boerhaave</i> | -1 dec. | TILBURG | — <i>Ned. Textielmuseum. Schering en inslag</i> |
| | | MAASTRICHT | -1 nov. |
| — <i>Bonnefantennuseum. Henri Jonas, herdenkingsexpositie</i> | | — <i>Ned. Volkenkundig Missiemuseum. Verdwijvende cultuur in z.w.-Irian</i> | -30 sept. |
| | | MÜNCHEN | UTRECHT |
| — <i>Residenz. Lodewijk II en de kunst</i> | -14 okt. | — <i>Centraal Museum. Antieke oosterse tapijten uit de coll. van Aardenne</i> | 28 sept.-1 dec. |
| | | ROTTERDAM | |
| — <i>Museum Boymans-van Beuningen. Henry Moore</i> | -4 nov. | WEST-TERSCHELLING | |
| — <i>Maritiem Museum Prins Hendrik. Alle hens gered</i> | -30 sept | — <i>'t Behouden Huys. Boerengereedschap</i> | -1 okt. |

MEDEDELINGEN

VACATURES

VELSEN

Burgemeester en Wethouders van de gemeente Velsen roepen sollicitanten op voor de betrekking van

HOOFDAMBTENAAR

(m. of v.) belast met het beheer en de organisatie van het landgoed Beekestijn.

Beekestijn is een gerestaureerd landgoed met een in hoofdzaak culturele en recreatieve bestemming.

Gezocht wordt een functionaris die in alle opzichten capabel is deze bestemming te realiseren. Naast de vereiste kennis, bekwaamheid en ervaring zal betrokkene daartoe de nodige initiatieven dienen te ontwikkelen.

Salarisgrenzen f 1 295.— tot f 1 776.— per maand. Een woning is beschikbaar.

Sollicitaties met uitvoerige toelichting omtrent genoten opleiding en verrichte werkzaamheden dienen binnen veertien dagen na het verschijnen van dit blad te worden gericht aan Burgemeester en Wethouders van Velsen.

UTRECHT

Bij de Faculteit der Letteren van de Rijksuniversiteit vaceert de leerstoel van

GEWOON HOGLERAAR IN DE GESCHIEDENIS VAN DE BOUWKUNST

De Faculteit geeft bekendheid aan het bestaan van deze vacature en hoopt geattendeerd te worden op mogelijke kandidaten.

Zowel zij die de aandacht willen vestigen op mogelijke kandidaten als ook diegenen die zelf in aanmerking willen komen, kunnen zich richten tot de Secretaris van de Faculteit, Professor J. C. Boogman, Zuilenstraat 9 te Utrecht, onder overlegging van een curriculum vitae en een lijst van publikaties.

DE MUSEUMDAG

VERSLAG VAN DE EERSTE MUSEUMDAG 1968, GEHOUDEN IN HET EVOLUON TE EINDHOVEN OP VRIJDAG 10 MEI MET ALS THEMA MUSEA EN TOURISME

De voorzitter, prof. dr. A. Klasens, opent de vergadering met het uitspreken van de volgende rede:

„Ik heet u allen van harte welkom op de eerste Museumdag 1968 in het Evoluon te Eindhoven. In het bijzonder verwelkom ik ons erelid, dr. H. C. Blöte.

Ik spreek een woord van dank uit tot de bedrijfsleiding van het Evoluon, die ons vandaag gastvrijheid biedt. Het Evoluon is een van de jongste leden van de Nederlandse museumfamilie en om u als lid van onze familie welkom te heten en tevens met u kennis te maken, voor velen een eerste kennismaking, zijn wij vandaag hier gekomen.

Overigens zijn wij niet voor de eerste maal in Eindhoven, immers reeds tweemaal waren wij de gast van het Stedelijk van Abbemuseum, namelijk in 1949 met het thema Museum en Wetenschap en nog niet zo lang geleden, in 1963, met het thema De vorming en status van de museumambtenaar.

Ik wil thans het verslag van het afgelopen verenigingsjaar aanvangen met het herdenken van twee leden, die ons door de dood zijn ontvallen. Ik verzoek u te gaan staan en met mij te herdenken: de heer J. W. A. Honig, conservator van het Zaanse Molen-museum te Koog aan de Zaan en van de Zaanlandse Oudheidkamer te Zaanwijk; en de heer S. Spoelstra, conservator van de gemeentemusea te Enkhuizen.

Als nieuwe leden tot onze vereniging traden toe 29 individuele leden en 2 leden-instellingen, zodat het ledental thans is gestegen tot 322 individuele leden en 39 leden-instellingen.

Een groeiend aantal leden, een verheugend verschijnsel dat zich moge voortzetten en ik zou u willen vragen om diegenen aan uw instellingen, die daarvoor in aanmerking komen, op te wekken alsnog lid van onze vereniging te worden. Wel heeft de groei van het ledental, samen met de groei onzer activiteiten, tengevolge, dat de volle last van secretariaat en penningmeesterschap een zeer zware is geworden.

Ik wil als voorzitter persoonlijk en ook namens de Vereniging de secretaris, die wegens familieomstandigheden niet aanwezig kan zijn — en ik wil hem van deze plaats een spoedig herstel van zijn echtgenote toewensen — en de penningmeester, van harte dank zeggen voor het bijzonder vele werk dat zij het afgelopen jaar hebben verricht en dat zo veel van hun tijd en energie heeft geëist. Het Bestuur heeft gemeend dat secretaris en penningmeester van een deel, en wel van het administratieve deel, van hun taak moeten worden ontlast en dat dit deel aan een betaalde kracht moet worden overgedragen, waartoe onze Vereniging, naar wij hopen, spoedig in staat zal worden gesteld door een subsidie van rijkswege.

Een koninklijke onderscheiding werd verleend aan vier van onze leden, waarmede wij hen van harte gelukwensen: de heer Th. P. H. Wortel, directeur van het Stedelijk Museum te Alkmaar, die zijn 25-jarig jubileum vierde; mevrouw dr. J. G. van Cittert-Eymers, directrice van het Universiteitsmuseum te Utrecht; mejuffrouw dr. M. Rooseboom, directrice van het Rijksmuseum voor de Geschiedenis der Natuurwetenschappen te Leiden en dr. S. Kooijman, onderdirecteur van het Rijksmuseum voor Volkenkunde te Leiden.

Als bijzondere gebeurtenis in de museumwereld wil ik nog vermelden het grote succes van de Jeroen Bosch-tentoonstelling te Den Bosch, waarmede wij de organisatoren gelukwensen.

Een mededeling over de Jeugdmuseumkaart: in 1967 werden er 40.000 aan de musea toegezonden, dit jaar reeds bijna 50.000. Betreffende de museumcursus: Op 14 mei a.s. hoopt uw voorzitter aan de eerste groep kandidaten, die deze cursus met vrucht hebben gevolgd, een diploma uit te reiken. Het zijn er 22. In oktober wordt een nieuwe cursus aangevangen waarvoor reeds 24 aanmeldingen zijn binnengekomen. De eisen, die gesteld zijn, zijn een behoorlijke vooropleiding van twee jaar of een twee-jarige museumervaring. Een woord van dank past op deze plaats aan de commissie uit onze Vereniging onder wier

toezicht de afgelopen cursus is en de volgende cursus zal worden georganiseerd, aan het Ministerie van Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk Werk, dat door een subsidie deze cursus mogelijk maakte, aan de docenten, aan de musea en instellingen die de cursisten hebben ontvangen, aan het Bureau van de Rijksinspecteur voor Roerende Monumenten en aan mevrouw drs. O. L. Bouma in het bijzonder, die de dagelijkse leiding heeft. De nauwe samenwerking met de Centrale van Hogere Ambtenaren mag ook dit jaar worden vermeld.

De eerste Museumdag van 1967 werd gehouden op 26 mei in de provinciale bibliotheek te Leeuwarden en was gewijd aan het thema „Landelijke en regionale musea”. Sprekers waren dr. Duparc, drs. Boschma en uw voorzitter.

Voor de teksten van de voordrachten en een verslag van de discussies verwijs ik u naar het *Nieuwsbulletin* van de Kon. Oudheidkundige Bond, augustus 1967. In de avond werden het Fries Museum, het Museum Prinsenhof en het Fries Natuurhistorisch Museum bezocht. De daarop volgende dag voerde een excursie ons naar de Fogelsangh State te Veenklooster, het Admiraleitshuis te Dokkum, het Museum Hannema-Huis te Harlingen en naar Tichelaar's Aardewerfabriek te Makkum. Onze dank zij nogmaals uitgesproken tot de Friese collega's voor hun gastvrij onthaal en het verzorgen van een geslaagde Museumdag.

Voor de tweede Museumdag, gehouden in het Stedelijk Museum te Schiedam op 27 oktober, verwijs ik u naar een verslag dat u werd toegezonden. Voor het eerst had de Museumdag geheel het karakter van een vergadering, slechts onderbroken door een ontvangst van het Gemeentebestuur, een lunch, en afgesloten door een ontvangst in het Nationaal Gedistilleerd Museum. Aan de orde was gesteld wat toen nog heette de Museumshow 1968. Aan het slot werd aan het Bestuur de machtiging gegeven een beslissing te nemen over het al of niet doorgaan van deze show. Sindsdien bent u op de hoogte gehouden door een aantal circulaires en dezer dagen nog door een pakket van stukken over de stand van zaken ten aanzien van wat thans heet Musement 1969. Ik meen dat ik hier nu weinig aan toe behoef te voegen. De Stichting Musement is opgericht, dr. Gans met zijn staf bereidt in nauw overleg met Stichting en deelnemers en met grote voortvarendheid dit unieke evenement in ons museumleven voor. Eén opmerking moet mij van het hart, namelijk dat de bereidheid van zo

vele musea om mee te doen en elkaar in het Musement te ontmoeten en bovenal de samenwerking, die tussen musea tot stand komt en de banden die gelegd worden, regionaal en naar categorie, om gemeenschappelijk en gecoördineerd zich te manifesteren, al een eerste positieve bijdrage zijn van het Musement tot dat, wat ook de Museumdag zich tot doel stelt, het bevorderen van het onderling contact en de saamhorigheid in de Nederlandse museumwereld.

En hiermede verklaar ik de 51ste Museumdag voor geopend”.

Hierna opent de voorzitter de huishoudelijke vergadering.

De penningmeester, dr. H. Enno van Gelder, brengt verslag uit over het verenigingsjaar 1967-1968 en licht de begroting 1968-1969 toe.

De kascommissie, bestaande uit mej. J. B. E. Stokhuyzen en mr. H. C. Wesseling, hecht haar goedkeuring aan het gevoerde financiële beleid.

Vervolgens komt de bestuurswijziging aan de orde. Prof. dr. A. Klasens wordt herkozen; in de vacature van de heer Ton Koot, die niet herkiesbaar is, wordt ir. J. Lodewijks gekozen.

De vergadering gaat accoord met het voorstel van het bestuur om het Huishoudelijk Reglement aan te vullen en twee reserveleden aan te wijzen voor de commissie tot het nazien der boeken. Als lid van deze commissie treedt mej. Stokhuyzen af. Zij wordt opgevolgd door de heer J. van Dorp. Het andere lid, mr. Wesseling, wordt herkozen. Mej. M. H. P. den Boesterd en drs. L. P. Louwe Kooijmans worden als reserve-leden gekozen.

Nadat hij de huishoudelijke vergadering heeft gesloten, houdt de voorzitter een korte inleiding over het thema *Musea en toerisme*.

„Het thema van deze Museumdag is „Musea en toerisme” en ik wil nu reeds dank zeggen aan de sprekers, de heer drs. C. H. L. Smits, die nog deze ochtend zijn inleiding zal houden, prof. dr. A. J. Bernet Kempers en de heer Ton Koot, die vanmiddag tot ons zullen spreken. Het verband tussen musea en toerisme is, ook internationaal gezien, bijzonder actueel. De Unesco heeft op haar Algemene Conferentie van 1966 een aantal resoluties aangenomen, die betrekking hebben op het behoud en de exploitatie van het cultureel erfdeel, in het bijzonder van monumenten en terreinen van historische of archeologische waarde, en wel in het kader van de ontwikkelingshulp in het algemeen, zich daarbij aansluitende bij het ontwikkelingsprogramma van de Verenigde Naties. Het cultureel erfdeel, waarmede vooral de ont-

wikkelingslanden gezegend zijn, denkt u maar aan de monumenten in Afrika, Azië, Midden- en Zuid-Amerika, kunnen een positieve rol spelen in de economische ontwikkeling dezer landen in zoverre zij het buitenlands toerisme kunnen aantrekken. Een voorwaarde is het behoud en de juiste exploitatie, de *mise-en-valeur*, van de monumenten. Voor dit behoud, de restauratie en exploitatie zijn investeringen nodig, waarvoor de betreffende landen een beroep kunnen doen op internationale financieringsbronnen.

In dit programma: monumentenzorg ten behoeve van het toerisme als economisch aspect in verband met de ontwikkelingshulp, was het specifieke museale belang niet of nauweliks in ogeschouw genomen. Voor de twee conferenties, die de Unesco belegd heeft om het probleem te bestuderen, was de ICOM evenwel uitgenodigd en ik zelf heb het voorrecht gehad, als vertegenwoordiger van dr. van Schendel, de president van de ICOM, deze beide conferenties bij te wonen, de eerste in Malta, 4-8 december 1967, gewijd aan de problemen van Malta zelf, en een tweede, belangrijke, conferentie in Tunis, 15-20 januari 1968, waar het probleem zelf: exploitatie van het cultureel erfdeel (*mise-en-valeur de l'héritage culturel*) door de ontwikkeling van het toerisme, werd behandeld. Ik heb het mijn taak geacht een pleidooi te houden voor de onmisbare rol van de musea in dit gehele project als bewaarders van het cultureel erfdeel, die in de volle zin van het woord dit erfdeel exploiteren, doen functioneren in de maatschappij, en ik heb in het bijzonder gewezen op het type museum, dat juist in de ontwikkelingslanden een grote rol speelt of dient te spelen, namelijk het *site-museum*, dat verbonden is met monumenten en terreinen van archaeologische of historische betekenis. In de resolutie van deze conferentie is ten slotte de plaats van het museum in het verband van het cultureel erfdeel volledig erkend, de prioriteit van de verzorging van dit cultureel erfdeel bij de ontwikkeling van het toerisme vastgesteld, terwijl voorts richtlijnen werden gegeven waardoor de verzorging van het cultureel erfdeel als deel van een nationaal ontwikkelingsplan ontvankelijk gemaakt kan worden voor internationale hulp.

Namens de president heb ik de volle steun van ICOM kunnen toezeggen.

Nu is Nederland geen ontwikkelingsland in de technische betekenis van het woord, maar wél heeft ook hier het museum betekenis voor het toerisme en omgekeerd. Een duidelijk bewijs hiervan is de samenwerking, die er thans bestaat

tussen musea en ANVV in de Stichting Museum en de belangrijke subsidie die via het ANVV aan het Museum is gegeven en ook dat u, mijnheer Smits, adjunct-directeur van het ANVV, wilt spreken over „De betekenis van de musea voor het toerisme”. Ik geef u gaarne het woord”.

Drs. C. H. L. Smits, adjunct-directeur van de Algemene Nederlandse Vereniging voor Vreemdelingenverkeer spreekt vervolgens over *De betekenis van de Nederlandse musea voor de bevordering van het toerisme*.

De meer dan 300 musea die Nederland kent hebben blijkens de mededelingen van het Centraal Bureau voor de Statistiek in 1966 meer dan 6 miljoen bezoekers getrokken. Uiteraard was dat bezoek niet gelijk verspreid over deze instellingen: het Rijksmuseum te Amsterdam spant met 785 000 bezoekers de kroon, gevolgd door het Stedelijk Museum met 343 000 bezoekers, het Openluchtmuseum met 339 000 bezoekers en het Mauritshuis met 198 000 bezoekers, waarna een groot aantal musea volgt dat de grens van 100 000 bezoekers per jaar overschrijdt of daar niet ver onder blijft. Wanneer men de bezoekerscijfers van 1938 tot 1966 volgt, blijkt een vrij regelmatige stijging van het museumbezoek te constateren. In 1938 was het bezoekersaantal 1,4 miljoen, in 1956 — het jaar van de Rembrandtentoonstelling — werd de 5 miljoen overschreden en in 1965 steeg het totale aantal bezoekers tot 6,2 miljoen.

Het zou interessant zijn na te gaan wat deze miljoenen bezoekers heeft bewogen de drempel van het museum te overschrijden, om hun daarna de vraag te stellen welke indrukken zij aan hun bezoek bewaard hebben, doch een dergelijk onderzoek is nog slechts incidenteel bij wijze van steekproef hier en daar gehouden, zodat men hieraan geen duidelijke conclusies mag verbinden. Wij kunnen echter wel stellen dat degenen die een deel van hun vrije tijd in een museum doorbrengen in wezen niet anders zijn dan de gemiddelde Nederlander of de gemiddelde buitenlandse bezoeker aan ons land, waaronder dus alle variaties kunnen worden aangetroffen: van de gespecialiseerde kunstkenner tot de wat neutralere toerist die bepaalde collecties wil bezoeken omdat dit nu eenmaal bij zijn reisprogramma hoort. Er zullen onder de bezoekers veel kinderen zijn die een schoolreisje ondernemen, maar in grote trekken zal de museumbezoeker niet ver afwijken van de bevolkingsgroep waaruit hij voortkomt. Hij mag dan vaak — als toerist —

anders gekleed zijn dan in de overige maanden van het jaar, hij onderscheidt zich in hoofdzaak van zijn gebruikelijke gedragspatroon doordat hij nu tijd kan besteden aan de onderwerpen die hem boeien naast zijn dagelijkse beslommingen.

Het is, met name na de tweede wereldoorlog, duidelijk geworden dat ons land, in de regel niet gezegend met veel zon en warmte, landschappelijk anders dan Zwitserland en Italië, toch in staat is miljoenen buitenlandse toeristen aan te trekken en een belangrijk deel van de eigen bevolking toch nog altijd zoveel te bieden heeft dat men gaarne een vakantie in eigen land doorbrengt.

De Algemene Nederlandse Vereniging voor Vreemdelingenverkeer, die een koepelorganisatie is van de ongeveer 450 VVV's die ons land kent, heeft tot taak het buitenlandse bezoek aan Nederland en het binnenlands toerisme zoveel mogelijk aan te moedigen. Zij ontvangt daartoe een subsidie van de regering, terwijl het bedrijfsleven eveneens geldelijke steun verleent. De ontwikkeling van de laatste 20 jaar heeft er toe geleid dat thans ongeveer f 1 000 miljoen in Nederland wordt ontvangen uit het buitenlands toeristische bezoek, terwijl ongeveer een zelfde bedrag door de Nederlanders wordt besteed aan vakanties en uitstapjes in het eigen land. Een jaarlijkse toeristische omzet van meer dan f 2 miljard kan niet anders dan belangrijk worden genoemd. Het spreekt echter vanzelf dat deze aanzienlijke geldbedragen alleen gehandhaafd en vergroot kunnen worden wanneer de toeristen geboeid kunnen worden en blijven door hetgeen Nederland biedt en wel tegen de achtergrond van hetgeen andere landen, met name die om de Middellandse Zee gelegen, aan aantrekkelijkheden bezitten.

Uit de enquêtes die de ANVV regelmatig onder buitenlandse bezoekers houdt, blijkt dat een deel van hen wordt geboeid door de culturele aspecten van ons land en zijn bevolking. Het stedenschoon, de kunstschaten, maar ook de door mensenhanden geschapen landschappen, de grote waterstaatswerken spreken sterk tot de buitenlandse bezoeker die wat verder kijkt dan de Noordzeekust. De ANVV is dan ook van mening dat met name de Nederlandse musea een wezenlijk element vormen in het 'toeristisch pakket' van Nederland. Deze stelling kan niet alleen aannemelijk worden gemaakt uit hetgeen de toeristen bij een enquête als hun mening geven, de grote belangstelling voor manifestaties van hoog niveau toont het feit telkens opnieuw aan. Men denke aan de Jeroen Bosch-tentoonstelling

die 60 000 buitenlandse bezoekers trok, en dat in een plaats en in een jaargetijde buiten het gebruikelijke toeristische patroon. De Frans Hals-, Vermeer-, Rembrandt- en Picassotentoonstellingen hebben eveneens veel buitenlandse bezoekers getrokken.

Een bijzonder aspect van het toerisme is niet zozeer het feit dat in de zomermaanden hotels, pensions, kampeerplaatsen, dierentuinen, stranden en musea soms overvol zijn, maar wel de veel minder hoge bezetting in de daaraan voorafgaande en de daarop volgende maanden. De toeristische bedrijven immers, die gedwongen zijn te streven naar een zo gunstig mogelijke exploitatie, zouden gebaat zijn bij een spreiding van het toeristenbezoek over een zo groot mogelijk deel van het jaar. Het is dan ook verklaarbaar dat de ANVV en andere organisaties die zich bezig houden met het toerisme of de besteding van de vrije tijd, de spreiding in de tijd en in de ruimte in hun vaandel hebben geschreven. Immers, ook een opeenhoping van de toeristen in enkele centra, met name in het westen van het land, schept problemen. Enkele grote musea kennen het verschijnsel van de maximum capaciteit die op enkele dagen of in enkele weken wordt bereikt of zelfs overschreden. De directies maken zich dan, niet ten onrechte, zorg dat de bezoeker onvoldoende gelegenheid krijgt de kunstwerken ongestoord op zich te laten inwerken. Daartegenover zijn er tal van musea die bepaald gebaat zouden zijn met een groter bezoek, niet alleen in de zomer, maar met name ook in de andere delen van het jaar.

De ANVV gelooft dat het nuttig kan zijn over deze zaken eens wat vaker overleg te plegen, waarbij de musea en de VVV's, dan wel de ANVV, de gesprekspartners zouden kunnen zijn. Voorbeelden van een vruchtbaar overleg vormen het „Musement" en de vaststelling van de datum voor de opening van de komende Rembrandt-tentoonstelling. Een goede planning op dit bijzondere terrein kan er toe medewerken dat ons museumbezit in een grotere kring van geïnteresseerden bekend raakt en wel op een zodanige wijze dat de toerist en het toeristische bedrijfsleven daarvan de baten genieten".

De voorzitter dankt de spreker, waarna dr. W. C. Braat, die de discussie opent, vraagt of de A.N.V.V. niet ongerust is over de steeds verdergaande verstedelijking en industrialisering, welke ons land er bepaald niet mooier op maken en daardoor minder aantrekkelijk.

De heer Smits antwoordt dat de ANVV deze ongerustheid deelt. Er is vaak overleg met de overheid, bijv. over de olievervuiling van de stranden, de luchtverontreiniging, de kampeerbelaasting, enzovoort. De overheid wordt ook door andere deskundigen op deze gebieden benaderd. De ANVV deelt de nadelige gevolgen voor het toerisme aan de overheid mede.

De heer C. J. Bout wijst er op dat het bezoek aan musea vaak afhankelijk is van de buschauffeurs, die hun groepen wel of niet naar een bepaald museum brengen, afhankelijk van de fooien, die zij van het museum ontvangen.

De heer L. A. de Lange: bij het Nationaal Luchtvaartmuseum krijgen de chauffeurs een vast percentage, dat geen fooi maar provisie genoemd kan worden.

Na de lunchpauze spreekt prof. dr. A. J. Bernet Kempers over *Musea en binnenlands toerisme, gezien uit de hoek van het Nederlands Openluchtmuseum*.

De hier gegeven kijk op het binnenlandse toerisme wordt bepaald door het feit dat hij gegeven wordt onder de gezichtshoek van een instelling met een zeer groot aantal bezoekers in een seizoen van slechts zeven maanden. In de jaren 1960 tot en met 1967 bezochten gemiddeld 360 000 personen per seizoen het museum met een minimum van 316 595 (1960) en een maximum van 440 776 (het jubileum-jaar 1962). Het grootste aantal in één week was 31 000, de drukste dag was er met 6 500 (beide in 1962). Het spreekt vanzelf dat de in zo'n instelling werkende mensen het probleem „toerisme” wel heel anders bezien dan zij die verlangend naar wat meer bezoekers dan een paar duizend, of zelfs een paar tienduizenden per jaar uitkijken.

Voor „toerisme”, hetzij als moeilijk probleem, hetzij als welkome bron van inkomsten, zou spr. liever „toeristen” willen zetten, mensen die wij enerzijds een plaats moeten geven temidden van het algemene museumpubliek, waarvan zij moeilijk geheel los zijn te maken, en anderzijds moeten zien als lieden die iets van hun leven willen maken, ook in hun vrije tijd, en die er toe gekomen zijn dit via het toerisme te proberen. Zij zijn vrijetijdsbesteders, exponenten van een verschijnsel dat op zich zelf belangrijker is en ruimere perspectieven biedt dan het toerisme als zodanig. Het grootste probleem waarvoor zij onze museummensen stellen, is de vraag wat wij kunnen doen voor die mensen, toeristen en anderen, die toch eigenlijk nog niet hun weg gevonden hebben in de hun nog niet zo erg lang geleden

geopende mogelijkheden. Zij vormen een probleem voor ons, druk en zwaar bezochten, maar ook voor zichzelf.

Wat is een toerist? Het lijkt wel eens of het woord in het enkelvoud niet voorkomt. Men spreekt meer van „toeristen”, in het meervoud of als collectivum, „het genus toerist” vaak met een pejoratieve, niet-zo-beste, bijklank. Maar aangenomen dat het in het enkelvoud bestaat, dan is het volgens het W.N.T. en andere grote woordenboeken „iemand die het reizen als sport beoefent, inzonderheid in een hem vreemd gebied (dat zou dan wel eens het Verre Oosten als „de cultuur” kunnen zijn), meestal met het doel verschillende bezienswaardige of bekende plaatsen te bezoeken” (daar behoren wij dan zeer zeker bij).

Behalve binnen- en buitenlands is er ook — in beide categorieën — individueel en massatoerisme. Dat laatste kunnen wij dan nog verdelen in individueel massa-toerisme en massaal massa-toerisme (woorden om buiten deze context niet te vaak te gebruiken). De in de ware zin des woords individuele toerist levert voor de musea geen probleem op; hij sluit zich soepel aan bij het van ouds bekende „elite-publiek” van belangstellende leken, zoal niet deskundigen, dat in vroeger tijd de meerderheid van het museumbezoek vormde. Hij heeft misschien wat meer haast, maar door praktische voorzieningen, bewegwijzering, gedrukte gidsen, rondleidingen enzovoort zullen de musea daaraan gaarne tegemoetkomen.

De individuele massa-toerist wordt gekenmerkt door dezelfde mentaliteit — een zekere haastigheid, oppervlakkigheid, onwennigheid — als de massale massa-toerist. Deze laatste onderscheidt zich van hem door de veelheid, waarin hij verschijnt, door het tastbaar geconcentreerd massale en niet alleen in de geest massa-achtige. Die sector van het toerisme kennen, afgezien van enkele zeer speciale gebeurtenissen en attracties, alleen diegenen onder ons die te boek staan als „bezienswaardig” en „bekend” in de zin van de geciteerde woordenboeken, de „musts” voor elke ter plaatse komende toerist. Maar ook die minder druk bezochten kennen die massa-toerist in kleine dosering, als individuele massa-mens, onder hun bezoekers, waaronder zij naar verhouding evenzeer domineren als de massa's in de musea met de hoge bezoekcijfers. In zoverre geldt het hier volgende ook voor hen, want wat wij voor de massa-toeristen willen doen zullen wij voor beide geestelijk zich op dezelfde golfenlengte bevindende groepen moeten doen, de massale

massa-toeristen en de individuele massa-toeristen, in het eerste geval met een extra handicap door hun aantal. Zij vormen tezamen „The enormous mass of the new public”. „New” in zoverre het nooit tevoren zó omvangrijk is geweest. De volte gepaard aan middelmatigheid, waarover veertig jaar geleden Ortega y Gasset klaagde, de „rebellion de las masas”, is er sindsdien niet op verbeterd, zeker niet daar waar het toerisme zijn specifieke verblijfplaatsen heeft. Enerzijds vindt dit zijn oorzaak in het steeds stijgen van het aantal inwoners in ons land en elders, anderzijds in de bekorting van de arbeidstijd, waardoor die toenemende menigten een emplooi voor hun vrije tijd moeten zien te vinden. Het is die volte, tòch al, die ons, door de loop der geschiedenis als „trekpleisters” aangewezen instellingen, periodiek er toe brengt ons af te vragen of wij nu werkelijk er steeds weer aan moeten medewerken nog weer méér publiek aan te trekken, hetzij ieder voor zich, hetzij in combinatie met andere „attractiepunten” ter plaatse. Er is, zoals al meer is opgemerkt, een zekere ontwikkeling in de museumpolitiek: zo'n vijftig jaar geleden zei men: wij mochten toch wel eens wat doen voor de mensen die de moeite nemen naar ons toe te komen. Een kleine dertig jaar later, na de Tweede Wereldoorlog, was het: hoe trekken wij meer mensen? Vandaag de dag vragen wij (de druk bezochten) ons af: wat kunnen wij nog het beste doen voor de velen, massa- en niet-massa, die naar ons toe stromen?

De mogelijkheden voor de beide soorten van de huidige massa-toeristen zijn van de kant van de musea beperkt; in het beste geval ontspanning, wellicht enige lering of stimulering. Het museum kan met zijn praktische voorzieningen en service ook deze bezoekers zien op te vangen. Voor educatief werk in de eigenlijke zin van het woord is noch de tijd noch de echte belangstelling aanwezig. Vindt deze (massa-)toerist eigenlijk wel in de musea wat hij zichzelf heeft toegedacht of is hij op een verkeerd spoor? De toerist, ook hier weer de massa-toerist, is pas secundair en min of meer toevallig toerist — reizend voor zijn plezier, om wat te zien en te beleven — in eerste instantie is hij een mens die van een grote hoeveelheid vrije tijd, met name weekends en vakanties, iets moet zien te maken. Naast zijn officiële werk („travail”) en een deel van zijn „non-travail” dat besteed wordt aan extra-werk, getrek tussen huis en werk, huiselijke plichten, sociale en godsdienstige verplichtingen, rust, eten en slapen, heeft hij per week en per

jaar de laatste halve eeuw een groot aantal uren als echte vrije tijd beschikbaar. Hij kan die besteden voor verdere ontspanning, voor verstrooiing en voor zijn ontwikkeling. Die vrije tijd is zo omvangrijk, vergt zelf ook weer zoveel geld en daardoor extra arbeid, dat men, wanneer hij niet weggegooid wordt, kan spreken van een tweede realiteit naast zijn werkend leven. Een goede uitbouw van die tweede realiteit, die uiteindelijk met het werkend leven — ook een aanzienlijk deel van het totale leven in beslag nemend — in goede harmonie zal moeten zijn, heeft de zorg van de vrijetijdssociologen en zou meer aandacht moeten hebben van de betrokkenen zelf, die te zeer vast zitten aan hun eigen routine, aan statusdenkbeelden, aan het gedragspatroon van anderen of wat hun wordt aangepreut. Daarvan maakt ook het toerisme en binnen het toerisme het museumbezoek deel uit. Beide behoren sedert de Oudheid, daarna sedert de 18de eeuw en de Romantiek tot de vrijetijdsbesteding van een financieel goed gesitueerde en van huis uit daardoor ook wat algemener ontwikkelde elite, de globetrotters en toeristen van de vorige eeuw.

Vrijetijdsbesteding heeft in het zojuist gebruikte verband een geheel andere zin dan ontspanning, verstrooiing of ontwikkeling van het arbeidende bevolkingsdeel, na en naast het dagelijkse werk. Een eeuw geleden was van dat soort vrijetijd geen sprake. Men rustte om verder te werken, in de loop van de dag of 's nachts, als men althans geen nachtwerk had. Toen echter in de loop van deze eeuw door inkorting van het aantal werkuren, door betere bezoldiging en door het invoeren van doorbetaalde vakanties de vrije tijd ook ter beschikking kwam van geheel andere sociale kringen, die een ruimere belangstelling, ontwikkeling en lust for life kregen, ging de neiging om voor zijn plezier op reis te gaan op deze mensen over. Zij volgden daarbij min of meer automatisch het gedragspatroon van hun voorgangers zonder zelf de ware houding ten aanzien van ontspanning en niets doen te hebben. Merkwaaardig genoeg legden zij, in plaats van hun officiële werk een geheel andere aanvulling te geven, zich zelf nieuwe taken op, zoals in de vorm van museumbezoek. Dit werd zo algemeen dat het geleid heeft tot het massa-toerisme inclusief massa-museumbezoek, hetzij massaal hetzij in kleine dosering van hetzelfde type.

Werken wij musea voor zulke vaak niet echt geïnteresseerde massa's, kunnen wij dat zelfs, of moeten wij in de hoop leven dat zich een nieuwe elite, uit een bredere schakering uit de maat-

schappij, zal vormen, waarvoor wij meer kunnen doen en die tevens zichzelf niet in de weg loopt en daardoor niet tot zinvolle opbouw van een tweede realiteit binnen zijn bestaan, een „civilisation du loisir”, kan komen. Juist omdat vrije tijd, na aftrek van alle secundaire besognes, vrijheid kan betekenen, kan hij leiden tot een „nieuwe volkscultuur” in directe aansluiting aan de eigen mogelijkheden en wensen van de mens, anders dan de zich verder mechaniserende en bureaucratiserende wereld van het werk van alle dag. Bij de opbouw van zo'n nieuwe volkscultuur kunnen naast andere culturele instellingen ook de musea medewerken. Zij hebben daarvoor echter niet massaal bezoek nodig, maar die nieuwe elite, die toch nog omvangrijk genoeg zal kunnen zijn. Aan de selectie daarvan kunnen de musea slechts in zekere mate medewerken, in hoofdzaak zullen zij zich er toe moeten beperken datgene wat zij doen sedert het besef is doorgebroken dat musea er zijn voor de gemeenschap — goede presentatie, educatief werk, publicaties — zo goed en effectief mogelijk te doen en daarmee aan het publiek mogelijkheden te bieden waaruit ieder naar zijn aanleg kan kiezen. Voor de een zal dit verdere ontwikkeling in esthetische of intellectuele richting zijn, soms in de vorm van de tegenwoordig periodiek zo nodige herscholing, voor de ander een aansporing, te komen tot iets inderdaad geheel anders dan zijn dagelijkse routine, door hem de mogelijkheden te tonen, die er naast de heden ten dage overal voor het grijpen liggende maar toch in feite vaak eenzijdige richtingen zijn. In dat opzicht heeft bijv. het Openluchtmuseum, dat wel niet in de eerste instantie maar dan toch mede een historisch technisch museum is, een van zijn taken.

In deze tijd van het verrichten van op zichzelf staande deeltaken en lopende banden bij het dagelijks werk kan het stimulerend zijn, bijv. door middel van een ambachtdemonstratie (het maken van een paar klompen bijv.) te laten zien wat het zeggen wil — en voor vrijetijdsbesteding zeggen kan — iets te maken van het eerste begin, de keuze van het materiaal, tot het kant en klare werkstuk, door alle processen heen.

Het is daarnaast in het algemeen voor jongeren, die in de techniek willen, van belang vertrouwd te raken met het „houten tijdperk van de techniek”, dat de gehele technische ontwikkeling van de mensheid tot voor 150 à 200 jaar beheerst heeft en waarvan de kennis alleen daarom al van waarde zou zijn, terwijl het ons tevens

laat zien op welke wijzen in het groot en in het klein de eenvoudige principia van de werktuigbouwkunde met natuurlijke materialen en met behulp van natuurlijke krachten zijn toegepast. Het is slechts één voorbeeld, dat ieder van ons op zijn gebied met andere zal kunnen vermeerderen, dat de waarde van musea voor hun bezoekers, en daaronder uiteraard ook voor de geïnteresseerde en niet te zeer gepresseerde toerist, kan aangeven.

Voor de vorming van een „nieuwe elite” van museumbezoekers, mede uit de groeperingen der toeristen, zou men kunnen denken aan het aantrekken van steeds meer bezoekers. Bij een gelijkblijvend percentage „echt geïnteresseerden” of potentieel te interesseren personen stijgt theoretisch het aantal van deze „goeden” naar rato van de toename van het totaal. Dat zou echter ook wel eens voor de „niet-zo-goeden” kunnen gelden. Ook beperking van het aantal bezoekers zal niet het gewenste resultaat hebben. Beter is het erop te vertrouwen dat de nieuwe elite, die ruim geschakeerd mag zijn, zichzelf vormt door eigen keuze uit de door de musea voorgehouden waaier van mogelijkheden, op eenzelfde wijze als het publiek zichzelf ook verdeelt over de theaters, concertgebouwen, bioscopen en huiskamers naar eigen geaardheid en lust”. Vervolgens spreekt de heer Ton Koot over: *Enkele aspecten van het museum en het toerisme*.

Ik meen, bij het gemis aan voldoende diepgaand bestudeerde gegevens over het buitenlandse bezoek aan de musea en daardoor het ontbreken van voldoende inzicht in de gehele materie, dat ik mij beperken moet tot het bespreken van enige aspecten van het museum en het toerisme, op grond van eigen ervaring, waarbij ik gaarne straks de voorzitter het mij verleende woord teruggeef om de discussie te animeren.

Uitgaande van de veronderstelling, dat het museum met al zijn facetten voor u allen een bekend begrip is, zij het rijkelijk gedifferentieerd, meen ik duidelijk te moeten maken, dat het toerisme in deze kring verdient nader bekeken te worden, om te weten waarover wij in dit verband spreken. U zult zien, dat dan de problemen al over de horizon komen.

Toerisme zegt Van Dale, is het reizen als sport, meestal met het doel verschillende bezienwaardigheden of bekende plaatsen te bezoeken. Van Dale pleegt ter adstructie daar een voorbeeld van het gebruik van dit begrip aan toe te voegen. Hier luidt dit ten aanzien van de toerist: „een stortvloed van Amerikaanse toeristen”.

Dit kan misschien een enkele museumman hier en daar aan het denken zetten.

Grijpen wij in aansluiting hierop naar The American College Dictionary, dan vinden wij daar alleen het woord *tourist* in terug met de verklaring „one who makes a tour, especially for pleasure”. Ook hier rijst bij de museumbeheerder het vraagteken, dat zo expressief visueel wordt uitgebeeld in tekenfilms.

The Concise Oxford Dictionary houdt zich meer op de vlakke en licht bij *tourist* toe: „person who makes a tour”. Ook hier is de adstructie leerzaam, want die luidt: „place overrun with tourists”.

Larousse geeft als verklaring voor *tourisme*: „Action de voyager pour son agrément”. De adstructie is hier: „Le tourisme est un sport très agréable”.

De verklaringen van verschillende woordenboeken samenvattend, bleek men het eens te kunnen zijn over de betekenis van het woord *toerist* namelijk: *plezierreiziger*, waarbij de denking neigt naar: vreemdeling.

Instellingen, zoals de A.N.V.V. en de A.N.-W.B. hebben dit laatste al spoedig gecorrigeerd door het begrip te introduceren van *binnenlandse toerist*.

Als oud-onderdirecteur van het bureau voor vreemdelingenverkeer in Amsterdam, ben ik mij bewust, dat de toerist als plezierreiziger in kringen der V.V.V.'s het zwaarste accent van alle acties heeft. Geen wonder dan ook, dat daar hoog genoteerd staan de strandgenoevens en het buitenleven, sport en amusement, Horecabedrijven, nachtclubs, kansspelen en folklore naast stedschoon, musea en tentoonstellingen.

Begrijpelijk ook, dat het begrip cultuur-toerist zo hier en daar is gelanceerd, als wilde men bewust een scheiding trekken tussen de strandgenoevens en de museumgenietingen, de nachtclubs en de dagmusea.

De musea zijn uiteraard als openbare instellingen voor allen toegankelijk, dat wil zeggen, staan open voor een ieder, die daar met goede bedoelingen — althans niet met kwade bedoelingen — komt. Al zullen wij de neiging hebben, als museumbeheerders, om toch wel meer te denken aan de belangstellenden en bewonderaars, de studerende en de geleerden dan aan de nieuwsgierigen en aan hen, die het museum als bezienswaardigheid bezoeken, toch zijn wij er ons terdege van bewust, dat het museum er is voor allen, het gehele volk en de buitenlandse bezoeker.

De welhaast revolutionaire reorganisatie van de presentatie is er het bewijs voor, dat men zich dit terdege bewust is. De gelegenheid om nieuwsgierige bezoekers tenminste belangstellend te maken willen wij ons niet laten ontgaan. Terwijl in de aanvang van het museumwezen voor de toegang tot de musea het vertoon van enige welstand voorwaarde was — er zijn zelfs voorbeelden, dat hoge hoed en pandjas vereist waren — wordt nu geen voorbehoud gemaakt voor hen, die in korte broek en kampshirt, met Tirooler hoed en knapzak om, de drempel van het museum betreden.

Men zou kunnen vragen: So what?

Wij verheugen ons in het allerwege toegenomen bezoek, in de grotere belangstelling dan ooit te voren, in de publiciteitsmedia, in pers, radio, film en televisie, in het verschijnen van ontelbare publicaties, rijp en groen, in vele uitingen van paperbacks, via tijdschriften tot de gewichtigste vakliteratuur.

In december 1967 gaf de Algemene Nederlandse Vereniging voor Vreemdelingenverkeer A.N.V.V. een Toeristische studie no I uit, met als ondertitel „De betekenis van bezienswaardigheden en attractiepunten voor het „toerisme””. Daarin komt onder meer een overzicht voor van de geschatte aantallen buitenlandse bezoekers aan die bezienswaardigheden, waaronder uiteraard de musea. Het betreft een onderzoek in het jaar 1965, waarbij de percentages buitenlandse bezoekers geschat zijn, soms als resultaten van enquêtes. Als ik daar de gegevens over de musea uit licht, zien wij het volgende:

Rijksmuseum Amsterdam	70-80%	511 000-560 000
Rijksmuseum Kröller-Müller	60%	109 000
Mauritshuis	60%	80 000
Panorama Mesdag	50%	54 000
Museum Boymans- Van Beuningen	40%	46 000
Sted. Museum Amsterdam	45%	149 000
Openluchtmuseum Arnhem	30%	112 000
Gemeentemuseum Den Haag	30%	48 000
Automobielmuseum Driebergen	20%	24 000
Oorlogsmuseum Vierlingsbeek	10%	18 000
Museum v. h. Onderwijs Den Haag	1-10%	2 000
11 musea		1 262 000

Een museum als het Frans Hals Museum te Haarlem, dat in 1965 94 000 bezoekers telde, staat niet in dit rijtje, maar heeft zeker een bedeutend percentage buitenlandse bezoekers.

Bij tentoonstellingen, zoals die over Rembrandt, Vermeer en Frans Hals wordt procentueel een groter aantal buitenlanders getrokken dan voor de overige tentoonstellingen. Bij de Jeroen Bosch-tentoonstelling te 's-Hertogenbosch is een enquête gehouden, die uitwees, dat 21% van de bezoekers buitenlander was, waarvan 91% verklaarde speciaal voor deze tentoonstelling naar Den Bosch te zijn gekomen.

Het probleem, dat opgesloten zit in het onderwerp het museum en het toerisme, ligt, dacht ik, niet bij de bezoeken van de individuele toeristen, maar ligt besloten in de moderne ontwikkeling van het toerisme. De welvaart heeft de mogelijkheid tot reizen geopend voor massale groepen uit de bevolking, ook voor hen, die niet gewend zijn te reizen, allerminst in het buitenland, en voor hen, die taalmoeilijkheden hebben.

De oplossing wordt geboden in het toerisme, dat in massabewegingen de „all-in” reizen bevordert. De musea worden mee verpakt in een financieel uitgekiend reispakket, waarbij de bezitters van een dergelijk passepartout in groepen, volgens krap berekende tijden door de musea worden gestuwd willens of onwillens. De begeleiding van deze, in hoofdzaak buitenlandse, groepen is meestal in de handen van door de reisbureaus aangestelde arbeidscontractanten uit de vrije markt, die de moeilijke taak van groepsleiding, financiële afwikkeling en van voorlichting op velerlei gebied hebben. Dat de financiële afwikkeling daarbij een grotere aandacht schijnt te hebben dan de museale voorlichting, en het accent van deze laatste meer bij het sensationele dan bij het kenmerkende voor het onderwerp ligt, is materieel gezien in deze omstandigheden een voor de hand liggende zaak. Dat deze voorlichting noodwendig met luide stem wordt gegeven en simultaan met enige andere dergelijke concurrerende groepen in dezelfde zaal, maar in verschillende talen, daartoe dwingen das massa en de tijdnood. Begrijpelijk is het wél, maar verantwoord is het niet. Met een bezettingsgraad van één suppoost op gemiddeld vier zalen, zoals in het Rijksmuseum het geval is, is ingrijpen à la minute dan niet zo'n voor de hand liggende aanleggenheid.

En daarbij denken wij vooral aan dat andere type museumbezoeker, dat de tijd en de aandacht heeft voor een rustig, beschouwend bezoek en dat daarbij niet gehinderd of gestoord wil worden. Bij een zomerdagbezoek van gemiddeld 3 500 personen heeft deze museumbezoeker het in het Rijksmuseum toch al niet gemakkelijk,

maar vooral de doordrammende groepen zijn dan toch de hinderlijke obstakels.

Zo ligt een der problemen in het Rijksmuseum in de seizoenmaanden en zo ligt het vermoedelijk ook in vergelijkbare musea elders of op kleinere schaal elders.

Statistieken zijn wel eens vergeleken met bikini's, zij onthullen veel... maar niet alles. In dat licht zoudt u enkele cijfers kunnen zien, die ik u meen te moeten noemen.

De pieken van het bezoek liggen in het algemeen (ook in de overige Westeuropese musea) in de maanden juli-augustus. In het Rijksmuseum komen dan de maandcijfers boven de 100 000 uit. In dit jaar, 1968, voor de eerste maal in de geschiedenis van het Rijksmuseum kwam al in april het bezoekcijfer boven de 100 000. Bekijken wij het hoogseizoen mei-augustus dan zien wij in het Rijksmuseum de volgende aantallen groepen en het totaalbezoek:

1966			
mei	820	groepen	25 520 deelnemers
juni	584	„	16 711 „
juli	824	„	25 401 „
aug.	625	„	18 989 „
	2 853	„	86 621 „
Gemiddeld 30 personen per groep.			

1967			
mei	714	groepen	21 337 deelnemers
juni	619	„	17 046 „
juli	826	„	22 963 „
aug.	655	„	18 692 „
	2 814	„	80 038 „
22-27 groepen per dag, gemiddeld 28 personen per groep.			

In diezelfde periode bewegen zich ook grote aantallen individuele bezoekers door het museum, dan wel in twee- en drietallen.

1966	
Totaal aantal individuele bezoekers in mei-aug.	319 099
deelnemers in groepen	86 621
Totaal bezoek in mei-aug.	405 720
Totaal bezoek 1966	784 581
Hiervan 4 728 groepen met deelnemers	137 426

1967	
Totaal aantal individuele bezoekers in mei-aug.	315 332
deelnemers in groepen	80 038
<hr/>	
Totaal bezoek mei-aug.	395 332
(lees:	395 370)
Totaal bezoek 1967	775 635
Hiervan 4 448 groepen met deelnemers	127 716

Gemiddeld 12 groepen per dag, 28 personen per groep.

Bij de laatste eeuwwenteling, toen de museumbeheerders in het algemeen het grote publiek nog als „quantité négligeable” konden behandelen, werkte museumdirecteur Lichtwark te Hamburg al aan een overzichtelijke opstelling en vooral aan rondleidingen voor jong en oud. In 1903 werd al in Mannheim een internationale conferentie belegd met als thema „Die Museen als Volksbildungsstätten”. Rondleidingen werden daar, 65 jaar geleden, als een der beste hulpmiddelen beschouwd.

In Nederland holde men daar niet achteraan, maar zat men toch ook niet stil, zoals de studies bewijzen, die de Nederlandse Oudheidkundige Bond daaraan wijdde met onder meer als publicatie: *Hervorming en Beheer onzer Musea* uit 1918. Ook de instelling van een commissie door de Minister van O. K. en W. in 1950 wijst hierop. Die commissie ad hoc had tot taak de bevordering van het museumbezoek. Zij bracht een uitvoerig rapport uit, dat gepubliceerd is als Mededelingen van het Departement van O.K.W. no. 11 en 12 (1953).

Sindsdien zijn er enige rondleiders vanwege de museumstaven gekomen, zijn er hier en daar zogenaamde educatieve diensten in het leven geroepen, er zijn voorlichtingscursussen voor reisbureaugidsen gekomen en er is met vlijt gewerkt aan audio-visuele voorlichting. Maar de „stortvloed van toeristen”, die ik in mijn aanhef citeerde is geenszins bevredigend opgevangen.

Het benauwende van de zaak is, dat de stortvloed toeneemt, maar de kanalen, waarin de stortvloed behoorde te worden opgevangen ontoereikend zijn.

Om preciezer te zijn, onze toegangscapaciteit, de vestiaires, de circulatie, verkoopstands van catalogi en foto's en de koffiekamers zijn nu nauwelijks voldoende in drukke maanden, zij zullen in de naaste toekomst geheel onvoldoende zijn. Onze gehele opvangcapaciteit is door de be-

perking, die de ons ter beschikking staande gebouwen hebben, onvoldoende bij een toeneming van het toerisme.

Een ander probleem, dat de buitenlandse bezoeker raakt, is dat van de voorlichting, in een voor hen begrijpelijke taal. Meer nog dan heden, zal er rekening mee moeten worden gehouden, dat de buitenlandse bezoeker zelf zijn weg kan vinden en de voor hem bestemde inlichtingen in een voor hem begrijpelijke taal worden verstrekt. Dat Engels daarbij als eerste voertaal in aanmerking komt is duidelijk. Niet mag over het hoofd worden gezien, dat het toerisme uit de Latijnse landen gaat toenemen en het gebruik van Frans niet veronachtzaamd mag worden.

Ik kan het probleem niet diepgaand behandelen; dat zou slechts door een team van experts kunnen gebeuren en die experts zouden deels buiten onze kring van museumbeheerders moeten worden gevonden. Als ik toch tot voorzichtige en met schroom vermelde aanbevelingen zou moeten komen, dan zouden die luiden ten behoeve van de „toeristen”:

Er is te weinig eenvoudig voorlichtend materiaal. Dit betreft vooral voorlichting over de Nederlandse musea en hun inhoud, openingstijden en prijzen, beschikbare literatuur, enzovoort. Er zijn enkele groeperingen en particulieren, die zich op deze voorlichting hebben geworpen meestal drukkers of advertentiebureaus. Museumbeheerders worden nog al eens door hen benaderd met het verzoek om advertenties te plaatsen in een orde van grootte van f 400.— tot f 1 000.— per bladzijde (met bijlevering van tekst en afbeeldingen) voor boekjes of brochures in oplagen van 10 000—25 000, waarvan de controle op de oplage, alsmede op de verspreiding buiten ons bereik liggen. Ik meen deze vorm van reclame door particulieren met een dergelijke commerciële opzet te moeten ontraden voor ons doel en de voorkeur te moeten geven aan aandrang onzerzijds op *centrale* propaganda via instanties, die ons de controle of zekerheid geven, dat onze propaganda niet als winstobject voor derden wordt gebruikt.

Er dienen van de musea, hetzij van de grote musea afzonderlijk, hetzij van de kleinere musea gecombineerd, eenvoudige algemene gidsen of wegwijzers te zijn, die in de moderne talen verkrijgbaar worden gesteld.

Er dienen van alle afdelingen der musea catalogi in de Nederlandse en tenminste één moderne taal verkrijgbaar te zijn, waarbij niet te zuinig met illustraties moet worden omgesprongen.

Teksten dienen bij de voorwerpen of kunstwerken te worden aangebracht in het Nederlands en tenminste één moderne taal, waarbij de toelichting in het bijzonder ten aanzien van de kunstnijverheid, volkskunst en geschiedenis verder mag gaan dan de vermelding van de kunstenaar, de naam van het voorwerp en de datering. Ik denk hier aan vermelding in telegramstijl van materiaal, plaats of streek van herkomst en een karakteristiek. Het geheel moet zich beperken tot een enkele regel en zeker niet de plaats innemen van gids of catalogus, maar even de aandacht trekken en zo nodig de behoefte oproepen een gids of catalogus te kopen. Het bezwaar dat de teksten de voorwerpen, vooral als zij klein zijn, gaan overschaduwten kan ondervangen worden, door deze teksten ofwel te combineren, ofwel bij enkele der belangrijkste daarvoor in aanmerking komende voorwerpen te plaatsen, zodat incidenteel de belangstelling van de bezoeker nader wordt gewekt.

Het bevorderen van het geven van informatie aan het publiek vóórdat het museum wordt bezocht, door voorlichting op de scholen, de jeugdverenigingen, vormingscursussen en dergelijke, waar onze educatieve diensten naar ik meen nog een grote taak hebben, en het beschikbaar stellen van het materiaal hiervoor aan de centrales vanwaar de buitenlandse bezoekers naar ons gedistribueerd worden.

Het bevorderen van publikaties in radio, film, televisie, dag- en weekbladen, de provinciale pers, tijdschriften in binnen- en buitenland.

Het bevorderen van zódanige mechanische voorlichting in de moderne talen, dat de massale groepsbewegingen door de museumzalen beter opgedeeld worden.

Een taak voor de regering en reis- en toeristische organisaties is: het bevorderen van de spreiding van het massale bezoek, zodat buiten de reisperiodes het bezoek zal toenemen.

Het zijn enkele suggesties, met de bedoeling wél te profiteren van de voordelen van het toerisme, maar de nadelen daarvan zoveel als mogelijk is, te ondervangen.

De voorzitter dankt de beide sprekers.

Bij de nu volgende discussie zegt de heer Koot het te betreuren dat de door de ANVV uitgegeven museumfolder niet meer verschijnt. Drs. Smits zegt toe hiernaar te zullen informeren.

Dr. Braat vraagt zich af, waarom de toeristen alleen naar de schilderijen gaan en niet naar de

kunstnijverheid, de klassieke kunst, enzovoort. Dr. A. F. E. van Schendel antwoordt dat de belangstelling voor schilderijen al zeer oud is en dat het niet alleen aan het publiek ligt.

Nadat de voorzitter de vergadering heeft gesloten geeft drs. H. J. Luiten in de aula een uiteenzetting over het Evoluon. Een korte film over muziekinstrumenten wordt vertoond. Vervolgens worden de aanwezigen in groepen rondgeleid.

Deze museumdag werd door 56 leden en introducees bijgewoond.

De volgende dag, zaterdag 11 mei, werd een excursie per autobus gemaakt. De tocht leidde eerst naar het Goltziusmuseum te Venlo, waar het gemeentebestuur bij monde van burgemeester dr. L. de Gou, het gezelschap verwelkomde. Nadat het museum was bezichtigd (en bewonderd), werd door het gemeentebestuur in een der zalen een ontvangst aangeboden. Tijdens deze receptie werd de heer D. F. Lunsingh Scheurleer, Rijksinspecteur voor roerende monumenten, gehuldigd ter gelegenheid van zijn vijfentwintigjarig ambtsjubileum.

Namens de gehele Nederlandse museumwereld voerde prof. Klasens het woord. Hij dankte de heer Scheurleer voor al hetgeen deze met onvermoeibare energie heeft gedaan voor en in het belang van onze musea en overhandigde hem symbolisch het jubileumgeschenk, dat bestemd zal worden voor een buitenlandse reis door de heer en mevrouw Scheurleer. Als vriend voegde dr. de Gou hier enkele persoonlijke woorden aan toe, waarna de heer Scheurleer aan allen, die op enigerlei wijze aan zijn huldiging hebben medegewerkt, zijn grote erkentelijkheid betuigde.

Na de gezamenlijke koffiemaaltijd werd nog een bezoek gebracht aan het nieuwe culturele centrum, waarop de gemeente Venlo zich sinds enkele jaren kan beroemen. De bus vervoerde het gezelschap vervolgens naar Kasteel Hillenraad te Swalmen, waar de fraaie tuinaanleg aller bewondering oogstte. Wegens ziekte van de bewoonster was het helaas niet mogelijk het kasteel zelf te bezichtigen. In plaats daarvan werd een bezoek gebracht aan het Romaanse kerkje en aan het Folkloristisch Museum te Asselt.

Overeenkomstig het programma eindigde deze geslaagde excursie, die door bijzonder goed weer werd begunstigd, om ca 17 uur bij het station in Eindhoven.

ARCHEOLOGISCH NIEUWS

MEDEDELINGEN VAN DE ARCHEOLOGISCHE INSTELLINGEN IN NEDERLAND
 REDACTIE RIJKSDIENST VOOR HET OUDHEIDKUNDIG BODEMONDERZOEK

FRIESLAND

Leeuwarden. Sinds 29 juli is een onderzoek gaande naar de overblijfselen van de voormalige St.-Vituskerk op het Oldehoofster kerkhof, welke in 1595 werd afgebroken. Deze opgraving houdt verband met het voornemen het onderhavige terrein af te graven en op gelijk niveau te brengen met de omliggende straten. In 1934 was het voormalige kerkhof ook al eens verlaagd en voor het eerst bestraat, teneinde als bodeterrein dienst te gaan doen. Hierbij was men op funderingen, grafzerken en grafkelders gestuit die alle werden uitgebroken zonder tevoren in tekening te zijn gebracht. Al te hoog mochten de verwachtingen derhalve niet worden gespannen.

Mede dank zij de royale hulp, geboden door de gemeente Leeuwarden, kon het onderzoek thans breed worden opgezet, over de ganse uitgestrektheid van het inmiddels door de bodedienssten verlaten terrein. Alras bleek dat er in 1934 toch meer bij de afgravingen gespaard gebleven was dan mocht worden gehoopt, al vingen de opgravingen aan op een peil, dat zeker een meter dieper lag dan het 16de-eeuwse loopvlak. Hoewel de tijd nog niet rijp is nu reeds een uitvoerige samenvatting van de uitkomsten te geven — de onderzoekingen duren voort — kan alvast worden medegedeeld dat er sporen zijn vastgesteld van drie, elkaar in tijdsorde opvolgende kerken. Het in 1595 wegens vergaande bouwvalligheid gesloopte gebouw was uit rode bakstenen van het formaat 32 x 16 x 7/8 cm opgetrokken en bezat in stede van een toren een westbouw. Het koor van deze kerk moet nog worden blootgelegd, doch er bestaan aanwijzingen dat de kerk een middenbeuk bezat, gedragen door twee rijen zuilen en geflankeerd door twee zijschepen. Mogelijk werden deze zijschepen naderhand nog weer verwijld — een vijfbeukig gebouw, waarop de puinbanen der uitgebroken funderingen ogenschijnlijk wijzen, komt ons tenminste minder waarschijnlijk voor. Bij deze veronderstelde uitbreiding zou tevens het koor kunnen zijn opgetrokken, dat blijkens oude afbeeldingen hoger oprees dan het schip. Ons inziens mag de bakstenen basiliek in verband

worden gebracht met de overdracht van de St.-Vituskerk door de plebaan Eppo aan het Premonstratenser klooster Mariëngaarde bij Hallum, in het jaar 1285.

Bij de bouw van de bakstenen kerk werd uitgegaan van een oudere kerk, die in de nieuwe werd opgenomen doch uit tufsteen was opgetrokken en op veldkeitjes gefundeerd. Dit betrof een eenbeukige kruiskerk met versmalde, rechthoekige koorpartij. De beide dwarspanden zowel als het koor waren aan de oostzijde afgesloten door halfrond-uitgemetselde altaarnissen. De breedte over de beide dwarspanden bedroeg, buitenwerks gemeten, circa 27, de totale lengte circa 35 m. Ook deze kerk was geen toren rijk, daarentegen wel een westbouw, welke echter eerst naderhand aan de kerk werd toegevoegd.

Er valt een treffende overeenkomst op te merken, zowel qua plattegrond als afmetingen, met de voormalige abdijkerk van het Premonstratenserklooster te Dokkum, door ons in 1954 op het Marktplaatsje aldaar opgegraven. Omdat de Witheren deze abdij eerst in de negentiger jaren van de 12de eeuw stichtten, kan de onderhavige abdijkerk, ook weer uit tufsteen opgetrokken, moeilijk ouder zijn geweest. Daarmede zou dan tevens een aanwijzing verkregen kunnen zijn voor de ouderdom van de zo verwante tufstenen kruiskerk te Leeuwarden.

Deze overweging mag ons de ogen echter niet doen sluiten voor het feit dat de Leeuwarder St.-Vitus al veel eerder bestond. Zij ontleende haar in Friesland zo zeldzame patronaat aan de St.-Vitusabdij in het Westfaalse Corvey, waar zij oorspronkelijk aan toebehoorde. Vermaard is de twist, die gedurende de jaren 1148-1149 om het bezit van de Leeuwarder St.-Vitus werd gevoerd tussen de abt van Corvey en de Leeuwarder prelaten, die deze kerk wederrechtelijk in bezit hielden. De bisschop van Utrecht moest er aan te pas komen en Corvey mocht dan de strijd „de jure” hebben gewonnen, „de facto” kwam er van Corvey's rechten nimmer meer iets terecht. Het is onbekend op welke wijze Corvey aan de Leeuwarder St.-Vitus met haar aanzienlijke be-

zittingen is gekomen. Omdat het de hoofdkerk van Oostergo was, moet de stichting wel terugreiken tot in de 8ste eeuw. Corvey werd in het jaar 836 door toedoen van Lodewijk de Vrome gesticht vanuit het Franse gelijknamige moederklooster Corbie. Het is niet uitgesloten dat Lodewijk de Vrome zijn stichting meteen al verrijkte met het Friese bezit, waarop hij na een onderdrukte opstand in Friesland de hand had kunnen leggen.

Onder de fundering van de tufstenen kerk werden menselijke geraamten waargenomen. Een bewijs, dat aan de tufstenen kerk weer een oudere vooraf moet zijn gegaan. Vermoedelijk is dit een houten bouwwerk geweest, waarmee de sporen van enkele paalkuilen verband zouden kunnen houden. Nader onderzoek kan hierover hopelijk meer licht verspreiden.

De verhevenheid, waarop de kerken achtereenvolgens stonden, kwam tot stand door het opwerpen van een zodenheuvel, conform de gang van zaken te Dokkum. De Leeuwarder zodenheuvel reikte echter niet hoger dan amper 3 m boven N.A.P., aanzienlijk minder dan die te Dokkum. Hij is tevens lager dan de andere Leeuwarder stadsterpen, welke meer naar het oosten liggen. Kan bij het opwerpen van de Leeuwarder kerkheuvel de Middelseedijk reeds bescherming hebben geboden? Men is geneigd de oplossing in deze richting te zoeken.

In de zodenheuvel tekenden zich de sporen af van een zodenwand, waarvan de richting niet correspondeerde met de bouwrichting der kerken. Tot de losse vondsten binnen de kerk-funderingen behoort mede het fragment van een middeleeuws orgelpijpje en een scherfje terra sigillata, dat hier wel met de tufsteen uit meer zuidelijke contrèien zal zijn aangevoerd.

R.O.B., Amersfoort (H. Halbertsma).

OVERIJSSSEL

Buurse, gem. Haaksbergen. Bij het afgraven van een hoge bouwkamp, kadastraal bekend gem. Haaksbergen, sectie E nr. 3953, gelegen ten noordwesten van de boerderijen Groot Buursink en Scholte Vaarwerk op ca. 115 cm onder het huidige maaiveld op de ongestoorde grond, bestaande uit geel zand, zijn op regelmatige afstand van ca. 2 m zeven vierkante zwarte plekken van 50 x 60 cm, in twee rijen

op een afstand van 2.80 m tegenover elkaar gelegen, gevonden.

De diepte van deze vlakken bedroeg 25-40 cm, gedeeltelijk gevuld met stukjes houtskool. Nadere vondsten ontbreken.

In de directe nabijheid zijn greppelresten aangetroffen, die als donkere sleuven in het lichte zand herkenbaar waren.

Aan de oostzijde van dezelfde bouwkamp zijn zes ondiepe flauw komvormige gaten met geringe houtskoolresten aan het licht gekomen. Deze gaten waren grillig van vorm aan de oppervlakte, 50 tot 60 cm breed en 1.60-1.90 m lang.

Oudheidkamer Twente, Enschede (A. L. Hulshoff).

Diepenveen. Van 20-28 juli 1968 is te Diepenveen een archeologisch werkkamp gehouden, dat georganiseerd werd door de Archeologische Werkgemeenschap voor Nederland, met medewerking van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek.

32 deelnemers hebben een onderzoek ingesteld naar de overblijfselen van het vrouwenklooster van de „Broeders des Gemenen Levens” bij de herv. kerk te Diepenveen. Muurresten en vloergedeelten werden gevonden. Een grafzerk met het jaartal 1560 en huismerken kwam aan het licht.

Drs. G. Franssen, Amstelveen, kampleider en correspondent R.O.B.

Haaksbergen. In augustus is met behulp van leden van de Nederlandse Jeugdbond ter Bestudering van de Geschiedenis een proefonderzoek ingesteld naar het grachtenverloop om de voormalige huisplaats van de in 1558 afgebroken Blankenburg.

Het huis de voormalige heerlijkheid Blankenburg waren oud bezit van de heren van Ahaus.

In 1449 werd de Blankenburg aan de bisschop van Utrecht verkocht. Er zijn op drie verschillende plaatsen proefsleuven gegraven; op één plaats heeft men vermoedelijk een gedeelte van de buitengracht, op een andere plaats vermoedelijk een gedeelte van de binnengracht kunnen opsporen.

Aanwijzingen voor een poging tot reconstructie zijn door onderzoek van de plaatselijke historische kring gegeven.

Oudheidkamer Twente, Enschede (A. L. Hulshoff).

Westenholte, gem. Zwolle. Tijdens het bouwrijp maken van een industrieterrein ten zuiden van Westenholte is een natuurlijke, zandige verhevenheid geslecht waarop voorheen de in 1966 gesloopte boerderij „De Steenboer” stond. Deze boerderij lag aan een inmiddels vergraven onverharde landweg, die oudtijds de buurschap Frankhuis verbond met het gehucht De Stins, op zich weer het oostelijke deel uitmakende van Westenholte.

Onder de muren van gemelde boerderij kwam een middeleeuwse fundering te voorschijn, bestaande uit in leem geveide, rode kloostermoppen, waaronder vele halve exemplaren en misbaksels van het formaat 32 x 18 x 8/9 cm. De breedte van de fundering bedroeg circa 1.25 m, terwijl deze in een rechte lijn over een lengte van ruim drie meter kon worden vervolgd. In zuidwestelijke richting zette de fundering, ter hoogte van drie steenlagen bewaard, zich onder het inmiddels gevormde stort voort; in noordoostelijke richting eindigde de fundering abrupt met een afgewerkte zijde. Naar de steensoort te oordelen geldt het hier de overblijfselen van een bouwwerk uit de beginperiode van de baksteenfabricage, derhalve de tweede helft van de 12de eeuw. Aangezien ter plaatse, noch in de omgeving, skeletresten zijn aangetroffen, moet het de overblijfselen betreffen van een bescheiden versterking, mogelijk die, welke reeds in het jaar 1195 wordt genoemd en de bakermat van het geslacht der Heren van Voorst zal zijn geweest. Deze versterking dient echter niet te worden verward met de beruchte roofridderkasteel van Zweder van Voorst, dat op circa 700 m afstand meer naar het westen lag, ter hoogte van de buurtschap De Stins. Het was voor dit latere kasteel dat in 1382 door bisschop Jan van Arkel, bijgestaan door de steden Zwolle, Deventer en Kampen het beleg werd geslagen, waarna het werd overgegeven en met de grond gelijk gemaakt.

R.O.B., Amersfoort (H. Halbertsma).

Wierden. Met behulp van de leden van de Nederlandse Jeugdbond ter Bestudering van de Geschiedenis is in augustus het onderzoek hervat op de huisplaats van de ca. 1821 afgebroken havezate Grimberg, gemeente Wierden, sectie H, nr. 582.

Vorig jaar is aan de zijde van de voormalige ingang een gedeelte van 6 x 12 m op ca.

1.50 m beneden het maaiveld blootgelegd en onderzocht. Er zijn destijds paalfunderingen en muurresten opgemeten, getekend en gefotografeerd. Het gevonden schervenmateriaal was te dateren tussen de 15de en de 19de eeuw.

In aansluiting hierop is de ontgraving dit jaar voortgezet. De noord- en oostzijde binnen de gracht om de huisplaats vertoonden wederom paalfunderingen en muurresten.

Aan de oostzijde van de gracht zijn twee parallel lopende, vrijwel aansluitende muurgedeelten, beide 1 m breed, op een diepte van ca. 1.50 m beneden het maaiveld, over een lengte van 13 m, teruggevonden. De binnenste muur bestaat uit bakstenen van het formaat 14 x 28 x 7 cm en strekt zich over een lengte van 14.60 m uit. De buitenste muur is opgetrokken uit rode baksteen van het formaat 11 x 22 x 5 cm. Aan de noordzijde loopt de muur over een lengte van 5.30 m verder en gaat dan over op een paalfundering van rond hout ter lengte van 4.50 m aansluitend op de resten van de ingangspartij. De buitenste muur is op zijn diepste gedeelte 1.20 m breed, de binnenste 1 m, de paalfundering van rond hout 80 cm.

Aan de westzijde van de ingangspartij zijn muurresten teruggevonden over een lengte van 1.80 m met een breedte van 1.60 m.

Bij het graven van enige sleuven loodrecht op de gracht aan de oostzijde is gebleken, dat vanaf de binnenste muurresten een talud, gedeeltelijk bestaande uit plaggenmateriaal omhoog loopt; dit houdt vermoedelijk verband met de aanleg uit de oudste periode van de 14de eeuw. Dit oplopende talud heeft aan de oostzijde van de huisplaats een cirkelvormig verloop om de fragmenten van het oudste bouwwerk. De afstand vanaf deze centraal gelegen bouw, waarvan de veldkeienfundering gedeeltelijk nog aanwezig is, tot aan de voet van het talud, bedraagt ca. 15 m.

Een reconstructie van latere bouwfasen is door de grondige afbraak en de gevolgde ophogingen van het terrein in dit stadium van het onderzoek niet mogelijk.

Oudheidkamer Twente, Enschede (A. L. Hulshoff).

GELDERLAND

Bergharen. In een aan de rand van het Wijkse Veld te Bergharen gelegen ontzanding is in een ca. 0.10 m dikke overstoven cultuurlaag een voornamelijk uit aardewerkscherven be-

staande hoeveelheid vondsten gedaan, welke door een fragment van een glazen armband, type Haevernick 3b, in de laatste eeuwen voor de jaartelling of in het begin van de Romeinse tijd is te dateren.

R.O.B., Amersfoort (R. S. Hulst).

Doornspijk. In een aan de Bovenweg onder de buurtschap Wessinge gelegen ontzanding is een klein aantal aardewerkscherven gevonden. Het aardewerk is vrij indifferet en slechts globaal in de IJzertijd te dateren. Vermeldenswaard is echter een wandscherf, die in makelij van het overige aardewerk afwijkend, nauw verwant is aan het dikwandige terra nigra-achtige aardewerk dat in verschillende inheems-Romeinse nederzettingen gevonden wordt, cf. W. A. van Es, *Wijster; A Native Village beyond the Imperial Frontier*, diss. 1967, 169 c.

Er werd slechts één grondspoor gesignaleerd: een ondiepe komvormige kuil met een houtskoolrijke vulling waarin een scherf. De vindplaats bevindt zich op een smalle dekzandrug aan de rand van de lage gronden langs het voormalige IJsselmeer.

R.O.B., Amersfoort (R. S. Hulst).

Ewijk-Winssen. Op een weiland, ongeveer 250 m ten zuidoosten van het Oud Veerhuis onder Winssen, is door de heer C. van Kouwen, Nijmegen, ter plaatse van een Romeinse nederzetting uit ca. de 2de eeuw na Chr. een fragment gevonden van een gebakken steen, vermoedelijk een tegula, met een gedeelte van een rechthoekig militair stempel (retrograde met reliëfletters): EXG[BRIN̄F], identiek met Holwerda-Braat, *Holdeurn*, pl. XXIX, 50. Behalve Romeinse aardewerkscherven en dakpanfragmenten zijn op hetzelfde terrein ook stukken lateres, tubuli, tufsteen, kwartsiet, leisteen en muurschildering aan het licht gekomen. Cf. *Jaarverslag van het Rijksmuseum van Oudheden*, Leiden 1939, 5 en C. van Kouwen in: *Kontaktblad van de Historische Vereniging voor het Land van Maas en Waal en Rijk van Nijmegen*, nr. 6, augustus 1968, 12-14.

Instituut O.G.A., Nijmegen (J. E. Bogaers).

In aansluiting op bovenstaande mag niet onvermeld blijven dat zich onder de aardewerkvondsten een bodemfragment bevindt van fijn Nijmeegs aardewerk. De vorm komt overeen met Holwerda type 35b.

R.O.B., Amersfoort (R. S. Hulst).

Groesbeek-Berg en Dal. Sedert 1962 tot in 1968 zijn ten noorden van het landgoed van de Kath. Volkshogeschool Ons Erf (De Holdeurn), aan de overzijde van de Oude Kleefsebaan, op een terrein dat eigendom is van de heer Joh. Teunissen, op uitgebreide schaal ontgrondingswerkzaamheden verricht. In de thans afgevoerde grond, die in het recente verleden grotendeels op het terrein van de afgraving verplaatst is, zijn tal van Romeinse vondsten gedaan, die aansluiten bij het materiaal dat reeds bekend is van De Holdeurn (waar de centrale pannbakkerij van het leger van de Romeinse provincie Germania Inferior was gevestigd); cf. A. W. Byvanck, *Excerpta Romana* I, 100: Groesbeek, alinea 1. Tot de vondsten, die gedeeltelijk in het Rijksmuseum G. M. Kam zijn ondergebracht, behoren aardewerkscherven (Id-III A) en verschillende fragmenten van dakpannen en tegels, waarvan enige van een stempel zijn voorzien, en wel van de L(egio) x G(emina), L(egio) x G(emina) P(ia) F(idelis), VEX(illatio) BRIT(annica), VEX(illarii) EX(ercitus) GERM(anici) INF(erioris), en een tweetal stempels uit de tijd waarin Didius Iulianus gouverneur is geweest van Germania Inferior, ca. 178 na Chr. Tot deze laatste behoort een uniek exemplaar. Dit heeft holle letters, is retrograde en luidt [SVB DIDI]O IVLIAN(o) CO(n)S(ulari), waarbij de woorden telkens gescheiden zijn door een verticale streep.

Instituut O.G.A., Nijmegen (J. E. Bogaers).

Neede. In 1929 is achter het toen in aanbouw zijnde pand Hoeveveg 11, in de voormalige buurtschap Ruwenhof, een aardewerkvondst gedaan, waarvan pas kortelings de juiste aard kon worden onderkend. De vondst blijkt een fragmentarische pot te zijn en te behoren tot de Trechterbekercultuur. Volgens de vinder en eigenaar, de heer H. Mol, wonende op genoemd adres, is de vondst bij zandwinning ten behoeve van de bouw van het huis te voorschijn gekomen op een diepte van ca. 1 m in de grond onder een zeer dik pakket enkeerdgrond. De grond zou bij dezelfde gelegenheid op meerdere plaatsen zijn omgezet, doch verdere vondsten waren uitgebleven.

De pot is ca. 12 cm hoog en versierd in diepsteektechniek. Van de pot zijn geen directe tegenhangers aan te wijzen, maar hij mag zeker tot de Vroege Havelter stijlgroep gerekend worden, sensu lato de C-groep van E. Schlicht,

Die Funde aus dem Megalithgrab 2 von Emmeln, Kreis Meppen, 1968, en het aardewerk dat zich in het Münsterland en Oldenburg daarbij aansluit (meded. J. A. Bakker, op grond van een tekening van de pot).

De vondst van Ruwenhof geeft een aanvulling op een kleine serie van TRB-vondsten uit Neede, die reeds eerder bekend waren:

- a. Twee aardewerkkommen, ca. 1920 in de buurtschap Kisveld gevonden; cf. W. Glasbergen, *Helinium I*, 1960, 43-47. De versiering van de pot van Ruwenhof komt zeer overeen met die van de kom o.c. fig. 2.
- b. Een groot fragment van een zgn. „Lochrand-pot”, in september 1934 niet ver van de steenfabriek van Rohaan te Neede, gevonden; cf. L. Kaelas, *Palaeohistoria*, IV, 1955, 73.

R.O.B., Amersfoort (R. S. Hulst).

UTRECHT

De Meern, gem. Vleuten-De Meern. Op de Hoge Woerd is in augustus 1968 een vrij sterk gesleten denarius van keizer Titus (79-81) gevonden.

Vz. kop Titus n.r.; IMP TITVS CAES VESPASIAN A[VG]P M

Kz. steenbok n.l., beneden globe; [TR P] VIII IMP XIII COS [VII of VII P P]

RIC II, p. 117, 7 of 13, Rome, 79 n. Chr. (na 1 juli).

De munt is in bezit van de vinder, de heer R. Bok te De Meern.

Archaeologisch Instituut der R.U. Utrecht (C. A. Kallee).

NOORD-BRABANT

Deurne. De heer Kuypers, oud-directeur van de Peelwerken te Deurne, deelde mede, dat in 1966 enige urnen waren gevonden langs de Siberiëweg door dr. C. Franssen, Coenestraat 34 te Bennekom. Op deze plaats werden door de heer T. H. Teeuwen, onderwijzer te Liessel, reeds eerder talrijke mesolithische vuursteenartefacten gevonden (*Nieuwsbull. K.N.O.B.* 1966 *18-*19).

Op ongeveer 500 m ten zuiden van deze vindplaats vond de heer Teeuwen een nederzetting der Tjongercultuur.

R.O.B., Amersfoort (G. Beex).

Dintber. In de berm sloten van een onlangs aangelegd landbouwwegje werden scherven van

urnen en van Romeins en middeleeuws aardewerk aangetroffen. Het wegje doorsnijdt een hoge akker langs de rechteroever van het riviertje de Aa.

R.O.B., Amersfoort (G. Beex en drs. P. E. van Schie-Herweijer).

Eersel. De heer G. Fonteyn te Duizel, correspondent van de R.O.B., vond in het Kneegsels Heike enige vuursteenartefacten, onder andere schrabbers en wat afslag.

R.O.B., Amersfoort (G. Beex).

Moergestel. De heer A. Leenhouders te Hilvarenbeek, correspondent van de R.O.B., kon achterhalen dat er in de dertiger jaren enige tientallen urnen aan het licht waren gekomen op de Kerkeindse Heide. Bij controle ter plaatse bleek, dat deze gevonden waren op een perceel van de heer P. van Zon, Pijnendijk 8 te Moergestel, bij het afgraven van een hoge zandkop langs de zuidrand van een ven naast zijn boerderij.

De vondsten waren tijdens de werkzaamheden dusdanig beschadigd, dat zij niet bewaard zijn.

In verband met ruilverkavelingswerkzaamheden werden te Moergestel talrijke hoge akkers afgegraven. Een hoge akker tussen het Blekven en het riviertje de Reusel is tot nu toe gedeeltelijk gespaard. In het talud van een onlangs afgegraven sloot zijn aan de rand van deze hoogte enige urnscherven gevonden, hetgeen erop wijst, dat hier waarschijnlijk in de IJzertijd een nederzetting is geweest.

R.O.B. Amersfoort (G. Beex en drs. P. E. van Schie-Herweijer).

Ravenstein. Westelijk van Dennenburg liggen enige percelen met de naam „de Woerden”. Deze percelen zijn gedeeltelijk afgegraven, maar een hoge akker is gespaard. In de berm sloten rond deze akker werden scherven van Romeins en inheems aardewerk aangetroffen alsmede de rand van een glazen bakje (waarschijnlijk van een deukvaasje).

R.O.B., Amersfoort (G. Beex en drs. P. E. van Schie-Herweijer).

LIMBURG

Heel, gem. Heel en Panbeel. Bij funderingswerkzaamheden voor een nieuwe bungalow langs de Panheelderweg is men op 27 september 1967 gestoten op een deel van het Romeinse graf-

veld, dat in 1964 door prof. dr. J. E. Bogaers werd onderzocht (cf. *Nieuwsbull. K.N.O.B.* 1964, *136-7; idem *155; idem *224; 1966 *95). Dank zij de attentie en het enthousiasme van de Burgemeester kon de inventaris van vier graven gered worden. Tijdens de verkenning ter plaatse konden nog eens, mede door veler hulp, drie graven geheel of gedeeltelijk opgenomen worden.

De samenstelling van de graven is als volgt:

Graf 1: een (waarschijnlijk) ronde kuil (diam. 50 cm) met crematie; daarin een t.s.-kommetje Drag. 33 met geheel uitgewist stempel; drie verschillende randfragmenten van een t.s.-bord Drag. 18/31, waarvan één verbrand; een kruik (cf. E. Gose, *Gefäßstypen der römischen Kaiserzeit im Rheinland*, 1950, type 375); verder een wrijfschaalrand, een niet gecraqueleerde vuursteenafslag, een ijzeren kokermes, enige ijzeren spijkers en beslagstukken. Datering IIc-d/III.

Graf 2: in een kuil met enige crematie en een weinig houtskool een ruwwandig kommetje (Gose *o.c.* type 484/6) en een kruik (Gose *o.c.* type 375); onder in de kuil lagen veel stenen (Maaskeien?). Datering: IIc-d/III.

Graf 3: kuil met zwarte vulling zonder crematie; ruwwandige kom (P. Stuart, *Gewoon aardewerk uit de Romeinse legerplaats en de bijbehorende grafvelden te Nijmegen*, 1963, type 210 B) en een kruikamfoor (Stuart *o.c.* type 129 B). Datering: IIa-c.

Graf 4: noordelijk gedeelte van een rechthoekige kuil: een geverniste beker (Stuart *o.c.* type 2), een ruwwandig bord (Stuart *o.c.* type 218) met een deksel; uit een ronde plek met donkere vulling oudtijds gebroken en verbrande scherven, waaronder randfragmenten van een honingpot met kleine oren, een t.s.-bodemfragment met onleesbaar stempel, een fragment van een t.s.-bord Curle type 15 en verschillende soorten wrijfschaalranden. Datering: IIb-c.

Graf 5: rechthoekige kuil (60 x 75 cm), waarin grote brokken kwartsiet; door de kuil verspreid oudtijds verbrande en gebroken scherven van een t.s.-kom Drag. 27 met onleesbaar stempel en een t.s.-bord Drag. 18/31 met stempel BORIVS · (F. Oswald, *Index of Potter Stamps on Terra sigillata „Samian Ware“*, 1931: Traj.-Anton.); verder enige ijzerfragmenten, waaronder een mes.

Graf 6: een rond kultje (diam. 75 cm), waarin enige ijzerfragmenten, o.a. 5 spijkers.

Graf 7: een omega-vormig ijzerfragment, enige aardewerkfragmenten en een randje van versierd glas.

De diepte van de twee soorten graven (ronde tot 1 m, rechthoekige tot ca. 60 cm onder het maaiveld) strookt met de waarnemingen van 1964 (cf. *Nieuwsbull. K.N.O.B.* 1964, *136-7). Ook het profiel in de bouwput is nagenoeg gelijk aan dat van de opgraving van 1964, namelijk het Romeinse niveau op 60 cm onder het maaiveld, bedekt door een 30 cm dikke stuiflaag.

R.O.B., Amersfoort (J. H. F. Bloemers).

ZEELAND

Veere. Op het terrein van het omstreeks 1580 verdwenen kasteel Zandenburg is een „vogelbakje” van tin gevonden, hoog 4-4.5 cm. De rechte achterwand is versierd met vier stroken van wieber- en puntdakvormige motiefjes; de halfronde, naar boven iets breder uitlopende, ingedeukte en sterk beschadigde voorzijde draagt een wapenschild, waarin een naar links gewende leeuw is aangebracht.

Een soortgelijk bakje, met het wapen van Gouda, is afgebeeld bij B. Dubbe, *Tin en tinnegieters in Nederland*, Zeist 1965, afb. 75 en 76 (datering: XVI ?).

Archeologisch Instituut der R.U. Utrecht (C. A. Kalee).

NOORDZEE

Bruine Bank. Sedert enkele jaren heeft drs. G. Kortenbout van der Sluijs, conservator aan het Rijksmuseum van Geologie en Mineralogie een respectabel aantal dierenbeenderen verzameld, die vrijwel zonder uitzondering worden opgevestigd uit een ca. 5 m diepe geul ten westen van de Bruine Bank, omstreeks 52° 30' NB en 3° 00' OL (ongeveer halverwege de lijn IJmuiden-Lowestoft). Het Rijksinstituut voor visserij-onderzoek verricht de uiterst gewaardeerde en tijdrovende taak de beenderen bij de vissers te verzamelen.

Op een enkel bot na zijn de beenderen afkomstig van een pleniglaciale fauna met veel Mammoet, Wolharige Neushoorn, Steppenwisent, Paard, Rendier en Reuzehert. Opvallend is een groot stuk van een menselijk dijbeen, helaas zonder gewrichtskoppen, dat mogelijk aan de Neandertaler moet worden toegeschreven.

In dit bericht gaat het evenwel in de eerste plaats om het geringe aantal (negen) stukken,

dat sporen van bewerking laat zien, waarbij zes stukken onmiskenbaar werktuigen zijn. Het fraaiste stuk is een lange puntig toegeslepen bijl, voorzien van een zuiver ronde doorboring. Drie andere stukken zijn kleine bijltjes van verschillende typen en twee overige zijn tot een punt bekapte beenderen zonder slijpsporen. Voor zover te determineren zijn alle vervaardigd uit beenderen van de steppenwisent (o.a. de doorboorde bijl) of het paard. De conserveringstoestand van de artefacten vertoont dezelfde variatie als die van de niet bewerkte beenderen.

Twee geologische gegevens geven een uiterste begrenzing van de ouderdom van de werktuigen. Zij zijn jonger dan het Eemien, de afzetting welke ter plaatse de zeebodem vormt, en zij zijn ouder dan het tijdstip, waarop de steppewisent uit West-Europa is verdwenen: 30 000-20 000 jaar geleden. Het onderzoek naar vergelijkingsmateriaal om tot een scherpere datering te komen zal spoedig worden begonnen.

Rijksmuseum van Oudheden, Leiden (L. P. Louwe Kooijmans).

TENTOONSTELLINGEN

AMSTERDAM

- *Rijksmuseum*. Verzameling A. Schwarz -8 dec.
- *Tropenmuseum*. Verborgene schoonheid -eind 1968
- *De Waag*. Bredero-herdenking -24 nov.
- *Museum Willet Holthuysen*. De Chinese porseleinkast
- *Museum Fodor*. Geschiedenis van het Nederlandse affiche -10 nov.

ANTWERPEN

- *Volkskunde Museum*. Tijl Uilenspiegel en Ch. de Coster -31 dec.

APELDOORN

- *Museum Moerman*. Oud Speelgoed -1 nov.

ARNHEM

- *Gemeente Museum*. Luister van het orgel -28 okt.
- *Openluchtmuseum*. Klederdrachten -1 nov.

BERLIJN

- *Neue National Galerie*. Piet Mondriaan

BOLOGNA

- *Palazzo bel' Archiginnasio*. Guercino

BRUSSEL

- *Kon. Bibliotheek*. Landschapstekeningen van Hollandse meesters uit de XVIIde eeuw -17 nov.

DEN HAAG

- *Gemeentemuseum*. Nieuw Den Haag (1850-1860) -18 nov.
- Grepn uit de muziekbibliotheek: J. S. Bach -1 dec.

GENT

- *Museum voor Schone Kunsten*. Duits Expressionisme -3 nov.

HAGEN

- *K. E. Osthaus-Museum*. Art nouveau in Engeland en Schotland -8 dec.

HAMBURG

- *Kunstverein*. Nieuwe Zakelijkheid -24 nov.

KEULEN

- *Wallraf-Richartz Museum*. Honderd ikonen uit Recklinghausen -17 nov.

LEENS

- *Verhildersum*. Oud Chinees glas, coll. J. M. v. Diepen -21 okt.

LEIDEN

- *Rijksmuseum v. Volkenkunde*. Viva Mexico -2 dec.
- *Ned. Leger- en Wapenmuseum*. Maquette v. e. vroeg middeleeuws kasteel -30 dec.
- *Rijksmuseum v. d. Gesch. v. d. Natuurwetenschappen*. Herman Boerhaave -30 dec.

LONDEN

- *Queens Gallery, Buckingham Palace*. Van Dijk en zijn koning
 — *Royal Academy of Arts*. Bauhaus -27 okt.

— *Museum v. Land- en Volkenkunde*. Wajang Purwa: schaduwtoneel en wereldbeeld van Java

LUIK

- *Museum van de Waalse kunst. Luik en Bourgondië 1390-1477* -24 nov.

TILBURG

— *Ned. Textielmuseum*. Schering en inslag -1 nov.

MAASTRICHT

- *Bonnefantenmuseum*. Henri Jonas, herdenkingsexpositie

UDINE

— *Chiesa di San Francesco*. 17de-eeuwse Venetiaanse schilderkunst uit Friúli -17 nov.

PARIJS

- *Cabinet des dessins du Louvre*. Steinlen -4 nov.
 — *Bibliothèque Nationale*. De bibliotheek van Karel V -eind dec.

UTRECHT

— *Centraal Museum*. Antieke oosterse tapijten, coll. van Aardenne.

ROTTERDAM

- *Museum Boymans-van Beuningen*. Henry Moore -4 nov.

VERVIERS

— *Musée des Beaux Arts*. Religieuze kunst uit de streek rond Verviers -27 okt.

VOORBURG

— *Museum Swaensteyn*. Kunst in Voorburgs bezit

MEDEDELINGEN

VERENIGING DE MUSEUMDAG

De tweede museumdag 1968 zal op vrijdag 15 november a.s. worden gehouden in het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden. Het onderwerp luidt: „Bestemming van bodemvondsten”. Sprekers zijn prof. dr. W. A. van Es en drs. H. C. van Eck.

Leden van de K.N.O.B. kunnen deze vergadering bijwonen. Op aanvraag bij de secretaris, Kazernesstraat 3 te 's-Gravenhage, wordt het programma toegezonden.

RIJKSMUSEUM

Fresco's uit Florence — muurschilderingen voor het eerst buiten Italië

Onder bovenstaande titel wordt van 18 december 1968 tot 9 maart 1969 in het Rijksmuseum een grote tentoonstelling gehouden van fresco's uit Florence en omgeving.

Het is de eerste keer dat Italië een deel van zijn kostbare muurschilderingen op tournee zendt, een gebeurtenis die zich niet spoedig zal herhalen. Amsterdam geniet met New York en Londen het voorrecht deze unieke expositie te kunnen tonen. Op het ogenblik zijn deze schilderingen, die volgens een geraffineerde techniek zijn afgenomen van de kerk- en kloostermuren, te zien in het Metropolitan Museum te New York.

In het Rijksmuseum wordt de tentoonstelling gehouden in de Eregeretij. Het is de enige plaats in het museum, waar die grote muurschilderingen opgesteld kunnen worden.

De tentoonstelling, die ongeveer 70 stukken telt, bevat fresco's uit de periode van de 13de tot het midden van de 16de eeuw. De voornaamste kunstenaars uit die tijd zijn vertegenwoordigd, zoals: Taddeo Gaddi, Orcagna, Masolino, Fra Angelico, Uccello, Gozzoli, Piero della Francesca, Castagno, Ghirlandaio, Fra Bartolomeo, Andrea del Sarto en Pontormo.

Fresco's (muurschilderingen in de natte kalk geschilderd) zijn in ons land nooit gemaakt. Wie Italië kent, weet dat ze daar in elk representatief gebouw te vinden zijn. De meeste fresco's zitten daar nog op de muren, maar wanneer ze verloren dreigen te gaan door weersinvloeden, afbraak van gebouwen, oorlogsschade (bombardement op Pisa in de tweede wereldoorlog) of natuurrampen (overstroming van Florence in november 1966) haalt men ze van de muren af. In de loop der jaren is dat met heel wat fresco's gebeurd. Uit die groep van transportabele fresco's is de tentoonstelling samengesteld.

Behalve de fresco's zelf wordt ook een aantal voortekeningen (zgn. *sinopie*, enkelvoud *sinopia*) tentoongesteld, die onder de fresco's vandaan te voorschijn zijn gekomen. Als kunstwerken doen ze niet onder voor de fresco's zelf.

ARCHEOLOGISCH NIEUWS

MEDEDELINGEN VAN DE ARCHEOLOGISCHE INSTELLINGEN IN NEDERLAND

REDACTIE RIJKSDIENST VOOR HET OUDHEIDKUNDIG BODEMONDERZOEK

FRIESLAND

Dantumadeel. In een gronddepot ten oosten van Birdaard werd door de heer M. de Boer te Buitenpost in juli 1967 een fraaie been z.g. wolkam gevonden van 13.1 cm lengte. Het stuk is gesneden uit een middelhandsbeen van een rund. De datering is wellicht nog 12de-eeuws.

Fries Museum, Leeuwarden en B.A.I., Groningen (G. Elzinga).

Heerenveen. Tijdens het leggen van waterleidingsbuizen in het Van Haringspad te Heerenveen werden in juni 1967 door de heer A. Buursma te Bontebok vier Nederlandse guldens gevonden van resp. Gelderland 1713, Utrecht 1725, Overijssel 1764 en Holland 1792. De kleine schatvondst (de stukken werden aaneengekoekt gevonden) kon met medewerking van de n.v. Intercomm. Waterleiding Gebied Leeuwarden voor het Fries Museum worden verworven.

Fries Museum, Leeuwarden en B.A.I., Groningen (G. Elzinga).

Ooststellingwerf. Bij het afgraven van een boswal nabij Oud-Appelscha werden in januari 1968 twee resp. in 1650 en 1663 te Antwerpen geslagen zilveren dukatons van Philips IV gevonden, overeenkomende met Van Gelder/Hoc nr. 327-1, b, type II. Helaas zijn de stukken, die wellicht in de woelingen rond het jaar 1672 zijn verborgen, aan een particulier verzamelaar in Zeeland verkocht.

Fries Museum, Leeuwarden en B.A.I., Groningen (G. Elzinga).

Opsterland. Bij verkenningen rond Ureterp vond de heer J. K. Boschker te Heerenveen op een zandafgraving temidden van een aantal vuursteenafslagen een fraai neolithisch vuursteen bijltje met disselvormige snede en van 6.5 cm lengte.

Fries Museum, Leeuwarden en B.A.I., Groningen (G. Elzinga).

Smallingerland. De heer D. Bloem te Oudkerk vond tijdens egalisatiewerkzaamheden aan de noordzijde van Drachten in augustus 1967 een fraai neolithisch spaanmes van lichtgrijze vuursteen. Het goed geretoucheerde stuk is 12.2 cm lang en 2.2 tot 3.2 cm breed.

Fries Museum, Leeuwarden en B.A.I., Groningen (G. Elzinga).

Weststellingwerf. In De Meente nabij Noordwolde werd door de heer J. K. Boschker te Heerenveen een geslepen vuursteen bijltje van neolithische ouderdom aangetroffen, dat aan de Standvoetbekercultuur kan worden toegeschreven. Het voorwerp is 6.2 cm lang.

Fries Museum, Leeuwarden en B.A.I., Groningen (G. Elzinga).

DRENTE

Drouwenerveld, gem. Borger. Van 16 tot 27 september is het onderzoek van hunebed D26 voortgezet (*Nieuwsbulletin K.N.O.B.* 1968 *74-75). Thans beperkte het zich hoofdzakelijk tot de westhelft van de kelder, waarvan de Nederlandse Aardolie Maatschappij de dekstenen 1-3 had afgenomen.

Onder de nu geborgen grafgiften vallen onder meer op een halve strijdhamer, scherven van een grote versierde amfoor van de standvoetbekercultuur en scherven van de *opengeverkte* voet van een voetschaal: een voor de westgroep van de trechterbekercultuur uniek stuk.

I.P.P., Amsterdam (W. Glasbergen en J. A. Bakker). De rijksadviseur voor de bescherming en de instandhouding van de hunebedden en van gerestaureerde archaeologische monumenten (A. E. van Giffen).

GELDERLAND

Arnhem. In de taluds van een onlangs gegraven afvoersloot aan de voet van de boerderijterp De Koppel in de Malburgsche Polder tekent zich op een diepte van 0.50-0.60 m een met klei overdekt maaveld af. Hierin komen be-

woningsresten voor, te weten aardewerkscher-
ven, baksteenpuin en beenderen. Het aarde-
werk bestaat voornamelijk uit blauwgrijze
waar, verder uit geplazuurd rood aardewerk en
geelgrijs steengoed.

Deze 14de-15de-eeuwse bewoning is mo-
gelijk te beschouwen als een (directe?) voor-
gang van de op een kunstmatige hoogte ge-
bouwde boerderij De Koppel.

De terp valt binnen de uitbreiding van
Arnhem-Zuid en zal worden geslecht.

R.O.B., Amersfoort (R. S. Hulst).

Kapel Avezaath, gem. Zoelen. De uiterst korte
noodopgraving van een ruim 30 m lang ge-
deelte van een scheepsbodem dat nabij Kapel
Avezaath in het bed van de Linge werd ge-
vonden, heeft waardevolle gegevens opge-
leverd over een schip van waarschijnlijk Ro-
meins ouderschap of origine. Van de kim, waar
het boord de verbinding vormde met de vlak-
ke bodem, kon op één plaats een klein ge-
deelte worden vastgesteld. Er werd helaas te
weinig aangetroffen om een voorstelling te
kunnen maken van het voor- en achterstev-
gedeelte.

Het vlak van het vaartuig bestond uit zeer
lange, brede gangen, niet overlappend, maar
koud tegen elkaar geplaatst. Het verband werd
gevormd door vrij brede, vlakke buikstukken,
die twee aan twee naast elkaar waren geplaatst.
Zij waren met lange ijzeren vierkante nagels,
met brede vlakke koppen aan het vlak ver-
bonden, telkens twee bijeen ingeslagen, waar-
van één met de kop binnenboord, de andere
andersom. De spitse einden waren omgeslagen
en teruggedreven in het hout.

De ligging van het scheepsfragment maakt
het aannemelijk, dat het is aangespoeld tegen
de oever van de toenmalige rivierbedding en
daar is gezonken. Vervolgens is het overdekt
met horizontaal gelaagde zand- en grintafzet-
ting met plaatselijk kris-kras gelaagdheid van
de Linge. In deze afzettingen werd verslagen
wrakhout van het schip aangetroffen en en-
kele dierenbeenderen. Enkele Romeinse vond-
sten lagen in deze zanden en in direct contact
met het schip. Het zijn een randscherf van een
terra sigillata-wrijfschaal (3de eeuw) en een
paar grote brokstukken van dakpannen. Voorts
een breeuwijzer, dat tezamen met enig ander
ijzerwerk tegen of tussen het houtwerk lag. In
een hieraan vastgeroeste ring was een rand-

scherf van een ruwwandig bord uit de 2de of
3de eeuw geklemd.

Een Pingsdorf-scherf, direct naast het hoogst
gelegen deel van het schip gevonden, kan niet
als een daterende vondst worden beschouwd.
Aangezien ook in de omgeving behalve Ro-
meins, Karolingisch en laat-middeleeuws mate-
riaal werd gevonden, is een C14-datering als
aanvulling op de archeologische bevindingen
zeer gewenst.

Pogingen om een klein fragment van het
schip te bergen zijn helaas mislukt.

*Rijksmuseum van Oudheden, Leiden (L. P.
Louwe Kooijmans). Rijksdienst voor de Ijs-
selmeerpolders (G. D. van der Heide) en
R.O.B., Amersfoort (R. S. Hulst).*

Onderstal, gem. Valburg. In een in de buurt-
schap Onderstal voor de aanleg van een duiker
onder de toekomstige weg RW 15 gegraven
sleuf zijn de resten van een vlechtwerkomei-
ning aangetroffen. Het bij de omheining ho-
rende maaiveld ligt op een diepte van 1.65 m.
Bijzondere omstandigheden hebben oudtijds
voor een gedeeltelijke conservering van de om-
heining zorg gedragen. Door het water uit een
zeer nabij gelegen stroomgeul is een deel van
de omheining weggeslagen en verspoeld. Het
overige deel is in korte tijd in een pakket van
kleien en zanden ingebed.

De 4.5 tot 6 cm dikke paaltjes van elzehout
waren op afstanden tussen 20 en 30 cm tot een
halve meter of dieper in de grond geslagen.
Op sommige plaatsen was het uit dunne twij-
gen bestaande vlechtwerk tussen de paaltjes
nog tastbaar aanwezig.

De vondst houdt waarschijnlijk verband met
een in de nabijheid gelegen nederzetting. Da-
terende vondsten ontbreken. De bodemkun-
dige situatie wijst echter onomstotelijk op een
prehistorische datering.

R.O.B., Amersfoort (R. S. Hulst).

NOORD-BRABANT

Almkerk. Door de heer J. van Rijswijk te Gies-
sen (N.-Br.), lid van de A.W.N.-werkgroep
in het land van Heusden en Altena, is een
nieuwe vindplaats van beide fasen van de
Vlaardingencultuur en van de klokbekercul-
tuur ontdekt.

Een der sloten, die tijdens de ruilverkave-
lingswerkzaamheden worden verbeterd, door-
sniijdt een donkje (een oud-holoceen rivier-
duin, waarvan de top nog niet is overdekt).

Beide flanken van deze donk zijn fraai te zien in het slootprofiel; de top blijkt geheel te zijn afgegraven. De vondsten zijn gedaan in de uitgegraven grond en in de slootwand. Van de vroege Vlaardingen-scherven kon een aantal worden samengevoegd tot een groot bodembuik-fragment van een bolle pot. Het late Vlaardingen-materiaal was te herkennen aan de verschraling met scherfgruis, het slappe halsprofiel en de kleine hoek tussen bodem en wand. De klokbeker-bewoning blijkt uit slechts twee versierde scherfjes, waarvan één van een Veluwe klokbeker en uit enkele krabbers van typen, die veel in Molenaarsgraaf zijn gevonden. Zoals ook op de vergelijkbare vindplaatsen in het zuidelijke veengebied zullen de culturen naast de donk stratigrafisch in het veen te vinden zijn.

Rijksmuseum van Oudheden, Leiden (L. P. Louwe Kooijmans).

Bergeijk. Door onze correspondent G. H. Fonteyn uit Duizel werd een concentratie vuursteenafslagen gevonden langs de Belgische grens in het zuidwestelijk gedeelte der gemeente.

R.O.B., Amersfoort (G. Beex).

Berlicum. Op 100 tot 200 m ten noordwesten van de plaats waar begin juli een urnenveld uit de IJzertijd aan het licht kwam, werd eind augustus van dit jaar begonnen met de afgraving van een hoge akker. In de rand van de afgraving waren talrijke prehistorische bodemsporen, zoals paalkuilen en andere kuilen waar te nemen. De aardewerkscherven die hieruit te voorschijn kwamen, vertoonden alle kenmerken van urnen van het Hilversumtype. Na een drietal nederzettingen te St.-Oedenrode, waarvan er slechts één onderzocht kon worden, is dit de vierde nederzetting in Noord-Brabant die dateert uit de overgang van Vroege naar Midden-Bronstijd.

R.O.B., Amersfoort (G. Beex).

— Op hetzelfde perceel waar eind september van dit jaar bewoningssporen en aardewerk der Hilversumcultuur aan het licht waren gekomen, werden bij het verder afgraven in zuidelijke richting ook talrijke scherven uit de IJzertijd gevonden.

Onze correspondent C. R. de Rooy uit Hintham ontdekte een nieuwe nederzetting uit de IJzertijd zuidwestelijk van de weg Berlicum-

Middelrode. In verband met een ruilverkaveling worden hier talrijke verharde landbouwwegjes aangelegd. In de bermsloot van een dezer wegjes vond de heer De Rooy talrijke scherven die uit de laatste eeuwen voor het begin der jaartelling dateren.

R.O.B., Amersfoort (G. Beex).

Dinther. In een zandafgraving bij de gemeentegrens langs de weg Dinther-Veghel werd door P. Wiro Heesters uit St.-Oedenrode een aantal scherven van kruiken uit de Romeinse tijd aangetroffen. Bij controle enige dagen later kwamen nog fragmenten van een dolium aan het licht.

R.O.B., Amersfoort (G. Beex).

Erp. In een zandafgraving noordelijk van de Hoek werden door P. Wiro Heesters grote fragmenten van middeleeuws aardewerk (Bardorf) aangetroffen en verder een aantal mesolithische artefacten en vuursteenafslag. Bij controle werden later door ondergetekende nog enige scherven van Romeins en inheems aardewerk gevonden.

R.O.B., Amersfoort (G. Beex).

Geldrop. Op hetzelfde perceel waar begin juli twee drinkwaterputten met scherven van Romeins aardewerk werden gevonden (*Nieuwsbull. K.N.O.B.* 1968, *76) werden bij de verdere afgraving nog vier boomstampotten ontdekt, waarbij de gevonden scherven een datering in de 9de of de 10de eeuw waarschijnlijk maken. De putten werden uitgegraven door de heren Derks en Janssen van de heemkundige kring te Geldrop. Plaats en vorm van de putten werden in tekeningen en door foto's nauwkeurig door hen vastgelegd. Talrijke andere kuilen werden eveneens door hen onderzocht voor zover het verloop der ontgronding dit mogelijk maakte.

R.O.B., Amersfoort (G. Beex).

St.-Oedenrode. Op een gedeeltelijk vergraven perceel zuidoostelijk van de Berg te Olland werd in het begin van de maand juni een uit planken gebouwde vierkante put uit de Romeinse tijd opgegraven. Reeds eerder waren hier fragmenten van Romeins aardewerk, dakpannen, beenderen en een pijparden kopje gevonden (*Nieuwsbull. K.N.O.B.* 1966, *19). Dit kopje is echter niet van een Dianabeeldje,

maar volgens prof. dr. J. E. Bogaers van een Moedergodin.

De put had buitenwerks de afmetingen van 140 x 140 cm, vanaf de bodem tot 160 cm daarboven. Het houtwerk was tot 140 cm boven de bodem nog intact. Daarboven was het verteerde hout nog duidelijk als zwarte strepen waar te nemen. Vanaf 160 cm boven de bodem waren de putwanden niet meer verticaal maar versmald tot een afgeknotte piramide. Het hoogst waarneembare punt lag op 80 cm onder het maaiveld waar de afmetingen nog 95 x 95 cm bedroegen. De sporen waren hier nog zo duidelijk en regelmatig, dat de vernauwing naar boven toe niet aan een latere instorting kan worden toegeschreven.

In de put kwamen op drie niveaus scherven van Romeins aardewerk voor met daartussen zandlagen zonder vondsten. Er was geen dateringsverschil tussen de bovenste en onderste laag met scherven.

Deze datering beslaat de gehele tweede eeuw met een top in de laatste helft hiervan.

Het onderzoek had plaats met financiële steun van de gemeente St.-Oedenrode en van de plaatselijke heemkundige kring. Medewerking werd verleend door drs. L. H. Verhoeven en drs. M. J. van Hoek, terwijl prof. dr.

J. E. Bogaers en G. Beex voor een groot gedeelte het onderzoek volgden.

St.-Oedenrode (P. W. Heesters).

Oirschot. Door onze correspondenten Groels uit Best en Kuenen uit Meerveldhoven werd een concentratie van vuursteenwerktuigen ontdekt langs de grens Oirschot-Veldhoven. Er zijn enige aanwijzingen dat de vondsten uit het Jong-Palaeolithicum dateren.

R.O.B., Amersfoort (G. Beex).

Riethoven. Onze correspondent J. H. C. Biemans uit Bergeijk meldde de vondst van een klein vuurstenen bijltje, waarvan alleen het snijvlak was geslepen.

Een tweede, grotere — in facetten geslepen — vuurstenen bijl was blijkbaar later als kernstuk gebruikt voor het vervaardigen van andere artefacten, zodat er slechts een fragment van over was. Verder werd rond de gevonden bijlen nog een aantal bewerkte maar kleinere vuurstenen artefacten aangetroffen.

De voorwerpen werden op twee verschillende plaatsen westelijk van het gehucht Boschhoven gevonden door de heer P. Dijkstra uit Bergeijk.

R.O.B., Amersfoort (G. Beex).

BOEKBESPREKING

DRIE ACTUELE ASPECTEN VAN EEN PROEFSCHRIFT UIT 1965

Dr. A. W. Reinink, K. P. C. de Bazel-architect, Leidse kunsthistorische reeks, Publicaties van het Prentenkabinet/Kunsthistorisch Instituut te Leiden, deel I, Universitaire Pers Leiden 1965, 245 bladz. 88 afb.

Een boekbespreking bijna drie jaren na de verschijning van dat boek heeft alleen dan zin wanneer er op dat moment nog bepaalde actualiteiten aan dat boek zijn te ontleen. Op zichzelf lijkt dit een merkwaardig soort opmerking. Een wetenschappelijk werk waaraan jaren gewerkt is, moet immers wel een blijvertje zijn; het is gemaakt als werk dat er moest komen om gedurig te kunnen raadplegen en er volgen steeds weer lieden die zich opnieuw willen oriënteren in de behandelde stof. Maar actualiteit en historische voltooiing zijn twee verschillende zaken. Het proefschrift van dr. A. W. Reinink „K. P. C. De Bazel - architect” is niet alleen de voltooiing in de geschiedenis van het leven en werk van de

architect De Bazel, maar het heeft inderdaad ook enige actualiteits-aspecten die het meer dan redelijk doen zijn om nu na drie jaren buiten het kader van een bronvermelding er aandacht voor te vragen.

Van enkele van die aspecten wil ik in deze bespreking uit gaan.

Op de eerste plaats citeer ik daarvoor een regel uit het afsluitend overzicht van het boek (bladz. 199, laatste alinea): „In dit proefschrift kon niet voldaan worden aan onze geleidelijk aan ontstane behoefte aan een *success-story* wanneer het een van de pioniers van de moderne architectuur betreft”.

Op de tweede plaats is het nog actueel te wijzen op het politieke uitgangspunt van de architect, dat Reinink in het tweede hoofdstuk (II Anarchisme en Theosofie bladz. 17) aansnijdt.

Op de derde plaats tenslotte is er de zesde stelling van Reinink, die de feitelijke noodzake-

lijkheid van het Nederlandse architectuurmuseum (weer) onder ogen brengt.

De lezer met gevoel voor ironie, wil juist bij dit punt dat actualiteits-aspect wellicht met een vraagteken merken! Maar halve-eeuw feesten maken de geschiedenis weer actueel; en het was 30 juni 1918 dat er een „commissie ter voorlichting van de Regeering of de inrichting van een Rijks Architectuurmuseum gewenscht is” werd ingesteld.

Wat schuilt er aan actualiteit achter die hier door mij als eerste aangehaalde zin uit Reininks boek?

Ik dacht, dat dat de actualiteit is van de aandacht voor de bescheiden pioniers. Reinink zegt dat er een geleidelijk aan ontstane behoefte is waar te nemen aan success-stories. Hij maakt met deze opmerking een duidelijk onderscheid tussen verschillende soorten figuren uit de wereld van de pioniers inzake architectuur; en ik weet niet of ik te ver ga als ik meen deze opmerking ook enige niet helemaal uitgesproken wetenschappelijke kritiek te proeven. De Bazel staat in het boek van Reinink voor een groep van pioniers, die juist door de gewenste en gemaakte success-story verdrukt zijn.

Nu men enigszins begint los te komen van de sterke verering van de pioniers van na de eerste wereldoorlog, is daaruit wel de aandacht voor de min of meer vergeten pioniers voortgekomen. Het proefschrift van Reinink heeft in zekere mate aan deze verandering goed meegewerkt. Laten we maar ronduit zeggen dat het zeker binnen het bereik van de cum laude gepromoveerde Reinink heeft gelegen, om wel met een success-story te komen. En we mogen ook uit de aangehaalde zin uit het overzicht waarmee Reinink zijn boek besloten heeft, concluderen dat hij de success-story heeft afgewezen. Dat lijkt naar mijn mening niet alleen maar zo, omdat hij in zijn boek duidelijk toont geen verstrikte geleerde te zijn die buiten alledaagse gebeurtenissen zich bezig houdt met gegevens die alleen voor de wereldvreemde kamergeleerde leuke cryptogrammen zijn. Huishoudelijk geredeneerd heeft Reinink een begin gemaakt met erop te wijzen dat held als pionier of niet, zij allemaal met water hebben te koken. Uit kleine opmerkingen van de auteur kan men dit concluderen. Ik denk hierbij aan de alinea op bladz. 188 over de relatie met dr. Schoenmaekers, ofwel de relatie met de Stijl. Er is nog een grote groep van architecten die niet reëel zijn ingevoegd in het historisch overzicht van de moderne architectuur. Er hebben burgerlijke

vooroordelen bestaan die zich eenvoudig richtten op bijvoorbeeld schuine daken, schone baksteen of ruwe natuursteen. Zo vroeg als De Bazel werkte, kon men tenslotte niet verwachten dat en exterieure bouwplastic en plattegrond al direct alles bevatte wat eerst na circa 1918 volop aan de orde kon zijn. Juist door het plot van het werk van De Bazel zo breed uit duidelijk te maken, heeft Reinink even duidelijk laten merken dat De Bazel niet uit de architectuurgeschiedenis is weg te denken. En dat weg denken gebeurt. Giedion bijvoorbeeld heeft in zijn monografie over Gropius diens Sommerfeld-huis gewoon verduisterd.

De tweede actualiteit van Reininks boek, die nog steeds geldt, is die van het voorop stellen van het politieke engagement van de architect. Na de periode van De Bazels opleiding, beschrijft Reinink de periode waarin anarchisme en theosofie voor deze architect van belang waren. De theosofie was een van de vroege pogingen om de tanende westerse cultuur te verbinden met de oosterse cultuur. De critiek van De Bazel (en Lauweriks — beide werkten lange tijd nauw samen; hoofdstuk III bladz. 35 e.v.) op de maatschappij blijkt wel uit de verschillende houtsneden uit de jaren negentig. Vooral de dansende en drinkende koningen en prelaten op deze afbeeldingen spreken voor zich.

In de geschiedschrijving van de moderne architectuur komt het aspect van de politieke engagementeerdheid van de architecten maar heel weinig tot haar recht. Meestal volstaat de schrijver met terloopse opmerkingen over de politieke richting van de bouwkunstenaar. Wanneer men hieraan uitgebreider aandacht wil besteden, zou er een boek parallel aan Giedions „Ruimte, Tijd en Bouwkunst” te schrijven zijn. Reinink beschrijft van De Bazel de contacten met zowel de groep van Domela Nieuwenhuis als later met de S.D.A.P. Tussen deze beide polen in bewoog De Bazel zich. En afbeelding 76 — interieur van een der volkswoningen aan het van Beuningenvlein — is een afbeelding die sterk doet denken aan de goede en vooral sobere bouw van de figuren die in diezelfde jaren contact hadden met de denkwerelden van de socialistische utopisten. Alleen de geschiedschrijver van het socialisme, Quack, komt in Reininks register voor. Maar zeker ook het actief zijn als meubelontwerper — toen — getuigde van een engagement met de situatie van de arbeidersklasse. De meubelontwerpen waren geen projecten voor een kapitalistisch productieapparaat, maar waren dienstbare projec-

ten voor de leefbaarheid. Helaas, de productie was alleen uitvoerbaar voor goeude gegadigden. Daar was ook het ideaal van Morris op uitgelopen. Een nadere typering in vergelijking met Berlage geeft Reinink op blz. 103 e.v.

Dit aspect van Reininks boek levert nog geen helemaal vanuit de politieke doelstellingen opgebouwde kritiek of beschrijving van het werk van de architect; dat neemt niet weg dat Reinink meer dan menige schrijver over architecten en architectuur aandacht heeft besteed aan de basis van het politieke engagement van De Bazel. En als zodanig mag het boek dan ook weer even een actuele wegwijzer zijn voor hen die de geschiedenis van de moderne bouwkunst bestuderen gaan.

Tenslotte heb ik de aandacht gevraagd voor de zesde uit de reeks van stellingen die Reinink aan zijn proefschrift heeft toegevoegd. Deze stelling luidt: „De stichting van het Nederlandse architectuurmuseum en -archief is een nationale zaak. Het is van groot belang dat de vestiging en inrichting van dit instituut — waaraan sinds 1911 reeds vele pogingen zijn gewijd en waarvan belangrijke archiefonderdelen reeds eigendom zijn van het Rijk — op korte termijn als een Rijksaangelegenheid behartigd worden”.

Zoals ik hierboven al zei, in 1918 kwam het ervan om een commissie in te stellen die het Rijk moest adviseren; en het initiatief dateerde al van zeven jaren eerder.

Het zal er weldra van komen*; en oppervlakkig geoordeeld is er zelfs misschien te zeggen dat op dit moment aandacht vragen voor deze stelling, zoveel is als een open deur intrappen. Echter, als ook al de deur van dat museum weldra open zal zijn, getrapt of niet, dan is er nog lang niet voldaan aan de inhoud van wat Reinink stelde. Het Rijk immers is hier geen producent van hetgeen dat het museum zal gaan beheren. Pas is er van een ware nationale zaak te spreken als iedereen in Nederland die op enigerlei wijze contact heeft met zaken die naar dit museum zouden toe moeten, er ook zorg voor draagt dat dit gebeurt. Zowel plannen, correspondentie, foto's van vroegere toestanden, en literatuur zullen het archief moeten compleet maken. De oproep dat dit een nationale zaak is, is bepaald niet pathetisch als men bedenkt wat er aan cultuurgoed verloren gaat op dit moment, omdat men niet weet dat het betekenis heeft en omdat men

niet weet waar men ermee naar toe moet. Haast is er geboden — vandaar Reininks op korte termijn — omdat we juist nu leven in een fase waarin het materiaal van de pioniers uit de tijd rond de eeuwwisseling zal overgaan in handen van een jongere generatie. Het is eenvoudig na te rekenen naar de leeftijden van de betreffende architecten en hun kinderen. Bovendien weten we al dat er van verschillende bouwkunstenaars zaken verloren zijn gegaan. Op het ogenblik is de bouwexpansie ook weer zo intens, dat stellig vele oudere gebouwen verbouwd zullen worden of helemaal gaan verdwijnen en daarmee verdwijnen stellig ook op verschillende plaatsen de oorspronkelijke gegevens en archiefstukken.

Het grote belang is bepaald niet alleen het belang van het bewaren; aan bewaren alleen heeft niemand iets. Als men echter weet hoe ontstellend gering de kennis is van de geschiedenis van de architectuur, onder architecten, studenten en lieden die zich min of meer indirect bezig houden met de producten van de bouwkunst (en stedenbouw), dan is het duidelijk dat het grote belang er in schuilt dat het materiaal zeer open opgeslagen moet kunnen worden en zeer makkelijk te consulteren moet zijn. Het is daarom goed dat er staat „het Nederlandse architectuurmuseum en -archief”. De collectie die Reinink bestudeerd heeft, was gelukkig al Rijksbezit. Men zou het archief voorop moeten stellen en het museum daarbij moeten gebruiken als een communicatie- en informatiemiddel. Dit museum moet geen expositieplaats in de traditionele vorm worden, maar een instituut waar voor iedereen het materiaal uit het archief te voorschijn te toveren is met de meest moderne middelen.

De stelling van Reinink moest een populaire vorm en omschrijving krijgen om als oproep in bredere kring te kunnen werken. Wie een schilderij vindt weet langzamerhand wel waar hij naar toe moet om nadere informatie. Maar dat ook architectuur een zaak is voor een instituut als een museum, dat weet niemand.

Natuurlijk hangen al deze aspecten samen; natuurlijk is er een raakpunt tussen de maatschappelijke beweging die culmineert in opbouw van onze samenleving, de plannen van de architecten om die toestand vorm te geven — de plannen van alle architecten en niet alleen van de hooggestabiliseerde figuren — en een instituut dat het archief hiervan bij houdt.

Het heeft mij plezier gedaan om deze aspecten van Reininks publikatie aan te tippen en ik

* Het ontbreken van een betreffende post op de rijksbegroting voor 1969 stelde wel teleur.

ben er van overtuigd dat zowel Reinink als ook De Bazel de betekenis van deze aspecten zouden willen onderstrepen. Daarom meende ik dat deze

wijze van aandacht vragen voor het boek van Reinink verantwoord was.

NIC. H. M. TUMMERS

MUSEUM-NIEUWS

Wijzigingen Museumgids

BAARN — 58

opgeheven

BEEK — 61

collectie overgedragen aan het Archeologisch Reservaat te Stein

BERGEN OP ZOOM — 65

adres — Markiezenhof, Sint Annastr. 6,
tel. 01640-4665

BORCULO — 68

Tot nader aankondiging niet te bezichtigen

DEURNE — 92

jeugdkaarten verkrijgbaar

DEVENTER — 93 + 94

assistenten — J. de Mol, F. Pieck

DOKKUM — 99

voorzitter/beheerder — D. Siegersma, Stationsweg 30, tel. 05190-3093

secretaris — J. Hoekstra, Veldweg 3, Rinsumageest, tel. 05111-897

's-GRAVENHAGE — 153

administrateur — J. C. Binnerts

's-GRAVENHAGE — 160

administrateur — W. v. d. Oever

HAARLEM — 173

directeur — H. P. Baard

secretaris — mej. D. Meertens

adj. directeur — D. Schwagermann

secretaris — mej. H. A. M. Kessel

adj. wet. ambt. — mej. E. Zetteler

adj. conservator — mej. J. de Bruyn Kops

administrateur — G. J. Wolsink

HINDELOOPEN — 194

administrateur — J. Eekma

LEEWARDEN — 212

administrateur — K. Huisman

NAARDEN — 255

kengetal Naarden en Bussum — 02159

TILBURG — 324

Frater Ferrerius, Groeneweg 9, Reusel (N.B.),

tel. 04976-209

UTRECHT — 342

directeur — P. H. Kylstra

UTRECHT — 341

tel. 030-39111

VOORBURG — 363

Herenstraat 101, tel. 070-861673

voorzitter — mr. J. Pruijm, v. Lugtenburgstr.26, Vb. tel. 070-869989 (kantoor: 116313)

Part. Collecties:

HILVERSUM — 423

opgeheven.

TENTOONSTELLINGEN

AMSTERDAM

- *Rijksmuseum*. Verzameling A. Schwartz -8 dec.
- *De Waag*. Bredero-herdenking -24 nov.
- *Museum Willet Holthuysen*. Het portret van een eeuw (1800-1900) -29 dec.

ANTWERPEN

- *Volkskunde Museum*. Tijl Uilenspiegel -31 dec.

ARNHEM

- *Gemeente Museum*. Vogels, bloemen en vruchten (legaat Van Verhuell) -31 dec.
- De Chinese porseleinkast -15 dec.

DEN HAAG

- *Gemeente Museum*. Grepen uit de muziekbibliotheek: J. S. Bach -1 dec.

HAGEN

- *K. E. Osthaus-Museum*. Art Nouveau in Engeland en Schotland -8 dec.

LEIDEN

- *Rijksmuseum van Volkenkunde*. Viva Mexico -2 dec.
- *Ned. Leger- en Wapenmuseum*. Maquette van een vroeg m.e. kasteel en uniformen -30 dec.
- *Rijksmuseum v. d. Gesch. v. d. Natuurwetenschappen*. Herman Boerhaave -1 dec.

PARIJS

— *Bibliothèque Nationale*. De bibliotheek van
Karel V -eind dec.

Purwa: schaduwtoneel en wereldbeeld van
Java

UTRECHT

ROTTERDAM

— *Museum van Land- en Volkenkunde*. Wajang

— *Centraal Museum*. Antieke oosterse tapijten,
coll. van Aardenne -2 dec.

MEDEDELINGEN

VACATURES

UTRECHT

Bij het Centraal Museum in Utrecht kan ter assistentie van de wetenschappelijke staf worden geplaatst een

ASSISTENT(E)-CONSERVATOR

die zal worden belast met de verzorging van de bibliotheek, de fototheek en de fotodocumentatie.

Vereist: minimum leeftijd 21 jaar, eindexamen Middelbaar Onderwijs, kennis van de drie moderne talen, ervaring in typen, bibliotheekdiploma en/of ervaring, interesse voor kunst en fotografie.

Geboden wordt: een salaris van f 798.— tot f 1 114.— per maand, premie ad 10,2% AOW/AWW voor rekening van de gemeente, 6% vacantieloelage, vijfdaagse werkweek en gepremieerde spaarregeling.

Eigenhandig geschreven sollicitaties met uitvoerige gegevens en zakelijke referenties te zenden aan de directrice van het Centraal Museum, Agnietenstraat 1, Utrecht, binnen 10 dagen na het verschijnen van deze oproep.

ARNHEM

Bij het Gemeentemuseum te Arnhem kan geplaatst worden een

ASSISTENT VOOR DE ARCHEOLOGISCHE AFDELING

met belangstelling voor de historie van Gelderland. Zijn taak zal bestaan uit het beheer van de aanwezige, en inventarisatie van de nog te verwerven historica en archeologica, de zorg voor de permanente opstelling en eventueel wisselende tentoonstelling op deze afdeling en werkzaamheden ter verwezenlijking van een provinciaal bodemarchief.

Salarisgrenzen: f 826.— tot f 1 175.— per maand.

Premie AOW/AWW komt voor rekening van de gemeente; verplaatsingskostenverordening en eigen ziektekostenregeling (I.Z.A.-Gelderland) zijn van toepassing; na een drempelperiode (half jaar) volgt opname in het Algemeen Burgerlijk Pensioenfonds.

Schriftelijke sollicitaties te richten aan de directeur van de Centrale Dienst Personeelszaken, Koningstraat 38.

SOLLICITATIE

Lerare M.O. handenarbeid, met ervaring in documentatie en administratie van musea, zoekt werkkruis in een museum in het westen des lands (Den Haag of omgeving). Voorkeur gaat uit naar plaatsing op restauratieatelier. Inlichtingen bij mejuffrouw J. L. Hofsteenge, Lange Houtstraat 16, Den Haag.

REDACTIE-SECRETARIS

Wegens verandering van werkkruis ziet drs. R. Bruning zich helaas gedwongen af te treden als redactie-secretaris. Wij zijn de heer Bruning zeer erkentelijk voor het vele werk, dat hij voor het Bulletin heeft verricht.

Onder voorbehoud van goedkeuring door de algemene ledenvergadering hebben wij inmiddels drs. H. P. R. Rosenberg bereid gevonden het redactie-secretariaat op zich te nemen.

De redactie blijft gevestigd te Voorburg, p.a. Monumentenzorg, Balen van Andelplein 2.

MONUMENTEN-NIEUWS

Deventer, voormalige kapel van het Heer Florishuis

Deze aan de Striksteeg gelegen kapel, die in 1868 onherkenbaar werd verbouwd tot gymnastiekzaal met verdieping en plat dak, is in april/mei j.l. gesloopt met uitzondering van de kelder, de zuidwestmuur (wegens aanbouwen tegen de buitenzijde) en een gedeelte van de noordwestmuur (die als begrenzing fungeert van de erachter gelegen tuin). Dit maakte het mogelijk een aantal waarnemingen te doen ter aanvulling en correctie op de beschouwingen op blz. 42 e.v. van het Bulletin van dit jaar (in het bijzonder blz. 45, 46 en 49).

De muur langs de Striksteeg was slechts bepleisterd, niet beklampt; alleen de hoeklisene is er koud tegenaan gezet. Beneden had de muur nog vrijwel zijn oorspronkelijke dikte; op de verdieping versmalde hij. Gevreesd moet worden, dat bij de sloop sporen van de oorspronkelijke vensters verloren zijn gegaan.

De zuidwestmuur versmalt naast het gedichte spitsboogvenster, dat hierin aanwezig is (blz. 46) met een steen tot anderhalf steens. Ook in de kelder vinden we dit terug (blz. 47, fig. 2). Het gedichte venster is aan de binnenzijde door bepleistering aan het oog onttrokken.

De noordwestmuur had tot op de volle hoogte zijn oorspronkelijke dikte van $2\frac{1}{2}$ steen. In het hiervan resterende gedeelte vinden we bij de loodrecht erop aansluitende muur de geprofileerde dagkant van een venster (waarschijnlijk een blindvenster) en daaronder de dagkant van een deuropening, die aan de kapelzijde afgedekt is geweest door een zandstenen latei, waarachter een gemetselde, afgepleisterde en gewitte korfboog. Deze doorgang was al gedicht toen de tussensbouw (blz. 44, fig. 1, W) ingekort werd; de nieuwe muur sluit nog juist op de (afgepleisterde) dichting aan.

Het baksteenformaat van de kapelmuren bedraagt $26.5/27.5 \times 12/13 \times 5.5/6.5$ cm, 10 lagen = 71/72 cm. De muren om de aangrenzende tuin (van M. W en X) zijn nu nog ongeveer $4\frac{1}{2}$ m hoog.

Nadere overweging leert, dat de Striksteeg inderdaad gezien moet worden als een van de twee toegangen (blz. 48, 49) tot het complex gebouwen van de broeders. Op de oudste kadastrale kaart is hij voorzien van een kadastraal nummer en van de Pontsteeg gescheiden door een lijn (blz. 44, fig. 1), waar de poort („bij het Lammenklooster”) gestaan zal hebben.

G. BERENDS

ARCHEOLOGISCH NIEUWS

MEDEDELINGEN VAN DE ARCHEOLOGISCHE INSTELLINGEN IN NEDERLAND
REDACTIE RIJKSDIENST VOOR HET OUDHEIDKUNDIG BODEMONDERZOEK

GRONINGEN

Biessum, gem. Delfzijl. Bij het leggen van leidingen voor het in 1967 gebouwde landhuis „Oldijk” op de wierde Biessum werden scherven gevonden van kogelpottenaardewerk uit de tweede helft van de 12de eeuw en/of begin 13de eeuw.

In de wierde is eveneens een versierd rand-scherfje aangetroffen van een 13de-eeuws Rijnlands kruikje.

R.O.B., Amersfoort (H. Halbertsma en R. H. J. Klok).

FRIESLAND

Barradeel. Bij de zeedijkverhogingswerken ten noorden van Pietersbierum, uitgevoerd in het kader van het Deltaplan, komen regelmatig aardewerkresten te voorschijn, waarbij naast allerlei soorten Fries aardewerk (zowel rode met loodglazuur overdekte ceramiek, als mede producten uit de Harlinger en Makkumer gleibakkerijen) ook uitheemse fragmenten worden aangetroffen. Behalve schotelfragmenten uit verschillende Rijnlandse centra, zijn thans ook scherven gevonden van zwart-gesmoorde Deen-

se potten, de zgn. Jydepotten, welke in het algemeen sedert de 17de eeuw in Friesland zijn ingevoerd (zie „It Beaken”, 1964, jaargang XXVI, pag. 306—326).

F.M., Leeuwarden en B.A.I., Groningen (G. Elzinga).

Dantumadeel. Bij het graven van greppels rond kuilbulten op de terp van Janum is in de zomer van 1967 een aantal scherven gevonden van verschillende soorten terpen vaatwerk uit de eerste vier eeuwen onzer jaartelling. Hieronder bevinden zich naast fragmenten van potten met kartel- en gefacetteerde rand, ook stukken van schalen en van een pot met vlakke bodem, welke laatste weliswaar een uit de genoemde periode bekend model heeft, maar door zijn magering met scherpzand en steengruis een uitzonderlijke plaats inneemt.

F.M., Leeuwarden en B.A.I., Groningen (G. Elzinga).

Hennaarderadeel. In het voorjaar van 1967 vond de heer Tj. W. Koopmans te Bayum bij het afbreken van een 1762 gedateerde woning op 1.20 m diepte onder de vloer ter hoogte van de haard een geglazuurde rood aardewerken, balustervormige pot met vlakke bodem en voorzien van twee driehoekige oren. De 28.6 cm hoge pot was geheel met turf as gevuld.

F.M., Leeuwarden en B.A.I., Groningen (G. Elzinga).

Oostdongeradeel. Op de z.o. rand van de voor bescherming voorgedragen terp met drinkdobbte ten zuiden van de dorpskern van Engwierum werd tijdens de bouw van bejaardenwoningen in de zomer van 1968 een aantal scherven van 12de-13de-eeuws zwart-gesmoord aardewerk aangetroffen, afkomstig van inheems-Friese holpotten en steelpannen. Eén der scherven is versierd met vingertopindrukken.

F.M., Leeuwarden en B.A.I., Groningen (G. Elzinga).

Terschelling. In de jaren 1966 t/m 1968 zijn op verzoek van de Stichting „Ons Schellingerland” opgravingen verricht in de grote, door zijn ligging en vorm zo karakteristieke kerkhofheuvel ten Z. van Midsland, bekend als het „Stryper Kerkhof”. Het onderzoek vond plaats in verband met plannen die bestonden om dit monument van een nieuwe uitbreiding

te voorzien en zodoende deze reeds lang niet meer gebruikte begraafplaats, eigendom van de Hervormde Gemeente te Midsland, maar gepacht door bovengenoemde Stichting, op te nemen in een nieuw in te richten necropool. Teneinde argumenten naar voren te kunnen brengen om het ook door zijn merwaardige, vroeger als stoeppalen gebruikte grafstenen opvallende monument, waaromheen nog steeds een waas van geheimzinnigheid hangt, van de voorgenomen uitbreiding te vrijwaren, verkreeg de Stichting verlof het te laten onderzoeken. Liet het zich aanvankelijk aanzien, dat enkele proefsleuven voldoende zouden zijn, al spoedig bleek dat een uitgebreider onderzoek noodzakelijk was. Door verschillende oorzaken kon dit eerst in oktober 1968 worden afgesloten.

Daarbij is het volgende gebleken:

De huidige, langwerpige O-W liggende heuvel van ca. 70 m lengte, 40 m breedte en 2.60 m hoogte (gemeten tussen 4.10 en 1.50 plus N.A.P. = het huidige maaiveld) is opgeworpen over een laag, op natuurlijke wijze ontstaan duin, dat enigszins paraboolvormig is. Dit duin had een lengte van ca. 33 m, de breedte bedroeg in elk geval circa 20 m, terwijl de grootste hoogte ca. 2 m was, n.l. van 2.40 tot 0.40 + N.A.P. = het oorspronkelijke maaiveld. Aan de westzijde was het talud zeer steil, naar het oosten helde het duin, dat over een lengte van ca. 18 m, van het westen af gerekend vrijwel vlak was, zeer langzaam af. Op dit duin was een grafveld aangelegd, waarvan de graven west-oost lagen met aan de oosteinden een afwijking van ruim 21° naar het noorden. Tijdens dit gebruik als grafveld, is er een vrijwel vierkant eenschepig heiligdom gebouwd, waarvan de lengte-as evenwijdig liep aan die der graven. De plattegrond van dit heiligdom is teruggevonden en bestond uit 2 maal vijf paalkuilen aan noord- en zuidzijde, die enige van de oudere graven sneden. Blijkens de eigenlijke paalgaten was het gebouwtje 6 x 5.80 m groot. Midden voorin werd, evenwijdig aan de lengte-as, maar even zuidelijk daarvan een vrijwel vergaan, maar nog goed herkenbaar houten, zwaar met ijzer beslagen reliquieën(?) kistje aangetroffen van 0.95 x 0.58 x 0.20 m. Over de eventuele inhoud kon niets worden vastgesteld. Tegen de paalkuilen aan werden brandresten gevonden, waarin eenmaal ook resten van een paarschedel werden aangetroffen.

Wellicht tijdens, maar zeker na het in onbruik raken van het bouwsel werd het begraven met dezelfde oriëntatie voortgezet, getuige het snijden van de paalkuilen door latere begravingen, die nog steeds op het natuurlijk duin plaatshadden. Op een gegeven ogenblik is dit duin echter aanzienlijk opgehoogd en uitgebreid, o.m. met uit een zandbodem gestoken plaggen. Op het hoogste punt van het duin bedroeg deze ophoging 0.70-0.95 m, op de hellingen veel meer. Op deze ophoging is een tweede rechthoekig houten heiligdom gebouwd, dat precies west-oost werd georiënteerd. Het middelpunt viel echter vrijwel samen met dat van het eerste bouwwerk. Het tweede gebouw was drieschepig, er werden vier oost-west gerichte rijen paalkuilen gevonden, met tussen gelegen afstanden van resp. 1.50 m, 5.60 m en weer 1.50 m. De totale lengte bedroeg 11.20 m, de breedte 8.60 m. Van de volgens de reconstructie 32 gebruikte palen, zijn de sporen van 26 met zekerheid teruggevonden. De andere waren door de zeer diepe inhumaties uit latere perioden geheel vergraven. Tegelijk met de richtingverandering van dit heiligdom veranderde nu ook de richting van de graven in zuiver-west-oost.

Dit tweede houten bouwwerk is door een stenen opgevolgd. Daartoe werden in de zijbeuken funderingssleuven gemaakt, die de paalkuilen van boven af meerdere malen sneden. Deze sleuven werden gevuld met keien van uiteenlopende grootte, en die van elders moeten zijn aangevoerd, daar zij op Terschelling niet voorkomen. Op deze keinvulling verzezen muren van tufsteen, en er ontstond een kerkje, voorlopig zonder toren, maar wel met een rond gesloten versmald koor, dat door een triomfboog van het rechthoekige schip was gescheiden. De totale lengte van dit kerkje was 19.40 m, de totale breedte 8.60 m (koor lang 6.65 m, breed 6.00 m). Van het opgaande tufstenen werk, werden alleen nog resten teruggevonden bij de westmuur en de koorsluiting. Vermoedelijk na korte tijd verrees aan de westzijde een vrij zware tufstenen toren, waarbij de westmuur van het schip als oostelijke muur van de toren ging fungeren. De drie „echte” torenmuren werden zowel veel dieper als op geheel andere wijze gefundeerd, n.l. op schelp- en tuftraslagen. De toren mat buitenwerks ca. 6.00 x 5.00 m, binnenwerks ca. 3.40 x 2.30 m. Aan de oostzijde

van deze kerk werd vervolgens het versmalde koor vervangen door een langer, nu van gelijke breedte als het schip maar wel rond gesloten en ook van tufsteen. De totale lengte van het schip met koor bedroeg nu 27.70 m, met toren erbij 32.70 m. Deze verlenging was veel minder zwaar gefundeerd dan de oorspronkelijke kerk: de diepe keienfundering ontbrak geheel.

Daarna had opnieuw een verlenging naar het oosten plaats; ter hoogte van de ombuiging werd een bakstenen aansluiting gemaakt, die eindigde in een driezijdig gesloten koor. Er zijn aanwijzingen dat deze bakstenen aansluiting, die de totaallengte van de kerk inclusief de toren op 41.10 m bracht, in zijn geheel als koorruimte heeft dienst gedaan, hetgeen o.m. door een vloerverhoging en lisenfunderingen werd aangegeven. Op de middenas van dit koor verrees een altaar, gefundeerd op twee aaneengesloten bakstenen „keldertjes”, die een oppervlakte van 2.34 x 2.10 m innamen en het middelpunt vormden van een enigszins bol oplopende, tot het altaar reikende kalkmortelvloer. De bakstenen van het altaar en koor maten 0.31-0.32 x 0.155 x 0.85 m. Direct onder het noordelijk „keldertje” bevond zich een west-oost graf waarin resten van een lederen mantel met ijzeren sluit-haken werden aangetroffen.

Vervolgens werd bij deze kerk, waarbuiten in de verschillende grootte-stadia steeds werd begraven, aan de noordzijde van de toren nog een kleine aanbouw aangebracht (een baarhokje?), gemetseld van tuf- en baksteen door elkaar. De afmetingen van dit hokje, waarvan de noordmuur gelijk liep met de noordmuur van het schip waren buitenwerks 4.20 x 1.80 m. Het was zeer ondiep gefundeerd over enige graven heen.

Het interieur van de kerk onderging ook enige veranderingen. De oorspronkelijke binnen de tufstenen kerken aanwezige leemvloer, werd vervangen door een mortelvloer waarin estrikken van verschillend formaat, maar merendeels 0.115 x 0.115 m groot, in een eenvoudig patroon waren gebed. Vóór deze vloervernieuwing plaats had, was echter het altaar afgebroken: over de fundamenten was een zand- en schelpenlaag gestort, waarop eveneens een mortel/estrikkvloer was gevleid en wel 0.26 m hoger dan in het schip. Op deze hoger gelegen koorvloer werden resten van metselwerk aangetroffen, maar te fragmentarisch om er

zonder meer de overblijfselen van enig nieuw altaar of een preekstoelfundering e.d. in te herkennen, al houden zij er zeker verband mee.

De aldus geschetste ontwikkeling van het kerkgebouw, dat op het Stryper Kerkhof heeft gestaan, moet, gezien de gevonden aanwijzingen, aan het einde van de 16de eeuw een roemloos einde hebben gevonden, en heeft op de genoemde, alle onderaardse gelegen resten na, slechts herinneringen nagelaten.

Op de vloerresten werden onder een zware puinlaag veel brandsporen aangetroffen, die zowel een gevolg van brandstichting dan wel van het opruimen van waardeloos geacht sloopmateriaal kunnen zijn. Vast staat dat na de afbraak, waarbij letterlijk geen steen op de ander werd gelaten, de gehele bouwplaats met een laag aarde tot de huidige hoogte werd afgedekt, waarna het begraven tot kort na 1900 doorging.

Een „omgang” zoals deze op vele Friese kerkhoven, maar ook op Terschelling zelf (o.m. Hoorne) nog aanwezig is, werd waarschijnlijk kort na ca. 1600 op de rand van de heuvels aangebracht, zoals in de profielen zichtbaar was. Aan de Z.W.-hoek is ook nog een 16de-eeuwse tonput waargenomen, terwijl tijdens de opgravingen een aantal liggende grafstenen (de oudste van 1594), grafpalen (de oudste van 1676) en als zodanig dienst gedaan hebbende walvisbeenderen („kakebenen”) aan het licht kwamen. Ook van tuf- en baksteen gemaakte grafkisten en -keldertjes werden ontdekt, die alle buiten de eigenlijke kerkruimte waren aangebracht. Aan losse vondsten vallen verder te vermelden een fragment van een bronzen klok (in de toren), enkele middeleeuwse munten, een rechthoekige gesp met Karolingisch aandoende versieringsmotieven en vele bouwfragmenten (o.a. leien en dakpannen).

Het aldus teruggevondene vraagt naar een uiteraard nog zeer voorlopige datering. Het gevonden scherfmateriaal, de bouwtechnieken van de verschillende heiligdommen e.d. doen vermoeden dat het oudste houten bouwwerk circa 900 is ontstaan en het tweede wellicht rond 1000 na Christus. De tufstenen kerk is een datering rond 1100 toe te schrijven, de bakstenen uitbreiding is wellicht 14de-eeuws. De opgraving is niet alleen van betekenis te achten voor de kerkhofheuvel zelf, maar vooral ook voor de geschiedenis van het eiland Terschelling.

Met dankbaarheid memoreren wij nog de belangeloze hulp van de Groningse studenten-„Maatschappij tot bevordering van de belangstelling voor antiquiteiten”, die in de 3 genoemde jaren telkens een 14-daags werkkamp voor de opgraving organiseerde en de vele hulp ondervonden van de Gemeente Terschelling, Staatsbosbeheer en menig particulier, terwijl de technische kennis van de heer H. Praamstra (B.A.I.) aanzienlijk tot het behaalde resultaat heeft bijgedragen.

F.M., Leeuwarden en B.A.I., Groningen (G. Elzinga).

Tietjerksteradeel. Onlangs werd bekend dat in 1958 bij graafwerk ter plaatse van een kleine 2de-3de-eeuwse overslibde nederzetting nabij de boerderij van de fam. H. J. de Vries in de Alde Mieden westelijk van Suawoude, een rammelaar van terpenvaatwerk is gevonden, alsmede een benen spinschijf; vervaardigd uit een gewrichtseinde. Vooral de vondst van de rammelaar is van betekenis omdat hiermede een datering kan worden verkregen voor soortgelijke exemplaren, die reeds vele decennia geleden uit de terpen zijn verzameld.

De vondst hiervan sluit goed aan bij een in oktober 1967 geconstateerd verschijnsel op het erf van de fam. J. Punter, eveneens in de Alde Mieden. Na een waarschuwing van de heer Punter konden waarnemingen worden gedaan tijdens het graafwerk voor een gierkelder. Hierbij bleek, dat op ca. 1.75 m diepte, juist op de grens van veen en klei een aantal palen was ingeslagen die kennelijk tot een woning behoorden. Tussen en buiten de palen bevonden zich één ronde en twee min of meer rechthoekige kuilen, die met mest en afval waren gevuld. Hieruit werden onder meer drie grote gave potten van vrij ruw gevormd terpenvaatwerk geborgen, waarvan er één rond de hals met touw was omwikkeld. Ook kwam nog een klein bekervormig potje te voorschijn van zwart, vrij glad gesmoord aardewerk, alsmede een puntvormig houten werktuig. Bij het bestuderen van de profielen bleek dat hier sprake was van een met veen- en kleikluiten verhoogde woonplaats, die in het veen was weggezakt, alvorens deze tijdens een post-Romeinse transgressie opnieuw met klei werd afgedekt. De woonplaats zelf was echter pas na een pre-Romeinse transgressie ontstaan, waarbij een 10 à 21 cm dik kleidek over het veen was afgezet.

De verschillende thans bekende vondsten in dit gebied wijzen er op dat in dit deel van het Lage Midden van Friesland in de 2de en 3de eeuw een vrij intensieve bewoning heeft bestaan, maar steeds van solitair karakter, d.w.z. op lage heuvels afzonderlijk wonende gezinnen. Deze bewoning is door post-Romeinse transgressies weer te niet gedaan, maar werd in sommige gevallen, getuige de scherfvondsten van kogelpotten e.d., na een middeleeuwse transgressiefase weer voortgezet, meestal op de dan nog als lage verhevenheden in het veld zichtbare oude woonheuvels, die desondanks toch door een nieuwe kleilaag waren afgedekt.

Door arbeiders van de Intercomm. Waterleiding Gebied Leeuwarden werd tijdens het leggen van een dienstleiding naar de boerderij De Wrâns aan de Alde Miedwei ten westen van Oudkerk in november 1967 een aantal scherven gevonden van terpenvaatwerk, dat voorzien was van gefacetteerde en kartelranden. Ook een uit een wandscherf gesneden speelschijfje kwam aan het licht. Aan deze vondst vooraf ging de ontdekking van een menselijk skelet door de bewoner van de boerderij, de heer G. A. Westerlaan, toen de toegangsweg naar zijn erf werd verbeterd. Dit skelet lag nog op slechts 50 cm diepte en is moeilijk te dateren, hoewel zich in de grafkuil-vulling ook scherven bevonden van dezelfde makelij als de vondsten van de waterleiding. Een proefonderzoek leerde dat de boerderij, hoewel op nog ruim 1 meter boven het omringende maaiveld staande, zich niettemin op een grotendeels afgegraven terp bevindt. Ook enig materiaal uit de 12de tot 13de eeuw werd verzameld.

F.M., Leeuwarden en B.A.I., Groningen (G. Elzinga).

Westdongeradeel. In augustus 1967 werd een riolering gelegd in de Hege Buorren te Holwerd, die in de 19de eeuw 75 cm is verlaagd. Daarbij kwamen midden in de straat tegenover perceel 5-11 middeleeuwse menselijke skeletten aan het licht, begraven in eiken plankkasten en west-oost georiënteerd. Veelvuldige instortingen maakten het helaas niet mogelijk nauwkeurige waarnemingen aan de profielen te doen en zodoende kon de juiste diepte waarop een en ander voorkwam, niet worden vastgesteld, hoewel deze ruw gemeten ca. 100 cm was. Behalve de skeletresten werden ook scherven uit de late Volksverhuizingstijd of vroege

Karolingische tijd gevonden, alsmede resten van maalstenen van bazaltlava en een conisch toelopend benen heft.

Bij de wegverbetering Dokkum-Holwerd zijn in de terpdorpen Brantgum en Waaxens nog regelmatig aardewerkresten te voorschijn gekomen. Deze dateren alle uit de vier eerste eeuwen onzer jaartelling en zijn van het bekende karakter uit die tijd, nl. afkomstig van terpenvaatwerk, voorzien van kartel- en gefacetteerde rand.

Bij machinaal graafwerk ten behoeve van funderingen voor een veestalling op het op de dorpsterp van Foudgum gelegen erf van de boerderij van B. Kloosterman zijn enige vondsten te voorschijn gekomen, die echter pas konden worden verzameld nadat de uitgegraven grond door een mestverspreider over een weiland was uitgestrooid. Het zijn aardewerkresten, bestaande uit onder meer een met vegetatief ornament versierde wandscherf van een dikwandige terra sigillata wrijfschaal en van met knobbels, ingegroefde lijnen en stempelindrukken voorziene scherven van Angelsaksisch vaatwerk uit de Volksverhuizingstijd. In de funderingsgreppels zelf werden een putdoorsnede en enige brandplekken waargenomen.

F.M., Leeuwarden en B.A.I., Groningen (G. Elzinga).

DRENTHE

Anloo, hunebed D 13 te Eext. A. W. Byvancks *Gids voor bezoekers van het Museum Meermanno-Westreenianum* I, 1912 vermeldt (p. 128) dat een stenen bijl (inventarisnummer 579) en een aarden potje (603) in 1756 in een grafkamer bij Eext waren gevonden en dat zij uit de verzameling Vosmaer beland waren in de verzameling van Jhr. W. H. J. Baron van Westreenen van Thiellandt, welke collectie sedert 1848 in het M.M.W. is geëxposeerd.

Het betreft vondsten uit hunebed D 13 te Eext welke in 1756 door mr. J. van Lier beschreven en afgebeeld waren in zijn *Oudheidkundige Brieven* (uitgegeven in 1760, met een voorrede en aantekeningen van genoemde A. Vosmaer). In de *Nieuwe Drentsche Volkssalmanak* 1943 wijdde A. E. van Giffen een uitvoerige verhandeling (11—23, afbb. 16-20a) aan dit hunebed. Hierbij werden ook de door Van Lier beschreven, door anderen in de grafkelder gevonden voorwerpen bespro-

ken. Waar deze voorwerpen gebleven waren, was voor Van Giffen echter een 'niet opgelost raadsel' (l.c., p. 12).

Op 19 april 1967 stelde ik in het Museum Meermanno-Westreenianum te Den Haag een onderzoek in naar de Eexter vondsten, daarbij vriendelijk geholpen door de conservator, mejuffrouw D. van Velden. Alle prehistorische stukken in de collectie werden hierbij bekeken. Hierbij gebruikte ik behalve Bijvancks *Gids* (1912) ook diens *Verslagen omtrent 's Rijks Verzamelingen van Geschiedenis en Kunst* 33, 1910 (1911) en Van Westreenens exemplaar van de *Oudheidkundige Brieven* van Van Lier (1760). Het valt te betreuren dat Van Westreenen geen notities over voorwerpen in zijn verzameling gemaakt heeft bij Van Liers beschrijving daarvan.

Het bleek me dat het door Byvanck (1912) in foto weergegeven vuurstenen bijltje (579) inderdaad ook door Van Lier afgebeeld is (Pl. II : 4) als vondst uit D 13. Het is herkenbaar aan enkele ontbrekende grote splinters die ook op de gravure zijn aangegeven. Het bijltje zelf draagt nu twee maal het nummer 581. Dit nummer is enerzijds strijdig met '581' en '579' in de *Verslagen* van 1911 (lengtematen kloppen niet), anderzijds met de *Gids* (1912) waarin het bijltje onder nummer 579 is beschreven en afgebeeld (ook hier is de opgegeven lengte onjuist).

Het vuurstenen bijltje 581, alias 597 (lengte 102 cm) is een (nogal slanke) 'Flint Flachbeil' volgens K. H. Brandt (*Studien über steinerne Äxte & c.*, 1967). Dit bijlentype komt vrij geregeld voor in Drentse hunebedden. Meer nog treedt het op in het gebied van de rivieren de Hase en de Hunte (gelegen tussen de Eems en de Weser) en Brandt heeft aangetoond dat deze bijlvorm vooral kenmerkend is voor de 'Eemsgroep' van de trechterbekercultuur.

Het in de *Gids* (1912) vermelde potje (603) uit D 13 is niet teruggevonden. Wel draagt een middeleeuwse kogelpot dit nummer, maar het lijkt in het geheel niet op het door Van Lier afgebeelde aardewerk. Geen der overige Noordwesteuropese prehistorische voorwerpen in de verzameling van het M.M.W. komt overeen met een door Van Lier afgebeelde vondst uit D 13. Mogelijk zijn bij verhuizingen in de laatste oorlog stukken van D 13 uit het museum verloren geraakt.

I.P.P., Amsterdam (J. A. Bakker).

UTRECHT

De Meern. Bij graafwerkzaamheden nabij de kruising Woerdlaan-Castellumlaan zijn in maart 1968 talrijke vondsten uit de Romeinse tijd gedaan. Deze zijn mogelijk afkomstig uit een afval-, 'kuil', die blijkens het schervenmateriaal in de periode laat-Vespasianus-Trajanus dienst heeft gedaan.

Onder de scherven, die door de heren R. Bok en D. Dijs zijn verzameld, bevinden zich vele fragmenten van versierde en onversierde terra sigillata. Deze stammen voor het merendeel uit de Zuidgallische fabrieken; datering: Vespasianus-Domitianus; enkele stukken kunnen Nero-Vespasianus en Domitianus-Trajanus gedateerd worden. De volgende vormen komen voor: Dragendorff 29 (7 ex.), 30 (6), 37 (± 30), Déchelette 67 (4), Drag. 15/17 (2), 18 en 18/31 (± 30), 24/25 (1), 27 (± 55), 33 (2), 35 en 35/36 (8). De Midden-gallische fabrieken zijn slechts met enkele stukken (w.o. Drag. 37 en Déch. 67) vertegenwoordigd (datering: IIa). Een gering aantal Oost-gallische produkten, die op een latere datering van het vondstencomplex zouden kunnen wijzen, zijn hoogstwaarschijnlijk uit de bovengrond afkomstig. Pottenbakkersstempels (datering volgens F. Oswald, *Index of potters' stamps in terra sigillata*): BASSICO Drag. 27? Bassus en Coelus, La Graufesenque, Claudius-Vespasianus); }NTVLI (Drag. 31, Lentulus, Oost-Gallië, Hadrianus); PATR[(Drag. 18, Patricius, La Graufesenque, Nero-Domitianus); PRIM[MA (Drag. 27? Primus, Montans en La Graufesenque, Claudius-Vespasianus); OF LC VIR[(Drag. 15/17 of 18, Lucius Cosius en Virilis, La Graufesenque, Flavii); VITALI[(Drag. 24/25? Vitalis, La Graufesenque, Claudius-Domitianus); VITAL[(Drag. 27, Vitalis als voren).

Het vondstenmateriaal omvat tevens gladwandig wit, gevernist en ruwwandig aardewerk, terra nigra, glas en enkele inheemse scherven (von Uslar III).

Vermeldenswaard zijn verder een fragment van een pijparden beeldje, een lichtgroene meloenkraal van glaspasta, ijzeren spijkers en een denarius (AR) van Vespasianus (69-79), *vz.* kop Vespasianus met lauwerkrans n.r.; IMP C]AESAR VESPASIANUS AVG; *kz.* Pax zittend n.l.; COS ITER TR POT (RIC II, p. 16, nr. 10, geslagen te Rome, 69-71).

Archaeologisch Instituut der R.U. Utrecht (C. A. Kalee).

Vechten. Op een stukje bouwland ten Noorden van de Marsdijk is een as van keizer Augustus (27 v.-14 n.C.) gevonden.

Vz. kop Augustus n.r.; CAESAR [PONT MAX]; contramerk AVG (A omgekeerd).

Kz. altaar van Lugdunum; in de afsnede R]OM ET AVG RIC I, p. 91, nr. 360, geslagen in Lugdunum-Lyon, 10-3 v.C.?

De munt is gevonden door en in bezit van de heer D. Dijs te Utrecht.

Archaeologisch Instituut der R.U. Utrecht (C. A. Kalee).

NOORD-HOLLAND

Alkmaar. In de Breedstraat, hoek Schoutenstraat, op de plaats waar het museum eerder dit jaar moest wijken voor een uitbreiding van het stadhuis, bood een bouwput van ongeveer 15 x 50 m ruime gelegenheid voor het doen van archeologische waarnemingen. Een dergelijk onderzoek was wel zeer gewenst teneinde gegevens te verkrijgen ter aanvulling van onze nog zeer gebrekkige kennis van de vroegste middeleeuwse bewoning in Alkmaar. Dank zij een stagnatie in het grondwerk van bijna een week kon van 6-13 september 1968 een groot aantal waarnemingen worden verricht. De Dienst voor Openbare Werken van de gemeente Alkmaar verleende daarbij alle medewerking, onder meer door het beschikbaar stellen van een aantal plantsoenarbeiders.

De ontgraven diepte, ca. 1 m beneden NAP (ongeveer 3 m beneden het straatniveau) bleek toevalligerwijs ongeveer het vroegste middeleeuwse niveau te zijn. In het bodemprofiel tekenden zich duidelijk de resten van houten gebouwen af in de vorm van palen en vlechtwerk. Naast huisfragmenten werd een aantal lichtere constructies, waarschijnlijk stallen of schuren, aangetroffen. Ook grote hoeveelheden mest wijzen op belangrijke agrarische activiteit. Het aangetroffen aardewerk, kogelpot en Pingsdorf, dateert deze bewoning omstreeks het midden van de 12de eeuw. Daar Alkmaar in 1132 geheel in vlammen opging en brandsporen ontbraken, zal de bewoning vermoedelijk van na 1132 zijn. Een interessante waarneming was het op een aantal plaatsen aanwezig zijn van weggespoelde en gedeeltelijk vernielde huiswandjes. Kennelijk is de bewoning opgegeven na een van de overstromingsrampen, die omstreeks het midden van de 12de eeuw de kuststreken teisterden. Deze ramp zal de

stoot hebben gegeven tot de snelle ophoging van het terrein, die blijkens het 1½-2 m dikke kleipakket, toen werd uitgevoerd. Gezien de aardewerkassociaties in dit kleipakket werd deze ophoging denkkelijk nog voor het einde van de 12de eeuw voltooid. Voor een volledig verslag van het onderzoek kan worden verwezen naar de eerstvolgende aflevering van het Alkmaars Jaarboekje.

Het onderzoek geschiedde onder auspiciën van de R.O.B. te Amersfoort en stond onder supervisie van drs. H. Halbertsma.

E.H.P. Cordfunke en W. J. Reder, Alkmaar.

Medemblik. Van 27 mei tot 4 oktober 1968 werd het onderzoek naar bewoningssporen uit de Bronstijd en de vroege Middeleeuwen ten ZW van de stad in het uitbreidingsplan Randwijk voortgezet (zie *Nieuwsbull. K.N.O.B.* 1967, 121-122, en *Westfriesse Oudheden XI*, 1968, 201-210). De opgraving kon plaats vinden op een 2 ha groot, voor bouwterrein bestemd weiland ten Z van de Schuitevoerderslaan, direct naast het terrein van de opgravingen in 1967. Tezelfdertijd is 800 m verder naar het NW een tweede onderzoek verricht op een terrein dat voor industriële vestiging gereed werd gemaakt.

Bij het onderzoek aan de Schuitevoerderslaan werd in de onmiddellijke nabijheid van de in 1967 ontdekte grafheuvels een nederzetting uit de Bronstijd aangetroffen. Aan het licht kwamen vier paalgaten van een gebouw-tje (spieker) van 2.50 m in het vierkant en twee tenminste 10 m lange staanderrijen van een drieschepig huis, omgeven door een afgerond-rechthoekige greppel met een opening aan de smalle zijde. In twee der paalkuilen werden scherven, vuursteenafslag en botfragmenten gevonden, evenals in enkele afvalkuilen gevuld met houtskool, die aan de N zijde van het huis lagen. Aan de Z zijde bevonden zich in de daar iets aflopende kreek-rug afvoergreppels, een samenstel van slootjes, een zestal kleine, niet beschoeide waterputten en verschillende palissaderijen, waarvan er enkele evenwijdig met het huis waren geplaatst langs een nog aanwezige kronkelende sloot (restgeul van een kreek?). Op de voormalige oever van deze restgeul(?) tekenden zich indrukken van koeienpoten af.

Westelijk van het huis zijn kruiselingse eergetouwvoren gevonden. Zij behoren zeker tot hetzelfde prehistorische bouwland dat in 1967

werd vastgesteld. In de oude bouwvoor werd een vuurstenen pijlpunt aangetroffen.

In de omgeving van het huis kwamen bovendien zeven cirkelvormige greppels met een diameter van ca. 4 m te voorschijn en twee 8-vormige. Eén kring snijdt door de greppel heen die het huis omgeeft (cf. de situatie in de van 1964-68 onderzochte nederzetting te Hoogkarspel).

De datering van het hierboven beschreven prehistorisch nederzettingcomplex wordt gegeven door

1. De ouderdom van de ondergrond — een kreekkrug der Westfrieze afzettingen — waarvan het bewoonbaar worden echter nog niet scherper gedateerd kan worden dan de archeologische aardijnselen zelf.

2. Het aardewerk uit de paal- en afvalkuilen. Het is onversierd, dikwandig, met nauwelijks gladgemaakt wandoppervlak, en met brokjes graniet gemagerd. Kartelranden, stafbanden en vingertop- of nagelindrucken ontbreken. Enkele potten zijn ton-vormig geweest. Eén hiervan heeft een ondiepe, vlakke geul onder de ronde rand. Het materiaal doet voorlopig denken aan (late) 'Kümmerkeramik'. Het maakt een oudere indruk dan dat uit Hoogkarspel (8e eeuw en later) en is er op zijn laatst gelijktijdig mee (determinaties Prof. dr. W. Glasbergen en medewerkers).

3. Het vuursteenmateriaal: de sikkel uit 1967 en de pijlpunt uit 1968. De pijlpunt (hoog-driehoekig, holle basis, fraai afgewerkt) kan wellicht in de Midden-Bronstijd gedateerd worden. De ouderdom van de sikkel kan men met een zekere marge voorlopig stellen tussen de 13de en 15de eeuw v. Chr. (determinaties als voren).

4. Het grondplan der gevonden verschijnselen. De plattegronden der beide grafheuvels zijn waarschijnlijk ouder dan de 8ste eeuw v. Chr. De gevonden huisplattegrond blijkt in Drenthe voor te komen ten minste sedert de 14de eeuw v. Chr. (Elp).

Houtskool uit de afvalkuilen en van het brandskeletgraf uit 1967 zal zich goed lenen voor een C14-meting.

Op grond van het sub 2, 3 en 4 genoemde kan het complex globaal reeds gedateerd worden tussen ca. 1300 en 600 v. Chr. *Hiermee is thans de eerste duidelijke nederzetting van de makers der grafheuvels in oostelijk Westfriesland gevonden.*

Teleurstellend was het resultaat van het on-

derzoek naar de Karolingische nederzetting, waarom het aanvankelijk begonnen was. Juist hier, waar de kreekkrug oorspronkelijk het hoogst was, hadden namelijk ingrijpende egaliserings plaats gehad. Terwijl de prehistorische lagen hierbij grotendeels nog gespaard gebleven waren, waren de Karolingische in het algemeen totaal vernietigd. Ontelbare mollen-gangen hebben hier bovendien het bodemprofiel sterk gehomogeniseerd. Daardoor kon van de in 1967 duidelijk vastgestelde tweefasigheid der Karolingische bewoning ditmaal niets meer blijken (de onduidelijke stratigrafie heeft zelfs tot gevolg gehad dat de hierboven beschreven huisplattegrond en kringgreppen een tijd lang voor Karolingisch gehouden werden!). Het grote aantal Karolingische vondsten dat gedaan is in twee afvalkuilen en in secundaire positie wijst er overigens op, dat ook toen de kreekkrug intensief bewoond is geweest. Het betreft hier een gaaf kogelpotje met stempelvorsing, scherven van kogelpotten, Badorf- en ander importaardewerk uit de 9de eeuw en mogelijk iets vroeger. Her en der verspreid werden scherven gevonden van één zelfde reliëfbandamfoor (vrijwel compleet profiel) en de tuit en bodem van een Tatingachtig kannetje. Tussen dit verstoorte materiaal kwamen ook enkele 12de-eeuwse scherven voor.

Aan de zuidkant van het opgravingsterrein langs de restgeul(?) was een op de prehistorische zavelondergrond rustende bruinzavelige laag bewaard gebleven. Het is waarschijnlijk (ofschoon niet bewezen) dat deze identiek is met de 'vondstenloze zavellaag met verspoelingsverschijnselen' die in 1967 bij en gedeeltelijk over de grafheuvels geconstateerd is. Aan de basis van deze bruinzavelige laag zijn hier eergetouwsporen aangetroffen, terwijl Karolingische scherven daaruit deze ploegsporen (niet de afzetting zelf) dateren.

Het onderzoek aan de Schuitemoerderslaan geschiedde onder auspiciën van de archeologische Werkgroep „Westfriesland”. De dagelijkse leiding berustte bij de heer H. A. Heidinga, ass. I.P.P., terwijl technische assistentie werd verleend door de heer A. Visser (techn. ass. I.P.P.) en de heer G. P. Nes, voorgraverwaarnemer van het Westfries Museum te Hoorn.

Vondsten door laatst genoemde tijdens het boven beschreven onderzoek gedaan op het grotendeels afgegraven tweede industrieter-

rein ten W van de stad, waren de aanleiding voor een verkenning van een rioolsleuf, waarin zich een laag van verbrande hutteleem (met scherven uit de 11de eeuw n. Chr. en later) aftekende, met daaronder (gescheiden door een overstromingslaag) sporen van niet nader te dateren, maar vermoedelijk prehistorische ouderdom. Een proefgraving van 4 juli tot 27 augustus onder dagelijkse leiding van de heer E. J. Harenberg, ass. I.P.P., op het nog niet vergraven terreingedeelte — het hoogste punt van een zavelrug 800 m ten NW van de opgraving aan de Schuitevoerderslaan — bracht alleen laat-Middeleeuwse ploegsporen (dit maal niet van het eergetouw, doch van de „omsmijter”) en een plaggenwalakkerscheiding aan het licht. Voorts een laatmiddeleeuwse of nog latere palissade met greppel, die mogelijk samenhangt met belegeringsactiviteiten uit de 16de eeuw.

Voortgezette verkenningen op het industrie-terrein, op akkers en langs slootranden, brachten geen spoor aan het licht van andere nederzettingkernen uit de Karolingische tijd in de omgeving van de stad Medemblik.

Amsterdam, I.P.P. (H. H. van Regteren Altena, H. A. Heidinga en E. J. Harenberg).

ZUID-HOLLAND

Leidschendam. Door mevrouw E. Kraan-Dom te Rijswijk is in het uitbreidingsplan Prinsenhof II te Leidschendam op het stort van een der aldaar gegraven waterpartijen of wegcunetten een vuurstenen bijl gevonden. De graafwerkzaamheden hebben zich, volgens mededelingen van de Dienst Publieke Werken van de gem. Leidschendam, afgespeeld tussen september 1965 en november 1966 en strekten zich uit maximaal 800 m ten noorden (Johanna van Polanenlaan), 300 m ten westen (Graaf Willem de Rijkelaan) en 200 m ten zuiden (Prinsensingel) van het in 1963/64 door het I.P.P. opgegraven terrein (Glasbergen, Groenman & Hardenberg, *Helinium* 7, 1967, 3—31, 97-120, fig. 22). De bijl is derhalve vrij zeker afkomstig van dezelfde strandwal als waarop de nederzetting van de Vlaardingen-cultuur (VLc) gesitueerd was, of uit de strandvlakte direct westelijk daarvan.

Een tweede vuurstenen bijl uit Leidschendam is door de heer D. Ouweland, Graaf Adolflaan 5, Leidschendam, op 28 juni 1968 aangetroffen bij het spitten van de tuin van zijn kort tevoren betrokken, nieuw gebouwde

huis. De bijl kwam te voorschijn ca. 25 cm onder het maaiveld in de verstoorde bovengrond, waarin ook geglazuurde ceramiek en baksteenpuin werd aangetroffen. Scherven van prehistorisch aardewerk werden niet gevonden. Volgens de heer Ouweland was er ter plaatse mogelijk wel geëgaliseerd, doch geen grond opgebracht. Deze vindplaats ligt op dezelfde strandwal als bovengenoemde VL-nederzetting, ca. 700 m ten NO daarvan.

Met inbegrip van het exemplaar uit Voorshoten (*Helinium* 7, 1967, 25, fig. 20) kennen wij nu uit dit door de VLc bewoonde gebied een drietal — losse — vondsten van vuurstenen bijlen van Westeuropes type. Eén van de drie is mogelijk een versleten exemplaar van het door Bakker en Van Regteren Altena (*Helinium* 2, 1967, 240-241) onderscheiden Type Vlaardingen. Op grond van hun voorkomen — alle drie binnen een km van een VL-nederzetting — moeten zij toch wel tot deze cultuur gerekend worden, temeer daar de alternatieven standvoetbekercultuur en klokbekercultuur niet in aanmerking komen.

I.P.P., Amsterdam (W. Groenman-van Waateringe).

De bijl van mevrouw Kraan is in het begin van dit jaar enige weken in het Museum Rijswijk geëxposeerd geweest, waar mevrouw Groenman hem bestudeerde door het glas van de vitrine heen. Een toen door haar gemaakte schets en enkele door de heer A. W. J. Meijer, A.W.N.-lid ten Den Haag, onder ongunstige omstandigheden vervaardigde foto's van het voorwerp in de vitrine overtuigen schrijver ervan dat het een versleten bijl betreft van het Type Vlaardingen (*Helinium* 2, 1962, 240-241, fig. 20; *ibidem* p. 33, fig. 9).

Dit type Vlaardingen kan beschouwd worden als een (van de) exportprodukt(en) van één of meer vuursteenmijnen in Zuid-Limburg, België of Noord-Frankrijk. Dit produkt is in geslepen vorm aldaar vervaardigd en — gezien de homogeniteit van deze kleine groep bijlen — niet bijzonder lange tijd op de markt gebracht. Dat niet alleen de VLc maar (bijvoorbeeld) ook de late Trechterbekercultuur afnemer van deze bijlen was, wordt gedemonstreerd door het prachtexemplaar in de (waarschijnlijk gesloten) vondst van Denekamp (Hijszeler & Bakker, *Nieuwsbull. K.N.O.B.* 1965, 106—107). Ook vindt men in een nederzetting van de VLc als Vlaardingen *niet uitsluitend* het bijlentiepe Vlaardingen!

De (nu) zwarte vuursteen van de bijl van mevrouw Kraan heeft de karakteristieke, onregelmatige grijswitte vlekken. Ook de vorm is die van het type: in opzicht gebold hoogtrapeziumvormig, in zijaanzicht dik-sigaarvormig, in dwarsdoorsnede dik-lensvormig. De kenmerkende niet-weggeslepen blutsen en de verschillende slijpfacetten zijn op de foto's herkenbaar. De nog scherpe, ronde snede is blijkbaar door herhaald slijpen sterk teruggezet. De lengte van de bijl is nu ongeveer 14 à 15 cm — oorspronkelijk zal deze 5-10 cm groter zijn geweest. De onregelmatig gevormde top vertoont volgens mevrouw Groenman plaatselijk nog cortexresten. Dit zou er op kunnen wijzen dat de bij dit bijltype dikwijls optredende secundaire beschadiging van de top in dit geval gering is geweest.

Was de bijl van mevrouw Kraan een 'duntoppige Westeuropese vuurstenen bijl' volgens N. Aaberg, oftewel een 'duntoppige ovale vuurstenen bijl' volgens K. H. Brandt, het bijltje van de heer Ouwehand hoort waarschijnlijk tot het andere 'westeuropese' type: de 'spitstoppige ovale vuurstenen bijlen'.

De vuursteen is nu zwart met 'wolkige' lichte vlekken. Het silhouet van de brede kant is een driehoek met oorspronkelijk spitse top. Deze top is echter oudtijds afgebroken. Snede rond en overige contourlijnen bol. Op de smalle kanten is een 0.8 tot 1.2 cm breed, vlak facet geslepen, dat loodrecht staat op de lengteas van de dwarsdoorsnede. Oorspronkelijk is de bijl veel langer geweest, duidelijk is hij herhaaldelijk bijgeslepen. Lengte thans 12.5 cm, max. breedte (sneedehoeken) ca. 6.7 cm, Dikte 3.5 cm.

Nader onderzoek van de bijlvormen in grote gesloten nederzettingsvondsten van de VLc (Vlaardingen!) zal duidelijk moeten maken of bijlen als het laatstgenoemde daar in gebruik kunnen zijn geweest. Onwaarschijnlijk is dit niet.

I.P.P., Amsterdam (J. A. Bakker).

NOORD-BRABANT

Halsteren. In de buurtschap Lepelstraat, gem. Halsteren bevindt zich aan de Slotlaan een boerderij, genaamd „Het Slot”. Het hierachter gelegen terrein heeft sinds lang de aandacht van oudheidminnaars getrokken. Omstreeks de jaren 30 heeft kapelaan Merkelbach van Enkhuizen in verband met zijn studies betreffende het verleden van Halsteren reeds laten graven

en funderingen van het kasteel teruggevonden. Sindsdien zijn er verschillende goed bedoelde pogingen gedaan om iets meer van het bouwwerk te weten te komen of tenminste „de” onderaardse gang te vinden.

Van het standpunt van de archeoloog uit gezien ging het object er niet op vooruit, zodat in overleg met de eigenaar, de heer G. Bogers, besloten werd tot een onderzoek.

Dit onderzoek werd uitgevoerd met hulp van de Nederlandse Jeugdbond ter Bestudering van de Geschiedenis (N.J.B.G.), die twee kampen van telkens twee weken organiseerde gedurende het tijdvak 15 juli-17 augustus 1968. Dank zij de omstandigheid, dat enkele oudere leden reeds verschillende werkkampen hadden meegemaakt, bestond de assistentie niet alleen uit de onontbeerlijke „mankracht”, maar tevens uit hulp bij het tekenen en het opmetingswerk.

De resultaten zijn uitermate verhelderend. De in het boek van kapelaan Merkelbach van Enkhuizen afgedrukte plattegrond gaf veel te raden en bood nauwelijks de mogelijkheid tot een zinnige interpretatie van het opgemeten muurwerk. Na de twee campagnes met de N.J.B.G. mogen we met voldoening vaststellen, dat de figuur duidelijk is. Teruggevonden werden de funderingen van een zware vierkante woontoren. Op de vier hoeken zijn zware, diagonaalsgewijs geplaatste steunberen aangebracht. In één daarvan werd de wenteltrap ondergebracht.

De keldertrap bleek voor het grootste gedeelte nog intact, in de loop der tijden is de kelder opgevuld, de vloer omhoog gebracht en de ruimte door een tussenmuur verdeeld.

De aanleg van de woontoren zal uit de 2de helft van de 14de eeuw dateren. Omstreeks het midden van de 15de eeuw heeft men met een rechthoekig muurwerk de toren geheel ingesloten. Kennelijk heeft men de zo geschapen ruimte als woonvertrekken benut. De vier vleugels werden waarschijnlijk afgedekt met vier lessenaarsdaken, die tegen de vier zijden van de oude toren rusten.

De betrekkelijk kleine ingang van het nieuwe vierkant bevond zich in een ongeveer 20 cm vooruitspringende muurpartij. De afvoer van het privaat van de toren werd met een gemetseld riool buiten de nieuwe bemuring gebracht. Restjes van binnenmuren geven overigens een — niet zeer gedetailleerd — idee van de indeling. Het slot werd in het begin

van de 80-jarige oorlog vernield. Josua de Grave maakte een tekening van de ruïne.

R.O.B., Amersfoort (J. G. N. Renaud).

TENTOONSTELLINGEN

AMSTERDAM

- *Rijksmuseum*. Aziatische Kunst uit het Legaat Westendorp -23 feb.
- Fresco's uit Florence 18 dec.-9 mrt
- Grafiek van Joop Toorop -1 mrt
- *Museum Willet Holthuysen*. Het portret van een eeuw 1800-1900 -29 dec.
- *Stedelijk Museum*. Bauhaus-expositie -9 jan.

ANTWERPEN

- *Volkskunde Museum*. Tijn Uilenspiegel -31 dec.

ARNHEM

- *Gemeente Museum*. Vogels, bloemen en vruchten uit het legaat van Van Verhuell -31 dec.

DELFT

- *Ethnologisch Museum*. Kunst en Ambacht in Indonesië -eind dec.

DEN HAAG

- *Gemeentemuseum*. 100 jaar muziekwetenschap in Nederland -14 jan.
- Uit het Joods Museum te Praag 21 dec.-16 feb.

'S-HERTOGENBOSCH

- *Noord-Brabants Museum*. H. de Toulouse Lautrec, affiches en grafiek -7 jan.

LEIDEN

- *Nederlands Leger- en Wapenmuseum*. Maquette van een vroeg-middeleeuws kasteel en uniformen, etc. -30 dec.
- *Rijksmuseum voor Volkenkunde*: Viva Mexico -12 jan.

LONDEN

- *Queen's Gallery, Buckingham Palace*. Van Dijk and his king

MIDDELBURG

- *Rijksarchief*. Curieuze archiefstukken

NIJMEGEN

- *Rijksmuseum Kam*. De Romeinen in Pannonië -10 feb.

ROTTERDAM

- *Museum Boymans-Van Beuningen*. Nederlandse landschapstekeningen -12 jan.
- *Museum voor Land- en Volkenkunde*. De Batali op weg -28 apr.

UTRECHT

- *Centraal Museum*. De Chinese porseleinkast 21 dec.-2 feb.

ZUTPHEN

- *Stedelijk Museum*. 18de en 19de-eeuwse tekeningen uit de collectie Staring.

MEDEDELINGEN

VACATURE

DORDRECHT

Burgemeester en wethouders van Dordrecht roepen sollicitanten op voor de functie van

CONSERVATOR BIJ DORDRECHTS MUSEUM

De te benoemen functionaris zal in de eerste plaats worden belast met het pedagogische werk in het museum (o.a. het leggen van contacten met scholen en publiek), daarnaast met het vervaardigen van een wetenschappelijke catalogus.

Tot zijn (haar) taak behoren bovendien de gebruikelijke werkzaamheden van een dergelijke functionaris in een schilderijmuseum, waarin veel tentoonstellingen worden gehouden.

Museumervaring strekt tot aanbeveling.

Salarisgrenzen: *f* 1 205.— tot *f* 1 577.— per maand, exclusief 6% vakantietoelage.

De premie AOW/AWW komt voor rekening van de gemeente.

Uitvoerige sollicitaties met opgave van referenties te richten aan de directeur van de musea, Vest 117, Dordrecht.

VACATURE

OOSTELIJK FLEVOLAND, KETELHAVEN

Bij de afdeling Oudheidkundig Onderzoek van de Rijksdienst voor de IJsselmeerpolders is plaats (vac. nr. 8-5430) voor een

MUSEUMASSISTENT

die o.m. zal worden belast met beheer en onderhoud van verzamelingen in vondstendepots en in exposities; voorbereiden en inrichten van tentoonstellingen; coördineren van conserverings- en restauratiewerkzaamheden; toezicht op en regelen van onderhoud van gebouwen en terreinen; in voorkomende gevallen geven van voorlichting aan bezoekers.

Vereist: praktische ervaring in bovengenoemde werkzaamheden en gewend leiding te geven.

Standplaats Oostelijk Flevoland (Ketelhaven). Een woning is beschikbaar.

Salaris, afhankelijk van leeftijd en ervaring, tot max. *f* 1055.— per maand.

REGISTER BULLETIN EN NIEUWSBULLETIN 1968

- Abandzi, Fort Amsterdam 106, 107, 107-108
 Accra
 Christiansborg 105
 Fort Crèvecoeur 105, 107
 James fort 105-106
 Ussher-fort 105
 Ada, Fort Kongensten 104
 Adam, R. 105
 Aken 62
 Dom 79
 Akwida, Fort Dorothea 118
 Ankobra, fort 119
 Alberding, J. van 37
 Albert van Oostenrijk 63, 66
 Alkmaar *137
 Almelo 36
 Almkerk *124.*125
 Amalia van Solms 83, 84, 85, 86, 87, 89
 Amama, G. van 34
 Amerongen *54
 Amerongen, Clemencia van 46
 Amoku, fort 107
 Amsterdam 61, 62, 86
 Allard Pierson Museum *25, *88.*89
 Centraal Laboratorium voor Onderzoek van
 Voorwerpen van Kunst en Wetenschap
 *26.*27
 Gemeente Archief 11, 14
 Rijksmuseum 87
 Rijksprentenkabinet 61, 65, 66, 67
 Stichting Cultuurgeschiedenis Ned. Overzee
 106
 Andriessen, ds. A. 113
 Anomabu
 Fort Charles 108
 Fort William 108
 Little Fort 108
 Anthonisz., Cornelis 31, 41
 Antwerpen 62, 63, 81
 Apam, Fort Leydzaamheid 106, 106-107
 Apperley, J. 108
 Arnhem 62, 69, 71, *123.*124
 St.-Eusebiuskerk 71
 Waalse Kerk 75
 Arnt van Zwolle 82
 Arssen, H. van 81
 Aytink van Falckenstein, A. 90, 94, 97, 98
 Avercamp, H. 14
 Axim, Fort San Antonio 119, 119, 120
 Backerweerd, W. 82
 Baexem *66.*67
 Bakoven, redoute 36, 36, 38, 40
 Barneveld
 Kerk 97
 Museum Nairac 91, 97
 De Schaffelaar 90-98, 90-95
 Barnflair, redoute 40
 Barradeel *131.*132
 Basters, C. C. 70
 Bavelaar 84, 84, 86
 Beeckesteyn 90, 96
 Beek, E. ter 48
 Bellingwolderzijl 34
 Belonje, J.
 Valburg, Herv. Kerk (grafzerk) *61.*62
 Beltman, A. G., G. en H. H. 49
 Berchman, G. 44, 48
 Berends, G.
 Drie huizen van het Gemene Leven in De-
 venter 42-51
 Bredevoort, havezathe Walfort *97.*98
 Deventer, v.m. kapel van het Heer Florishuis
 *131
 Nijmegen, restant St.-Nicolaasgasthuis *55-
 *58
 Berg 63
 Berg en Dal *117
 Bergeijk *125
 Berger, M. en L. den 11, 14
 Bergharen *116.*117
 Berkummerbroek *21.*22
 Berlicum *85, *93, *125
 Berlijn 68
 Bernet Kempers, A. J.
 Musea en binnenlands toerisme, bezien uit de
 hoek van het Nederlands Openluchtmuseum
 (voordr.) *107.*109
 Bernts, Heinrich 82
 Best *44
 Beverweerd 96
 Beyer, Jan de *98
 Beyin, Fort Apollonia 119
 Bicker Caarten, A. *71.*72
 Biessen *131
 Bilderbeek, B. van 70
 Biljoen 90
 Blokhout, Peter van 79
 Blokzijl 36

Cijfers voorafgegaan door * hebben betrekking op de bladzijden van het *Nieuwsbulletin*.
 Cursieve cijfers verwijzen naar afbeeldingen.

- Bodel Nijenhuis, coll. 32
 Bodeman 66
 Bollikens van Vasen, E. 46
 Bonerschans 40
 Borculo 36
 Borger, Museumboerderij *68
 Bosboom, J. 60
 Bosboom, Symon 75, 76, 78, 80
 Bosman 106, 108-109, 110, 115, 117
 Bourtange
 Huizen 37, 37, 38, 40
 Joodse begraafplaats 40
 Herv. Kerk 34, 37, 37
 Synagoge 40
 Vesting 29-41, 30, 32-33, 35, 36-37, 39
 Boxmeer *65
 Boxtel, Kasteel Stapelen 50
 Braat, W. C.
 Enkele herinneringen aan Murk Daniël Ozinga
 10 nov. 1902 — 21 mei 1968 *59-*60
 Brandenburg 1
 Brandt, D. 42, 44, 48
 Brant, D. 46, 48
 Bray, Salomon de 75, 76, 78, 80
 Bredevoort 36
 Havezathe Walfort *97-*98, *97, *98
 Bremer, A. 48
 Breugel *44.*45
 Brighton-Pavilion 110
 Brink, M. J. van den 96
 Broek in Waterland
 Huizen 26
 Herv. Kerk *31, *31
 Brouwer, Cornelis Jacobsz. 61
 Brugschans 36
 Bruine Bank *119-*120
 Bruning, R. (rec.) 101-102
 Brussel 62, 65, 66
 Budel, H. 44, 48
 Buiten-Adijk, batterijen 40
 Busman, H. 63, 64, 81
 Butre, Fort Batenstein 117, 117-118, 118, 119,
 121
 Buurse *115
 Buysero, L. 83, 86, 87, 88, 89

 Call, J. van 84
 Cannenburg 86, 90
 Cape Coast
 Fort Victoria 109
 Fort William 109
 Frederiksborg 109
 Kasteel 109
 Oud Hotel 109-110
 Woonhuizen 110
 Catharina van Bourbon 71, 71, 78, 79
 Catharina, jonkvrouwe van Gelre 71
 Christiansborg 109
 Clemen, Paul 67
 Clifford Kocq van Breugel, J. L. A. baronesse
 van Nagell, coll. 90
 Coehoorn, Menno van 37, 41
 Coevorden 36, *83-*84
 Craandijk, J. 97, 98
 Cruikshank, Brodie 108
 Curaçao
 Fort Amsterdam 111
 Willemstad 115
 Cuypers, P. J. H. 69, 74, 75, 80

 Daiwaille 66
 Dantumadeel *123, *132
 Delden 2, 2, 6-8, 7, 36
 Delft, Topografische Dienst 36
 De Meern *29, *118, *136
 Den Haag
 Algemeen Rijksarchief 32, 33, 36, 37, 107,
 120, 121
 Gemeente Archief 84
 Gemeentemuseum *48
 Hôtel van Wied 83
 Huis aan de Boschkant 83-89, 84, 85, 88, 89,
 *60-*61, *61
 Huis ten Bosch, Oranjezaal 86, 88
 Koninklijke Bibliotheek 84
 Koninklijk Huisarchief 32
 Logement van Amsterdam 90
 Mauritshuis 87
 Museum Meermanno Westreenianum 84
 Het Nederlandse Postmuseum *13
 Paleis van Prins Frederik 83
 Paleis Kneuterdijk 96
 Zorgvliet 96
 Dennenburg *29-*30
 Dessau, Staatliches Museum Schlosz Mosigkau 61
 Deur, J. G. 70, 74, 76, 77
 Deurne *118
 Deventer 36, 62
 Athenaeum 45, 49
 Ceciliakapel 44, 46, 47, 50
 Heer Florishuis 42, 44, 45-49, 47, 50, 51,
 *131

Cijfers voorafgegaan door * hebben betrekking op de bladzijden van het *Nieuwsbulletin*.
 Cursieve cijfers verwijzen naar afbeeldingen.

- Kapel Heer Florishuis 44, 46, 47, 50, *131
 Kazerne Houtmarkt 45
 Lamme van Diesehuis 42, 43, 44, 45, 48, 51
 Meester Geertshuis 42, 42-43, 47, 50
 Museum De Drie Haringen *13
 St.-Lebuïnuskerk 42, 43, 49
 Sociëteit „de Hereeniging” 45
 Diepenveen *115
 Diese, Lamberta van 42, 43
 Dijk, C. van 69
 Dinther *118, *125
 Dixcove, fort 117, 118
 Does, J. van der 83
 Doesburg, St.-Maartenskerk *22
 Doornspijk *117
 Doorwerth *53
 Dorestad *44
 Douvermann, Heinrich 82
 Drouwenveld *74-*75, *123
 Duivenvoorde 86
 Duizel *45
 Dulcken Graedt van 72, 80
 Dürrenheim 1
 Dylerschans 36

 Eckzinge, S. G. 38, 39
 Ede *5-*6, *62
 Eersel *118
 Eethen 2, 3, 5
 Eext *135-*136
 Ekenstein 96
 Elburg, Agnietenklooster 75
 Elmina
 Fort St.-Jago (Coenraadsburch) 106, 111, 113-114, 113, 116, 116, 119
 Hekpalen 114
 Hollands Kerkhof 114
 Huisen 114-115
 Kasteel St.-George 107, 110-113, 110, 111, 113, 115, 116, 121
 Uitkijkpost 114
 Elst *53
 Emmerik 61, 62
 Engelhart 33, 37
 Enschede 36
 Natuurhist. museum *99-*101, *98-*99
 Enschoot *76
 Enumatil 40
 Ermelo *75
 Erp *125
 Essen, Lucas Willem baron van 90, 90, 93, 97
 Floris V 11
 Fokke, S. 14
 Fountainsabbey 96
 Frederik, Prins der Nederlanden 83, 85, 86, 88, 89
 Frederik Barbarossa 70, 79
 Frederik Hendrik 62, 83, 84, 85, 85, 86, 87, 89, 89
 Fremantle, K. (rec.) 27
 Friedrich Wilhelm, Keurvorst van Brandenburg 62

 Gaesdonck, Augustijnerkerk 66
 Gandersheim 1
 Garmerwolde 8, 9
 Gassel en Beers *93
 Geertruidenberg, krypt 50
 Geld, van der 68
 Geldern 62, 63, 64, 71
 Geldrop *30, *76, *85, *125
 Genemuiden 36
 Ghana, monumenten van Europese oorsprong 103-121, 104, 106-107, 110-111, 113, 116-121
 Ghana Museum and Monuments Board 103, 104, 107, 113, 117, 121
 Ghesen, weduwe van Lambert van der Elborgh 46
 Gheyn, Pieter en Matthias van den 70
 Godlinze *73
 Goes, Anthonides van der 83-84
 Goor 36
 Gorée 120
 Gorissen, F.
 Zwischen Amsterdam und Brüssel. Kulturgeschichtliche Vorbemerkungen zu einer Exkursion an den deutschen Niederrhein 59-68
 Gosensz, B. 46
 Goudkust 103-121
 Goyaerts 96
 Grave *94
 's-Gravenhage. Zie Den Haag
 Grevendal 61, 81
 Groenlo 36
 Groningen, 29, 31, 34, 36, 50
 Museum 37
 St.-Maartenskerk *38-*41
 Groninger, Gerard 75, 76
 Grote, Geert 42, 43, 47, 50
 Guiches, graaf de 34

Cijfers voorafgegaan door * hebben betrekking op de bladzijden van het *Nieuwsbulletin*.
 Cursieve cijfers verwijzen naar afbeeldingen.

- Gulik 63
- Haaksbergen *115
- Haakma Wagenaar, Th. (rec.) 52-58
- Haan, A. de 73, 74
- Haarlem, Rijksarchief 11
- Halderen, Jan van 82
- Halen, A. van 64, 65
- Halsteren *140-*141
- Hantumhuizen 8, 9
- Haps *7
- Hapert *45
- Harderwijk, St.-Catharinaklooster 75
- Hart, A. van der 27-28
- Haslinghuis, E. J. — en C. J. A. C. Peeters
De Dom van Utrecht (rec.) 52-58
- Hasselt 36
- Hatert *42
- Hechtermans, E. L. 103
- Heel *118-*119
- Heerenveen *123
- Heijligenberg, N. — en G. Overdiep
Geschiedenis van de vesting Bourtange 29-41
- Heijthuijsen *7-*8
- Heilo, Willibrordspuit en kerkopgraving *46-*47
- Hekker, R. C. (rec.) 99-101
- Hekker, R. C. — en J. M. G. van der Poel
De Ned. boerderij in het begin der 19de eeuw
(rec.) 101-102
- Helden *67
- Hellenraet, Edmond 74
- Helvoirt *45
- Hemmen 90
- Hendrick Cornelisz. 80
- Herengrave, Herman van 73, 74, 78, 80
- Herpen *30
- 's-Hertogenbosch *54, 61, 62
- Heveskesklooster *41
- Hildensem, G. van 46
- Hilvarenbeek *30, *76
- Hinderstein 96
- Hoedemaker, D. 44, 48
- Hollar, Wenzel 65, 66
- Holwierde 9
- Holysloot, houten huizen 11-27, 12, 14-25
- Hoog-Casteren *54-*55
- Hoog-Elten 1
- Hoogkarspel *77
- Hoorn (Terschelling) 8, 10
- Huerden, Johan van 82
- Huydecoper, Joan 86
- Huygens, Constantijn 84
- IJlst *21, *72-*73
- Isabella van Oostenrijk 63, 66
- Jacobs, Joost 71, 72, 79
- Jannel 88
- Jans, J. 70
- Jansonius, Johannes 63
- Java 112
- Johan Maurits van Nassau 62, 63, 64, 65, 82,
113
- Johan Willem, hertog van Kleef-Gulik-Berg 62
- Jorwerd 8, 10, *72
- Juppe, Ludwig 82
- Kalkar 61, 65, 81-82
St.-Nicolaaskerk 60, 81-82
Raadhuis 82
Gotische huizen 82
- Kampen 36
- Kampen, Jacob van 62
- Kapel Avezaath *124
- Karel van Egmont 71
- Karel de Grote 78, 79
- Karl Friedrich, erfprins van Kleef 63
- Kayser, J. 69
- Keerbergen, Johan 72, 79
- Keirincx, A. 61
- Kemp, P. van der 75, 80
- Kerkwijk 2, 2, 5, 6
- Kessel *67
- Kesteren *6, *62-*64
- Keta, Fort Prinsensten 104
- Keulen 61, 62, 64, 71
Dom 68
St.-Apostelen 73
- Kevelaer 63, 64, 65, 66, 67, 68, 81
Bedevaartskapel 64, 67, 81
Bedevaartskerk 67, 68, 81
Kaarsenkapel 64, 67, 81
Kreis-Heimatmuseum 81
Oratorianenklooster 81
St.-Antoniuskerk 81
- Keyser, Hendrick de 74, 78
- Klasens, A.
Musea en toerisme (voordr.) *104-*105
- Kleef 61, 61, 62, 63, 64, 65, 66
Amphitheater 64
Graftombe Johan Maurits van Nassau 65
Städtisches Museum 60

Cijfers voorafgegaan door * hebben betrekking op de bladzijden van het *Nieuwsbulletin*.
Cursieve cijfers verwijzen naar afbeeldingen.

- Kleef, Adolf hertog van 65
 Klombeck 66
 Kneppelhout 96
 Knippenberg 64
 Koch, A. C. F. 45, 48
 Koch, J. Ph. 65
 Koekoek 66
 Komenda
 English Fort 116
 Fort Vredenburg 115-116, 120
 Koot, Ton
 Enkele aspecten van het museum en het toerisme (voordr.) *109-*113
 Kohte, J. 1
 Kpone 104
 Krabbendam *47-*48
 Kramm, Ch. 96
 Kranenburg 63, 65, 66, 80-81
 Museum Katharinenhof 81
 Nimweger Tor 66
 Stiftskerk 66, 78, 80-81
 Otto II, graaf van Gelre 81
 Krayenhoff, luitenant-generaal baron 38
 Krewerd 8
 Krommenie 11
 Kuinre 36
 Kuiper, architect 69

 Landsmeer 11, 13, 26
 Langakkerschans 34, 40
 Langenberg, Ferdinand 82
 Langenberg, Johan van 82
 Leeuwarden *72
 St.-Vituskerk *114-*115
 Leiden 61, 63
 Prentenkabinet Rijksuniversiteit 64
 Roomburg *30-*31
 Universiteitsbibliotheek 32
 Leidschendam *139-*140
 Lewe, L. die 46
 Lieroot 34
 Limmen *48, *64-*65, *77
 Lindanus 63
 Lochem 36
 Loemans, Wilhelm 71, 71, 79
 Looman, B. 45
 Lorsch 2
 Louise Henriette, dochter van Frederik Hendrik 62
 Louise, Prinses zu Wied 83
 Lucca, Dom 72

 Luik 65
 Lunteren, Van 96
 Lutma, Johannes 87, 88, 89
 Luxemburg 64, 81
 Lyfferdinck, H. 65

 Maagdenburg, O.L.Vrouwekerk 1
 Maastricht *45-*46
 St. Servaaskerk 2, 3, 5, 8, 10
 Maet, Hazen ter 46
 Marborgh, J. van 48, 49
 Maria van Bourgondië 65
 Marie, prinses 83, 89
 Marienbaum 65, 66
 Mark, P. J. van der
 De zilveren anjer voor A. Bicker Caarten *71-*72
 Marot, Daniël 86
 Mary Stuart 87, 88
 Maurits, Prins van Oranje 71, 86, 87, 88
 Mechelen 62, 63, 64, 65
 Medemblik *77, *137-*139
 Meerlo *67
 Meerman, Johan 84
 Meppel 36
 Merløse, kerk 2
 Meteren *29
 Metsius, Laurentius 61
 Meurs 62
 Meynet, S. L. 93, 97
 Mierevelt, M. Jsz. van 87
 Milheeze *76
 Moergestel *30, *76, *118
 Moermans, Jean Philippe 81
 Moersbergen 96
 Molenaar, N. 69
 Mouri, Fort Nassau 107, 108
 Mouton 85
 Moyland, Slot 68
 Munster, Johann van 82
 Munster 63
 Murmerwoude 2, 7, 8

 Nagell, A. W. J. J. baron van 95
 Nagtglas, gouverneur 112
 Nairac, burgemeester 98
 Neede *117-*118
 Neerlangbroekerwetering 96
 Niehove 9
 Nieser, Jan 115
 Nieuweschans 36

Cijfers voorafgegaan door * hebben betrekking op de bladzijden van het *Nieuwsbulletin*.
 Cursieve cijfers verwijzen naar afbeeldingen.

- Nijkerk 62
 Nijmegen *42, 61, 62, 63, *64, 78, 79, *84.*85
 Arndt Viegentorentje 79
 Arsenaal 75, 80
 Belvédère 79
 Besindershuis 78, 80
 Broerskerk 74, 80
 Brouwershuis 75, 77, 78, 80
 Cellebroedershuis 76
 Gedeputeerdenpoort 74, 80
 Gewandhuis 73
 Glashuiskapel 76, 80
 Grotestraat 36, 77
 Hof van Batenburg 77
 Jezuïtenhuis 77, 80
 Kanunnikenhuizen 73, 74, 78, 80
 Kelfkensbos 19, 77
 Kerkboog 73, 78, 80
 Kronenburgertoren 69, 79
 Lakenhal 73, 78, 80
 Lange Hezelstraat, huizen 77
 Latijnse school 73, 78, 80
 Legerplaats 10de Legioen *6.*7, *22.*23
 Mariëburgkapel 75, 78, 80
 Nonnenstraat 80, 73
 Ottengas 76
 Oud-Burgerengasthuis 75, 80
 Oude Haven 104-108, 77
 Premonstratensernonnenklooster 76
 Priemstraat 29-31, 77
 Prot. Kinderen Weeshuis 75-76, 75, 78, 80
 R.K. Weeshuis 76
 St.-Anthoniusplaats 12; 15-16, 76-77
 St.-Augustinuskerk 69
 St.-Janscommanderij 76, 80
 St.-Maartenskapel 70, 70, 78, 79
 St.-Nicolaasgasthuis *55.*58, *56, *57
 St.-Nicolaaskapel 70, 70, 78, 79
 St.-Stevenskerk 70-72, 70, 71, 74, 78, 79
 Stadhuis 74-75, 78, 80
 Stadsschouwburg 75
 Synagoge 76, 80
 Valkhof 70, 78, 79
 Vijfheuvelenplan 70, 76
 Waag 74, 78, 80
 Waalse Kerk 76
 Zeilmakerij 75, 77, 78, 80
 Noot de Gietere, N. M. van der 112
 Numan, H. 90, 92

 Oene 2, 4, 6

 Oerle *55
 Oirschot *45, *126
 Oldenzaal 36
 Old Ningo, Fort Fredensborg 104
 Ommerschans 36
 Onderstal *124
 Oostdongeradeel *132
 Oosterbeek 1, 5
 Oosterwijtwerd 9
 Ooststellingwerf *72, *123
 Ootmarsum 36
 Opsterland *123
 Orsoy 62
 Osnabrück 63
 Otten, J. 72, 79
 Otto II, graaf van Gelre 80
 Oudeschans 36
 Overdiep, G., N. Heijligenberg en —
 Geschiedenis van de vesting Bourtange 29-41
 Oxford 96
 Ozinga, M. D. (In Memoriam) *59.*60

 Paen, L. 37
 Pampram, Fort Vernon 104
 Peeters, C. J. A. C., E. J. Haslinghuis en —
 De Dom van Utrecht (rec.) 52-58
 Peter van Utrecht, mr. 80
 Peters, C. H. 69
 Petri, B. 32
 Philips II 62, 64
 Pighius, Stephanus Winandus 63
 Pikkell, Caspar Clemens 81
 Pithan, Hermann 82
 Poel, J. M. G. van der, R. C. Hekker en —
 De Nederlandse boerderij in het begin der
 19de eeuw (rec.) 101-102
 Poll, collectie de *98
 Post, Pieter *60.*61, *61, 62, 83, 84, 85, 86,
 88, 89
 Pouderoyen, C. 74
 Princess Town, Fort Groot Fredericksburg 118-
 119
 Pronk, C. 61, 64, 66, 67
 Prott, B. 36
 Pulmannus, Theodorus 63

 Quellinus, Erasmus 66

 Rabenhaupt, C. 36
 Radewijns, Floris 42, 44, 45, 47, 48, *131
 Ransdorp 11

Cijfers voorafgegaan door * hebben betrekking op de bladzijden van het *Nieuwsbulletin*.
 Cursieve cijfers verwijzen naar afbeeldingen.

- Ranum *93
 Ravenna, S. Apollinare in Classe 2, 2
 Ravenstein *30, *94, *118
 Rees 61, 62, 64
 Reinink, A. W.
 K. P. C. de Bazel-architect (rec.) *126-*129
 Remagen, Apollinariskerk 68
 Rennenberg 29
 Reyen, P. E. van
 Middeleeuwse kastelen in Nederland (rec.)
 100-101
 De ruïne van Brederode (rec.) 101
 Rheden *53-*54
 Rhenen *25
 Riehl, Wilhelm Heinrich 66, 67
 Riethoven *86, *126
 Rijswijk (Z.H.) *94-*95
 Ringelius Johannes 34
 Ringenberg, Kerstken van 82
 Rinsumageest 1, 2, 2, 6, 7
 Rive, Pieter de la 37, 32, 33, 41
 Roding, G. M.
 Het Nieuwe Natuurmuseum te Enschede *99-
 *101
 Roelant, N. N. O. 32
 Roermond 62, 63, 64
 Rohbock, L. 67
 Ronnen, L. 46
 Roosegaarde Bisschop, G.
 De apartheid van de Kaapse Bouwkunst
 (voordr.) *37-*38
 Rosenberg, H. P. R.
 Restaurant en afbraak in Nijmegen 69-78
 Rossem 96
 Rouveen 36
 Roverso, Giuseppe 73
 Rutenborch, J. 48
 Ruychaver, Jacob 119
 Ruyter, Michiel Adriaansz. de 107, 108

 Sandenburg 96
 Sass, mr. Cornelis 74, 80
 Sauwerd *73
 Schaeff, mr. Cornelis 71, 72, 79
 Schaffelaar 90-98, 90-95
 Schairt, mr. Gisbert 70, 78, 79, 80
 Schedemaker, G. 42, 44
 Scheemda *41
 Schellingwou 14
 Scherlenski 33, 37
 Scherpenheuvel, bedevaartskapel 64, 65

 Schinkel, Karl Friedrich 68, 96
 Schoner 32
 Sekondi
 Engels Fort 117
 Fort Orange 116-117, 117, 121
 Senya Beraku, Fort Goede Hoop 106, 106
 Shama, Fort San Sebastian 107, 116, 116, 117
 Siegen 82
 Simons, Barth. 11
 Singendonck, mr. Thomas 73, 80
 Sint Aldegonde, Marnix van 63
 St.-Maartensdijk *55
 St.-Michielsgestel *65-*66, *85-*86
 St.-Oedenrode *45, *55, *77, *125-*126
 Sint-Ontcommer 72
 Skåne 1
 Slingelandt, Simon van 88
 Slochteren 31
 Smallerland *123
 Smits, C. H. L.
 De betekenis van de Nederlandse musea voor
 de bevordering van het toerisme (voordr.)
 *105-*106
 Sonoy, Diederik 29, 41, 61
 Spinola 34
 Stapelen 96
 Statenzijl 40
 Statz, Vincenz 67, 81
 Steenwijk 36
 Stein *48-*49, *67-*68
 Sterkenburg 96
 Sternberg, Johan 64
 Stoutenburg *54, 96
 Stummel, Friedrich 81
 Sumatra 112
 Swaefken, Agneta 44, 45
 Sweerts 115
 Swigchem, C. A. van
 Abraham van der Hart 1747-1820 (rec.)
 27-28
 Symons, Pauwels 31

 Takoradi, Fort Witsen 117
 Takrama, nederzetting Sophie Louise 118
 Tantum, Fort 107
 Temminck Groll, C. L.
 De Monumenten van Europese oorsprong in
 Ghana 103-121
 De Europese Bouwkunst aan de Afrikaanse
 Goudkust (voordr.) *36-*37
 Ter Apel *21

Cijfers voorafgegaan door * hebben betrekking op de bladzijden van het *Nieuwsbulletin*.
 Cursieve cijfers verwijzen naar afbeeldingen.

- Ter Haar 40
 Ter Ham 34
 Ter Horst (Loenen) 90
 Terschelling *132-*134
 Teshi Augustaborg, Fort 104
 Tets, L. J. van 113
 Texel, de Waal *8
 Thooren, G. 48
 Thorn, Stiftskerk 50
 Tietjerksteradeel *134-*135
 Tricht, mr. Arnt van 82
 Trier, O.L. Vrouwekerk 81
 Tummers, Nic. H. M. (rec.) *126-*129
 Tuyll, Jeanne barones van 94, 95
 Tychem, F. van
 Op en om de middeleeuwse bouwwerf (rec.)
 99-100
 Ubbergen *75-*76
 Uitdam 11
 Utrecht 62, *42-*43
 Agnietenklooster 75
 Centraal Museum 75, *25-*26
 Dom 52-58
 Muntvondsten *29
 Museum Van Baaren *31-*33
 St.-Pieterskerk 2, 3, 4, 5, *43, *64
 Vagedes, Adolf von 66
 Valburg *54
 Herv. Kerk *61-*62
 Valkenburg (Z.H.) *86-*88, *87
 Vechten *7, *137
 Veen 2, 4, 5
 Veere *119
 Veggel, A. van 92, 93, 94, 95
 Velsen 11
 Engelmunduskerk *8-*13
 Verdugo 29, 31
 Verhagen 69
 Verhagh, Petrus 63
 Verspeck, mr. Pieter 70, 79
 Viollet-le-Duc 68
 Vlagtwedde 40, 41
 Voetiken, H. 44, 48
 Vollenhove 36
 Vredeman de Vries 73, 78
 Vreden, J. P. van 42, 44, 48
 Vuren en Dalem, huis 94
 Vynen 65
 Wael, mr. Claes die 73, 80
 Wal, H. van der
 Houten ramen in vensters van romaanse ker-
 ken 1-10
 Waldheim 83, 89
 Walpole, Horace 88, 89
 Wanray, J. van 65
 Wassenaar 83
 Weber, P. 1
 Wedde 31, 36
 Wedderveen *73
 Weende *41-*42
 Well 63
 Wesel 61, 62
 Westdongeradeel *135
 Westenholte *116
 West-Indische Compagnie 103
 Weststellingwerf *123
 Weyhe, M. von 81
 Whydah 120
 Wierden *116
 Wijck, jhr. H. W. M. van der
 Een Pieter Post-zaal ter ere van de Oranjes
 83-89
 De Schaffelaar 90-98
 Een Pieter Post-zaal *60-*61
 Wijhenburg 96
 Wilgefortis 72
 Wilhelm Ludwig, Graaf tot Nassau Catzenelln-
 bogen 34
 Willem II, Koning der Nederlanden 96
 Willem II, Stadhouders 62, 85, 87, 88, 88
 Willem III, Graaf van Holland 11
 Willem III, Koning-stadhouder 36, 84, 85,
 87, 88
 Willem V, Stadhouders 72
 Willem Lodewijk, Graaf van Nassau 29, 31, 41
 Willem de Zwijger 29, 86, 87, 88
 Willmann, E. 67
 Wilree, Dirck 113
 Windesheimer Congregatie 75
 Winneba, Engels Fort 106
 Winschoten 31
 Winschoterzijlschans 36
 Winssen *117
 Wittenburg, W. 40
 Wörlitz 96
 Wylhelm, mr. 80
 Wyrenberg, mr. Johan 82
 Xanten 61, 64
 Dom 72, 78, 82

Cijfers voorafgegaan door * hebben betrekking op de bladzijden van het *Nieuwsbulletin*.
 Cursieve cijfers verwijzen naar afbeeldingen.

- Zandbergen 90
Zantkuyl, H. J.
 De houten huizen van Holysloot 11-27
Zeist, Slot 88
Zocher, J. D. 94, 95, 98
Zocher, L. P. 94
Zuiderwoude 11
Zutphen, Wijnhuis 74
Zuylen 86
Zuylen van Nievelt, Coenraad van 95
Zuylen van Nievelt, Jaspas Hendrik, baron van
 91, 93, 94, 95, 97
Zuylen van Nievelt, Johanna M. C. 95
Zwammerdam *95-*96, *95
Zwartsluis 36
Zwätzen 1
Zweder van Runen, vrouw 42, 44, 46, 48
Zwirner, Ernst Friedrich 68
Zwolle 36
Zyfflich 65, 80